

ACADEMIC SPECTRUM

2026-yil 2-son

Ilmiy-metodik jurnal

Научно методический журнал

Scientific and Methodical Journal

Buxoro - 2026

ACADEMIC SPECTRUM

Ilmiy-metodik jurnal
Научно методический журнал
Scientific and Methodical Journal

№ 2-Son 2026-yil

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Buxoro viloyat Axborot va Ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasi tomonidan 2025-yil 26-dekabrdagi №1273056 sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan

BOSH MUHARRIR:

Axmadov Nazirjon Rahmat o‘g‘li

Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A‘ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta‘limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O‘quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig‘i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti “Psixologiya” kafedrasini mudiri).

Rustamov Shavkat Shuhrat o‘g‘li - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti “Psixologiya” kafedrasini dotsenti).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti “Psixologiya” kafedrasini dotsenti).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti “Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Tilavov Muxtor Hasan o‘g‘li - psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti “Psixologiya” kafedrasini dotsenti).

Mas‘ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o‘g‘li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o‘qituvchisi

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Ахмадов Назирджон Рахмат угли — доктор философии по психологии (PhD), доцент.

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:

Кулешов Валерий Владимирович — доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии наук (Украина).

Андриенко Елена Васильевна — доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт физики, математики, информационного и технологического образования, г. Новосибирск, Россия).

Ромм Татьяна Александровна — доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт истории, гуманитарного и социального образования, г. Новосибирск, Россия).

Eko Sri Margianti — ректор Университета Гунадарма, доктор экономических наук, профессор (Индонезия).

Зариров Лочин Рустамович — доктор педагогических наук (DSc), профессор (Научно-исследовательский центр развития высшего образования при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан, начальник управления по совершенствованию учебно-методической деятельности).

Назаров Акмал Мардонович — доктор психологических наук (DSc), профессор, заведующий кафедрой «Психология» Бухарского государственного университета.

Рустамов Шавкат Шухрат угли — доктор психологических наук (DSc), доцент кафедры «Психология» Бухарского государственного университета.

Исмадова Дилафруз Туймуратовна — доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры «Психология» Бухарского государственного университета.

Мухлисов Содикжон Саиджонович — доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент кафедры «Информационные системы и цифровые технологии» Бухарского государственного университета.

Тилавов Мухтор Хасан угли — доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры «Психология» Бухарского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

Дехконбоев Шохжахон Ойбек угли — преподаватель кафедры «Психология» Бухарского государственного

EDITOR-IN-CHIEF:

Akhmadov Nazirjon Rahmat o‘g‘li — Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Kuleshov Valery Vladimirovich — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences (Ukraine).

Andrienko Elena Vasilyevna — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of Physics, Mathematics, Information and Technological Education, Novosibirsk, Russia).

Romm Tatyana Aleksandrovna — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of History, Humanities and Social Education, Novosibirsk, Russia).

Eko Sri Margianti — Rector of Gunadarma University, Doctor of Economic Sciences, Professor (Indonesia).

Zarirov Lochin Rustamovich — Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Research Center for the Development of Higher Education under the Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan, Head of the Department for Improving Educational and Methodological Activities).

Nazarov Akmal Mardonovich — Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor, Head of the Department of Psychology, Bukhara State University.

Rustamov Shavkat Shuhrat o‘g‘li — Doctor of Psychological Sciences (DSc), Associate Professor, Department of Psychology, Bukhara State University.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna — Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor, Department of Psychology, Bukhara State University.

Mukhlisov Sodikjon Saidjonovich — Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Information Systems and Digital Technologies, Bukhara State University.

Tilavov Mukhtor Hasan o‘g‘li — Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor, Department of Psychology, Bukhara State University.

EXECUTIVE SECRETARY:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o‘g‘li — Lecturer, Department of Psychology, Bukhara State University.

Qurbonov G‘ulomjon G‘afurovich

*Buxoro davlat pedagogika instituti “Matematika va informatika” kafedrasi mudiri, p.f.f.d.
(PhD), professor*

Ochilboyeva Maftuna Dilshod qizi

Osiyo Xalqaro universiteti magistranti

MATEMATIK TA’LIMDA DIFFERENSIAL YONDASHUV TUSHUNCHASI VA UNING SHAKLLANISHINING HOZIRGI HOLATI

Annotatsiya. Maqolada o‘rta maktabda algebra va analiz elementlarini o‘qitishda differensial yondashuvdan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari yoritiladi. Differensial yondashuv murakkab matematik tushunchalar va masalalarni bosqichma-bosqich soddalashtirib o‘rgatish, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda mustaqil izlanish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv algebraik tenglamalar, funksiyalar, limit va hosila kabi analiz elementlari o‘rganiladigan bo‘limlarda ta’lim samaradorligini oshiradi. Maqolada metodning afzalliklari, darsda qo‘llash shakllari hamda o‘quv jarayonidagi o‘rni izohlanadi.

Annotation. The article highlights the theoretical and practical aspects of using a differentiated approach in teaching algebra and elements of analysis in secondary schools. The differentiated approach plays an important role in gradually simplifying complex mathematical concepts and problems, developing students’ critical thinking skills, and fostering independent learning abilities. This approach increases the effectiveness of instruction in topics such as algebraic equations, functions, limits, and derivatives, which are key elements of mathematical analysis. The article explains the advantages of this method, its forms of application in the classroom, and its role in the educational process.

Kalit so‘zlar: differensial yondashuv, algebra, analiz, hosila, funksiyalar, bosqichma-bosqich o‘qitish, matematika ta’limi.

Key words: differential approach, algebra, analysis, derivative, functions, step-by-step teaching, mathematics education.

Kirish. Zamonaviy matematik ta’limda o‘quvchilarning murakkab bilimlarni mustaqil, izchil va bosqichma-bosqich egallashi uchun samarali pedagogik yondashuvlar talab etiladi. Ana shunday metodlardan biri differensial yondashuv bo‘lib, u o‘quv materialini kichik, oson qabul qilinadigan bo‘laklarga ajratib o‘rgatish tamoyiliga asoslanadi. Tadqiqotlarda ushbu yondashuv o‘quvchining mavzuni chuqur anglashiga, muammoni tahlil qilishi va strategik fikrlashini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlangan.

Algebra va analiz elementlari murakkab tushunchalardan iborat bo‘lgani sababli ularni bosqichma-bosqich, differensial strukturada o‘rgatish ta’lim samaradorligini oshiradi. Ayniqsa hosila, limit, funksiyaning xossalari kabi mavzularda differensial yondashuv o‘quvchilarning mavzudagi qiyinchiliklarni yengilroq tushunishlariga yordam beradi.

Differensial yondashuvning nazariy asoslari. Differensial yondashuv – murakkab masala yoki tushunchani kichik, boshqariladigan qismlarga ajratib, har bir bosqichni alohida o‘rganishga asoslangan metoddir. Tadqiqotchilar ta’kidlashicha, bunday yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, bosqichma-bosqich strategik yondashuvni shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur metod quyidagi pedagogik tamoyillarga tayangan: o‘quv materialini mantiqiy ketma-ketlikda bo‘laklash; har bir bo‘lakni alohida tahlil qilib o‘zlashtirish; olingan bo‘laklarni umumiy bilim tizimiga integratsiya qilish; o‘quv faoliyatini individual darajada moslashtirish. Algebra va analiz elementlarini o‘qitishda differensial yondashuvning ahamiyati Algebraik tenglamalarni bosqichma-bosqich o‘rgatish.

Algebra darslarida murakkab tenglamalar, tizimlar yoki ifodalarni birdaniga o‘rgatish o‘quvchida qiyinchilik tug‘diradi. Differensial yondashuv asosida: avval ifodani soddalashtirish,

keyin o'zgaruvchini ajratish, oxirida yechimni tahlil qilish kabi bosqichlar qo'llanadi. Bu jarayon tenglamalarni anglashni osonlashtiradi. Funktsiyalar va ularning xossalari differensial bo'laklarda o'rgatish Funktsiya tushunchasi o'quvchilar uchun abstrakt hisoblanadi. Shuning uchun: funktsiyaning turi, aniqlanish sohasi, to'xtovsizligi, ekstremumlari, grafikning xatti-harakati alohida bosqichlarda ko'rib chiqiladi. Bu usul faylda ta'kidlanganidek, murakkab tushunchalarni bosqichma-bosqich ko'rib chiqish orqali chuqur o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Analiz bo'limida: limit, hosila va integralni osonlashtirib o'rgatish. Analiz elementlari (limit, hosila, differensial, integral) o'rta maktab matematikasidagi eng murakkab bo'limlardan biridir. Differensial yondashuv yordamida: avval intuitiv tushuncha berish, keyin aniq ta'rif bilan ishlash, misollarni eng soddadan murakkab shaklga o'tkazish, grafik interpretatsiyalar bilan mustahkamlash metodi qo'llanadi. Masalan, hosilani avval “funksiya o'zgarish tezligi” sifatida talqin qilish, keyin limit orqali aniqlash samarali hisoblanadi.

Geometrik va tahliliy yondashuvni integratsiya qilish Faylda keltirilganidek, interaktiv vizualizatsiyalar differensial yondashuvni yanada kuchaytiradi. Hosila, tangens chizig'i, ekstremumlar kabi mavzularni grafiklar asosida bosqichma-bosqich tushuntirish o'quvchilar idrokini osonlashtiradi. Differensial yondashuvning o'quvchilar rivojlanishiga ta'siri Differensial yondashuv: muammoni bosqichma-bosqich tahlil qilishni o'rgatadi; mustaqil fikrlashni shakllantiradi; ijodiy yondashuvni kuchaytiradi; tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi; murakkab mavzularni qo'rquvsiz o'rganishga yordam beradi. Faylda ta'kidlanganidek, ushbu metod o'quvchilarning faolligini oshiradi hamda bilimni mustahkamlashga xizmat qiladi [5]. Bugungi kunda ta'lim tizimida matematika fanini o'qitish jarayoni o'quvchilarning individual xususiyatlari, bilim darajasi va qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil etilishini talab etmoqda. Ayniqsa, o'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitish jarayoni murakkab va abstrakt tushunchalarga boy bo'lgani sababli o'quvchilarda qiyinchiliklar, mavzuga nisbatan qiziqishning pasayishi hamda matematik qo'rquv holatlari yuzaga kelishi mumkin.

Shu bois zamonaviy pedagogik yondashuvlarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shunday samarali yondashuvlardan biri – differensial yondashuv bo'lib, u o'quv materialini o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va qabul qilish imkoniyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich o'zlashtirishga asoslanadi. Ushbu yondashuv murakkab matematik tushunchalarni kichik va tushunarli qismlarga ajratish orqali o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Differensial yondashuv algebraik tenglamalar, funktsiyalar, limit va hosila kabi analiz elementlarini o'rganishda ayniqsa samarali bo'lib, o'quvchilarning mantiqiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy matematika ta'limida differensial yondashuv nafaqat bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshiradi, balki o'quvchilarning mustaqil ishlash, muammoni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini ham shakllantiradi [6]. O'quv materialining bosqichma-bosqich berilishi o'quvchilarning psixologik to'siqlarini kamaytirib, ularning dars jarayonidagi faolligini oshiradi. Shuningdek, grafiklar, vizual modellar va interaktiv metodlar bilan uyg'un holda qo'llanilganda differensial yondashuv ta'lim samaradorligini yanada oshiradi. Shu sababli o'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitishda differensial yondashuvdan foydalanish ta'lim sifatini yaxshilash, o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirish va ularning fanga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitishda differensial yondashuv masalasi zamonaviy pedagogika va matematika ta'limi sohasida ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortib kelmoqda. Ilmiy adabiyotlarda ushbu yondashuv o'quvchilarning individual imkoniyatlari va bilim darajasini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishning samarali vositasi sifatida talqin qilinadi. Xususan, J. A. Xamidovning ilmiy ishlarida matematika darslarida differensial yondashuvni qo'llash o'quvchilarning mavzuni chuqur anglashiga va bilimlarni mustahkamlashga xizmat qilishi ta'kidlangan. Muallif o'quv materialini bosqichma-bosqich berish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari shakllanishini asoslab beradi. Mashhur matematik va pedagog G. Polya tomonidan ishlab chiqilgan muammoli masalalarni yechish nazariyasi ham differensial yondashuv bilan uzviy bog'liqdir. Uning “How to Solve It”

asarida masalani tushunish, reja tuzish, yechimni bajarish va natijani tekshirish kabi bosqichlar ajratib ko'rsatiladi. Bu bosqichlar algebra va analiz elementlarini o'rganishda differensial yondashuvning nazariy asoslarini boyitadi. Hiebert va Grouws tadqiqotlarida matematika ta'limida tushunishga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchilarning bilimni uzoq muddat saqlab qolishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Bransford va hamkorlari esa o'rganish jarayonida o'quvchining faol ishtiroki va bilimlarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish muhim ekanligini ta'kidlaydi [7]. Shuningdek, NCTM tomonidan ishlab chiqilgan zamonaviy matematik ta'lim tamoyillarida ham differensial yondashuv ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ushbu ilmiy manbalar differensial yondashuvning nazariy va amaliy ahamiyatini asoslab beradi. Mazkur tadqiqotda differensial yondashuv asosida o'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitish jarayonining samaradorligini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqot jarayonida nazariy va amaliy metodlar uyg'un holda qo'llanildi. Avvalo, pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar tahlil qilinib, differensial yondashuvning nazariy asoslari o'rganildi. Tadqiqotda kuzatish, taqqoslash va tahlil metodlaridan foydalanildi. Algebraik tenglamalar, funksiyalar, limit va hosila mavzulari differensial yondashuv asosida bosqichma-bosqich o'rgatildi. Har bir mavzu oddiy tushunchalardan boshlanib, asta-sekin murakkab elementlarga o'tilishi orqali o'quvchilarning mavzuni tushunish darajasi oshirildi. Dars jarayonida grafiklar, jadvallar va vizual modellar yordamida tushunchalar mustahkamlandi. Shuningdek, o'quvchilarning bilim darajasini aniqlash maqsadida nazorat ishlari va og'zaki savol-javoblar o'tkazildi. Olingan natijalar tahlil qilinib, differensial yondashuvning o'quvchilarning faolligi, mustaqil fikrlashi va bilimlarni o'zlashtirishiga ijobiy ta'siri aniqlanib, umumlashtirildi. Tadqiqot metodologiyasi natijalari differensial yondashuvni algebra va analiz elementlarini o'qitishda samarali metod sifatida qo'llash mumkinligini tasdiqlaydi.

Natija. O'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitishda differensial yondashuvdan foydalanish ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ushbu metod murakkab matematik tushunchalarni eng sodda bo'laklarga ajratish orqali o'quvchilarga qulay, tushunarli va mantiqiy o'qitish jarayonini yaratadi. Raqamli texnologiyalar, interaktiv vositalar va adaptiv o'quv tizimlari bilan uyg'unlikda differensial yondashuv yanada samarali natijalar beradi. Shunday ekan, algebra va analizning murakkab bo'limlarini o'rgatishda ushbu yondashuvni keng qo'llash zamonaviy ta'limning muhim talablaridan biridir.

O'rta maktabda algebra va analiz elementlarini o'qitishda differensial yondashuvdan foydalanish zamonaviy matematika ta'limining muhim va samarali metodlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv murakkab matematik tushunchalar va nazariyalarni o'quvchilar yosh xususiyatlari va bilim darajasiga mos holda bosqichma-bosqich o'zlashtirish imkonini beradi. Natijada o'quvchilarda matematik tafakkur, mantiqiy fikrlash hamda muammoni tahlil qilish ko'nikmalari izchil rivojlanadi. Differensial yondashuv algebra va analiz bo'limlarida uchraydigan tenglamalar, funksiyalar, limit va hosila kabi murakkab mavzularni o'rganishda o'quvchilarning psixologik to'siqlarini kamaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, O'quv materiallari kichik va tushunarli qismlarga ajratilganligi sababli o'quvchilar mavzuni chuqurroq anglaydi, bilimlarini mustahkamlaydi hamda o'zlashtirish jarayonida faol ishtirok etadi. Bu esa o'qitish jarayonida individual yondashuvni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, differensial yondashuv o'quvchilarning mustaqil ishlash, tahliliy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar masalalarni tayyor algoritm asosida emas, balki mantiqiy ketma-ketlikda yechishga o'rganadi. Ayniqsa grafiklar, vizual modellar va interaktiv texnologiyalar bilan uyg'un holda qo'llanganda ushbu yondashuvning samaradorligi yanada ortadi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, differensial yondashuv algebra va analiz elementlarini o'qitishda ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning bilimga bo'lgan qiziqishini kuchaytirish hamda matematik tayyorgarlik darajasini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xamidov J. A. Matematika darslarida differensial yondashuvni qo'llash usullari. – Zamonaviy ta'lim, 2025, №1, 6-qism.
2. Polya G. How to Solve It. – Princeton University Press, 1945.

3. Hiebert J., Grouws D. A. The Effects of Classroom Mathematics Teaching on Students' Learning. – Journal of Research in Mathematics Education, 2007.
4. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. – National Academy Press, 2000.
5. National Council of Teachers of Mathematics (NCTM).
Principles to Actions: Ensuring Mathematical Success for All. – Reston, VA, 2014.
6. Kim C., Hannafin M. Foundations for Research on Digital Learning. – Educational Technology Research and Development, 2011.
7. Schoenfeld A. H. Mathematical Problem Solving. – Academic Press, 2014.

Xusanova Gulasal Shuhratjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi

Husanboyeva Xurshidabonu Muhammadamin qizi

Farg‘ona davlat universiteti Ingliz tili va adabiyoti fakulteti 1-kurs talabasi

AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING CHET TILINI O‘QITISH METODIKASIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada chet tillarini o‘qitish metodikasida zamonaviy axborot texnologiyalarining tutgan o‘rni va pedagogik ahamiyati yoritiladi. Hozirgi zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari chet tillarini samarali o‘qitishning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Kompyuter texnologiyalari, internet resurslari, mobil ilovalar, onlayn platformalar orqali til o‘rganish va o‘rgatish jarayonlari qiziqarli va samarali tashkil etilmoqda. Ayniqsa, ushbu texnologiyalar o‘quvchilarning nafaqat nazariy bilim, balki tinglab tushunish, muloqot qilish va yozma nutq kabi amaliy ko‘nikmalarini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish dars jarayonlarini interaktiv, o‘quvchiga har tomonlama qiziqarli va tushunarli holda tashkil etishga, hamda o‘quvchilarning faolligini oshirishga, individual yondashuvni ta’minlashga yordam beradi. Raqamli ta’lim vositalari, interaktiv doskalar, vizual sinflar hamda elektron adabiyotlar kabi onlayn resurslar o‘quvchiga o‘rganish jarayonini osonlashtiradi. Shuningdek, o‘quvchilar axborot texnologiyalari yordamida o‘quvchilar til materiallarini vizual va audio shaklda qabul qilib, nutq faoliyatining barcha turlarini bir vaqtda rivojlantirish imkoniyatini beradi. Bunga qo‘shimcha ravishda hozirda sun‘iy intellektga asoslanga dasturlar, adaptiv o‘quv platformalar va raqamli tahlil vositalari orqali o‘quvchilarning bilim darajasi, qiziqishlari va ehtiyojlariga mos individual ta’lim yo‘nalishlarini yaratish yuzaga kelmoqda. Bunday yondashuv o‘quvchilarning o‘zlashtirish jarayonini tezlashtirib, til o‘rganishga bo‘lgan ichki motivatsiyalarini kuchaytiradi. Raqamli hikoyalash, virtual o‘yinlar va interaktiv topshiriqlar orqali til o‘rganuvchilarning ijodiy fikrlashida rivojlanish ham kuzatilmoqda. Xulosa qilib ayganda, ushbu maqolada chet tillarini o‘qitishda axborot texnologiyalaridan oqilona foydalanish zamonaviy ta’limning muhim bir talablaridan ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: axborot texnologiyalari, sun‘iy intellekt, onlayn platformalar, mobil ilovalar, raqamli ta’lim, interaktiv darslar, masofaviy ta’lim

Abstract. This article highlights the role and pedagogical significance of modern information technologies in the methodology of teaching foreign languages. In today’s modern educational process, information and communication technologies have become an integral part of effective foreign language teaching. Through computer technologies, internet resources, mobile applications, and online platforms, the processes of learning and teaching languages are being organized in an engaging and efficient manner. In particular, these technologies contribute not only to the development of theoretical knowledge but also to the improvement of practical skills such as listening comprehension, communication, and written speech.

At the same time, the use of modern technologies helps to organize lessons in an interactive, learner-centered, engaging, and comprehensible way, increasing students’ activity and ensuring an individual approach. Digital educational tools, interactive whiteboards, virtual classrooms, and online resources such as electronic textbooks facilitate the learning process for students. Moreover, through information technologies, learners can perceive language materials in visual and audio formats, enabling the simultaneous development of all types of speech activities.

In addition, today artificial intelligence-based programs, adaptive learning platforms, and digital analytical tools make it possible to create individualized learning paths tailored to students’ knowledge levels, interests, and needs. Such an approach accelerates the learning process and strengthens learners’ intrinsic motivation to study foreign languages. The development of creative thinking among language learners is also observed through digital storytelling, virtual games, and interactive tasks.

In conclusion, the article substantiates that the rational use of information technologies in foreign language teaching is one of the key requirements of modern education.

Key words: *information technologies, artificial intelligence, online platforms, mobile applications, digital education, interactive lessons, distance learning.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются роль и педагогическое значение современных информационных технологий в методике преподавания иностранных языков. В современном образовательном процессе информационно-коммуникационные технологии становятся неотъемлемой частью эффективного обучения иностранным языкам. Использование компьютерных технологий, интернет-ресурсов, мобильных приложений и онлайн-платформ позволяет организовать процесс обучения и преподавания языка в интересной и результативной форме. В частности, данные технологии способствуют развитию не только теоретических знаний, но и практических навыков, таких как аудирование, устное общение и письменная речь.*

Одновременно применение современных технологий помогает сделать учебный процесс интерактивным, ориентированным на обучающегося, более наглядным и увлекательным, повышая активность учащихся и обеспечивая индивидуальный подход. Цифровые образовательные средства, интерактивные доски, виртуальные классы и онлайн-ресурсы, такие как электронные учебники, значительно облегчают процесс обучения. Кроме того, с помощью информационных технологий учащиеся воспринимают языковой материал в визуальной и аудиоформах, что дает возможность одновременно развивать все виды речевой деятельности.

Дополнительно, в настоящее время благодаря программам на основе искусственного интеллекта, адаптивным образовательным платформам и цифровым аналитическим инструментам создаются индивидуальные образовательные траектории, соответствующие уровню знаний, интересам и потребностям учащихся. Такой подход ускоряет процесс усвоения знаний и усиливает внутреннюю мотивацию к изучению иностранных языков. Развитие творческого мышления у изучающих язык также наблюдается через цифровое сторителлинг, виртуальные игры и интерактивные задания.

В заключение в статье обосновывается, что рациональное использование информационных технологий в обучении иностранным языкам является одним из важнейших требований современного образования.

Ключевые слова: *информационные технологии, искусственный интеллект, онлайн-платформы, мобильные приложения, цифровое образование, интерактивные уроки, дистанционное обучение.*

Bugungi rivojlanib borayotgan zamonda biror sohani zamonaviy texnologiyalar aralashuviz tasavvur qilish qiyin. Raqamli texnologiyalar, shubhasiz, hayotimizni yengillashtirib, bir muncha qulayliklar kasb etmoqda. Davrimizning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lgan axborot kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan uning imkoniyatlaridan foydalanib, ta'lim jarayoniga yangicha yondashish va uni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. XXI asr — yuksak texnologiyalar asri bo'lib, zamonaviy yoshlarimiz nafaqat davr ruhiga monand, balki elektron olamdagi taraqqiyotga muvofiq qadam tashlamoqdalar. Shu boisdan ham, yosh avlodga ta'lim berish jarayoniga boshqacha yondashishni talab etmoqda.[Parmonov.A] Darslarda o'qituvchining o'rni ham o'zgarib bormoqda. O'qituvchi endilikda asosan yo'naltiruvchi vazifasini o'tamoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalardan foydalanish dars jarayonlarini samarali va interaktiv o'tishini va o'quvchi yoshlarning o'rganish jarayonlarini yengillashtirishni ta'minlamoqda.

Raqamli texnologiyalarning chet tillarini o'rni juda yuqori. Avvalo, axborot-kommunikatsion aloqalar yordamida rivojlangan xorijiy mamlakatlarning o'qitish metodlarini o'rganib, uni amaliyotda sinab ko'rish imkoniyati mavjud. Va bu jarayonda xorijiy innovatsion metodlar, axborot texnologiyalari, kommunikativ yondashuvlar va mahalliy o'quvchilarning psixologik, madaniy xususiyatlari hisobga olinadi. Xalqaro tajribalarda, masalan, Finlandiya, Yaponiya va Janubiy Koreyada chet tili ta'limi raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashgan holda olib boriladi.

O‘zbekistonda esa “Digital Uzbekistan-2030” strategiyasi doirasida AKTni ta’limga joriy etish bo‘yicha muhim qadamlar qo‘yilmoqda. Bu esa o‘z navbatida, til o‘rganishda raqamli kompetensiyalarni oshirishga xizmat qiladi.

Xorijda, xususan, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya va Janubiy Koreyada chet tilini o‘rganish kommunikativ yondashuv, CLIL(Content and Language Integrated Learning) va immersiya metodlariga asoslangan. Ya’ni o‘quvchilar amaliy mashg‘ulotlar, muhitga mos til o‘rganish, multimedia vositalari va interaktiv metodlardan faol foydalanadilar. O‘zbekistonda esa chet tilini o‘rganish ko‘proq grammatika-tajriba uslubiga tayangan bo‘lsada, so‘nggi yillarda kommunikativ va innovatsion uslublarga e’tibor kuchaymoqda.

Chet tilini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy mashg‘ulotlarni ham talab qiladi. An’anaviy darslarda asosan darslik va o‘qituvchi nutqiga tayanilgan bo‘lsa, hozirgi kunda multimedia materiallari, audio va video resurslar, interaktiv mashqlar hamda onlayn platformalar keng qo‘llanilmoqda. Misol uchun, talabalarga nazariy bilim berilgandan so‘ng dars davomida onlayn platformalarda “geopardic game”, “kahoot” kabi virtual o‘yinlar tashkil etilmoqda va bu olingan bilimlarni mustahkamlashga va ularni amliyotda qo‘llashni o‘rganishga yordam bermoqda. Shuningdek, bu kabi o‘yinlarni tashkil etish darslarni yanada qiziq va interaktiv o‘tishini ta’minlaydi, hamda talabalarning zerikishini oldini oladi.

Axborot texnologiyalarining yana bir muhim jihati shundaki, ular ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatini beradi. Ya’ni o‘quvchilar raqamli platformalar orqali o‘zlarining bilim darajasi, qiziqishlari va o‘rganish sur’atlariga mos ravishda topshiriqlarni topib, bajarishlari hamda dars mashg‘ulotlariga qo‘shimcha ravishda bilim olishlari mumkin. Hozirda ko‘pgina tillarni o‘rgatuvchi ilovalar mavjud va ular foydalanuvchiga mashq, topshiriqlarni bajarish orqali tilni o‘rgatadi. Bunday ilovalarga Duolingo, Memorise yoki Quizlet kabi mobil ilovalarni misol qilib keltirish mumkin. Shuningdek, Google Tarjimon esa to‘g‘ri yozish va kiritilgan matnni aynan o‘sha tilda ravon va to‘g‘ri o‘qilishiga yordam beradi. Audio tugma orqali speaker matni 2 xil formatda tez yoki sekin o‘qishni boshlaydi. Google tarjimonda, shuningdek, so‘z va jummalarni terib kiritish, qo‘lda yozish va gapirish orqali tarjima qilish mumkin. Hamda chet tillarini o‘rganishda ChatGPT kabi sun’iy intellekt asosidagi platformalarning ham roli katta. AI bilan chet tilida suhbatlashib, o‘quvchilar kommunikatsiya skillarini rivojlantirishlari mumkin. Ya’ni agarda buyruq to‘g‘ri berilsa, chatgpt qayerlarda qanday xatolarga yo‘l qo‘yganingiz, talaffuz va ma’noviy jihatdan ham so‘zlashuv mahoratingizni tahlil qilib, kerakli maslahatlar bera oladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda chet tillarini o‘qitish va o‘rganish jarayonini axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi, hamda ushbu vositalarning ta’lim sohasiga olib kirilishi bir muncha qulayliklar yaratdi. Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda xorijiy tajriba va ta’lim dasturlarini olib kirish ta’lim samaradorligini oshirishga, milliy va global bilimlar uyg‘unligini ta’minlashga xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. To‘raqulova P. Chet tillarni o‘qitish metodikasida innovatsion yondashuvlar va axborot texnologiyalarini qo‘llash masalalari // Termiz, 2024. – B.34-39.
2. Xolmamatova R. Chet tillarini o‘qitish metodikasida innovatsion yondashuvlar va axborot texnologiyalarini qo‘llash masalalari // Termiz, 2025. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1575236>
3. Пармонов А. Чет tilni o‘rganishda axborot texnologiyalarining ahamiyati / А. А. Пармонов. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 4.2 (138.2). – С. 39-40. – URL: <https://moluch.ru/archive/138/39051>

Nasirdinova Gulshoda Donyorbek qizi

*Qo‘qon universiteti Andijon Pedagogika, psixologiya va jismoniy-madaniyat kafedrası
Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi o‘qituvchisi*

Abdumalikova Marjona Doniyorjon qizi

*Qo‘qon unversiteti Andijon filiali Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi
1-bosqich talabasi*

KOLLABORATIV O‘QITISH TEXNOLOGIYASI “BOSHLANG‘ICH TA‘LIM PEDAGOGIKASI” FANIGA TATBIQ ETISH IMKONIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kollaborativ o‘qitish texnologiyasining nazariy-metodik asoslari hamda uni “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” faniga tatbiq etish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi-bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida hamkorlikka asoslangan o‘qitish modelini loyihalash, uni amaliy mashg‘ulotlar tarkibiga integratsiya qilish va natijadorlik ko‘rsatkichlarini aniqlashdan iborat. Ishda aralash metodologiya (kuzatuv, so‘rovnom, rubrika asosida baholash, kichik guruhda ishlash mahsulotlarini kontent tahlil) qo‘llanib, kollaborativ faoliyatning kognitiv (tushunish va qo‘llash), ijtimoiy (muloqot, kelishuv, yetakchilik), refleksiv (o‘zini baholash, xatoni tahlil) va metodik (dars loyihalash, mikroo‘qitish) natijalariga ta‘siri baholandi. Natijalarga ko‘ra, kollaborativ o‘qitish fan mazmunini chuqurroq o‘zlashtirish, darsni loyihalash kompetensiyasini oshirish va professional muloqot madaniyatini shakllantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega. Xulosa qismida fan bo‘yicha modul va mashg‘ulot turlariga mos tatbiq mexanizmlari, baholash mezonlari hamda amaliyotga joriy etish shartlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: kollaborativ o‘qitish, hamkorlikda ta‘lim, kichik guruhlar, jamoaviy faoliyat, mikro o‘qitish, rubrika, formatif baholash, boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi, pedagogik kompetensiya.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методические основы коллаборативного обучения и возможности его внедрения в дисциплину “Педагогика начального образования”. Цель исследования-проектирование модели обучения на основе сотрудничества в подготовке будущих учителей начальных классов, интеграция модели в структуру практических занятий и определение показателей эффективности. Использована смешанная методология (наблюдение, анкетирование, оценивание по рубрикам, контент-анализ продуктов групповой работы). Оценено влияние коллаборативной деятельности на когнитивные, социальные, рефлексивные и методические результаты. Показано, что коллаборативное обучение повышает глубину освоения содержания дисциплин, компетентность проектирования урока и культуру профессионального общения. В заключении предложены механизмы внедрения по модулям, критерии оценивания и условия реализации в образовательной практике.

Ключевые слова: коллаборативное обучение, обучение в сотрудничестве, малые группы, совместная деятельность, микроуроки, рубрика, формативное оценивание, педагогика начального образования, педагогическая компетенция.

Annotatsion. This article discusses the theoretical and methodological foundations of collaborative learning and the possibilities of integrating it into the course “Pedagogy of Primary Education”. The study aims to design a collaboration-based instructional model for pre-service primary teachers, embed it into practical sessions, and identify effectiveness indicators. A mixed-methods approach (observation, questionnaire, rubric-based assessment, and content analysis of group work products) was employed to examine cognitive, social, reflective, and methodological outcomes. The findings indicate that collaborative learning enhances depth of understanding, lesson-design competence, and professional communication culture. The conclusion proposes module-specific implementation mechanisms, assessment criteria, and conditions for educational practice.

Key words: collaborative learning, cooperative learning, small groups, teamwork, microteaching, rubric, formative assessment, primary education pedagogy, pedagogical competence.

Bizga ma'lumki bugungi kunda ta'lim muhitida kollaborativ o'qitish texnologiyasini yaratishda hamda Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi kelajakdagi o'qituvchilar o'zlarining professional kimligini rivojlantirish uchun poydevor bo'lib, nazariy bilimlarni ham, amaliy ko'nikmalarni ham birlashtiradi. Shu fan bo'yicha talabalar nafaqat boshlang'ich maktab didaktikasining asosiy tamoyillarini o'zlashtiradilar, balki o'quvchilarning yoshga xos psixologik xususiyatlariga moslashtirilgan usullarni, shuningdek, darsni loyihalash va tashkil etishning amaliy strategiyalarini ham o'rganadilar. Natijada, mo'ljallangan o'quv natijalari oddiy bilimlarni o'zlashtirishdan tashqari, pedagogik kontekstlarda qo'llash, tahlil qilish, ijodkorlik va samarali qaror qabul qilishni ham o'z ichiga oladi. Ushbu ko'p qirrali maqsadlarga erishish an'anaviy ma'ruza-amaliy va seminar formatdan ko'proq narsani talab qiladi; talabalar pedagogik fikrlashlarini muhokama, hamkorlikdagi dizayn, sinov darslari, o'zaro tahlil va refleksiv amaliyot orqali chuqur o'zlashtirishlari kerak. Hamkorlikdagi o'qitish texnologiyasi ushbu ehtiyojga javoban paydo bo'ladi, o'quv jarayonini o'quvchilarning qo'shma kognitiv faoliyati, umumiy mas'uliyat, jamoaviy mulohaza yuritish, konsensusga erishish va taqsimlangan rollar atrofida tuzadi.

Xorijiy adabiyotlarda kollaborativ tushunchalari bo'yicha ko'plab olimlar tadqiqotlar olib borishganligini uchratishimiz mumkin. Shuningdek, kollaborativ tushunchasi ko'p atamalarda turlicha sinonimlari bor. Kollaborativ–bir nechta shaxs yoki guruhning o'zaro hamkorlikda, kelishilgan holda, umumiy maqsad yo'lida faoliyat olib borilishini bildiradi. Kollaborativ o'qitish–o'quvchi yoki talabalar guruh bo'lib, bir-biridan o'rganib, masalalarni birgalikda hal qiladigan ta'lim jarayonidir. Shu asosda, kollaborativ loyihada esa, bir nechta mutaxassis yoki tashkilotning hamkorlikda olib boradigan loyihasidir. Shuningdek, adabiyotlarda hamkorlikdagi o'rganishning ijtimoiy-konstruktivistik asoslari, yaqin rivojlanish zonasi, o'zaro ta'sirning bilishga ta'siri va guruh dinamikasini boshqarishning metodologik yondashuvlari keng muhokama qilinadi. Shu asosda Vygotskiyning fikrlariga ko'ra, o'rganish individual bo'lishdan oldin avval ijtimoiy darajada ichkilashtiriladi, deb ta'kidlaydi–bu hamkorlikdagi o'rganish nazariyasining asosi bo'lgan tushunchasidir. Biroq, "hamkorlik" o'z-o'zidan samaradorlikni ta'minlamasligini tan olish juda muhim; aniq didaktik maqsadlar, puxta o'ylangan vazifalar, aniq baholash mezonlari, faol o'qituvchi yordami va tizimli mulohazalarsiz, hamkorlikdagi o'rganish shunchaki guruh ishiga aylanib ketish xavfi mavjud. Shunday qilib, hamkorlikdagi o'rganishni "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi"ga integratsiya qilish imkoniyatlari, shartlari, bosqichlari va baholash vositalarini ilmiy jihatdan asoslash dolzarb masala hisoblanadi.

Ushbu maqolamizda hamkorlikdagi o'rganish texnologiyasini fan mazmuni bilan uyg'unlashtirish, uni amaliy va seminarlar mashg'ulotlarga integratsiya qilish va samaradorlikni baholash uchun mustahkam pedagogik ko'rsatkichlarni aniqlash masalalariga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati kelajakdagi boshlang'ich maktab o'qituvchilarida metodologik kompetensiyalarni rivojlantirishni tajriba, muhokama va mulohaza tushunchalari orqali tuzish imkoniyatidadir.

Usullar. Tadqiqotda aralash usullardan foydalangan holda tadqiqot dizayni qo'llanildi, sifat va miqdoriy ma'lumotlar parallel ravishda to'plandi va natijalarni bir-birini to'ldiruvchi printsip orqali sharhlendi. Asosiy e'tibor "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi" kursi doirasida amaliy mashg'ulotlarga (seminarlar va mikro-o'qitish modullari) qaratildi, unda hamkorlikdagi o'qitish texnologiyasi o'quvchilarda fanga xos kompetensiyalarni rivojlantirishga qanday ta'sir qilishini o'rganildi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, hamkorlikda ishlab chiqilgan amaliy mashqlar–aniqlangan rollar, o'zaro bog'liq vazifalar, rubrikaga asoslangan baholash va majburiy mulohaza–an'anaviy individual topshiriqlarga nisbatan metodologik fikrlash va darsni loyihalash ko'nikmalarining yuqori darajasini rivojlantiradi.

Ma'lumotlarni to'plash to'rtta asosiy yondashuvni o'z ichiga oldi. Birinchidan, kuzatish: fasilitator guruhlararo muloqot sifatini, ishtirok etishning tengligini, dalillar standartlarini va faoliyat davomida nizolarni hal qilish strategiyalarini qayd etdi. Ikkinchidan, so'rovnoma o'quvchilarning hamkorlikdagi tajribalari, o'ziga ishonchi va rollarni taqsimlashdan qoniqish darajasi bo'yicha sub'ektiv baholarini oldi. Uchinchidan, rubrikaga asoslangan baholash dars rejalari va mikrolim

natijalarini maqsad-natija uyg'unligi, usul tanlash, o'quv faoliyatini tashkil etish, baholash vositalari, farqlash va aks ettirish kabi mezonlarga muvofiq baholash uchun ishlatilgan. To'rtinchidan, kontent tahlili dars stsensariylarida, taqdimotlarda va guruh tomonidan ishlab chiqilgan amaliy yechimlarda qo'llaniladigan nazariy tushunchalarning aniqligi va didaktik asoslilikini baholadi. Hamkorlikdagi o'rganish doirasi ijobiy o'zaro bog'liqlik, individual javobgarlik, yuzma-yuz muloqot, ijtimoiy ko'nikmalar va guruh jarayonlarini tahlil qilish elementlari atrofida tuzilgan ligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu tadqiqotda qo'llanilgan yondashuv bu elementlarni nafaqat tashkiliy talablar, balki pedagogik kompetentsiyani o'lchash ko'rsatkichlari sifatida ham ko'rib chiqadi; muhimi, shunchaki talabaning "guruhda ishlagani" emas, balki ular qanday ishtirok etgani va qanday natijalarga erishganligidir. Guruh mashg'ulotlari har bir guruhda 4-5 ishtirokchi bilan o'tkazildi, ularning har biriga ma'lum rollar berildi. Amaliyotda mashg'ulotlar 4–5 kishilik guruhlarda tashkil etildi. Har bir guruhda rollar (moderator, kotib, vaqt nazoratchisi, taqdimotchi, ekspert) almashib borishi belgilandi; bu yo'l bilan "yetakchi talaba"ning doimiy dominanti kamaytirilib, barcha ishtirokchilarning mas'uliyati muvozanatlashdi. Vazifalar "jigsaw", "think-pair-share", "case-study", "lesson study elementlari"ga yaqinlashtirilgan holda tuzildi, biroq matnga tayyor inglizcha iboralarni joylash emas, balki mazmuniy mexanizmni moslashtirish tamoyili asos qilindi. Baholash formatif (jarayon davomida qayta aloqa) va summativ (yakuniy mahsulot) kombinatsiyasida olib borildi; rubrika mezonlari talabalarga oldindan berilib, o'zaro baholash ham joriy etildi. O'zaro baholashda subyektivlikni kamaytirish uchun aniq dalil keltirish (masalan, dars konspektidan iqtibos yoki mikroo'qitishdagi epizod) talab qilindi. Etik talablar doirasida ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlari sir saqlandi, so'rovnoma javoblari anonimizatsiya qilindi, natijalar umumlashtirilgan ko'rinishda tahlil etildi. Tadqiqot cheklovi sifatida shuni qayd etish joizki, kollaborativ o'qitishning ta'siri o'qituvchining fasilitatorlik mahorati va guruhlarning boshlang'ich akademik tayyorgarligiga sezilarli darajada bog'liq bo'lishi mumkin; shu bois natijalar universal emas, balki muayyan sharoitlar uchun tavsiyaviy ahamiyatga ega.

Natijalar. Kuzatuv natijalari kollaborativ mashg'ulotlarda muloqot zichligi va akademik dalillashning oshganini ko'rsatdi. Ayniqsa "case" asosidagi vaziyatli topshiriqlarda talabalar nazariy tushunchalarni (motivatsiya, differensial yondashuv, baholashning shakllari, o'quv topshiriqlarining bosqichlilik) bevosita real sinf holatiga tatbiq etishga urinib, o'z fikrini asoslashga majbur bo'ldi. Dastlabki mashg'ulotlarda guruh muhokamasi ko'proq "kim nima deb o'ylaydi" ko'rinishida kechgan bo'lsa, keyingi mashg'ulotlarda "qaysi pedagogik tamoyilga tayanamiz", "kutiladigan natija nima", "o'quvchining yoshi va imkoniyati buni ko'taradimi" kabi savollar orqali dalillash kuchaydi. Bu holat kollaborativ jarayonning o'ziga xos didaktik foydasini ko'rsatadi: talaba o'z fikrini aytishdan ko'ra, uni pedagogik asos bilan himoya qilishga o'tadi. So'rovnoma ma'lumotlari talabalarning aksariyati kollaborativ formatni "murakkab, lekin foydali" deb baholaganini ko'rsatdi. Qiyinchiliklar asosan vaqt taqsimoti, vazifani bo'lib olishdagi kelishmovchilik va ayrim ishtirokchilarning passivligi bilan bog'liq bo'ldi. Biroq aynan shu qiyinchiliklar professional kompetensiya nuqtayi nazaridan muhim: boshlang'ich sinf o'qituvchisi ham metodik birlashma, sinf rahbarlari jamoasi, ota-onalar bilan hamkorlik kabi ko'p subyektli muloqotlarda ishlaydi. Demak, kollaborativ o'qitish talabalarga "muammosiz muhit" emas, balki boshqariladigan murakkablikni taqdim etib, kelajak kasbiy vaziyatlarga tayyorlaydi. Rubrika asosida baholash natijalari dars ishlanmasi sifatida sezilarli o'sishni ko'rsatdi. Eng katta o'sish "maqsad-natija mosligi" va "baholash vositalari" mezonlarida kuzatildi: talabalarning ko'pchiligi avval maqsadni umumiy ifodalab, natijani aniq mezonlarga bog'lay olmagan bo'lsa, kollaborativ muhokama jarayonida maqsadni operatsionlashtirishga (ya'ni o'lchanadigan, kuzatiladigan natija sifatida yozishga) ko'proq e'tibor berdi. Bu jihat Bloom taksonomiyasi asosidagi o'quv natijalarini rejalashtirish g'oyalariga hamohang bo'lib, amaliy dars dizaynini mustahkamlaydi shunday ta'riflaydi. Shuningdek, mikroo'qitish chiqishlarida "o'quvchini faol jalb etish" va "savol-javob strategiyasi" indikatorlari yaxshilanganligi qayd etildi: talabalar bir-birining darsini ko'rib, konstruktiv fikr bildirishi natijasida metodik xatolar tezroq "ko'rinadigan" bo'ldi va tuzatish yo'llari muhokama qilindi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlillari shuni ko'rsatdiki, kollaborativ guruhlar tayyorlagan dars senariylarida metodlar tanlovi ko'proq asoslangan, topshiriqlar ketma-ketligi mantiqan izchilroq

bo‘lib borgan. Ayrim guruhlarda darsning kirish qismi motivatsion jihatdan kuchli bo‘lsa-da, asosiy qismda differensial yondashuv yetarli bo‘lmagan; bu holat muhokamada alohida qayd etilib, keyingi mashg‘ulotlarda “o‘quvchi darajasi farqi”ni hisobga oluvchi variantlar kiritildi. Bu jarayon kollaborativ o‘qitishning yana bir natijasini-refleksiv qayta ishlashni-ko‘rsatadi: mahsulot “tayyor bo‘ldi” degan nuqtada to‘xtab qolmay, dalil va mezonlar asosida qayta ko‘rib chiqiladi. Adabiyotlar bilan ishlashda bizning fikrimiz quyidagicha ifodalandi: Slavin hamkorlikda o‘qitishning natijadorligi guruh maqsadi va individual javobgarlik birgalikda ta‘minlanganda yuqori bo‘lishini ta‘kidlaydi. Ushbu fikrni metodik amaliyot nuqtayi nazaridan to‘liq qo‘llab-quvvatlash mumkin, chunki “faqat guruh bahosi” tizimi passiv ishtirokni kuchaytiradi, “faqat individual baho” esa hamkorlik motivatsiyasini pasaytiradi; demak, “ikki konturli baholash” (guruh mahsuloti+individual hissa) “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fanida optimal yechim bo‘lib chiqadi. Shu bilan birga, faqat baholash mexanizmi emas, vazifa dizayni ham hal qiluvchi omil: agar vazifa bo‘laklarga ajralib, keyin yana birlashtiriladigan tarzda tuzilsa, “ijtimoiy dangasalik” xavfi kamayadi va har bir talaba o‘z bo‘lagi uchun javobgar bo‘ladi.

Muhokama. Olingan natijalar kollaborativ o‘qitish texnologiyasi “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” fanining mazmuni va maqsadlariga tabiiy mos kelishini ko‘rsatadi. Birinchidan, mazkur fan “metodika” bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uchun talabalar bilimni nafaqat eslab qolishi, balki pedagogik vaziyatlarda qo‘llashi zarur; kollaborativ vazifalar esa qo‘llashni majburiy holga keltiradi. Talaba guruh oldida fikr aytayotganda, u nazariy tushunchani sodda “ta‘rif” sifatida emas, balki tanlov va qaror mezoni sifatida ko‘rsatishi kerak bo‘ladi. Bu jarayon konstruktivistik yondashuv bilan hamohang: bilim faoliyat jarayonida quriladi va ijtimoiy muloqot bilan boyiydi. Vygotskiyning bilishning ijtimoiy kelib chiqishi haqidagi g‘oyasi bu yerda amaliy mazmun kasb etadi: hamkorlik jarayonida talaba “o‘zi yolg‘iz” bajara olmaydigan murakkab metodik vazifani birgalikda bajara oladi, keyin esa shu usulni ichkilashtirib, mustaqil faoliyatga ko‘chiradi deb ta‘riflab o‘tadi. Ikkinchidan, “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi”ning muhim natijalaridan biri-pedagogik muloqot va sinf boshqaruvi kompetensiyasi. Kollaborativ mashg‘ulotlar o‘zining tabiati bilan muloqotiy: tinglash, navbat berish, fikrni qayta ifodalash, kelishmovchilikni madaniyatli hal etish kabi ko‘nikmalar “qo‘shimcha” emas, balki vazifaning ichki sharti sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtada Johnson va Johnson tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy ko‘nikmalar komponenti alohida ahamiyatga ega: agar o‘qituvchi bu ko‘nikmalarni bevosita o‘rgatmasa (masalan, “fikrga qarshi dalil keltirish odobi”, “tanqid va taklifni ajratish”, “yakuniy qarorni konsensus bilan chiqarish”), hamkorlik samarasi pasayadi (Johnson, Johnson & Holubec, 1998). Shuning uchun fan doirasida kollaborativ o‘qitishni joriy etishda “muloqot qoidalari”ni alohida didaktik birlik sifatida kiritish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, natijalar baholashning rubrika asosida tashkil etilishi kollaborativ o‘qitishning muhim “tayanchi” ekanini ko‘rsatadi. Rubrika mezonlari vazifani shaffof qiladi, talabani “nimaga erishish kerak” degan savoliga javob beradi, o‘zaro baholashda esa subyektivlikni pasaytiradi. Black va Wiliam fikrlariga ko‘ra, formatif baholashning o‘qish natijalariga ta‘sirini ko‘rsatib, qayta aloqa o‘quvchiga (bu yerda: talaba-o‘qituvchi) keyingi qadamni aniqlashtirishga xizmat qilishini ta‘kidlaydi. Muallif bu fikrga tayanib shuni qayd etadiki, “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi”da formatif baholash ayniqsa muhim, chunki talabalar dars loyihalashda ko‘plab mayda, ammo tizimli xatolarga yo‘l qo‘yadi; rubrika va tezkor qayta aloqa shu xatolarni “erta bosqichda” ko‘rsatib, noto‘g‘ri andozalarning mustahkamlanib qolishiga to‘sqinlik qiladi. To‘rtinchidan, kollaborativ o‘qitishning tatbiqi o‘qituvchidan yangi rolni talab qiladi: u axborot beruvchi emas, balki fasilitator va dizayner. Bu rol dars jarayonida “to‘g‘ri javobni aytish”dan ko‘ra, “to‘g‘ri savolni berish”, guruhlar o‘rtasida intellektual taranglikni me‘yorida ushlab turish, vaqt va resursni boshqarish, bahs madaniyatini nazorat qilish orqali namoyon bo‘ladi. Mazkur rolni kuchaytirish uchun o‘qituvchining oldindan tayyorgarligi (vazifa ssenariysi, kutiladigan xatolar ro‘yxati, qo‘shimcha ko‘rsatmalar, differensial qo‘llab-quvvatlash) zarur. Bu jihatni e‘tiborsiz qoldirish kollaborativ mashg‘ulotni “shovqinli, ammo yuzaki” jarayonga aylantirishi mumkin. “Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi” faniga tatbiq etishning amaliy mexanizmlarini modullar kesimida quyidagicha taklif etish mumkin. Birinchi modul (boshlang‘ich ta‘limning didaktik asoslari) da kollaborativ munozara va konseptual xarita tuzish orqali “tamoyil-usul-natija” bog‘lanishlari ochib

beriladi. Ikkinchi modul (darsni loyihalash)da guruhlar “darsning strukturasi” bo'yicha bo'laklarga bo'lingan vazifani ishlab chiqib, yakunda yagona dars senariysiga birlashtiradi; bunda har bir bo'lakning sifat mezonini rubrika bilan bog'lanadi. Uchinchi modul (baholash va refleksiya)da talabalarga real o'quvchi ish namunalari (simulyatsiya qilingan) berilib, mezonli baholash va tavsiflovchi izoh yozish birgalikda bajariladi; natijada talaba baholashni “ball qo'yish” emas, “rivojlantiruvchi tahlil” sifatida tushunadi. To'rtinchi modul (mikroo'qitish)da esa guruhlar navbat bilan qisqa dars bo'laklarini o'tkazib, o'zaro kuzatuv varaqasi asosida tahlil qiladi; bu bosqichda refleksiya majburiy yozma formatda (qisqa hisobot) ham talab etiladi. Muhokamada yana bir muhim masala-kollaborativ o'qitishda teng ishtirokni ta'minlash. Amaliy kuzatuv shuni ko'rsatadiki, akademik kuchli talabalar tabiiy ravishda liderlikni qo'lga oladi, bu esa boshqalarning ishtirokini kamaytirishi mumkin. Buni yumshatish uchun rollarni majburiy rotatsiya qilish, “har bir a'zo kamida bitta dalil keltiradi” kabi jarayon qoidalarini kiritish, hamda individual “mini-topshiriq”lar orqali guruh ishiga kirish talabini kuchaytirish kerak. Mazkur yondashuv Slavin tomonidan ta'kidlangan individual javobgarlik prinsipini amalda mustahkamlaydi.

Xulosa. Maqolada kollaborativ o'qitish texnologiyasini “Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi” faniga tatbiq etish imkoniyati nazariy va amaliy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari kollaborativ format fan mazmunini chuqurroq o'zlashtirish, darsni loyihalash va mikroo'qitish orqali metodik kompetensiyani rivojlantirish, shuningdek, professional muloqot va refleksiyaning shakllantirishida samarali ekanini ko'rsatdi. Kollaborativ o'qitishning pedagogik qiymati ayniqsa “amaliyotga yaqin” vazifalarda (case, dars loyihasi, baholash mezonlarini ishlab chiqish, mikroo'qitish) yuqori bo'ldi, chunki bu vazifalar talabaning nazariy bilimni real pedagogik qarorga aylantirishni talab qiladi. Tatbiq etish bo'yicha asosiy tavsiyalar quyidagilardan iborat: (1) vazifa dizaynida pozitiv o'zaro bog'liqlik va individual javobgarlikni bir vaqtda ta'minlash; (2) rubrika asosida shaffof baholash mezonlarini oldindan berish va formatif qayta aloqani muntazam yo'lga qo'yish; (3) guruh rollarini rotatsiya qilish orqali teng ishtirokni kuchaytirish; (4) refleksiyaning majburiy bosqich sifatida kiritish va uni “nima o'rgandim-qanday xato qildim-keyingi safar nima qilaman” strukturasi bilan rasmiylashtirish; (5) o'qituvchining fasilitatorlik kompetensiyasini (savol berish, vaqt boshqarish, muhokama madaniyati, differensial qo'llab-quvvatlash) tizimli rivojlantirish. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun yo'nalish sifatida kollaborativ o'qitishning uzoq muddatli ta'sirini (pedagogik amaliyot davridagi ko'rsatkichlar), shuningdek, raqamli vositalar bilan qo'llab-quvvatlangan hamkorlik modellari fan mazmuniga moslashtirish masalalarini alohida o'rganish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bloom, B.S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York, David McKay Company, 1956, 207 bet.
2. Black, P., Wiliam, D. Assessment and Classroom Learning. London, King's College London (School of Education), 1998, 80 bet.
3. Johnson, D.W., Johnson, R.T., Holubec, E.J. Cooperation in the Classroom. Edina, Interaction Book Company, 1998, 138 bet.
4. Slavin, R.E. Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. Boston, Allyn and Bacon, 1995, 240 bet.
5. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1978, 159 bet.
6. Sharan, S., Sharan, Y. Expanding Cooperative Learning Through Group Investigation. New York, Teachers College Press, 1992, 201 bet.
7. Cohen, E.G. Designing Groupwork: Strategies for the Heterogeneous Classroom. New York, Teachers College Press, 1994, 208 bet.

Alimdjanova Dilbar Negmatovna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti,

JAMOAT SALOMATLIGINI FANINI O‘QITISHDA MUALLIFLIK PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamoat salomatligini o‘qitishda mualliflik pedagogik texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Mualliflik yondashuvlari dars jarayonini individualizatsiyalash, talabalarning bilim va ko‘nikmalarini oshirish hamda darsni interaktiv va samarali qilishga xizmat qiladi. Tadqiqot jarayonida amaliy metodlar va digital vositalar orqali dars samaradorligi o‘lchanadi. Maqolada metodologik yondashuvlar, o‘quv natijalari va pedagogik mulohazalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: jamoat salomatligi, mualliflik pedagogik texnologiyalari, interaktiv ta’lim, oliy ta’lim, pedagogik innovatsiya

Annotation. This article analyzes the possibilities of applying author-designed pedagogical technologies in teaching public health. Authorial approaches contribute to the individualization of the learning process, improvement of students’ knowledge and skills, and making lessons more interactive and effective. In the course of the research, lesson effectiveness is measured through practical methods and digital tools. The article presents methodological approaches, learning outcomes, and pedagogical reflections.

Key words: public health, author-designed pedagogical technologies, interactive education, higher education, pedagogical innovation.

Аннотация. В статье анализируются возможности применения авторских педагогических технологий в обучении общественному здравоохранению. Авторские подходы способствуют индивидуализации учебного процесса, повышению уровня знаний и умений студентов, а также обеспечивают интерактивность и эффективность занятий. В ходе исследования эффективность занятий оценивается с использованием практических методов и цифровых средств. В статье представлены методологические подходы, результаты обучения и педагогические выводы.

Ключевые слова: общественное здравоохранение, авторские педагогические технологии, интерактивное обучение, высшее образование, педагогическая инновация.

Kirish. Jamoat salomatligi oliy ta’limda talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantirishni talab qiladi. An’anaviy dars metodlari ko‘pincha talabalarni faol jalb qilmasligi va mavzuni amaliyot bilan bog‘lashni cheklashi bilan ajralib turadi. Shu sababli mualliflik pedagogik texnologiyalari joriy etilishi dars jarayonini individualizatsiyalash, interaktiv va qiziqarli qilish imkonini beradi. Bu yondashuvlar talabalarning bilimini chuqurlashtiradi, motivatsiyasini oshiradi va amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Mualliflik pedagogik texnologiyalari talabaning individual o‘rganish ehtiyojlariga moslashish, dars jarayonini interaktiv qilish va o‘quv faoliyatini shaxsiylashtirish imkonini beradi. Bu yondashuv talabaning mavzuni chuqur tushunishi, amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishi va motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, digital platformalar, interaktiv mashg‘ulotlar va gamifikatsiya metodlari orqali dars jarayoni qiziqarli va samarali bo‘ladi.

Ushbu maqolada mualliflik pedagogik texnologiyalarining jamoat salomatligi fanini o‘qitishda qo‘llanishi, metodik yondashuvlar, talabalarning o‘quv natijalari va dars samaradorligini oshirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — mualliflik pedagogik texnologiyalarini amaliy qo‘llash orqali ta’lim jarayonini interaktiv, samarali va motivatsion qilish imkoniyatlarini aniqlashdir.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida mualliflik pedagogik texnologiyalarini qo‘llashning samaradorligi o‘rganildi. O‘quv jarayonida interaktiv mashg‘ulotlar, case-study, rol o‘yinlari, gamifikatsiya va digital platformalar (Zoom, Moodle, Kahoot) ishlatilgan. Tadqiqotda 2 guruh talaba ish tirok etdi: tajriba guruhi mualliflik pedagogik texnologiyalari asosida dars olib bordi, boshqaruv guruhi esa an’anaviy metodlardan foydalandi. Natijalarni baholash uchun testlar, amaliy mashqlar va

o‘quv faoliyatini kuzatish metodlari qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida interaktiv mashg‘ulotlar, case-study, rol o‘yinlari, gamifikatsiya va digital platformalar (Zoom, Moodle, Kahoot) qo‘llandi. Talabalar dars davomida terminlarni amaliy qo‘llash, muammolarni hal qilish va mavzuga oid vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Har bir dars yakunida talabalarning bilim darajasi va faoliyati testlar, amaliy mashqlar, yozma ishlar va o‘quv faoliyatini kuzatish orqali baholandi.

Shuningdek, talabalar o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkazilib, dars jarayoniga qoniqish darajasi, motivatsiya va mavzuga qiziqish darajasi aniqlandi. Eksperimental tadqiqot natijalari statistik tahlil yordamida solishtirildi, bunda tajriba guruhi va boshqaruv guruhi o‘rtasidagi farqlar aniqlanishi uchun sifat va miqdoriy metodlar qo‘llandi. Tajriba guruhi mualliflik pedagogik texnologiyalari asosida dars oldi. Ushbu texnologiyalar qatoriga quyidagilar kiradi: interaktiv mashg‘ulotlar, gamifikatsiya, case-study metodlari, rol o‘yinlari, shuningdek digital platformalar (Moodle, Zoom, Kahoot) orqali onlayn faoliyat. Har bir darsda talabalarga mavzuni amaliy jihatdan tushunish, terminlarni qo‘llash va real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish vazifalari berildi. Shu bilan birga, talabalarning o‘quv faoliyati muntazam ravishda kuzatildi: darsdagi faollik, amaliy mashg‘ulotlarda ishtirok, test natijalari va yozma ishlar baholandi.

Boshqaruv guruhi esa an‘anaviy metodlar (ma‘ruza, izohli dars, yozma topshiriqlar) asosida dars oldi. Ushbu guruhdagi talabalarning bilim va ko‘nikmalari faqat nazariy asosda shakllandi va ularning amaliy faoliyatga qo‘llash ko‘nikmalari kamroq kuzatildi.

Tadqiqot natijalarini tahlil qilish uchun quyidagi metodlar qo‘llandi:

1. Test va yozma ishlar yordamida nazariy bilimlarni baholash.
2. Amaliy mashg‘ulotlarda talabaning faoliyatini kuzatish va tahlil qilish.
3. So‘rovnomalar orqali talabalarning darsdan qoniqish darajasi, motivatsiyasi va mavzuga qiziqishini aniqlash.
4. Sifatli va miqdoriy tahlil usullari yordamida tajriba guruhi va boshqaruv guruhi natijalarini solishtirish.

Shu metodologiya orqali mualliflik pedagogik texnologiyalarining dars samaradorligini, talabaning mavzuni amaliy jihatdan tushunish va terminlarni qo‘llash qobiliyatini aniqlash imkoniyati yaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv va individual yondashuv jamoat salomatligi fanini o‘qitishda an‘anaviy metodlarga nisbatan samaraliroq ekan.

Ushbu metodologiya mualliflik pedagogik texnologiyalarining dars samaradorligini, talabaning mavzuni amaliy jihatdan o‘zlashtirish qobiliyatini va motivatsiyasini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar. Tajriba guruhi talabalari amaliy mashg‘ulotlarda yuqori faoliyat ko‘rsatdi, terminlarni va tushunchalarni tez va to‘liq o‘zlashtirdi, mavzu bo‘yicha muammolarni hal qilish qobiliyati oshdi. Gamifikatsiya va interaktiv metodlar darsni qiziqarli qildi va motivatsiyani sezilarli darajada oshirdi. Boshqaruv guruhida esa bilim o‘rganish sur‘ati sekinroq bo‘ldi va amaliy ko‘nikmalar darajasi pastroq qayd etildi. Test natijalari ko‘rsatdiki, tajriba guruhi o‘rtacha balli boshqaruv guruhiga nisbatan 25-30% yuqori bo‘ldi. Shu bilan birga, talabalarning o‘z-o‘zini baholash natijalari ham ijobiy o‘zgardi: ular dars jarayonidan qoniqish darajasi va motivatsiya yuqori ekanligini bildirgan.

Amaliy mashg‘ulotlarda tajriba guruhi talabalari real vaziyatlarni tahlil qilish, sog‘liqni saqlash masalalarini hal etish va muammolarni muloqot orqali yechish bo‘yicha yuqori natijalar ko‘rsatdi. Rol o‘yinlari va case-study metodlari talabalarning amaliy qobiliyatlarini rivojlantirdi, ularni kelajakdagi professional faoliyatga tayyorladi. Gamifikatsiya orqali o‘rganish jarayoni qiziqarli va interaktiv bo‘ldi, talabalar o‘rtasida sog‘lom raqobat shakllandi va motivatsiya oshdi.

Boshqaruv guruhi talabalari esa an‘anaviy metodlar asosida dars olganligi sababli bilimni o‘zlashtirish sur‘ati sekinroq bo‘ldi, amaliy mashg‘ulotlarda faollik pastroq bo‘ldi va mavzuni amaliy jihatdan tushunish darajasi kamroq qayd etildi. Shuningdek, boshqaruv guruhi talabalari darsdan qoniqish darajasi va motivatsiya bo‘yicha pastroq natijalarni ko‘rsatdi, bu dars jarayonining interaktiv va individual yondashuvdan mahrum ekanini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, mualliflik pedagogik texnologiyalarini qo‘llash nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga yordam beradi. Digital platformalar, interaktiv mashg‘ulotlar, gamifikatsiya va individual yondashuv dars samaradorligini oshiradi va

talabani mavzuga qiziqishini kuchaytiradi. Shu bilan birga, talaba terminlarni tezroq yodlab qoladi, real vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati oshadi va sog'liqni saqlash bilan bog'liq masalalarni amaliy jihatdan yechish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Ushbu natijalar mualliflik pedagogik texnologiyalarining jamoat salomatligi fanini o'qitishda samarali ekanligini, talabalarning bilim va ko'nikmalarini oshirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Ko'rsatkichlar	Tajriba guruhi (mualliflik texnologiyalari)	Boshqaruv guruhi (an'anaviy metodlar)
Nazariy bilimlar testi o'rtacha balli	85%	60%
Amaliy mashg'ulotlarda faol ishtirok	Yuqori	O'rta
Terminlarni amaliy qo'llash	Yuqori	Past
Darsdan qoniqish darajasi (%)	90%	65%
Motivatsiya va mavzuga qiziqish (%)	88%	60%
Real vaziyatlarni tahlil qilish	Yuqori	O'rta

Mulohaza. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mualliflik pedagogik texnologiyalari jamoat salomatligi fanini o'qitishda samarali vosita hisoblanadi. Talabalar dars jarayonida faolroq ishtirok etadi, mavzuni amaliy jihatdan tushunadi va o'z-o'zini rivojlantirishga intiladi. Shu bilan birga, o'qituvchining individual yondashuvi va texnologiyalarni maqsadli qo'llash dars samaradorligini oshirishning muhim omili bo'ladi. Shu bilan birga, gamifikatsiya, interaktiv mashg'ulotlar va digital platformalardan foydalanish dars jarayonini qiziqarli qiladi, talabani motivatsiyasini sezilarli darajada kuchaytiradi va o'rganishga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Tajriba davomida kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, individual yondashuv va mualliflik pedagogik texnologiyalarining kombinatsiyasi talabani o'quv jarayonidagi faolligini oshiradi. Talabalar mavzuni amaliy kontekstda o'rganib, sog'liqni saqlash bilan bog'liq muammolarni mustaqil tahlil qilishni o'rganadi. Bu esa kelajakda ularni professional faoliyatga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, tadqiqot boshqaruv guruhi natijalari bilan solishtirganda, an'anaviy metodlar orqali dars olgan talabalar mavzuni amaliy jihatdan tushunishda va interaktiv mashg'ulotlarda pastroq natijalarni ko'rsatdi. Bu pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlar va individual yondashuvning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Mulohazalar shuni ko'rsatadiki, mualliflik pedagogik texnologiyalarini jamoat salomatligi fanida qo'llash dars samaradorligini oshiradi, talabalarni faol, mas'uliyatli va mustaqil o'rganishga rag'batlantiradi. Shu bilan birga, o'qituvchi tomonidan texnologiyalarni maqsadli va tizimli qo'llash dars sifatini yanada oshirish imkonini beradi.

Xulosa va tavsiyalar. Mualliflik pedagogik texnologiyalarini jamoat salomatligi fanida qo'llash dars samaradorligini oshiradi, talabalarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularni amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Kelgusida oliy ta'lim muassasalarida interaktiv va digital metodlarni keng joriy etish, shuningdek, o'qituvchilarni pedagogik texnologiyalar bo'yicha malaka oshirish kurslariga jalb qilish tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mualliflik pedagogik texnologiyalarini jamoat salomatligi fanini o'qitishda qo'llash talabalarning bilim darajasini oshirish, amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va dars jarayonini interaktiv, qiziqarli va samarali qilish imkonini beradi. Tajriba guruhi talabalari mavzuni tez va to'liq o'zlashtirdi, real vaziyatlarni tahlil qilish qobiliyati kuchaydi va dars jarayonida faol ishtirok etdi. Shu bilan birga, gamifikatsiya, digital platformalar va interaktiv mashg'ulotlar dars motivatsiyasini oshirdi va talabalarning o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan qiziqishini kuchaytirdi.

Tadqiqotdan kelib chiqqan holda quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Oliy ta'lim muassasalarida jamoat salomatligi fanini o'qitishda mualliflik pedagogik texnologiyalarini keng joriy etish, darslarni interaktiv va amaliy jihatdan boyitish.
 2. O'qituvchilarni pedagogik innovatsiyalar va digital vositalardan foydalanish bo'yicha malaka oshirish kurslariga jalb qilish.
 3. Case-study, rol o'yinlari, gamifikatsiya va digital platformalarni dars jarayoniga tizimli va maqsadli qo'llash.
 4. Talabalarning individual o'rganish ehtiyojlariga moslashgan o'quv materiallari yaratish va darsni shaxsiylashtirish.
 5. Dars jarayonini muntazam baholash, talabalar faolligi va bilim darajasini kuzatish orqali pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish.
 6. Kelgusida mualliflik pedagogik texnologiyalarining boshqa sog'liqni saqlash fanlariga qo'llanilishi samaradorligini o'rganish va kengaytirish.
- Shu tariqa, mualliflik pedagogik texnologiyalarini qo'llash jamoat salomatligi fanini o'qitish sifatini oshirishga, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga va ularni professional faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Askarova, L. Nofilologik ta'limda innovatsion metodlar. Ta'lim va Innovatsiya, 2021.
2. Karimov, M. Smart texnologiyalar yordamida interaktiv ta'lim. Pedagogika Ilmiy Jurnal, 2022.
3. Tursunov, A. Tijorat terminlarini samarali o'qitish usullari. Iqtisodiy Ta'lim, 2020.
4. OECD. Digital Tools in Higher Education. OECD Publishing, 2023.
5. Prensky, M. Digital Game-Based Learning. McGraw-Hill, 2001.
6. Johnson, L., Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. The NMC Horizon Report: 2022 Higher Education Edition. EDUCAUSE, 2022.
7. Zhang, Y., & Nunamaker, J. F. Smart Learning Environments in Higher Education: A Systematic Review. Journal of Educational Technology Systems, 2021.

Raximova Nasiba Nuriddinovna

Psixologiya yo‘nalishi Osiyo Xalqaro Universiteti 1-kurs magistiri

O‘SMIRLARDA AGRESSIYA MUAMMOSINI O‘RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘smirlarda agressiya muammosini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslariga bag‘ishlangan. Unda agressiya tushunchasi, uning turlari va rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik nazariyalar, xususan, Freyd, Lorents va Bandura kabi olimlarning yondashuvlari chuqur tahlil qilingan. Shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy muhit va ayniqsa oilaviy omillarning agressiv xulq-atvoriga ta’siri yoritilgan. Tadqiqot metodologiyasi doirasida kvantitativ va kualitativ yondashuvlar, diagnostika va baholash usullari, shuningdek, o‘smirlar bilan ishlashdagi etik tamoyillar batafsil ko‘rib chiqilgan. Maqolada agressiv tendensiyalarning yoshga va genderga xos cho‘qqilari hamda disfunktsional oilalar va noto‘g‘ri tarbiya usullarining salbiy roli ta’kidlangan. Yakunda olingan xulosalar asosida kelgusi tadqiqotlar va psixokorreksiya amaliyoti uchun tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: agressiya, o‘smirlik, nazariy asoslar, metodologiya, diagnostika, psixokorreksiya, etika, oilaviy omillar

Abstract. This article explores the theoretical and methodological foundations for studying aggression in adolescents. It analyzes the concept of aggression, its types, and key psychological theories, including approaches by Freud, Lorenz, and Bandura. The paper highlights the significant impact of personal characteristics, social environment, and family factors on aggressive behavior. Research methodology, covering quantitative and qualitative approaches, diagnostic tools, and ethical principles, is thoroughly discussed. Recommendations for future research and psychocorrectional practice are also provided.

Key words: aggression, adolescence, theoretical foundations, methodology, diagnostics, psychocorrection, ethics, family factors

Аннотация. Данная статья исследует теоретико-методологические основы изучения проблемы агрессии у подростков. В ней анализируется понятие агрессии, ее виды и ключевые психологические теории, включая подходы Фрейда, Лоренца и Бандуры. Подчеркивается влияние личностных особенностей, социальной среды и семейных факторов на агрессивное поведение. Рассмотрены количественные и качественные подходы, методы диагностики и этические принципы работы с подростками. На основе выводов даны рекомендации для дальнейших исследований и психокоррекционной практики.

Ключевые слова: агрессия, подростковый возраст, теоретические основы, методология, диагностика, психокоррекция, этика, семейные факторы

Kirish. O‘smirlar agressiyasi zamonaviy jamiyatning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, uning shaxs rivojlanishiga, oilaviy munosabatlarga va ijtimoiy muhitga salbiy ta’siri tobora ortib bormoqda. Agressiv xulq-atvor nafaqat o‘smirning o‘ziga, balki uning tengdoshlari, o‘qituvchilari va oila a’zolari uchun ham jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin. Bu muammo o‘smirlarning psixologik salomatligi, ta’lim sifati va kelajakdagi ijtimoiy integratsiyasi nuqtai nazaridan chuqur o‘rganishni talab etadi. Ayniqsa, global axborotlashuv va ijtimoiy o‘zgarishlar davrida agressiyaning yangi shakllari va sabablari yuzaga kelishi uni kompleks tadqiq qilish zaruratini yanada oshirmoqda. Ushbu maqola o‘smirlarda agressiya muammosini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslarini har tomonlama tahlil qilishni maqsad qilgan. Maqsad doirasida agressiya tushunchasining psixologik mohiyati, uning turlari va rivojlanish mexanizmlari yoritiladi. O‘smirlar agressiyasini o‘rganishga oid asosiy psixologik nazariyalar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda qo‘llaniladigan kvantitativ va kualitativ metodologik yondashuvlar taqqoslanadi. Diagnostika va baholashning asosiy usullari sanab o‘tiladi. Shuningdek, o‘smirlar bilan ishlashda etik tamoyillarning ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Ushbu yondashuv orqali o‘smirlar agressiyasini kompleks o‘rganish uchun mustahkam nazariy va amaliy poydevor yaratish ko‘zda tutilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Agressiya psixologiyada keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u ko‘pincha boshqa shaxsga, guruhga yoki ob'ektga qasddan zarar yetkazishga qaratilgan harakat sifatida ta'riflanadi [1]. Bu xulq-atvor jismoniy, og‘zaki, to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jismoniy agressiya urish, tepish kabi bevosita zarar yetkazishni o‘z ichiga olsa, og‘zaki agressiya haqoratlash, tahdid qilish yoki kamsitish orqali ifodalanadi. Bilvosita agressiya esa mish-mish tarqatish, ijtimoiy izolyatsiya qilish kabi yashirinroq shakllarda bo‘lishi mumkin. Shuningdek, agressiyani reaktiv (provokatsiyaga javoban) va proaktiv (maqsadli, rejalashtirilgan) turlarga ajratish mavjud. Reaktiv agressiya ko‘pincha g‘azab, qo‘rquv kabi kuchli hissiyotlar bilan bog‘liq bo‘lsa, proaktiv agressiya aniq maqsadga erishish uchun vosita sifatida ishlatiladi. O‘smirlar agressiyasini tushuntirishga qaratilgan bir qator psixologik nazariyalar mavjud. Zigmund Freyd agressiyani tug‘ma o‘lim instinkti (tanatos) bilan bog‘lagan bo‘lib, bu instinktning tashqi muhitga yo‘naltirilishi agressiv xulq-atvorga olib keladi [1]. Uning fikricha, agressiya inson psixikasining ajralmas qismi bo‘lib, uni to‘liq yo‘q qilib bo‘lmaydi, balki konstruktiv yo‘nalishga burish mumkin. Konrad Lorents agressiyani evolyutsion nuqtai nazardan o‘rgangan va uni tur hayotini saqlab qolish uchun zarur bo‘lgan asosiy instinkt sifatida ta'riflagan [1]. Uning fikricha, agressiya hududni himoya qilish, juft tanlash va nasl qoldirish kabi muhim biologik funksiyalarni bajaradi. Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi agressiv xulq-atvorning ko‘proq kuzatish va taqlid qilish orqali shakllanishini ta’kidlaydi. Bolalar va o‘smirlar agressiv modellarni (ota-onalar, tengdoshlar, media qahramonlari) kuzatish orqali agressiv harakatlarni o‘rganadilar va ularni takrorlashga moyil bo‘ladilar, ayniqsa bu xulq-atvor rag‘batlantirilsa yoki jazo choralari qo‘llanilmasa. Frustratsiya-agressiya gipotezasi (Dollard va Miller) frustratsiyaning har doim agressiyaga olib kelishini ta’kidlaydi. Garchi bu gipoteza keyinchalik yumshatilgan bo‘lsa-da, frustratsiya va agressiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Kognitiv nazariyalar agressiv xulq-atvorni tushuntirishda insonning fikrlash jarayonlari, interpretatsiyalari va dunyoqarashini markazga qo‘yadi. Agressiv shaxslar ko‘pincha boshqalarning harakatlarini dushmanona qabul qilishga moyil bo‘lib, vaziyatni noto‘g‘ri talqin qilishadi, bu esa ularning agressiv javob berish ehtimolini oshiradi. O‘smirlar agressiyasining rivojlanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bular jumladan shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy omillar va oilaviy muhitdir. Shaxsiy xususiyatlarga past o‘ziga baho, yuqori impulsivlik, hissiy beqarorlik va o‘z his-tuyg‘ularini boshqara olmaslik kiradi, bu omillar agressiv xulq-atvorga moyillikni oshiradi [1]. Shuningdek, axloqiy qadriyatlardagi buzilishlar, masalan, sababsiz dars qoldirish (truancy) kabi muammolar ham agressiya bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [1]. Ijtimoiy omillar orasida mediada agressiv kontentning ko‘pligi (video o‘yinlar, filmlar, ijtimoiy tarmoqlar) agressiv xulq-atvor modellarini taklif qilishi mumkin [1]. Tengdoshlar guruhi ta’siri ham muhim rol o‘ynaydi; agressiv tengdoshlar bilan muloqot o‘smirning o‘zida agressiyani shakllantirishga turtki bo‘lishi mumkin [1]. Oila muhiti alohida ahamiyatga ega, chunki disfunktsional oilalardan chiqqan o‘smirlar agressiyaga ko‘proq moyil bo‘lishadi [1]. Ota-onalarning haddan tashqari cheklovchi munosabati yoki, aksincha, surunkali befarqligi ham agressiv xulq-atvorning shakllanishiga olib kelishi mumkin [1]. Oila ichidagi zo‘ravonlik, nizolar, ota-onalarning noto‘g‘ri tarbiya usullari (qattiq jazolash, hissiy rad etish) o‘smirlarda agressiya rivojlanishining asosiy sabablaridan biridir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, agressiv tendensiyalar genderga xos cho‘qqilarga ega: o‘g‘il bolalarda 12 va 14-15 yoshlarda, qiz bolalarda esa 11 va 13 yoshlarda kuzatiladi [1]. Bu davrlar o‘smirlarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu holat o‘smirlar agressiyasini o‘rganish va unga qarshi kurashishda yosh va gender xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘smirlar agressiyasini samarali o‘rganish uchun bir qator metodologik yondashuvlar va usullar mavjud. Tadqiqot samaradorligini oshirish maqsadida kvantitativ va kualitativ yondashuvlarni birlashtirish tavsiya etiladi. Kvantitativ usullar katta miqdordagi ma’lumotlarni yig‘ish va statistik tahlil qilish orqali agressiv xulq-atvorning umumiy tendensiyalarini, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlashga qaratilgan. Bu usullar orasida so‘rovnomalar va anketalar muhim o‘rin tutadi. O‘smirlar, ularning ota-onalari yoki o‘qituvchilari o‘rtasida o‘tkaziladigan standartlashtirilgan so‘rovnomalar agressiya darajasini, uning shakllarini va potentsial sabablarini baholash imkonini beradi. Buss-Perri agressiya anketasi (Buss-Perry

Aggression Questionnaire) kabi ilmiy asoslangan instrumentlar agressiyaning jismoniy, verbal, g‘azab va dushmanlik kabi turlarini o‘lchashda keng qo‘llaniladi. O‘zbekiston sharoitida L.G. Pochebutning agressivlik testi ham moslashtirilgan holda qo‘llanilishi mumkin. Yig‘ilgan ma‘lumotlar korelyatsion, regressiv va boshqa statistik tahlillar orqali qayta ishlanib, agressiya bilan bog‘liq omillar o‘rtasidagi munosabatlar aniqlanadi. Eksperimental tadqiqotlar agressiv xulq-atvorga ta‘sir etuvchi omillarni nazorat qilingan sharoitlarda o‘rganish, masalan, ma‘lum bir ta‘sir agressiya darajasiga qanday ta‘sir qilishini baholash imkoniyatini beradi. Kualitativ usullar agressiya sabablari va namoyon bo‘lishining chuqur kontekstual tushunchasini olishga qaratilgan bo‘lib, shaxsiy tajribalar va motivatsiyalarni o‘rganishga imkon beradi. Intervyular, jumladan o‘smirlar, ularning oila a‘zolari va o‘qituvchilari bilan o‘tkaziladigan yarim-strukturalashgan yoki erkin intervyular agressiv xulq-atvorning shaxsiy ma‘nosini, uning kelib chiqish sabablarini va kontekstini tushunishga yordam beradi. Fokus-guruhlar o‘smirlar guruhlar bilan muhokamalar o‘tkazish orqali agressiya borasidagi umumiy qabul qilingan qarashlar, guruh dinamikasi va tengdoshlar ta‘sirini o‘rganish mumkin. Kuzatish, ya‘ni maktab, oila yoki boshqa ijtimoiy muhitda o‘smirlarning xulq-atvorini bevosita kuzatish agressiyaning tabiiy sharoitlarda qanday namoyon bo‘lishini tushunishga yordam beradi. Keys-stadi (holat tahlili) esa agressiv xulq-atvorga moyil bo‘lgan ayrim o‘smirlarning chuqur individual tahlili orqali muammoning murakkab qirralarini, uning noyob sabablarini va rivojlanish yo‘llarini tushunishga xizmat qiladi. Agressiyaning diagnostika qilish va baholash usullari ham muhimdir. Bularga o‘z-o‘zini baholash metodikalari (anketalar va so‘rovnomalar orqali o‘smir o‘zining agressivlik darajasini baholaydi), ota-onalar va o‘qituvchilar tomonidan baholash (masalan, CBCL - Child Behavior Checklist kabi xulq-atvor shkalalari o‘smirning agressiv xulq-atvorini turli kontekstlarda ob‘ektivroq baholash imkonini beradi), proyektiv metodikalar (ba‘zi hollarda agressiyaning yashirin sabablarini aniqlash uchun qo‘llanilishi mumkin, garchi ularning ob‘ektivligi cheklangan bo‘lsa-da) va klinik intervyu (psixolog yoki psixoterapevt tomonidan o‘tkaziladigan chuqur intervyu agressiya sabablarini, uning shaxsiy ma‘nosini va psixologik fonini aniqlashda asosiy vosita hisoblanadi) kiradi. O‘smirlar bilan ishlashda etik tamoyillarga qat‘iy rioya qilish zarur. Ular kattalarga nisbatan himoyasizroq guruh hisoblanadi va ularning shaxsiy huquqlarini himoya qilish muhimdir. Tadqiqotda ishtirok etishdan oldin, o‘smirning o‘zidan (yoshiga qarab) va uning ota-onasi yoki qonuniy vakilidan xabardor qilingan rozilik olinishi shart. Rozilik shaklida tadqiqotning maqsadlari, jarayoni, ishtirok etishdan voz kechish huquqi, ma‘lumotlarning maxfiyligi va boshqa muhim jihatlar batafsil tushuntirilishi kerak. Yig‘ilgan ma‘lumotlarning maxfiyligi qat‘iy ta‘minlanishi va shaxsan aniqlash imkoniyatini beruvchi ma‘lumotlar anonimlashtirilishi lozim. Tadqiqot jarayonida o‘smirlarga har qanday jismoniy yoki psixologik zarar yetkazilmasligi kerak. Ayniqsa, agressiya kabi sezgir mavzularni muhokama qilishda ehtiyotkorlik bilan yondashish va kerak bo‘lganda psixologik yordam ko‘rsatish imkoniyatini yaratish lozim. O‘smirlar tadqiqotning istalgan bosqichida ishtirok etishdan voz kechish huquqiga ega ekanliklari tushuntirilishi va ularning bu huquqi hurmat qilinishi kerak. Tadqiqot yakunida ishtirokchilarga tadqiqotning haqiqiy maqsadlari va natijalari haqida ma‘lumot berilishi, agar biron bir stress yoki noqulaylik yuzaga kelgan bo‘lsa, ularga yordam ko‘rsatilishi kerak. Har qanday tadqiqotni boshlashdan oldin, uni axloqiy me‘yorlarga mosligini ta‘minlash uchun tegishli tadqiqot kengashi yoki etik komissiya yordamini olish muhimdir.

Xulosa. O‘smirlar agressiyasi zamonaviy jamiyat uchun dolzarb va murakkab muammo bo‘lib, uning nazariy va metodologik asoslarini chuqur o‘rganish shaxs, oila va jamiyat salomatligi uchun katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada agressiyaning psixologik mohiyati, uning turlari va yoshga xos namoyon bo‘lish xususiyatlari Freyd, Lorents, Bandura kabi olimlarning nazariyalariga tayanib tahlil qilindi. Tadqiqotlar o‘smirlar agressiyasining rivojlanishiga shaxsiy xususiyatlar (past o‘ziga baho, impulsivlik), ijtimoiy omillar (media, tengdoshlar ta‘siri) va ayniqsa oilaviy muhit (disfunktsional oilalar, noto‘g‘ri tarbiya) kabi ko‘plab omillar ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Agressiv tendensiyalarning o‘g‘il bolalarda 12 va 14-15 yoshlarda, qiz bolalarda esa 11 va 13 yoshlarda kuzatilishi tadqiqotlarda yosh va gender xususiyatlarini inobatga olish zarurligini ta‘kidlaydi. O‘smirlar agressiyasini samarali o‘rganish uchun kvantitativ (so‘rovnomalar, anketalar, statistik tahlil) va kualitativ (intervyular, fokus-guruhlar, kuzatish, keys-stadi) metodologik yondashuvlarni

birlashtirish zaruriyati ta'kidlandi. Diagnostika va baholashda o'z-o'zini baholash, ota-onalar va o'qituvchilar bahosi, klinik intervyu kabi turli usullardan foydalanish muammoning to'liqroq manzarasini beradi. Shu bilan birga, o'smirlar bilan ishlashda xabardor qilingan rozilik, maxfiylik, zarardan himoya qilish va tadqiqot kengashining etik ruxsati kabi qat'iy etik tamoyillarga rioya qilish shart. Kelgusi tadqiqotlarda o'smirlar agressiyasining etnik va madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda, mahalliy kontekstga moslashtirilgan tadqiqot metodologiyalarini ishlab chiqish va qo'llash tavsiya etiladi. Agressiyani oldini olish va psixokorreksiya qilish dasturlarini ishlab chiqishda nafaqat o'smirning o'zini, balki uning oilasi va maktab muhitini ham qamrab oluvchi kompleks yondashuvni qo'llash muhimdir. Xususan, ijobiy o'z-o'zini baholash va hissiy ongini oshirishga qaratilgan psixokorreksiya usullari muhimdir [1]. Ota-onalar va pedagoglar uchun agressiv xulq-atvorning dastlabki belgilarini aniqlash va ularga samarali munosabatda bo'lish bo'yicha ta'lim dasturlarini muntazam o'tkazish zarur. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar agressiyasiga ta'sirini chuqurroq o'rganish va bu borada mas'uliyatli kontent yaratish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish lozim. Agressivlikni baholash bo'yicha mavjud xorijiy metodikalarni o'zbek tiliga moslashtirish va ularning validligi va ishonchliligini tekshirish bo'yicha ilmiy izlanishlarni faollashtirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bandura, A. Ijtimoiy O'rganish Nazariyasi. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
2. Tremblay, R. E., Hartup, W. W., & Archer, J. (Muh.). Tajovuzkorlikning rivojlanish manbalari. New York: Guilford Press, 2005.
3. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. "Inson agressiyasi." Psixologiya bo'yicha Yillik Sharh, vol. 53, no. 1, 2002, pp. 27-51.
4. Card, N. A., & Little, T. D. "Proaktiv va reaktiv tajovuz bolalik va o'smirlik davrida: Ularning sotsioemotsional moslashuvga aloqadorligining meta-tahlili." Bolalar rivojlanishi, vol. 77, no. 5, 2006, pp. 1493-1520.

Bozorova Nazokat Mamasoatovna

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi, pedagogika fanlari
bo‘yicha falsafa doktori*

TARIXIY PODKASTLAR VA VIDEOBLOGLAR O‘QUVCHILARNING KOGNITIV FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISH SHAKLI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada tarixiy podkastlar va videolarning o‘quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirishdagi pedagogik salohiyati tahlil qilinadi. Unda podkastlar va video kontent tarixiy bilimlarga doimiy qiziqishni uyg‘otishi, axborotni tanqidiy idrok etishni rivojlantirishi va mustaqil tadqiqotlar bilan shug‘ullanishi ko‘rsatilgan. Shuningdek, podkastlar va videolarni ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli integratsiya qilishning metodologik talablari, jumladan, ularni loyihaga asoslangan va o‘quvchilarning refleksiv faoliyati bilan birlashtirish ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘z va iboralar: tarix ta’limi, kognitiv faoliyat, podkast, video kontent, raqamli didaktika, o‘quvchilar faoliyati, multimedia texnologiyalari, media pedagogika, ta’lim motivatsiyasi.

Аннотация. В статье анализируется педагогический потенциал исторических подкастов и видеоматериалов в развитии познавательной деятельности учащихся. Показано, что подкасты и видеоконтент способны пробуждать постоянный интерес к историческим знаниям, развивать критическое восприятие информации и вовлекать в самостоятельные исследования. Также рассматриваются методические требования для успешной интеграции подкастов и видео в образовательный процесс, включая их сочетание с проектной и рефлексивной деятельностью учащихся.

Ключевые слова и фразы: историческое образование, познавательная деятельность, подкаст, видеоконтент, цифровая дидактика, деятельность учащихся, мультимедийные технологии, медиapedagogika, образовательная мотивация.

Annotation. The article analyzes the pedagogical potential of historical podcasts and videos in developing students' cognitive activity. It shows that podcasts and video content can arouse a constant interest in historical knowledge, develop critical perception of information, and engage in independent research. It also considers the methodological requirements for the successful integration of podcasts and videos into the educational process, including their combination with project-based and reflective activities of students.

Key words and phrases: history education, cognitive activity, podcast, video content, digital didactics, student activity, multimedia technologies, media pedagogy, educational motivation.

Kirish. Axborot jamiyatida o‘quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish ta’lim jarayoniga tubdan yangi yondashuvni talab qiladi, bunda raqamlashtirish dinamikasi hamda zamonaviy o‘quvchilarning o‘ziga xos idrok va tafakkuri hisobga olinadi. Tarixiy ta’lim, faktik va sharhlovchi materiallarga tayanishi tufayli, ayniqsa, ta’lim mazmunini yetkazib berish usullarini qayta ko‘rib chiqishga muhtoj. Yuqori darajadagi vizual va eshitish idrokiga ega bo‘lgan zamonaviy o‘quvchilar axborot bilan multimedia o‘zaro ta’siriga yo‘naltirilgan. Shu nuqtai nazardan, tarixiy podkastlar va videolar kabi shakllar nafaqat tarixiy bilimlarni tarqatishning innovatsion kanallari, balki o‘quvchilarning kognitiv faolligini shakllantirishning samarali vositalari hamdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy podkastlar va videolarning o‘quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirishdagi pedagogik salohiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To‘plangan ma’lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. T.N.Dmitrievaning asarida tarixiy bilimlarga doimiy qiziqishni uyg‘otishning innovatsion vositasi sifatida podkastlardan foydalanishning batafsil tahlili keltirilgan. Muallif podkastlar axborotni chiziqli bo‘lmagan idrok etishni osonlashtirishi, xayoliy fikrlashni rivojlantirishga yordam berishi va keyingi analitik tushunish uchun asos bo‘lib xizmat

qilishini ta’kidlaydi [1]. Bu ularni o’rganilayotgan materialda dastlabki semantik yo’nalish uchun samarali vositaga aylantiradi.

S.X.Maxkamovanning tadqiqotida video kontentning samaradorligini baholashga qiyosiy yondashuv taklif qilingan bo’lib, unda multimedia formatlarining o’quvchilarning kognitiv faoliyati tuzilishiga ta’siri o’rganiladi. Muallif vizual materiallarni ta’lim jarayoniga muntazam ravishda integratsiya qilish o’rganish motivatsiyasining oshishiga, oqilona fikrlashning rivojlanishiga va seminarlar va muhokama sessiyalarida ishtirok etishning ko’payishiga olib kelishini ko’rsatadi [2]. Tadqiqot vizual va ramziy elementlar orqali kognitiv jarayonlarni faollashtiradigan hissiy omilning alohida rolini ta’kidlaydi.

E.Yu.Glushkoning asari video kontentni ta’lim amaliyotiga integratsiya qilish shakli sifatida loyihaga asoslangan faoliyatga qaratilgan. Muallif o’quvchilarning tarixiy mavzular bo’yicha o’z videolarini yaratishi tahliliy va tadqiqot ko’nikmalarini kengaytirishga, shuningdek, manbalarga nisbatan tanqidiy munosabatni rivojlantirishga turtki bo’lgan aniq pedagogik holatlarni tasvirlaydi [3]. Bu yondashuv kompetensiyaga asoslangan o’rganish modeli doirasida axborotni iste’mol qilishdan samarali qayta ishlashga o’tish tendentsiyasini aks ettiradi.

Podkastlarni o’quv jarayoniga integratsiya qilishning metodologik jihatlarini A.N.Ibragimov tomonidan o’rganilgan bo’lib, u audio kontentni talqin qilish, mulohaza yuritish va argumentatsiya qilish vazifalari bilan birga olib borish zarurligini ta’kidlaydi. Uning modelida o’qitish vositachilik funktsiyasi sifatida qaraladi, bu o’quvchilarning ma’no tanlash va olingan ma’lumotlarni tanqidiy qayta ishlash ko’nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [4]. Muallif tarixiy manbalarni tahlil qilishning an’anaviy shakllarini faktlarning kontekstualizatsiyasini kuchaytiradigan interaktiv audio qo’shimchalar bilan birlashtirish muhimligini ta’kidlaydi.

D.E.Sharipova o’quvchilarni tarix kursiga tayyorlashda raqamli resurslarni tahlil qiladi, vizualizatsiya vositalari va ularning kognitiv uslublarga ta’siriga e’tibor qaratadi. O’z tadqiqotida video materiallar reproduktiv yondashuvni samarali yondashuvga aylantirish vositasi sifatida joylashtirilgan bo’lib, unda o’quvchi tarixiy o’tmishni bilish va talqin qilishda faol ishtirokchiga aylanadi [5, 90-bet]. Media formatlarini individual o’quvchining rivojlanishiga integratsiya qiluvchi raqamli ta’lim traektoriyalarini yaratishga alohida e’tibor qaratiladi.

Tahlil Va Natijalar. Tarix ta’limida kognitiv faoliyat shunchaki sanalar va voqealarni yodlashdan ko’proq narsani o’z ichiga oladi; u shuningdek, tahlil qilish, taqqoslash, baholash, umumlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini o’rnatish va tarixiy jarayonni yaxlit tushunishni rivojlantirishni ham o’z ichiga oladi. Ushbu rivojlanishning samaradorligi ko’p jihatdan ta’lim mazmuni fikrlashni faollashtirishi, mulohaza yuritishni rag’batlantirishi, qiziqish uyg’otishi va ichki motivatsiyani rivojlantirishi bilan belgilanadi. Ma’ruzalar, seminarlar va birlamchi manbalarni tahlil qilish kabi tarixni o’qitishning an’anaviy shakllari, shubhasiz, o’zining metodologik ahamiyatini saqlab qoladi; ammo, raqamli davrda ular tegishli media formatlari bilan kengaytirilishi kerak. Moslashuvchan tuzilishi, shaxsiylashtirilgan taqdimoti va boy hissiy va semantik elementlari bilan podkastlar va video kontent kognitiv jarayonlarga rag’batlantiruvchi ta’sir ko’rsatadi.

Tarixiy podkast - bu mobil, kontekstual idrok uchun mo’ljallangan tarixiy ma’lumotlarni taqdim etish uchun audio format. Uning tuzilishi ilmiy tahlil, jurnalistik ohang va hikoya qilishning kombinatsiyasini ta’minlaydi, bu tarixiy interaktivlik tamoyilini ta’minlaydi, o’quvchilarni nafaqat bilim orqali, balki empatiya orqali ham o’tmishdagi voqealar bilan jalb qiladi. Videolar, ayniqsa qisqa o’quv filmlari va animatsion rekonstruksiyalar, idrokning vizual komponentini kuchaytiradi, mavhumni ko’rinadigan va murakkabni kirish mumkin qiladi. Bu xususiyatlar podkastlar va videolarni gumanitar fanlar ta’limi, ayniqsa tarix fanida muhim vositalarga aylantiradi.

Media formatlarining ta’lim jarayoniga integratsiyalashuvi kognitiv faollikni rag’batlantiradi. T.N.Dmitrievaning tadqiqotlari shuni ko’rsatdiki, tarixiy podkastlarni muntazam tinglash orqali o’quvchilar manbalarni mazmunli o’qish darajasini oshiradilar va seminarlar davomida tahliliy munozaralarda faolroq ishtirok etadilar [1]. Bu audio kontent dastlabki axborot bazasini shakllantirishga hissa qo’shishini ko’rsatadi, keyinchalik u o’qituvchi va matn bilan yuzma-yuz muloqot orqali yangilanadi va to’ldiriladi. Bundan tashqari, mustaqil tadqiqotlarida podkastlardan

foydalangan o'quvchilar kognitiv avtonomiya va qo'shimcha materiallarga qiziqishning yuqori darajasini namoyish etdilar.

Samarqand davlat universitetida Markaziy Osiyo tarixi kurslarida video kontentning tarixiy materiallarni idrok etishga ta'sirini tahlil qilgan tadqiqotchi S.X.Maxkamova vizuallashtirilgan tarixiy materiallar bilan ishlashda ishtirok etgan o'quvchilar qiyosiy tahlil, axborot sintezi va gipotezalarda sezilarli darajada yuqori qobiliyatlarni namoyish etdilar [2].

https://www.youtube.com/watch?v=Jo_wBTmHJw

va

<https://www.youtube.com/playlist?list=PL3GaaCNpibETRfCIYZMzvbZOHSbpWuOMk>

videotasvirlar mavhum ma'lumotlarni aniq tasvirlar bilan bog'lashga yordam berishi va barqaror semantik aloqalarni shakllantirishi bilan izohlanadi. Muallif sharhlari va vizual infografika bilan to'ldirilgan hujjatli parchalardan foydalanish ayniqsa samarali bo'ldi.

Podkastlar va videolarning motivatsion salohiyati ham bir xil darajada muhim omil hisoblanadi. Tarixiy mavzularga qiziqish ko'pincha hissiy aloqa va o'tmish bilan bog'liqlik hissi orqali rivojlanadi. <https://www.youtube.com/channel/UCwGP5peWQhIQ-tyhA9jJFjg> kabi audio va video formatlar aynan shu ta'sirga ovozli intonatsiya, musiqiy jo'rlik, kadrning ifodaliligi va drama qonunlariga muvofiq qurilgan hikoya tuzilishi orqali erishiladi. Shu nuqtai nazardan, tanqidiy fikrlash va tarixiy ongni rivojlantirishga qaratilgan tarix ta'limi nafaqat ma'lumot berishi, balki o'rganishga qiziqishni uyg'otishi kerakligini ta'kidlash kerak. Aynan shu yerda innovatsion media shakllari ayniqsa samarali bo'ladi.

Surxondaryo viloyati umumta'lim maktablari o'qitish amaliyoti "refleksiv podkast" modelini muvaffaqiyatli sinovdan o'tkazdi, bu yerda o'quvchilar tematik audiofaylni tinglagandan so'ng o'qituvchi tomonidan berilgan muammoli savollarga javob beradigan qisqa analitik insholar yozadilar [3, 42-bet]. Ushbu format axborot mazmunini, talqinni va fikrlarni samarali ifodalashni birlashtiradi, kognitiv va og'zaki faoliyatni faollashtiradi.

Bundan tashqari, videolar ta'lim loyihalari tuzilishiga integratsiya qilinishi mumkin. Tarixiy mavzularga asoslangan o'quvchilarning o'z video taqdimotlarini yaratish nafaqat ularning kognitiv va tadqiqot qobiliyatlarini rivojlantiradi, balki materiallarni tuzish, asosiy fikrlarni ta'kidlash va o'z dalillarini asoslash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

E. Yu. Glushkoning tadqiqotlariga ko'ra, media formatlarini o'z ichiga olgan loyihaga asoslangan tadbirlar barqaror o'rganish motivatsiyasi va mustaqil kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga hissa qo'shadi [4]. Bunday tadbirlar o'quvchilarga nafaqat ma'lumotlarning passiv iste'molchilari, balki uning hammualliflari sifatida ham his qilish imkonini beradi, bu ayniqsa gumanitar fanlarda muhimdir.

Podkastlar va videolarning samaradorligi ularning sifatidan bevosita bog'liqligini yodda tutish muhimdir. Yuzaki yoki haddan tashqari qiziqarli materiallar nafaqat tarixiy fikrlashni rivojlantirmaydi, balki ilmiy ishonchlilik haqidagi tasavvurlarni ham buzishi mumkin. Shuning uchun, kontentni puxta metodologik ko'rib chiqish, uning ta'lim maqsadlari, ilmiy asosliligi va axloqiy to'g'riligiga mos kelishini ta'minlash juda muhimdir. Eng yaxshi podkastlar va videolar akademik mukammallik va kirish imkoniyati o'rtasida muvozanatni saqlay oladigan universitet professorlari, tadqiqotchilari, muharrirlari va tarixchilari ishtirokida yaratilganlardir. Shuningdek, bunday materiallarga analitik ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar bilan birga borish muhimdir: o'quvchilarni faktlarni taqqoslash, sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish va tarixiy o'xshashliklarni aniqlashga undaydigan savollar.

Podkastlar va video kontentdan samarali foydalanish o'quvchilardan tanqidiy tanlash ko'nikmalarini rivojlantirish, manbalarni baholash va ma'lumotlarni tuzish ko'nikmalarini talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, ommaviy axborot vositalaridan foydalanish texnik va semantik komponentlarni o'z ichiga olgan ommaviy axborot vositalarining kompetentsiyasini rivojlantirish bilan birga bo'lishi kerak. Bu holda, o'qituvchi shunchaki bilim uzatuvchisi sifatida emas, balki axborot oqimida harakat qilishga, ishonchlini manipulyativdan ajratishga va tarixiy materialni mantiqiy va sababiy munosabatlarda tuzishga yordam beradigan ommaviy axborot vositalari navigatori sifatida ham ishlaydi.

Didaktik nuqtai nazardan, podkastlar va videolar turli kanallar orqali axborotni faol idrok etishga qaratilgan kengroq multimodal o'rganish kontseptsiyasining bir qismidir. Bu, ayniqsa, zamonaviy o'quvchilarning turlicha fikrlash tarzini hisobga olgan holda muhimdir, chunki ular uchun bilimlarni yetkazib berishning an'anaviy chiziqli shakllari yetarli emas. Multimodallik ta'lim jarayoniga nafaqat eshitish va vizual idrokni, balki hissiy va qiymatga asoslangan tajribalarni ham kiritish imkonini beradi, bu esa tarixiy bilimlarni chuqurroq va barqarorroq egallashga yordam beradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, multimedia tarixiy materiallaridan foydalangan holda ta'lim jarayonlarida ishtirok etadigan o'quvchilar ko'pincha faollik, tashabbuskorlik, doimiy e'tibor va tushunish chuqurligi kabi kognitiv xususiyatlarda yaxshilanishlarni namoyish etadilar. Ular shuningdek, yozma va og'zaki ishlarning sifati yaxshilanishini, argumentatsiyaning kengayishini va analitik ko'nikmalarining o'sishini kuzatadilar. Shu nuqtai nazardan, media formatlari nafaqat yordamchi o'rganish vositalariga, balki o'quvchining kognitiv madaniyatini shakllantirishda muhim omilga aylanadi.

Xulosa. Tarixiy podkastlar va videolar o'quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish uchun samarali resurs bo'lib xizmat qiladi. Ulardan foydalanish mavzuga doimiy qiziqishni uyg'otadi, analitik va tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantiradi, hissiy idrokni kuchaytiradi va o'quvchilarni tarixiy kontekstga cho'ndiradi. Ushbu shakllar ta'limga faoliyatga asoslangan, kompetensiyaga asoslangan va gumanistik yondashuvlar tamoyillarini ilgari suradi, o'quvchilarning o'quv jarayonida faol va mazmunli ishtirokini ta'minlaydi. Metodik jihatdan mustahkam media-ta'lim muhiti bilan podkastlar va videolar nafaqat innovatsiya, balki raqamli davr talablariga javob beradigan va tarixiy bilimlarni chuqur, motivatsiyalangan, mas'uliyatli va mulohazali egallashni ta'minlaydigan yangi pedagogik paradigmaning bir qismiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дмитриева Т.Н. Использование подкастов как инновационного инструмента развития интереса к изучению истории // Историческое образование в XXI веке. -М; 2022. - №1. - С. 63–70.
2. Maxkamova S.X. Videokontent talabalarning tarixiy tafakkurini faollashtirish vositasi sifatida // “Jamiyat va innovatsiya” jurnali. -T; - 2023. - №2. - 85–92. b.
3. Глушко Е.Ю. Проектная деятельность студентов в условиях цифровой трансформации образования // Современные педагогические практики. -М; - 2023. - №4. - С. 112–120.
4. Ибрагимов А.Н. Медиатехнологии в преподавании гуманитарных дисциплин: опыт и перспективы // Pedagogik mahorat. – BUXDU: 2024. - №3. - С. 40–46.
5. Sharipova D.E. Tarix kursida talabalarning tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli resurslar // “Ta'lim fan va innovatsiya” jurnali. - 2023. - №3. 90–96 b.

To'rayeva Dilovar Naimovna

Osiyo xalqaro universiteti magistranti 1- bosqich talabasi

KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARNING BADIY ASARNI TAHLIL ETISHDAGI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni tahlil etishdagi psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Tadqiqot jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining badiiy matnni idrok etish, emotsional qabul qilish, obrazli fikrlash hamda nutq rivoji bilan bog'liq jihatlar tahlil qilingan. Shuningdek, badiiy asarni tahlil qilishda qo'llaniladigan metodlarning o'quvchilar psixologiyasiga mosligi asoslab berilgan. Maqolada o'zbek va xorijiy olimlar qarashlari umumlashtirilib, ushbu yo'nalishda yetarlicha o'rganilmagan jihatlar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: badiiy asar, psixologik xususiyatlar, kichik yoshdagi o'quvchi, badiiy tahlil, obrazli tafakkur, nutq rivoji.

Abstract. This article examines the psychological characteristics of literary text analysis by primary school students. The study analyzes issues related to the perception of literary works, emotional response, imaginative thinking, and speech development in young learners. The relevance of methodological approaches to literary analysis based on students' psychological characteristics is substantiated. The views of national and international scholars are summarized, and insufficiently studied aspects of this field are identified.

Key words: literary work, psychological characteristics, primary school students, literary analysis, imaginative thinking, speech development.

Аннотация. В статье рассматриваются психологические особенности анализа художественного произведения учащимися младшего школьного возраста. В ходе исследования проанализированы вопросы восприятия художественного текста, эмоционального отклика, образного мышления и развития речи младших школьников. Обоснована значимость методических подходов к анализу художественных произведений с учетом психологических особенностей учащихся. В работе обобщены взгляды отечественных и зарубежных ученых, а также обозначены недостаточно изученные аспекты данной проблемы.

Ключевые слова: художественное, произведение, психологические особенности, младшие школьники, художественный анализ, образное мышление, развитие речи.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni anglash, his etish va tahlil qilish jarayoniga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchisida badiiy matn bilan ishlash faqatgina o'qish malakasini shakllantirish emas, balki uning tafakkuri, emotsional dunyosi, tasavvuri va nutqini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy asarni tahlil etish jarayoni o'quvchining yosh va psixologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, mazkur jihatni e'tibordan chetda qoldirish ta'lim samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Psixolog olim L. S. Vigotskiy ta'kidlaganidek, bolalarda tafakkur va nutqning rivojlanishi ijtimoiy tajriba hamda madaniy matnlar orqali amalga oshadi, badiiy asar esa ana shu jarayonning muhim vositasi sanaladi (Выготский, 1982). Kichik yoshdagi o'quvchilar badiiy asarni ko'proq obrazlar orqali idrok etadilar, ularning tahliliy fikrlashi esa hali to'liq shakllanmagan bo'lib, ko'pincha emotsional qabul qilish ustunlik qiladi. Shu sababli badiiy matnni tahlil qilishda bolalarning psixologik tayyorgarligi, tasavvur doirasi va emotsional holatini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy obrazni qabul qilish jarayoni ijodiy tasavvur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat bolalarning voqelikni badiiy talqin etishiga xizmat qiladi (Выготский, 1991). J.Piaje esa kichik yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkurdan ko'ra obrazli va konkret fikrlash ustunligini qayd etib, bu jihat badiiy asar tahlilida sodda, tushunarli va hayotiy yondashuvni talab etishini ta'kidlaydi (Пиаже, 1994).

Boshlang‘ich ta‘lim metodikasida ham badiiy asarni tahlil qilish jarayoni o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos tarzda tashkil etilishi zarurligi alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Xususan, F. R. Qodirova badiiy matn ustida ishlashda savol-javob, suhbat, obrazli tasvir va qahramonlar xatti-harakatini muhokama qilish kabi metodlar kichik yoshdagi o‘quvchilar uchun samarali ekanini ta‘kidlaydi (Qodirova, 2018). Bu jarayonda o‘quvchilarning nutqi, fikrlash qobiliyati va estetik didi bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Shu bilan birga, D. B. Elkonin kichik maktab yoshidagi bolalarning o‘qish faoliyati psixologik jihatdan yetakchi faoliyat ekanini qayd etib, badiiy asarni tahlil qilish orqali bolalarda mustaqil fikrlash va baholash ko‘nikmalarini shakllantirish mumkinligini asoslaydi (Эльконин, 1989). Demak, badiiy asar tahlili nafaqat adabiy bilimlarni, balki o‘quvchining shaxsiy va psixologik rivojini ta‘minlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mazkur maqolada kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni tahlil etishdagi psixologik xususiyatlarini aniqlash, ularni hisobga olgan holda samarali metodik yondashuvlarni asoslash dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida tadqiq etiladi.

Asosiy qism. 1. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning psixologik rivojlanishida idrok, diqqat, xotira va tasavvur yetakchi o‘rin tutadi. Bu yosh davrida bolalar atrof-muhitni, shu jumladan badiiy matnni ham ko‘proq obrazli va emotsional tarzda qabul qiladilar. J. Piajening fikricha, kichik yoshdagi bolalarda abstrakt tafakkur hali yetarlicha shakllanmagan bo‘lib, ular voqealarni konkret holatlar va obrazlar orqali anglaydi (Пиаже, 1994). Shu sababli badiiy asarni tahlil qilish jarayonida bolalar syujet, qahramonlar va ularning xatti-harakatlariga alohida e‘tibor qaratadi.

Badiiy matnni idrok etish jarayonida o‘quvchilarning emotsional sezgirligi muhim ahamiyat kasb etadi. Qahramonlarning quvonchi, qayg‘usi yoki xatti-harakatlariga nisbatan munosabat bildirish orqali o‘quvchilar asarning mazmunini chuqurroq anglay boshlaydi. Bu holat badiiy asar tahlilining psixologik asoslarini tashkil etadi va bolalarning estetik didini shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Badiiy asarni tahlil qilishda o‘quvchilarning tafakkur va nutq rivojlanishi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq va tafakkur rivoji badiiy asar bilan ishlash jarayonida yanada faollashadi. D. B. Elkonin bolalarning o‘qish faoliyatini psixologik jihatdan yetakchi faoliyat deb baholab, aynan badiiy matnlar orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, solishtirish va baholash ko‘nikmalari shakllanishini ta‘kidlaydi (Эльконин, 1989). Badiiy asarni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar matn mazmunini qayta hikoyalash, qahramonlar xatti-harakatiga baho berish, o‘z munosabatini bildirish orqali nutqiy faoliyatga jalb etiladi. Bu esa ularning og‘zaki nutqi, so‘z boyligi va mantiqiy fikrlashini rivojlantiradi.

Rosenblattning qarashlariga ko‘ra, badiiy asarni tahlil qilishda o‘quvchi va matn o‘rtasidagi faol munosabat muhim bo‘lib, o‘quvchining shaxsiy tajribasi va hissiy munosabati asarni tushunish jarayoniga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi (Rosenblatt, 1995). Ushbu yondashuv kichik yoshdagi o‘quvchilar uchun ayniqsa muhim, chunki ular matnni o‘z hayotiy tajribasi bilan bog‘lab tahlil qiladi.

3. O‘zbek olimlari tadqiqotlarida badiiy asar tahlilining metodik va psixologik jihatlar. O‘zbek pedagog olimlari ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining badiiy asarni tahlil qilish jarayoniga alohida e‘tibor qaratgan. F. R. Qodirova boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslarini tashkil etishda badiiy matn ustida ishlash o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos bo‘lishi zarurligini ta‘kidlaydi (Qodirova, 2018). Uning fikricha, badiiy asarni tahlil qilishda savol-javob, suhbat, qahramonlar faoliyatini muhokama qilish kabi usullar o‘quvchilarning faolligini oshiradi. T.G‘.G‘afforova esa badiiy asarni tahlil qilish jarayonida nutqni rivojlantirish masalasiga alohida e‘tibor qaratib, o‘quvchilarning matnni tushunishi va izchil fikr bildirishi psixologik jihatdan muhim ekanini ko‘rsatadi (G‘afforova, 2020). Bu jarayonda o‘quvchilarning diqqatini saqlash, tasavvurini faollashtirish va emotsional qiziqishini oshirish muhim metodik vazifa hisoblanadi.

4. O‘rganilmagan jihatlar va tadqiqot zarurati. Mavjud ilmiy tadqiqotlarga qaramay, kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni tahlil qilishdagi individual psixologik farqlari yetarlicha o‘rganilmagan. Xususan, o‘quvchilarning tasavvur darajasi, emotsional sezgirligi, diqqat barqarorligi va bu omillarning tahlil samaradorligiga ta‘siri chuqur tadqiq etilishini talab qiladi. Shuningdek,

zamonaviy ta’lim sharoitida badiiy asarni tahlil qilishda innovatsion metodlar va ularning o‘quvchilar psixologiyasiga mosligi masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, mazkur yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar boshlang‘ich ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur maqolada kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni tahlil etishdagi psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari badiiy matnni asosan obrazli, emotsional va konkret fikrlash asosida idrok etadi. Bu holat ularning yosh xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, badiiy asarni tahlil qilish jarayonida qahramonlar, syujet va voqealarga bo‘lgan munosabat ustunlik qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, badiiy asar ustida ishlash o‘quvchilarning nutqi, tafakkuri va estetik didini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, savol-javob, suhbat, qahramonlar xatti-harakatini muhokama qilish kabi metodlar o‘quvchilarning faolligini oshirib, mustaqil fikrlash va baholash ko‘nikmalarini shakllantiradi. O‘zbek olimlari tomonidan ilgari surilgan metodik yondashuvlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik imkoniyatlariga mosligi bilan ajralib turadi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni tahlil qilishdagi individual psixologik farqlari, xususan, tasavvur darajasi, diqqat barqarorligi va emotsional sezgirlik kabi jihatlar yetarlicha yoritilmaganligi aniqlandi. Bu esa kelgusida mazkur yo‘nalishda chuqurroq ilmiy izlanishlar olib borish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, badiiy asarni tahlil qilish jarayonini kichik yoshdagi o‘quvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish ta’lim samaradorligini oshiradi hamda o‘quvchilarning shaxsiy, ijodiy va intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Qodirova F. R. Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslari metodikasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. G‘afforova T. G‘. Boshlang‘ich sinflarda nutqni rivojlantirish metodikasi. - Toshkent, 2020.
3. Yo‘ldoshev J. G‘. Boshlang‘ich ta’lim metodikasi. - Toshkent: Fan, 2019.
4. Saidova M. O‘qish savodxonligi va matn tahlili. - Toshkent, 2021.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. - Москва: Педагогика, 1982.
6. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. - Москва, 1991.
7. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. - Москва: Педагогика, 1994.
8. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника. - Москва, 1989.
9. Rosenblatt L. Literature as Exploration. - New York: Modern Language Association, 1995.
10. Boshlang‘ich ta’lim ilmiy-metodik jurnali. - Toshkent.
11. Xalq ta’limi ilmiy-metodik jurnali. - Toshkent.
12. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi rasmiy sayti: www.edu.uz
13. Ziyonet axborot-ta’lim portali: www.ziyonet.uz

Bobomurodova Mahzuna Ortiq qizi*Termiz davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistri***GIDRONIMLARDA GEOGRAFIK VA TARIXIY OMILLARNING AKS ETISHI**

Annotatsiya. Maqolada gidronimlar – daryolar, ko‘llar va buloq nomlarini geografik va tarixiy omillar bilan bog‘liqligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Gidronimlar hududning tabiiy sharoiti, etnik tarkibi va madaniy merosi haqida qadimiy ma’lumotlarni saqlaydi. Tadqiqotda O‘zbekiston gidronimlari, ularning morfologik, leksik va semantik xususiyatlari, tarixiy manbalardagi roli tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot ishi gidronimlarning ilmiy, etnolingvistik va tarixiy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: gidronimlar, daryo, ko‘l, buloq, geografik omillar, tarixiy omillar, etnoidronimlar, morfologiya, semantika, O‘zbekiston, tilshunoslik, madaniy meros.

Аннотация. Данное исследование посвящено гидронимам — названиям рек, озёр и родников — и их связи с географическими и историческими факторами. Гидронимы сохраняют древние сведения о природных условиях, этническом составе и культурном наследии региона. В работе анализируются гидронимы Узбекистана, их морфологические, лексические и семантические особенности, а также роль в исторических источниках. Исследование демонстрирует научное, этнолингвистическое и историческое значение гидронимов.

Ключевые слова: гидронимы, река, озеро, родник, географические факторы, исторические факторы, этногидронимы, морфология, семантика, Узбекистан, языкознание, культурное наследие.

Annotation. This study focuses on hydronyms — names of rivers, lakes, and springs — and their relation to geographic and historical factors. Hydronyms preserve ancient information about natural conditions, ethnic composition, and cultural heritage of the region. The research analyzes Uzbek hydronyms, their morphological, lexical, and semantic features, as well as their role in historical sources. The study highlights the scientific, ethnolinguistic, and historical significance of hydronyms.

Key words: hydronyms, river, lake, spring, geographic factors, historical factors, ethnohydronyms, morphology, semantics, Uzbekistan, linguistics, cultural heritage.

Kirish. Olam yaralibdiki, insoniyat sivilizatsiyasi tarixini suv obyektlarisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Dunyo xaritasidagi har bir daryo, ko‘l yoki buloq nomi o‘zida uzoq o‘tmish sirlarini va tabiatning o‘ziga xos xususiyatlarini mujassam etadi. Toponimika fanining ajralmas tarmog‘i hisoblanadigan gidronimiya suv obyektlari nomlarini o‘rganish orqali nafaqat tilshunoslik, balki geografiya, tarix, etnografiya va arxeologiya fanlari uchun ham beqiyos ma’lumotlar taqdim etadi. Gidronimlar yer yuzidagi eng barqaror nomlar hisoblanadi; hatto shahar yoki qishloq nomlari o‘nlab marta o‘zgarganda ham, katta daryo va ko‘l nomlari ming yillar davomida saqlanib qolishi mumkin. Bu hodisa tilshunos olim V.A. Nikonov tomonidan gidronimlarning "konservativligi" deb atalgan [1. 42-45]. Har bir gidronim muayyan hududning tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy taraqqiyoti, etnik tarkibi va madaniy qatlamlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli gidronimlarni lingvistik jihatdan o‘rganish orqali nafaqat til taraqqiyoti, balki xalqning tarixiy xotirasi va geografik muhitini ham aniqlash mumkin.

Gidronimiya-daryolar ko‘llar dengizlar bo‘g‘ozlar sharsharalar nomlari. Barcha suv obyektlarining nomlari gidronimlar deyiladi [2.55]. Gidronimlarning lisoniy qurilishi va ma’no ko‘lami tarixan xalqlarning ko‘chishi (migratsiyasi), muayyan etnik guruhlarining o‘zaro madaniy-lisoniy ta’siri hamda ma’lum mintaqaning o‘tmishdagi geografik manzarasi haqida qimmatli "tarixiy guvohlik" beradi. Shu nuqtai nazardan, suv ob’ektlari nomlarini chuqur tahlil etish muayyan hududning til taraqqiyoti, etnik tarkibi va ma’naviy sivilizatsiyasini qayta tiklashda birlamchi ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O‘zbekiston gidronimiyasining lisoniy va geografik tabiatini o‘rganish uzoq yillik ilmiy tadrijiy bosqichlarni qamrab oladi. Ushbu sohadagi tadqiqotlarni shartli ravishda geografik-tavsifiy va lingvistik-tahliliy yo‘nalishlarga ajratish mumkin.

Gidronimlarning geografik asoslarini tizimlashtirishda professor P. Baratovning xizmatlari beqiyosdir. Olim o‘zining “O‘zbekistonning tabiiy geografiyasi” asarida mamlakatimizdagi yirik suv obyektlari — Sirdaryo, Amudaryo va Zarafshonning gidrografik xususiyatlarini ularning tarixiy nomlari bilan uyg‘unlikda tahlil qilgan. Xususan, Sirdaryoning antik davrdan to bugungi kungacha bo‘lgan Yaksart, Sayhun, Silis, Sir kabi nomlanish variantlarini geografik ob‘ektning tabiati bilan bog‘liq holda yoritib bergan. Bu yondashuv gidronimlarni nafaqat lisoniy birlik, balki hududning tabiiy-tarixiy pasporti sifatida ko‘rish imkonini beradi.

XX asrning 80-yillariga kelib, gidronimiya sohasida maxsus monografik va maqolaviy tadqiqotlar ko‘lami kengaydi. Bu davrda N.Y. Mingboyev Mirzacho‘l hududi gidronimiyasini, T. Nafasov esa “jili” komponentli suv obyektlari nomlarini o‘rganib, gidronimlarning etimologik qatlamlarini ochib berdilar. Shuningdek, Y. Xo‘jamberdiyevning Amudaryo gidronimiga bag‘ishlangan izlanishlari daryo nomlarining semantik transformatsiyasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Toponimikaning nazariy masalalari va gidronimlarning tasnifiy ko‘lamini belgilashda N. Oxunovning ilmiy qarashlari tayanch nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi. Uning “Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari” monografiyasida gidronimlar kengaytirilgan ma’noda talqin qilinadi. Muallif gidronimiya ob‘ekti sifatida faqat tabiiy oqar suvlarni emas, balki insonning muhandislik faoliyati mahsuli bo‘lgan suv omborlari, kanallar, zovurlar, to‘g‘on va quvurlar nomlarini ham kiritadi. Bu esa gidronimiyaning ijtimoiy-iqtisodiy hayot bilan bog‘liqligini ko‘rsatuvchi muhim nazariy xulosadir.

Gidronimlarni sof lingvistik jihatdan, ya’ni til tizimidagi o‘rni, yasalishi va leksik-semantik guruhlari bo‘yicha tadqiq etishda N. Begaliyevning Samarqand viloyati gidronimlariga bag‘ishlangan dissertatsiyasi alohida o‘rin tutadi. Tadqiqotchi mintaqadagi suv obyektlari nomlarini uchta asosiy genetik qatlamga (turkiy, fors-tojik va arabcha) ajratgan holda tahlil qiladi. Uning ilmiy xulosalari ariq, buloq, o‘zan (turkiy), arna, koriz, daryo (forsiy), nahr, hovuz (arabcha) kabi terminlarning hududiy dialektlardagi o‘rni va etimologik ildizlarini aniqlashda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, akademik S. Qorayevning toponimik lug‘atlari va tadqiqotlari gidronimlarning leksikografik talqinini boyitdi. Olim Toshkent va boshqa viloyatlar misolida Zaxariq, Tuyatortar, Qalqonrud kabi o‘nlab gidronimlarning xalq etimologiyasi hamda ilmiy etimologiyasi o‘rtasidagi farqlarni dalillab berdi.

Muhokama va natijalar. Gidronimlarning shakllanishida geografik omillar birlamchi asos bo‘lib xizmat qiladi. Insoniyat ilk bor suv manbasiga duch kelganda, unga nom berishda ob‘ektning fizik-geografik xarakteristikasidan kelib chiqqan. Suvning rangi, mazasi, oqish tezligi, havzaning chuqurligi yoki qirg‘oqlarining tuzilishi nom yaratishda asosiy komponent bo‘lgan. Masalan, O‘zbekiston gidronimiyasida juda ko‘p uchraydigan “Oqsuv” va “Qorasuv” nomlari shunchaki rangni bildirmaydi. Akademik S. Qorayev tadqiqotlariga ko‘ra, “Oqsuv” odatda muzliklardan erib tushadigan, tarkibida mineral zarralar bo‘lgan loyqaroq daryolarni, “Qorasuv” esa yer ostidan sizib chiqadigan, tiniq va tubi ko‘rinib turadigan, lekin chuqurligi tufayli qora bo‘lib tuyuladigan daryolarni anglatadi [3. 78-82]. Bu yerda geografik muhit va insonning vizual idroki uyg‘unlashib, aniq ilmiy asosga ega bo‘lgan nomni yuzaga keltirgan.

Shu bilan birgalikda suvga xos ta’im bilan bog‘liq bo‘lgan “Sho‘rsuv”, “Achchiqsuv”, “Chuchuksuv” kabi gidronimlar hududning gidrokimyoviy holatidan dalolat beradi. Bu kabi gidronomik nomlar qadimda chorvador va dehqonlar uchun hayotiy muhim navigatsiya vazifasini o‘tagan. Geografik relief (hududning tuzulishi) ham gidronimlar tez-tez ko‘zga tashlanadi. Masalan, “Tog‘suvi”, “Darasuvi”, “Jarariq” kabi nomlar suv ob‘ektining qanday geomorfologik sharoitda oqishini belgilab beradi. Daryo o‘zanining shakliga ko‘ra qo‘yilgan “Egriariq”, “Qayirma” yoki “To‘g‘ay” kabi nomlar esa hududning landshaft tuzilishini bugungi kunga qadar saqlab qolgan.

E’tiborli jihati shundaki, gidronimlar faqatgina geografik ob’ektlar emas, balki "tarixiy arxiv" hamdir. Tarixiy omillar gidronimik birliklar tarkibida xalqlarning migratsiyasi, siyosiy hukmronligi va etnik tarkibi orqali namoyon bo’ladi. Markaziy Osiyo gidronimiyasini qatlamlarga ajratganda, eng qadimgi qatlam — hind-eron tillariga mansub terminlarni ko’ramiz. Masalan, “Amudaryo” va “Sirdaryo” nomlaridagi "daryo" so’zi forscha bo’lib, ungacha bo’lgan qadimiy davrlarda bu daryolar “Vaxsh” va “Yaksart” deb atalgan. “Vaxsh” so’zi qadimgi baqtriya tilida “o’suvchi”, “shovqinli” ma’nolarini berib, daryoning shiddatli oqimi bilan bog’liq tarixiy-etimologik asosga ega [4. 112].

Tarixiy gidronimlar o’zining nominatsiya (nom berish) motivlari, tamoyillari va gidronimik ma’nosiga ko’ra, o’zbek xalqining shakllanish jarayoni, etnik tarkibi, takomili hamda ijtimoiy-siyosiy hayoti haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Ayniqsa, etnogidronimlar muayyan hududlarda yashagan etnoslarning yoyilish arealini aniqlab berishi bilan ahamiyatlidir. Masalan, Namangan viloyatidagi Qilchoqariq, Qalmoqariq, Andijondagi Uyshin arig’i yoki Farg’onadagi Urganji kabi nomlar o’sha yerlarda istiqomat qilgan urug’va qabilalarning tarixiy manzarasini ko’rsatuvchi lisoniy dalillardir. Shu bilan birga, Vaysulqaran bulog’i kabi nomlar xalqning madaniy va ma’naviy qarashlari gidronimlarda ham o’z ifodasini topganini tasdiqlaydi.

Tarixiy manbalarda Zarafshon daryosi va uning atrofidagi hududlar ko’plab nomlar bilan tilga olingan. Masalan, Politimet, Nomiq, Rudi Mosaf, Haram Kom, Rudijarg’, Somjan, Vodiy us-Sug’d, Nahr ul-Buxoro, Daryoyi Ko’hak kabi nomlar mavjud. Bu nomlar nafaqat geografik joylarni, balki hududning siyosiy, iqtisodiy va etnik xususiyatlarini ham yoritadi. Masalan, Rudi Mosaf va Rudijarg’nomlari hududdagi sug’orish va suv taqsimoti tizimlarining qadimiyligini ko’rsatadi. Shu bilan birga, Vodiy us-Sug’d nomi sug’d tilining hududiy izini, Nahr ul-Buxoro esa o’sha davrdagi suv tizimining tarixiy belgisi sifatida qadrlanadi.

Tarixiy manbalarni tahlil qilganda, har bir gidronim o’z davri ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti bilan bog’liq bo’lib, hudud aholisi hayoti va qishloq xo’jaligi faoliyati haqida ma’lumot beradi. Shu sababli, tarixiy nomlarning o’rganilishi Zarafshonning madaniy va iqtisodiy rivojlanishini aniqlashda muhim ilmiy vosita bo’lib xizmat qiladi.

Xulosa. Gidronimlar geografik va tarixiy omillarning aks etishida muhim o’rin tutadi. Ular nafaqat suv ob’ektlarini nomlash vositasi bo’lib xizmat qiladi, balki hududning tarixiy rivojlanishi, etnik tarkibi va madaniy merosi haqida qimmatli ma’lumotlarni saqlab qoladi. Tarixiy manbalardagi nomlar orqali o’tmishdagi xalqlarning migratsiyasi, siyosiy hukmronliklari, qishloq xo’jaligi va madaniy faoliyatlari haqida dalillar olish mumkin.

Gidronimlarning morfologik, leksik va semantik tarkibi tilshunoslik nuqtai nazaridan qadimiy manba sifatida e’tiborga loyiqdir. Ular hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini va inson faoliyati bilan bog’liq tarixiy jarayonlarni aks ettiradi. Shuningdek, etnogidronimlar hududning etnik tarkibi, xalqlar aro aloqalari va madaniy o’zaro ta’sirini o’rganishda mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Zarafshon, Amudaryo, Sirdaryo va boshqa yirik suv obyektlarining tarixiy nomlari nafaqat geografik belgi, balki hududning iqtisodiy, madaniy va tarixiy ahamiyatini ko’rsatadigan “tarixiy arxiv” sifatida ham qimmatlidir. Shu bois, gidronimlarni o’rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya va etnolingvistika sohalarida ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. — Москва: Мысль, 1966. — С. 42-45.
2. Хусаинова Лайло Икрамовна. Атоқли отларнинг лексик-грамматик гуруҳлари: диссертация. — Урганч, 2017. — С. 55.
3. Қораев С. Ўзбекистон топонимияси. — Тошкент: Фан, 2005. — С. 78-82.
4. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. — Москва: Мысль, 1984. — С. 112.
5. Jorayev M. “O’zbek o’rin nomlarining etimologik tahlili”. — Toshkent: Fan nashriyoti, 2015.
6. Matyakubov N. “Buxoro viloyati gidronimlarining leksik-semantik xususiyatlari”. — Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2020

Giyasova Zuxra Raxmatullayevna

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti,
Umumiy fizika kafedrası stajyor o‘qituvchisi

GAZ MOLEKULALARINING TEZLIKLER BO‘YICHA TAQSIMOTI: DESMOS YORDAMIDA RAQAMLI VIZUALIZATSIYA VA DIDAKTIK IMKONIYATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada gaz molekulalarining tezliklar bo‘yicha taqsimoti masalasini o‘qitish jarayonida raqamli texnologiyalarning, xususan, Desmos grafik kalkulyatorining didaktik imkoniyatlarini qo‘llash samaradorligi asoslab berilgan. Maxwell–Boltsman taqsimotiga oid nazariy qoidalar hususan bir o‘lchamdagi tezliklar taqsimoti, mutlaq tezliklar taqsimoti, nisbiy tezliklar funksiyasi hamda yuqori tezlik intervallaridagi molekulalar ulushini aniqlash kabi masalalar an‘anaviy yondashuvlarga nisbatan ancha aniq va vizual ravishda talqin qilingan.

Kalit so‘zlar: didaktik imkoniyat, desmos, gaz molekulalari, Maksvell taqsimoti, grafikli kalkulyator

Аннотация. В данной статье дано научно-методическое обоснование эффективности применения цифровых технологий, в частности, графического калькулятора Desmos, в процессе изучения темы распределения молекул газа по скоростям. Теоретические положения, относящиеся к распределению Максвелла-Больцмана – в частности, одномерное распределение скоростей, функция распределения абсолютных скоростей, функция относительных скоростей, а также фундаментальные задачи определения доли молекул в интервалах высоких скоростей – интерпретируются с использованием платформы Desmos гораздо точнее и с более высоким уровнем визуализации по сравнению с традиционными методическими подходами.

Ключевые слова: дидактические возможности, Desmos, молекулы газа, распределение Максвелла, графический калькулятор.

Abstract. This article provides a scientific and methodological substantiation for the effectiveness of integrating digital technologies, specifically the Desmos graphing calculator, into the pedagogical process for teaching the topic of gas molecule velocity distribution. The theoretical principles pertaining to this distribution—particularly the one-dimensional velocity distribution, the absolute speed distribution function, the relative velocity function, and fundamental problems concerning the determination of the molecular fraction within high-speed intervals—are interpreted using the Desmos platform with significantly greater accuracy and a higher degree of visualization compared to traditional instructional approaches.

Key words: didactic potential, Desmos, gas molecules, Maxwell distribution, graphing calculator.

Kirish. Zamonaviy ta‘lim jarayonining murakkablashuvi o‘qituvchidan nafaqat bilim berishni, balki talabalarni faol ishtirokchi sifatida shakllantirishni ham talab qilmoqda. Bu jarayonda “didaktik imkoniyat” [1] tushunchasi markaziy o‘rin egallaydi. Didaktik imkoniyatlar, aslida, o‘qituvchi tomonidan ta‘lim maqsadlariga erishishda qo‘llaniladigan metodlar, yondashuvlar, vositalar va materiallarning samaradorligini ifodalaydi. Bu atama o‘qitish jarayonining qanday shaklda talabaning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishi mumkinligini anglatadi. Raqamli texnologiyalarning ta‘lim tizimiga kirib kelishi didaktik imkoniyatlarni sezilarli darajada kengaytirdi. Ular o‘quv jarayonini yanada moslashuvchan, interaktiv va individual yondashuvga yo‘naltirilgan shaklga olib chiqdi. Raqamli vositalarning vizualizatsiya qilish imkoniyatlari talabalarga murakkab ilmiy tushunchalarni animatsiyalar, grafik modellar va 3D tasvirlar orqali oson tushunishga yordam beradi. Ayniqsa, fizika, kimyo, biologiya kabi tabiiy fanlarda bu yondashuv juda samarali bo‘lib, abstrakt hodisalarni ko‘z bilan ko‘rinarli shaklga keltiradi. Raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish, zamonaviy ta‘lim talablariga javob beradigan metodik asosda qo‘llash, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqadi. Bunday

yondashuv o‘qitish sifatini oshiribgina qolmay, talabalarni mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlovchi shaxslar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi

Fizika fanini o‘qitishda qo‘llash mumkin bo‘lgan ko‘plab raqamli vositalardan biri — Desmos grafik kalkulyatori bo‘lib, hozirgi kunda Desmosdan fizik masalalarni vizual yechishda foydalanish bo‘yicha bir qator tadqiqotlar mavjud [2-3].

Ushbu ish, gaz molekularining tezliklar bo‘yicha taqsimoti mavzusini o‘quv jarayonida samarali yoritish va ularni samarali o‘rgatishda raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlaridan foydalanishga bag‘ishlangan. Unda bu fizik jarayonni vizuallashtirish imkonini beruvchi Desmosdan foydalanish metodikasi yoritildan. Raqamli texnologiyalar, xususan Desmos grafik muhiti, gaz molekularining tezliklar bo‘yicha taqsimotini o‘qitishda kuchli didaktik imkoniyatlar yaratadi. Maksvell–Boltsman taqsimotining murakkab matematik va statistik mazmuni grafik vizualizatsiya yordamida talabalarga ancha tushunarli bo‘ladi. Temperaturaning, massa va boshqa parametrlarning taqsimot shakliga ta‘sirini real vaqt rejimida ko‘rsatish nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, intuitiv tushunishni oshiradi hamda statistik fizikaning murakkab tushunchalarini soddalashtiradi.

Nazariy qism: Maksvell taqsimotining fizik ma‘nosi.

Gaz molekulari tartibsiz harakat qilsa-da, termodinamik muvozanat holatida ularning tezliklar bo‘yicha taqsimoti aniq qonuniyatga bo‘ysunadi. O.Shternning yuqori aniqlikdagi tajribalari gaz molekularining turli tezliklarga ega ekanligini hamda Maksvell tomonidan nazariy asoslangan tezliklar bo‘yicha taqsimot qonunining to‘g‘riligini tasdiqlagan [4].

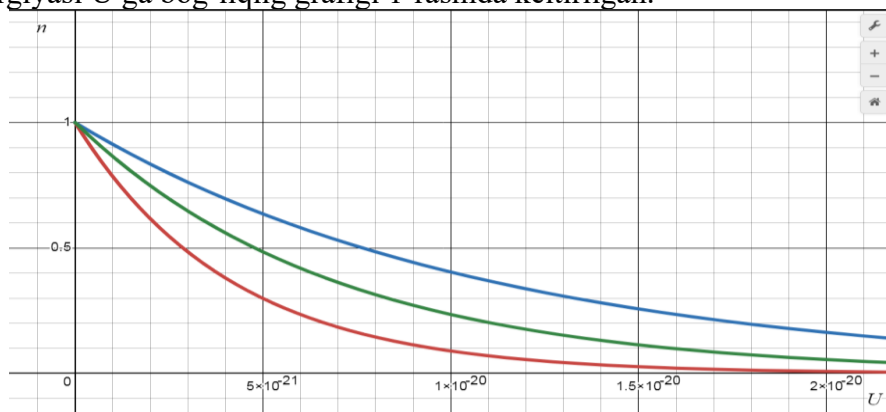
D.K.Maksvell taqsimotiga olib keluvchi eng soddada deduksiyaga asoslangan usullardan biri Boltsman taqsimotiga asoslanadi. Bunda avval gaz molekularining tezlikning komponentalari bo‘yicha taqsimoti topiladi, so‘ngra ehtimollar nazariyasidan foydalanib molekularning mutloq tezliklar bo‘yicha taqsimoti keltirib chiqariladi.

Agar termodinamik muvozanat holatida bo‘lgan gaz tashqi kuch maydoni ta‘sirida bo‘lsa, molekular U potensial energiyaga ega bo‘ladi. Boltsman taqsimotiga ko‘ra bunday molekular ulushi $\frac{n}{n_0}$ quyidagicha ifodalanadi:

$$n = n_0 e^{-\frac{U}{kT}} \quad (1)$$

$$\frac{n}{n_0} = e^{-\frac{U}{kT}} \quad (2)$$

ifodadan ko‘rinib turibdiki, n/n_0 ulush gaz molekularining potensial energiyasi va temperaturasi bog‘liq. Desmosdan foydalangan holda olingan $\frac{n}{n_0}$ nisbatning molekular potensial energiyasi U ga bog‘liqlig grafigi 1-rasmda keltirilgan.

1-rasm. $\frac{n}{n_0}$ nisbatning molekular potensial energiyasi U ga bog‘liqlig grafigi

Grafikdan ko‘rinib turibdiki, temperatura o‘zgarmas bo‘lganda, $\frac{n}{n_0}$ ning qiymati potensial energiya ortishi bilan yanada tezroq kamayib boradi.

Ma‘lumki, gaz molekularining tezlik tashkil etuvchilari bo‘yicha taqsimot funksiyasi (taqsimot zichligi) barcha yo‘nalishlar uchun bir xil ko‘rinishga ega bo‘ladi. Bu gaz molekularining tartibsiz va xaotik harakati bilan izohlanadi: fazoda hech bir yo‘nalish boshqasiga nisbatan ustunlikka ega

emas. Shu sababli tezlik vektorining $\vartheta_x, \vartheta_y, \vartheta_z$ tashkil etuvchilari statistik jihatdan teng huquqli bo‘ladi.

Molekulalarning bir o‘lchamdagi tezlik bo‘yicha taqsimoti Maxwell–Boltsman taqsimotining maxsus holi bo‘lib, u faqat bitta tezlik tashkil etuvchisi bo‘yicha ehtimollik zichligini ifodalaydi. Ushbu taqsimotga ko‘ra, tezlikning v_x tashlik etuvchining ehtimollik zichligi quyidagi ko‘rinishga ega [5] :

$$f(v_x) = \sqrt{\frac{m}{2\pi kT}} e^{-\frac{mv_x^2}{2kT}} \quad (3)$$

bu yerda:

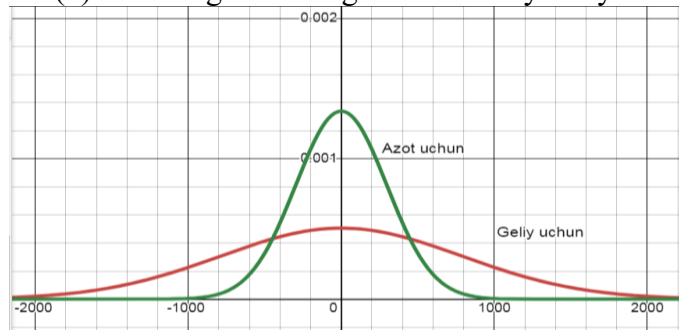
m — molekulaning massasi,

k — Boltsman doimiysi,

T — gazning mutlaq harorati.

Ushbu formula shuni ko‘rsatadiki, tezlikning ma’lum bir tashkil etuvchisi uchun taqsimot gauss (normal) taqsimotiga (2-rasm yashil chiziq, azot uchun) ega bo‘lib, o‘rta qiymati nol, dispersiyasi esa $\sigma^2 = \frac{kT}{m}$ ga teng.

Bu (3) ifodaning Desmos grafikli kalkulyator yordamida chizilgan grafigi 2-rasmga keltirilgan.

2-rasm. Tezlikning v_x tashkil etuvchining taqsimot grafigi.

Grafik v_x cheksizlikka intilganda ehtimollik zichligi nolga intilishini ko‘rsatyapti. Natijada, gazdagi molekulalar harakati izotrop bo‘lgani uchun har bir yo‘nalishdagi tezlik bir xil qonuniyat asosida taqsimlanadi, bu esa ideal gazlar kinetik nazariyasining asosiy xulosalaridan biridir.

Gaz molekulalarining tezlik tashkil etuvchilari bo‘yicha ehtimollik zichliklari funksiyalari $f(v_x), f(v_y), f(v_z)$ izotrop muhitda o‘zaro mustaqil va teng taqsimlangan bo‘ladi. Shuning uchun ularning birgalikdagi ehtimollik zichligi quyidagi ko‘rinishga ega: $f(v_x, v_y, v_z) = f(v_x) \cdot f(v_y) \cdot f(v_z)$

Ehtimollar nazariyasi qoidalarini qo‘llagan holda, uch o‘lchamli tezlik vektori modulining, ya’ni molekulaning mutlaq tezligi $v = \sqrt{v_x^2 + v_y^2 + v_z^2}$ ning taqsimot funksiyasini hosil qilish mumkin. Natijada, barcha yo‘nalishlar bo‘yicha tartibsiz harakatni hisobga olgan holda molekulalarning mutlaq tezliklar bo‘yicha ehtimollik zichligi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$f(v) = \frac{4}{\sqrt{\pi}} \left(\frac{m}{2kT} \right)^{3/2} v^2 e^{-\frac{mv^2}{2kT}} \quad (4)$$

Bu formula tarixda Maksvell taqsimoti nomi bilan mashhur bo‘lib, aniq analitik ko‘rinishda birinchi marta J.C.Maksvell tomonidan keltirilgan.

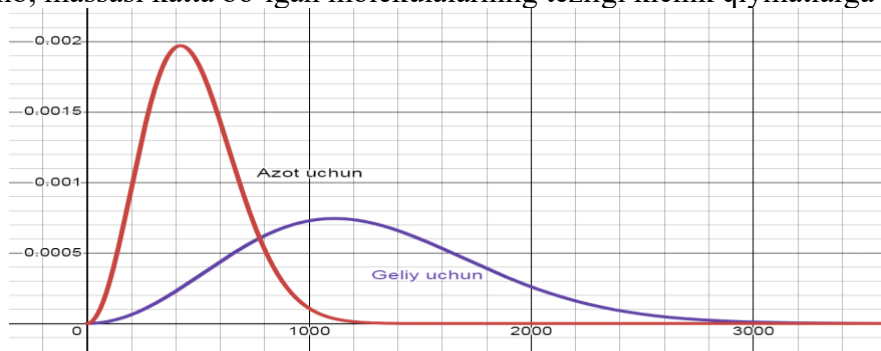
Maksvell taqsimotining (4) fizik ma’nosi shundan iboratki, ehtimollik zichligi ikki asosiy parametr — molekula massasiga m va gazning absolyut temperaturasiga T ga bog‘liq. Taqsimotning xususiyatlari quyidagicha: past tezliklarda ehtimollik zichligi kichik bo‘ladi, tezlik v ortishi bilan $f(v)$ qiymati tez ko‘tariladi va u maksimal v_{max} qiymatli (eng ehtimolli tezlik) nuqtasiga erishadi. Juda katta tezliklarda esa eksponent hadning ustunligi tufayli $f(v)$ keskin kamayib boradi.

Maksvell taqsimoti funksiyasining temperatura bog‘loqligi 3-rasmda azot molekulari misolida, temperaturaning ikki xil qiymati uchun, qurilgan $f(v)$ ning Desmosdan foydalangan holda olingan grafigi misolida yaqqol ko‘rinadi. Temperaturaning ortishi bilan taqsimotning maksimumi pastga tushadi va grafik katta tezliklar tomon siljiydi. Bu holat yuqori temperaturada molekularning o‘rtacha kinetik energiyasi oshishi bilan izohlanadi. Grafik ostidagi yuzaning qiymati esa o‘zgarmaydi, chunki u barcha ehtimolliklarning yig‘indisi bo‘lib, 1 ga teng bo‘lishi kerak. Shunga qaramay, taqsimotning kengligi ortadi, chunki molekularning tezliklari turlicha bo‘ladi; bu esa issiqlik harakatining kuchayganini anglatadi.

3-rasm. Maksvell taqsimoti funksiyasining temperatura bog‘liqligi

Bu tenlamadagi molekula massasining o‘zgarishi bilan xona temperaturasida ($T=300\text{ K}$), berilgan taqsimot funksiyasining o‘zgarishi 4-rasmdagi grafiklaridan ko‘rinib turibdi. Massasi katta molekular uchun taqsimot grafigi torroq bo‘ladi va eng ehtimolli tezlik kichikroq qiymatlarda joylashadi. Engil molekular esa yuqori tezliklarda harakat qiladi hamda ularning taqsimoti grafigi kengroq tarqaladi. Bu holat to‘g‘ridan to‘g‘ri kinetik energiyaning formulasi $\frac{mv^2}{2} = \frac{3kT}{2}$ bilan bog‘liq bo‘lib, massasi katta bo‘lgan molekularning tezligi kichik qiymatlarga ega bo‘lishini ko‘rsatadi.

4-rasm. Maksvell taqsimoti funksiyasining massaga bog‘liqligi

Shunday qilib, molekular massasining ortishi Maksvell taqsimoti grafigining torayishiga va eng ehtimolli tezlikning kamayishiga olib keladi.

Nisbiy tezliklar uchun Maksvell taqsimoti. Gaz molekularining kinetik nazariyasida ko‘plab amaliy masalalarni yechishda Maksvell taqsimotining nisbiy tezliklar uchun yozilgan ko‘rinishidan foydalanish sezilarli qulaylik yaratadi. Nisbiy tezlik — bu o‘lchovsiz (birlikka ega bo‘lmagan) kattalik bo‘lib, u molekulaning berilgan tezligini eng ehtimolli tezlikka nisbati sifatida aniqlanadi:

$$u = \frac{v}{v_e} \quad (5)$$

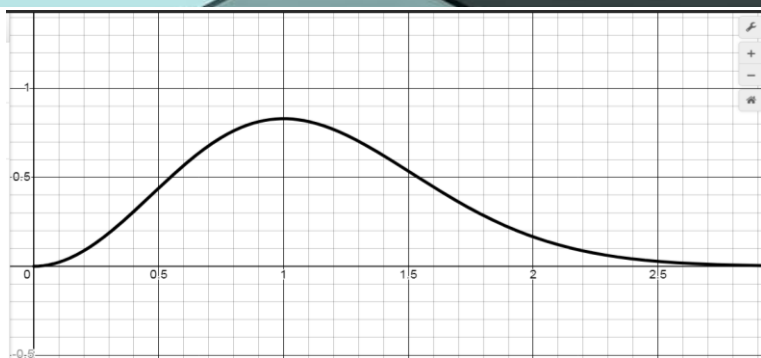
Bu yerda u — nisbiy tezlik, v — molekulaning berilgan tezligi, v_e esa eng ehtimolli tezlikdir. Ma’lumki, Maksvell taqsimotiga ko‘ra eng ehtimolli tezlik:

$$v_e = \sqrt{\frac{2kT}{m}} \quad (6)$$

ko‘rinishga ega. Ushbu ifodani inobatga olgan holda Maksvellning mutlaq tezliklar uchun taqsimoti nisbiy tezlikka o‘tkazilganda quyidagi soddalashtirilgan ko‘rinishga keladi:

$$f(u) = \frac{4}{\sqrt{\pi}} e^{-u^2} u^2 \quad (7)$$

Mazkur ifodaning eng muhim xususiyati shundaki, u na gazning turiga va na temperaturaga bog‘liq. Ya’ni, nisbiy tezlikka o‘tkazilgandan so‘ng, barcha gazlar uchun $f(u)$ taqsimotining grafik ko‘rinishi bir xil bo‘ladi. Shu sababli amaliy ma’lumotlarni tahlil qilishda, shuningdek, turli fizik masalalarni yechishda ushbu bog‘lanishdan foydalanish katta qulaylik yaratadi.

5-rasm. Ehtimolli tezlik zichligining nisbiy tezlikka bog‘liqlik grafigi

5-rasmda ushbu taqsimotning Desmos grafika muhiti yordamida qurilgan grafigi keltirilgan bo‘lib, u nisbiy tezlikning ortishi bilan ehtimollik zichligining qanday o‘zgarishini yaqqol namoyon etadi.

Nisbiy tezliklardan foydalanishning amaliy ahamiyati.

Molekulalarning tezliklar bo‘yicha taqsimotiga doir masalalarni yechishda avvalo u ning turli qiymatlari uchun $f(u)$ ni grafik (5-rasmda ko‘rsatilganidek) yoki jadval ko‘rinishida oldindan aniqlab olish maqsadga muvofiqdir. Mazkur jadval yoki grafiklardan foydalanib, zarur bo‘lgan fizik kattaliklar hususan ma‘lum tezlik oralig‘ida molekulalarning ulushi, berilgan qiymatdan katta tezlikka ega molekulalar nisbati va boshqa statistik ko‘rsatkichlar oson hisoblanadi.

Ushbu yondashuvning afzalligi shundaki, u analitik hisoblarning murakkabligini kamaytiradi, natijalarni vizual tahlil qilish imkonini oshiradi hamda o‘quv jarayonida intuitiv tushunishni kuchaytiradi.

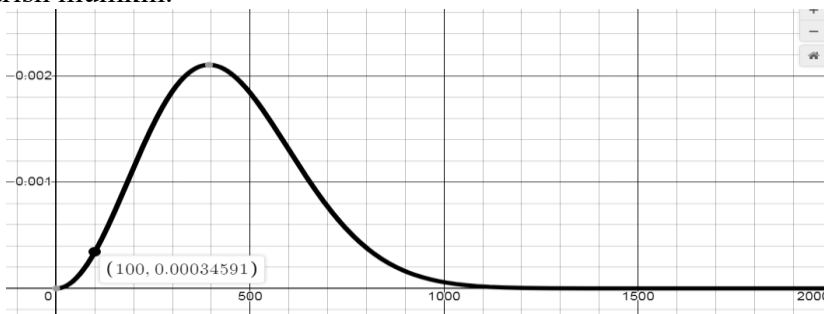
Biz taklif etayotgan yondashuv raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlariga asoslanadi. Xususan, Desmos, GeoGebra va shunga o‘xshash grafik muhitlardan foydalanish taqsimot funksiyalarini vizual tarzda tahlil qilish, parametrlarning o‘zgarishiga sezgirlikni oshirish hamda statistik fizikaga doir masalalarni samarali yechish imkonini beradi. Quyida beriladigan misollarda ushbu usullar amaliyotda qanday onson qo‘llanilishi batafsil yoritiladi.

1-misol. $T = 300\text{ K}$ temperaturada kislorod uchun $f(v)$ bog‘lanish grafigi chizilsin va undan foydalanib kislorod molekulalarining qanday qismi 100 m/s dan $105\frac{\text{m}}{\text{s}}$ gacha oraliqdagi tezlikka ega bo‘lishi topilsin.

Buning uchun dastlab $f(v)$ ning grafigi Desmosda chiziladi. So‘ngra grafikdan foydalanib $f(v)$ ning $100\frac{\text{m}}{\text{s}}$ tezlikka to‘g‘ri keluvchi qiymati olinadi va bu qiymatni $\Delta v = 5\text{ m/s}$ ga oshirib, bu oraliq uchun $f(v) \cdot \Delta v$ ning qiymati topiladi.

$$\frac{\Delta n}{n} = f(v) \cdot \Delta v = 0,00035 \cdot 5 = 0,00175 = 0,175\%$$

Bu kabi hisoblashlarni tezliklarning koordinata o‘qlari bo‘yicha tashkil etuvchilari uchun ham bajarish mumkin.

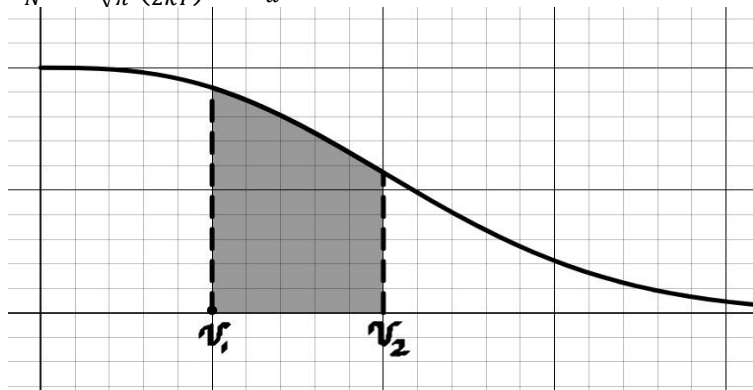

6-rasm $T=300\text{ K}$ da kislorod uchun $f(v)$ bog‘lanish grafigi

Molekulalarning tezliklar bo‘yicha taqsimoti bilan bog‘liq bo‘lgan yana bir qiziqarli masalalardan biri, bu tezliklari o‘rtacha tezlikdan sezilarli katta intervallarda yotgan molekulalar ulushunini aniqlashdan iboratdir.

Buning uchun Maksvell taqsimotini berilgan tezlik v dan cheksizlikkacha bo‘lgan oraliqda intervallash kerak bo‘ladi:

$$\frac{N(v)}{N} = \frac{4}{\sqrt{\pi}} \left(\frac{m}{2kT} \right)^{3/2} \int_u^{\infty} e^{-\frac{mv^2}{2kT}} v^2 dv \quad (8)$$

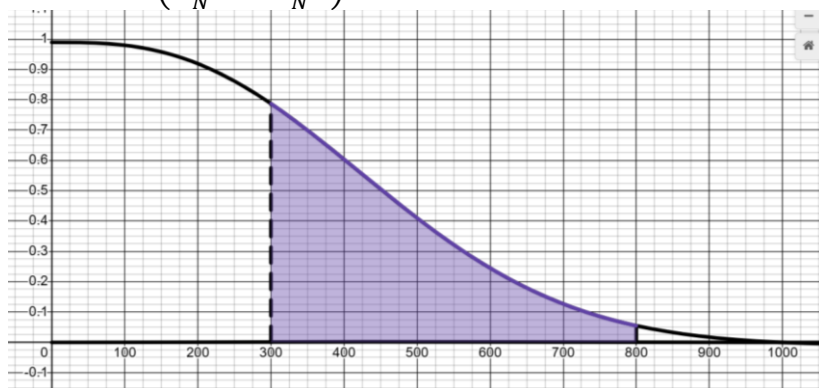
7-rasm. Tezliklari berilgan v dan katta bo‘lgan molekular ulushini ifodalovchi grafik

(8) chi ifodaning grafigidagi (7-rasm) shtrixlangan yuza son jixatdan tezliklari v_1 bilan v_2 oralig‘ida yotgan molekular ulushini ifodalaydi. Uni topish uchun avval v_1 dan va v_2 dan katta bo‘lgan molekular ulush topiladi. Ularning ayirmasi tezliklari berilgan oraliqda yotgan molekular ulushiga teng bo‘ladi.

2-misol. $T = 423K$ temperaturada massasi 28 gramm bo‘lgan azot molekularining qanchasi $v_1 = 300 \text{ m/s}$ dan $v_2 = 800 \text{ m/s}$ intervaldagi tezlikka ega bo‘ladi?

Avval azot uchun 7-rasmda ko‘rsatilgan grafikni Desmos yordamida chizamiz. So‘ngra grafikdan $\frac{N(v_1)}{N}$ va $\frac{N(v_2)}{N}$ larni topamiz.

$$\Delta m_{12} = m \left(\frac{N(v_1)}{N} - \frac{N(v_2)}{N} \right) \quad (9)$$

8-rasm. Tezliklari berilgan v_1 dan v_2 gacha oraliqda bo‘lgan molekular ulushini ifodalovchi grafik.

8-rasmdan, $\frac{N(v_1)}{N} = 0,87$; $\frac{N(v_2)}{N} = 0,17$ ga teng. Demak tezliklari 300 m/s dan ortiq bo‘lgan molekular ulushi 87% ga va tezliklari 800 m/s dan ortiq bo‘lgan molekular ulushi 17% ga teng bo‘ladi. Shunga ko‘ra tezliklari v_1 dan v_2 gacha oraliqda bo‘lgan molekular ulushi 0,7 ga teng bo‘ladi, massasi esa $\Delta m_{12} = 28 \cdot 0,7 = 19,6 \text{ gramm}$ ga teng bo‘ladi.

Shunday qilib, yuqotidagi tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Desmos grafik muhiti murakkab matematik ifodalarni dinamik tarzda ko‘rsatish, ular ustida parametrlar yordamida operativ eksperimentlar o‘tkazish, taqsimot funksiyalarining ko‘rinishlari, ekstremumlari, asimptotik xususiyatlari va integral xossalarini vizual ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Bu yondashuv talabalarda intuitiv tushunishni kuchaytiradi, statistik fizika, termodinamika va kinetik nazariya bo‘yicha tasavvurlarni shakllantirishda an’anaviy o‘qitish usullariga nisbatan yuqori samaradorlik beradi. Maqolada keltirilgan misollar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalarni qo‘llash orqali tezliklar oralig‘idagi molekular ulushini hisoblash, nisbiy tezlik bo‘yicha taqsimotdan foydalanish, tezliklarning komponentlari bo‘yicha taqsimotni ko‘rish va turli temperaturalar hamda molekular massalari

ta'sirini qiyosiy tahlil qilish ancha osonlashadi. Bu esa nafaqat amaliy mashg'ulotlar, balki ma'ruza darslari sifatini ham oshiradi.

Ushbu ishda taklif etilgan yondashuv raqamli ta'lim vositalarining didaktik imkoniyatlarini fizik ta'lim jarayoniga integratsiyalashning samarali modelini taqdim etadi. Mazkur metodika nafaqat statistika va kinetik nazariya bo'limlarida, balki boshqa fizik bo'limlarda ham qo'llanilishi mumkin bo'lib, zamonaviy ta'lim talablari bilan to'liq mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Giasova Z.R // Raqamli ta'lim texnologiyalarining fizika o'qitishdagi didaktik imkoniyatlari: nazariy tahlil va amaliy tavsiyalar. // Monografiya. Toshkent-“Metodist nashriyoti” 2025 yil. 149 bet.
2. Zaxidova M.A., Abdullayev R.M., Giasova Z.R. Gaz molekularining tezliklar bo'yicha taqsimoti // “Fizika fanining rivojida iste'dodli yoshlarning o'rni” Respublika ilmiy-amaliy konferensiya (RIAK-XVII-2024) materiallari to'plami: .Nukus. QDU, 2025 yil.422-425-b.
3. Abdushukurov A.A. Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika. Toshkent -2010.
4. А.К. Кикоин, И.К. Кикоин - Молекулярная физика . М. 1976

Bekimbetova Gulnaz Nabatovna
Senior lecturer at Nukus State Technical University

METHODOLOGY FOR USING EDUCATIONAL MATERIALS ON NATURAL RESOURCES IN THEORETICAL CLASSES

Abstract. *The use of modern technologies and teaching methods in the teaching of topics related to natural resources in chemistry lessons serves to increase students' interest in the subject, a deeper understanding of the practical content of the educational materials given in the topics. In the classes, it is possible to use information about the natural resources of territories corresponding to the topics, explain chemical concepts using the example of natural resources and processes in the environment, and connect theoretical knowledge with practical life. Currently, in the methodology and practice of teaching chemistry, much attention is paid to the use of modern approaches in the organization of the educational process. Using modern approaches, the use of information on the natural resources of Karakalpakstan will help students get acquainted with information about the geographical location, natural resources, environmental problems, and economic potential of the region.*

Key words: *chemistry teaching methods, teaching methods, educational programs, chemical theories, chemical data, chemical elements.*

Аннотация. *Использование современных технологий и методов обучения при преподавании тем, связанных с природными ресурсами на уроках химии, способствует повышению интереса учащихся к предмету и более глубокому пониманию практического содержания учебных материалов, представленных в данных темах. На занятиях возможно использование информации о природных ресурсах территорий, соответствующих изучаемым темам, объяснение химических понятий на примере природных ресурсов и процессов, происходящих в окружающей среде, а также установление связи теоретических знаний с практической жизнью. В настоящее время в методике и практике преподавания химии особое внимание уделяется применению современных подходов в организации образовательного процесса. Использование современных подходов, а также информации о природных ресурсах Каракалпакстана, способствует ознакомлению учащихся с географическим положением региона, его природными ресурсами, экологическими проблемами и экономическим потенциалом.*

Ключевые слова: *методы преподавания химии, методы обучения, образовательные программы, химические теории, химические данные, химические элементы*

Annotatsiya. *Kimyo darslarida dasturda berilgan mavzularni o'qitishda tabiiy xaziralarga oid o'quv materiallardan foydalanishda zamonaviy texnologiya va o'qitish metodlardan foydalanish, o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirishga, mavzularda berilgan o'quv materiallar amaliy mazmuni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Mashg'ulotlarda mavzularga mos hududlarning tabiiy xaziralariga doir ma'lumotlaridan foydalanish, atrof-muhitdagi tabiiy resurslar va jarayonlar misolida kimyoviy tushunchalarni tushuntirish, nazariy bilimlarni amaliy hayot bilan bog'lash imkonini beradi. Hozirgi vaqtda kimyo o'qitish metodikasi va amaliyotida ta'lim jarayonini tashkil etishda zamonaviy yondashuvlardan foydalanishga keng e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy yondashuvlardan foydalanib, Qoraqalpog'iston tabiiy xaziralariga doir ma'lumotlardan foydalanish o'quvchilarga hududning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari, ekologik muammolari va iqtisodiy salohiyati haqidagi ma'lumotlar bilan tanishishlariga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *chemistry teaching methods, teaching methods, educational programs, chemical theories, chemical data, chemical elements.*

Introduction. *The following pedagogical possibilities exist for the use of educational materials on the natural resources of territories in teaching the theoretical foundations of chemistry: Also, the study of rare natural resources of Karakalpakstan - mineral salts, oil and gas deposits, soil properties, water resources, and other resources in the context of chemistry lessons not only strengthens students'*

theoretical knowledge, but also allows them to understand local problems and understand the importance of chemistry in the national economy in solving them.

Understanding the practical significance of knowledge: Students understand the practical application of theoretical knowledge in real life using the example of the region in which they live.

Increased motivation: Information about familiar environments and local problems increases students' interest

Development of scientific literacy: skills of analyzing local problems from a scientific point of view are formed, which serve to develop research skills for their elimination in the future.

Cultivating social and scientific responsibility: Students will be able to understand local problems and their role in solving them, and the development of social and ecological culture competencies will be achieved.

Establishing interdisciplinary connections: It becomes possible to connect chemistry with geography, biology, ecology, and other sciences[1].

The use of educational materials on the natural resources of Karakalpakstan in theoretical chemistry classes contributes to increasing students' interest in the subject and a deeper understanding of the topics. Explanation of chemical concepts using the example of natural resources, i.e., natural resources and processes in the environment, makes it possible to connect theoretical knowledge with practical life.

The use of materials on the natural resources of Karakalpakstan in theoretical classes based on Bloom's taxonomy in chemistry lessons can be carried out in the following order:

Knowledge: Know the existing natural reserves of Karakalpakstan, the location of deposits, the names and composition of minerals extracted from them.

Understanding: Understanding the composition of chemical elements obtained from natural reserves in the territory of Karakalpakstan, their production, reactions with their participation

Application: Compiling chemical equations and performing calculations based on local raw materials, applying them in practice in classes

Analysis: Conducting experiments on the structural composition of soil or water samples in Karakalpakstan during classes and analyzing their composition.

Synthesis: Proposing various solutions based on the perspectives of chemistry to solve local problems

Evaluation: Critical assessment of the chemical aspects of environmental problems in Karakalpakstan

In chemistry lessons, we will familiarize students with the possibilities of using mobile software applications and innovative technologies in the use of educational materials on the natural resources of the regions of the Republic of Karakalpakstan. In chemistry lessons, we will familiarize students with the possibilities of using mobile software applications and innovative technologies in the use of educational materials on the natural resources of the regions of the Republic of Karakalpakstan.

Materials and methods

Topic: Calcium and Magnesium[2]

1. Scientific (knowledge-oriented) goal:

Students will learn about the position of calcium and magnesium in the periodic table, their atomic structure, physical and chemical properties, their reactions with water, oxygen, and acids, as well as the structure and applications of basic compounds such as CaCO_3 , Ca(OH)_2 , and MgCl_2 .

2. Educational goal:

The student forms an ecological and healthy lifestyle culture by observing safety rules when working with calcium and magnesium substances, understanding their impact on human health and the environment, as well as understanding the importance of clean water and soil.

3. Developmental Goal:

The student compares and analyzes the properties of calcium and magnesium, balances reactions, draws conclusions, and develops independent thinking and problem-solving skills based on practical tasks (Table 2.1).

2.1-table

№	STEPS OF THE LESSON	DURATION
1.	Organizing part	3 minute
2.	Repeat passed topic	10 minute
3.	New lesson topic description	15 minute
4.	Strengthening the new topic	10 minute
5.	Student rating	5 minute
6.	Assign homework	2 minute

Students can be asked questions and test questions on the covered topic. In this case, students are divided into two groups and work on the test in agreement with the group, both groups are given the same questions, and after working, the groups exchange test results[3].

General characteristics of calcium and magnesium, their biological significance, role in the body.

Main functions of calcium and magnesium:

3. The interaction of calcium and magnesium.

Results and discussions

General characteristics of calcium and magnesium, their biological significance, role in the body.

Calcium and magnesium are essential macroelements for the human body. They mainly ensure the healthy functioning of bones, muscles, the heart, the nervous system, and other vital systems. Although these minerals are present in the body in very small quantities, their effects are very significant. Calcium is the most common mineral in the body. About 99% of it is stored in bones and teeth. The remaining 1% performs important biological functions in blood, muscle, and other tissues. After students familiarize themselves with the educational materials provided in the textbook, they can use the following additional materials using a mobile application to ensure that these educational materials are understandable and remembered (Figure 2.1)[4].

Chemical symbol: Ca

Latin name: Calcium

Atomic number: 20

Period: 4

Relative atomic mass: 40.07

Group: 2.A

Oxidation state: +2, 0,

Electron configuration: 4S²

Aggregation state: Solid

CAS number: 7440-09-7

Discovered: 1808

Ionization energy [eV]: 6.11

Electronegativity: 1.00

Density: 1,55 g /sm³

The main functions of calcium are:

Ensures the strength of bones and teeth;

Necessary for muscle contraction;

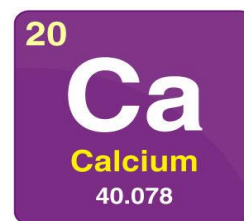
Participates in nerve impulse transmission;

Plays an important role in blood clotting.

Products rich in calcium: Milk and dairy products (milk, yogurt, cheese), fish (locon, sardines), green leafy vegetables (broccoli, spinach), almonds and other nuts.

Calcium deficiency can lead to bone fragility, osteoporosis, and muscle spasms. Excess leads to problems such as kidney stones and heart rhythm disorders.

Magnesium is the 4th most common mineral in the body and participates in many enzymatic reactions. It is found mainly in bones, muscle tissue, and blood plasma.

2.1-rasm: Ca elementi

The main functions of magnesium are:

Energy production (participates in ATP formation);

Control of nerve impulses;

Maintaining normal heart rhythm;

Necessary for muscle relaxation.

Products rich in magnesium: nuts (almonds, peanuts), whole grain products, bananas, avocados, greens (spinach, parsley), legumes (beans, peas).

Magnesium deficiency manifests as nervousness, fatigue, muscle cramps, and heart rhythm disturbances. Excess leads to diarrhea, low blood pressure, and other problems. After familiarization with information about Mg in the textbook, using mobile software applications as additional educational materials. The use of the following additional materials can make the lesson more interesting, and the use of such information can serve to increase students' interest in the subject (figure 2.2). After familiarization with information about Mg in textbook, using mobile software applications as additional educational materials[5].

Summary of Magnesium:

Chemical symbol: Mg

Atomic number: 12

Group: Second group, alkaline earth metals

Period: III period

Characteristics: Light, silvery-white, flexible metal.

Natural isotopes: 24Mg, 25Mg, 26Mg

Artificial isotopes: 23Mg, 27Mg, 28Mg

3. Interaction of calcium and magnesium.

Calcium and magnesium work interconnectedly in the body. For example, calcium is necessary for muscle contraction, while their relaxation occurs under the influence of magnesium. Also, the balance of these two minerals is very important for healthy heart function. Their disproportionate consumption can lead to various disorders in the functioning of the bones, heart, and nervous system.

Calcium and magnesium are important minerals for the human body. They play an important role in the musculoskeletal system, heart, nervous system, and metabolic processes. Consuming them in sufficient quantities in daily meals is an integral part of a healthy lifestyle. Therefore, it is necessary to know their sources well and observe a rational diet. The balance of these minerals in the body is a guarantee of overall health[6].

Reinforce topic

After explaining the topic to the students, I use the "Pinboard" method to reinforce the new topic. The "Pinboard" method contributes to increasing students' activity in the lesson, developing independent thinking and the ability to reason fully express their thoughts.

Rules of application:

Students are divided into small groups. Each group writes their thoughts on batman paper, attaches them, and places them on the pinboard. Thoughts are read aloud, one teacher from the groups complements or discusses them. At the final stage, a general conclusion is drawn by the students.

Creates an opportunity for students to express their thoughts freely, is especially useful for visual and kinesthetic students, each student actively participates in the lesson, creates a lively and creative atmosphere in the lesson[7].

“Pinboard” method

	Nam es of metal	reaction with water	reaction with oxygen	reaction with nitric acid
	K			
	Na			

	Ca			
	Mg			

Conclusion

The use of mobile applications in explaining educational materials on the natural resources of Karakalpakstan in theoretical chemistry classes serves as an important tool for organizing the educational process more effectively and interestingly. The use of mobile applications in chemistry lessons creates wide opportunities. Mobile software applications allow students to fully understand the content of chemical phenomena and reactions by visualizing complex chemical processes, working with 3D models, and conducting interactive experiments through smartphones and tablets.

References

1. Mróz, Anna, Iwona Ocetkiewicz, and Barbara Tomaszewska. "What should be included in education programmes–The socio-education analysis for sustainable management of natural resources." *Journal of Cleaner Production* 250 (2020): 119556.
2. Ensiyawatin, A. Z., and I. K. Astina. "Development of supplementary contextual teaching materials based on ecotourism and natural resource management." *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*. Vol. 747. No. 1. IOP Publishing, 2021.
3. Mouza, Chrystalla, et al. "Resetting educational technology coursework for pre-service teachers: A computational thinking approach to the development of technological pedagogical content knowledge (TPACK)." *Australasian Journal of Educational Technology* 33.3 (2017).
4. Gilbertson, Ken, et al. *Outdoor education: Methods and strategies*. Human Kinetics, 2022.
5. Rajeev, P., M. S. Madan, and K. Jayarajan. "Revisiting Kirkpatrick's model—an evaluation of an academic training course." *Current science* (2009): 272-276.
6. Richie, Lauren, J. Daniel Oppenheimer, and Susan G. Clark. "Social process in grizzly bear management: lessons for collaborative governance and natural resource policy." *Policy Sciences* 45.3 (2012): 265-291.
7. Häfner, Polina, Victor Häfner, and Jivka Ovtcharova. "Teaching methodology for virtual reality practical course in engineering education." *Procedia Computer Science* 25 (2013): 251-260.

Narmuradova Rayhon Uktamovna

Navoiy innovatsiyalar universiteti

HUQUQNI MUHOFAZA QILUVCHI ORGANLAR XODIMLARINI PSIXOLOGIK TAHLILGA O‘RGATISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarini psixologik tahlilga o‘rgatish masalasi pedagogik va psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Psixologik tahlil ko‘nikmalarining kasbiy barqarorlikka ta’siri, stressli vaziyatlarda qaror qabul qilishdagi o‘rni hamda tayyorgarlik jarayonining samarali mexanizmlari mualliflik yondashuvi asosida asoslab beriladi.

Tayanch so‘zlar: psixologik tahlil, kasbiy barqarorlik, pedagogik tayyorgarlik, stress omillari, refleksiv faoliyat, professional kompetensiya, xizmat samaradorligi, huquqni muhofaza qilish.

Аннотация. В статье с педагогической и психологической точек зрения анализируется проблема обучения сотрудников правоохранительных органов психологическому анализу. Обосновывается влияние навыков психологического анализа на профессиональную устойчивость, их роль в принятии решений в стрессовых ситуациях, а также эффективные механизмы подготовки на основе авторского подхода.

Ключевые слова: психологический анализ, профессиональная устойчивость, педагогическая подготовка, стрессовые факторы, рефлексивная деятельность, профессиональная компетентность, эффективность служебной деятельности, правоохранительные органы.

Annotation. This article analyzes the issue of training law enforcement officers in psychological analysis from pedagogical and psychological perspectives. The impact of psychological analysis skills on professional stability, their role in decision-making under stressful conditions, and effective training mechanisms are substantiated based on the author’s approach.

Key words: psychological analysis, professional stability, pedagogical training, stress factors, reflective activity, professional competence, service effectiveness, law enforcement.

So‘nggi yillarda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyati tobora murakkablashib borayotgan ijtimoiy jarayonlar fonida amalga oshirilmoqda. Jinoyatchilik shakllarining o‘zgarishi, ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi hamda aholining huquqiy ong darajasining turlicha bo‘lishi xodimlardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlikni talab etadi. Bunday sharoitda faqat huquqiy bilim va normativ hujjatlarni bilish yetarli bo‘lmay, xodimning psixologik tayyorgarligi ham muhim omilga aylanmoqda.

Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, xizmat jarayonida yuzaga keladigan stressli va noaniq vaziyatlar xodimlarning qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik tahlil ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi holatlarida hissiy zo‘riqish kuchayib, xizmat faoliyatida xatoliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli xodimlarni psixologik tahlilga o‘rgatish masalasi zamonaviy pedagogik-psixologik tadqiqotlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi psixologik tahlilni huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining kasbiy tayyorgarligida mustaqil va yetakchi kompetensiya sifatida asoslab berishdan iborat.

Tadqiqot obyekti huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining kasbiy faoliyati jarayonida psixologik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish jarayoni hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida mantiqiy tahlil va sintez, pedagogik kuzatuv, taqqoslash, xizmat faoliyati natijalarini umumlashtirish hamda muallifning shaxsiy amaliy tajribasiga asoslangan tahliliy yondashuv metodlaridan foydalanildi. Metodlarning tanlanishi tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda amalga oshirildi.

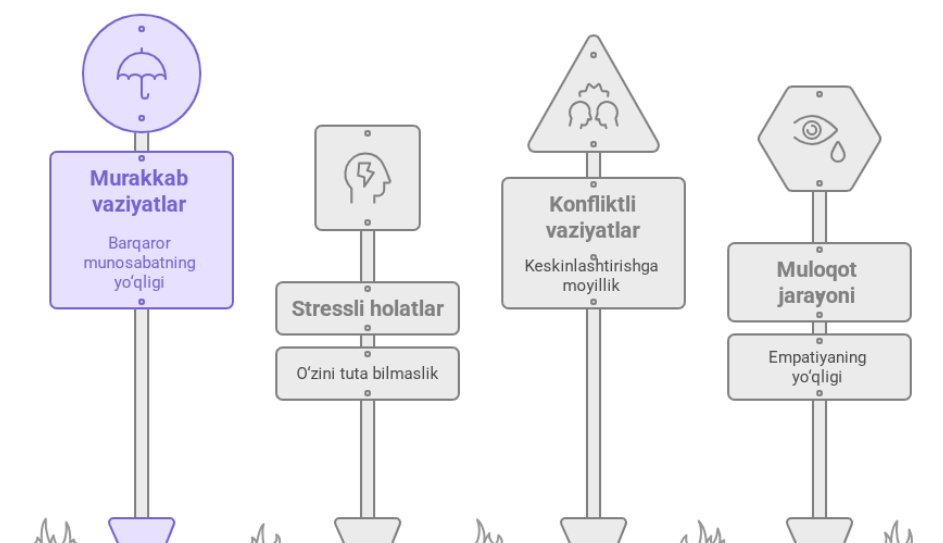
Psixologik tahlil shaxsning ichki emotsional holatini, xulq-atvor motivlarini va vaziyatga bo‘lgan munosabatini anglash jarayonini o‘z ichiga oladi. Pedagogik nuqtayi nazardan, psixologik

tahlil xodimlarda refleksiv fikrlashni rivojlantiradi va o‘z faoliyatini ongli baholash imkonini yaratadi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida psixologik tahlil ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, xodim atrofda qiluvchilarning, jumladan, huquqbuzar, jabrlanuvchi va guvohlarning ruhiy holatini baholay oladi. Ikkinchidan, xodim o‘z psixologik holatini nazorat qilish orqali hissiy zo‘riqishning salbiy ta‘sirini kamaytiradi. Ushbu ikki yo‘nalishning uyg‘unligi xizmat faoliyatining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Psixologik tahlil ko‘nikmalariga ega bo‘lgan xodimlar xizmat jarayonida murakkab vaziyatlarga nisbatan barqarorroq munosabat bildiradilar. Bunday xodimlar stressli holatlarda o‘zini tuta bilish, konfliktli vaziyatlarni keskinlashtirmasdan hal etish va muloqot jarayonida empatiyani namoyon etish qobiliyatiga ega bo‘ladilar.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, psixologik tayyorgarligi yetarli bo‘lmagan xodimlarda kasbiy charchash holatlari tezroq yuzaga keladi. Bu esa xizmat faoliyatida xatolar, muloqotdagi keskinlik va ijtimoiy ishonchning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, psixologik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish kasbiy barqarorlikni ta‘minlashning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

1-rasm. Psixologik tahlil ko‘nikmalarining ahamiyati.

Xodimlarni psixologik tahlilga o‘rgatish jarayoni tizimli va uzluksiz tashkil etilishi lozim. Pedagogik jarayonda trening mashg‘ulotlari, vaziyatli tahlillar, rolli o‘yinlar va real xizmat holatlarini modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu usullar xodimlarda tahliliy fikrlashni rivojlantirib, real vaziyatlarda psixologik jihatdan to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Pedagogik mexanizmlarning samaradorligi ularning nazariya va amaliyot bilan uyg‘unligiga bog‘liq. Faqat nazariy bilimlar bilan cheklangan tayyorgarlik kutilgan natijani bermaydi. Shu bois o‘quv mashg‘ulotlarini xizmat faoliyati bilan uzviy bog‘lash zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, psixologik tahlil ko‘nikmalari rivojlangan xodimlar xizmat vazifalarini bajarishda yuqori darajadagi barqarorlikni namoyon etadilar. Ular qaror qabul qilish jarayonida vaziyatni har tomonlama baholab, hissiy omillar ta‘sirini minimallashtirishga intiladilar.

Aksincha, psixologik tayyorgarlik yetarli bo‘lmagan hollarda qaror qabul qilish jarayonida shoshqaloqlik, subyektivlik va emotsional beqarorlik kuzatiladi. Bu holat xizmat samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Mazkur natijalar psixologik tahlilga yo‘naltirilgan pedagogik tayyorgarlikning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarini psixologik tahlilga o‘rgatish ularning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda muhim pedagogik-psixologik omil hisoblanadi. Psixologik tahlil ko‘nikmalarining shakllanishi xizmat faoliyatida barqarorlikni ta‘minlab, stressli vaziyatlarda asoslangan va mas‘uliyatli qarorlar qabul qilishga zamin yaratadi. Shu

bois mazkur yo‘nalishda ta’lim va malaka oshirish tizimini tizimli ravishda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Karimova V.M. Psixologiya asoslari. - Toshkent: Fan, 2019. - 256 b.
2. G‘oziev E.G. Pedagogik psixologiya. - Toshkent: O‘qituvchi, 2018. - 312 b.
3. Abdurahmonov F.M. Kasbiy stress va uning psixologik xususiyatlari. - Toshkent: Innovatsiya, 2020. - 198 b.
4. Rasulov B.X. Psixologik tayyorgarlikning pedagogik mexanizmlari // Pedagogik tadqiqotlar. - 2021. - №2. - B. 55-60.
5. Zokirov S.Sh. Huquqni muhofaza qilish faoliyatida psixologik tayyorgarlik masalalari // Yuridik fanlar axborotnomasi. - 2022. - №3. - B. 42-47.
6. Mullajonov A.R. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish // Ijtimoiy-gumanitar fanlar. - 2020. - №4. - B. 66-71.

Itolmasova Nafisa Furqatovna

Turon universiteti magistri

KASBIY QOBILIYAT TUSHUNCHASI VA UNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada kasbiy qobiliyat tushunchasi va uning psixologik tahlili, kasbiy qobiliyat tushunchasi insonning tug‘ma layoqatlari, shaxsiy sifatlari, kognitiv resurslari, motivatsion tizimi hamda amaliy malaka va ko‘nikmalarining integratsiyalashgan holatini ifodalashi ochib berilgan.

Tayanch tushunchalar: kasb, qobiliyat, kasbiy qobiliyat, qiziqish, ehtiyoj, motivatsiya, integratsiya, kognitiv jarayonlar.

Аннотация. В статье представлена концепция профессиональных способностей и проведен ее психологический анализ, показано, что концепция профессиональных способностей представляет собой интегрированное состояние врожденных способностей человека, личностных качеств, когнитивных ресурсов, мотивационной системы, а также практических навыков и умений.

Ключевые понятия: профессия, способности, профессиональные навыки, интерес, потребность, мотивация, интеграция, когнитивные процессы.

Abstract. The article reveals the concept of professional ability and its psychological analysis, the concept of professional ability represents the integrated state of a person's innate abilities, personal qualities, cognitive resources, motivational system, and practical skills and abilities.

Key concepts: profession, ability, professional skills, interest, need, motivation, integration, cognitive processes.

Kirish. Kasbiy qobiliyat – bu shaxsning muayyan kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli, samarali va ijodiy tarzda bajarish imkonini beruvchi individual-psixologik xususiyatlar majmuasidir. Ushbu tushuncha insonning tug‘ma layoqatlari, shaxsiy sifatlari, kognitiv resurslari, motivatsion tizimi hamda amaliy malaka va ko‘nikmalarining integratsiyalashgan holatini ifodalaydi. Kasbiy qobiliyatlar kasb talablari bilan shaxsning psixologik imkoniyatlari o‘rtasidagi muvofiqlik darajasini belgilaydi va kasbiy muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Kasb talablari bilan shaxsning psixologik imkoniyatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik psixologik jihatdan ahamiyatlidir. Kasb talablari bilan shaxsning psixologik imkoniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro moslik kasbiy muvaffaqiyat, professional barqarorlik va shaxsning ichki qoniqish darajasini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biridir. Har bir kasb o‘zining ma’lum intellektual, emotsional, sensor-motor, kommunikativ yoki ijtimoiy-psixologik talablariga ega bo‘lib, shaxsning psixologik potentsiali ushbu talablarni qay darajada qondira olishi uning kasbiy moslashuvi va samarali faoliyat yurita olishini aniqlaydi.

Kasb bu insonning ma’lum bir ehtiyojlarini va manfaatlarini o‘zi tanlagan kasb faoliyatidagi bilimlari, layoqati, malakalariga xos xususiyatlari orqali namoyon bo‘lishidir. Shuningdek kasb – insonlarning turli darajadagi aqliy va jismoniy mehnatni talab qiluvchi ish faoliyati bilan doimiy shug‘ullanish orqali egallagan bilim ko‘nikma va malakalariga tayangan holda muayyan ish turi bilan mashg‘ul bo‘lish jarayonidir. Kasb maxsus ma’lumot yoki amaliy tajriba orttirish orqali o‘zlashtiriladi. Kasb bu tarixan rivojlanib boruvchi tizimdir. Kasblarning ahamiyati insonlarning yashash sharoitlariga qarab o‘zgarib boradi. Bu jarayonda mutaxassisda kasbiy mahorat shakllanib borishi lozim [3].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yoshlarni kasb – hunarga yo‘naltirish dolzarb muammo sifatida psixolog va pedagog olimlarning doimiy diqqat markazida bo‘lib kelgan. Axmedova Sh. Rahimova N, Mirzaqulov O, Islomov D, Soatov A, Tokareva V, Karimova V, Sattorov Ye, M.G.Davletshin, E.G‘.Goziyev kabi respublikamiz olimlarining ilmiy izlanishlarida, ilmiy-tadqiqot ishlarida, darslik va o‘quv – qo‘llanmalarida kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirishning usullari, mexanizmlari, yo‘l-yo‘riqlari, aspektlari, shaxs fenomenologiyasi masalalari, konseptual, metodik asoslari yoritib berilgan[1].

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlari V.V.Serikov, I.S.Yakimanskaya, O.S.Gazman, E.V.Bondarevskaya, E.N.Gusinskiy va boshqalar tomonidan mutaxassislarda kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan[4].

Xorijlik olimlardan Z.Freyd, K.Yung, F.Perlz, E.Fromm, K.Xorni, A.X.Maslou, A.Adler V.Shtern, F.Galton, A.Bine, R.Kettel va boshqalarning tadqiqotlarida shaxsning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishi uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlarning roli o'rganilgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi.

Psixologik nuqtai nazardan, kasbiy qobiliyatning asosida bir nechta o'zaro bog'liq tarkibiy komponentlar yotadi. Birinchi navbatda, kognitiv komponent – idrok, diqqat, tafakkur, xotira, analiz – sintez qobiliyati kabi intellektual jarayonlar bilan belgilanadi. Ikkinchi komponent – motivatsion-emotsional asos, ya'ni kasbga qiziqish, kasbiy motivlar, maqsadga yo'naltirilganlik, ichki turtki va emotsional barqarorlik bilan ifodalanadi. Uchinchi komponent – amaliy-operatsion baza, bu kasbiy faoliyatni bajarishda zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalar, amaliy tajriba, faoliyatni rejalashtirish va nazorat qilish mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Shaxsning moslashuvchanligi, ijodkorligi va kasbiy refleksiyasi esa kasbiy qobiliyatlarning rivojlanishiga yo'naltirilgan metako'nikmalar sifatida maydonga chiqadi.

Kognitiv komponentlar – ya'ni idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va intellektual qayta ishlash jarayonlari kasbiy qobiliyatlarning shakllanishida markaziy determinator sifatida namoyon bo'ladi. Chunki har qanday kasbiy faoliyat, avvalo, shaxsning axborotni qabul qilish, uni tahlil qilish, qayta ishlash va nazoratlash qobiliyatlariga tayanadi. Shu ma'noda, kognitiv jarayonlar kasbiy kompetentlikning ichki mexanizmini tashkil etib, malaka va ko'nikmalarning rivojlanish sur'ati hamda sifatini belgilaydi[6].

Idrok va diqqat kasbiy vazifalarning aniqligini ta'minlaydi. Masalan, talabalarda ma'lumotlarni idrok etish, diqqatni barqaror saqlash qobiliyati kasbiy mahoratning boshlang'ich ko'rsatkichlaridan biridir. Diqqatning ko'chuvchanligi va taqsimlanishi esa murakkab kasbiy vazifalarni bir vaqtning o'zida bajarishga imkon yaratadi. Xotira jarayonlari kasbiy qobiliyatlarning rivojida muhim o'rin egallaydi. Kasbiy bilimlarning mustahkamligi, uzun muddat saqlanishi va tez qayta tiklanishi talabalar uchun murakkab amaliy operatsiyalarni samarali bajarish imkonini beradi. Ayniqsa, professional xotiraning mantiqiy, semantik va operativ turlari kasbiy fanga oid algoritmlar, terminlar va texnologik ketma-ketliklarni mukammal o'zlashtirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tafakkur va analitik fikrlash kasbiy qobiliyatlarning yuqori darajada shakllanishi uchun zarur bo'lgan intellektual baza hisoblanadi. Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, sabab – oqibat bog'liqliklarini aniqlash, ilmiy abstraksiyaga qodirlik hamda muqobil yechimlarni ishlab chiqish kasbiy tayyorgarlikning strategik komponentlaridir. Talabalarda analitik, tanqidiy, divergent va konvergent fikrlash turlarining rivojlanishi kasbiy innovatsion salohiyatning oshishiga xizmat qiladi[7].

Tasavvur va kreativlik kasbiy qobiliyatlarning moslashuvchanligi va yangilik yaratish qobiliyatini ta'minlaydi. Kasbiy sohada yangicha mahsulot, metod yoki texnologiyani ishlab chiqish ko'pincha tasavvur jarayonlarining rivojlanganligi bilan izohlanadi. Kreativ fikrlashga ega talaba standart bo'lmagan vazifalarda mustaqil qaror qabul qila oladi va kasbiy faoliyat samaradorligini oshiradi.

Shu tariqa, kognitiv komponentlar kasbiy qobiliyatlarning shakllanishida bilimlarni egallash, malakani avtomatlashtirish, amaliy ko'nikmalarni integratsiyalash, kasbiy vazifalarni oqilona bajarish kabi jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demak, kognitiv jarayonlar rivoji nafaqat shaxsning intellektual salohiyatini, balki uning kasbiy kompetentlik darajasini ham belgilaydi. Talabalarda kognitiv komponentlarni maqsadli rivojlantirish esa kasbiy tayyorgarlikning asosiy metodik yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Tahlil va natijalar. Kasbiy qobiliyatlarning shakllanishi faqat kognitiv jarayonlar bilan belgilanmaydi; u motivatsion va emotsional omillar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanadi. Shaxsning kasbga bo'lgan ichki ehtiyoji, qiziqishi, maqsadga intilishi va emotsional barqarorligi professional

rivojlanishning psixologik yadrosini tashkil etadi. Shu bois motivatsion-emotsional asos kasbiy qobiliyatlarning faol kuchga aylanishida hal qiluvchi mexanizm sifatida qaraladi[5].

Motivatsion omillar kasbiy faoliyatga kirishishni faollashtiradi va uni davom ettirishni rag‘batlantiradi. Kasbga ijobiy munosabat, ichki motivlar (o‘zini amalga oshirish, o‘shir, mustaqillik), shuningdek, ijtimoiy motivlar (jamiyatga foyda keltirish, maqomga erishish, tan olinishi) talabning kasbiy qobiliyatlarni egallashdagi qat’iyatini oshiradi. Kuchli motivatsiya o‘quv faoliyatida yuqori intensivlikni, murakkab vazifalarni bajarishga nisbatan barqaror ishtiyoqni hamda o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan doimiy tayyorgarlikni shakllantiradi.

Eemotsional barqarorlik va affektiv holatlar kasbiy qobiliyatlarning mustahkamlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Stressga chidamli, o‘z hissiyotlarini boshqara oladigan, ijobiy emotsional fonni saqlay oladigan talaba kasbiy malakalarni tezroq o‘zlashtiradi. Salbiy emotsiyalar — qo‘rquv, xavotir, o‘ziga ishonchsizlik — o‘quv motivatsiyasini pasaytirishi va faoliyat samaradorligini susaytirishi mumkin. Aksincha, qiziqish, ilhom, qoniqish kabi ijobiy emotsiyalar intellektual jarayonlarni faollashtiradi, xotira va tafakkur samaradorligini oshiradi.

O‘z-o‘zini boshqarish va emotsional intellekt kasbiy qobiliyatlarning rivojlanishida strategik ahamiyatga ega. Emotsional intellekti rivojlangan shaxs o‘zini anglash, hissiy holatlarni tartibga solish, o‘zaro munosabatlarda empatiya ko‘rsatish hamda stressli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa ko‘plab kasblarda, ayniqsa inson bilan ishlashga asoslangan sohalarida, professional muvaffaqiyatning muhim ko‘rsatkichidir.

Motivatsion-emotsional tizim kasbiy mahoratning barqarorligini ta’minlaydi. Agar talaba o‘z kasbini qadrlasa, faoliyatdan qoniqish olsa va professional identifikatsiya shakllangan bo‘lsa, kasbiy qobiliyatlar yuqori darajada mustahkamlanadi. Bu holat kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirish, ijodkorlik va yangilikka intilish jarayonlarini tezlashtiradi.

Motivatsion-emotsional asos kasbiy qobiliyatlarning shakllanishida quyidagi funksiyalarni bajaradi: faoliyatni rag‘batlantiradi; kognitiv jarayonlarni faollashtiradi; samarali o‘qish va kasbiy kompetensiyani mustahkamlaydi; stressga bardoshlilik va barqarorlikni ta’minlaydi; shaxsning kasbiy o‘zini anglashini shakllantiradi. Shu bois motivatsion-emotsional komponent kasbiy qobiliyatlarning rivojida psixologik harakatlantiruvchi kuch bo‘lib, kasbiy tayyorgarlikning sifat darajasini belgilovchi fundamental omil hisoblanadi.

Kasbiy qobiliyatlarning shakllanishi biologik asoslar (asab tizimi tipi, psixofiziologik barqarorlik), ijtimoiy muhit (oilal, ta’lim, kasbiy maktab) va shaxsiy faoliyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan rivojlanish jarayonidir. Qobiliyat tug‘ma potentsial sifatida mavjud bo‘lsa-da, uning real darajada namoyon bo‘lishi ta’lim, muhit va faoliyat tajribasiga bog‘liq. Shuning uchun kasbiy qobiliyatlar nafaqat shaxsning tabiiy layoqatlaridan, balki psixologik rivojlanish sharoitlaridan, o‘qitish metodikasi va motivatsion tizimdan ham kelib chiqadi.

Xulosa va tavsiyalar. Kasbiy qobiliyat tushunchasining psixologik asoslari shuni ko‘rsatadiki, talabning kasbiy rivojlanishi uzluksiz va bosqichma-bosqich kechadigan jarayon bo‘lib, unda shaxsning intellektual salohiyati, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi va amaliy tayyorgarligi o‘zaro uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Shu bois, kasbiy qobiliyatlarni rivojlantirish ta’lim jarayonida maxsus metodik yondashuvlarni, individual yondashuvni va talabalar psixologiyasining chuqur tahlilini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Soatov A.J. Bo‘lajak pedagog-psixologlarda psixologik maslahat berish ko‘nikmalarini shakllantirish texnologiyasi. O‘quv qo‘llanma. - Qarshi: Fan va ta’lim. 2022. - 106 b.
2. Soatov A.J. Bo‘lajak pedagog-psixologlarda psixologik maslahat berish ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. 13.00.02. – Q.: QDU, 2022. – 58 b.
3. Soatov A.J. Mutaxassislikka kirish. Darslik. Qarshi: “BIG MAKRO WORLD” nashriyoti. 2025. 39 b.
4. Urinova L.Sh. Diqqat psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Qarshi: “BIG MAKRO WORLD” nashriyoti. 2025. 43 b.

Yunusova Sohiba Abdulmamidovna
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi
Raxmataliyeva Marjona Xurshidjon qizi
Namangan davlat universiteti talabasi

JARAYONLARNI BOSHQARISHDA REJINIRING VA KAIZEN USLUBLARI ASOSIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy operatsion menejmentda keng qo'llanilayotgan jarayonlarni takomillashtirish yondashuvlari – biznes jarayonlarini rejiniring qilish (*Business Process Reengineering -BPR*) va Kaizen uzluksiz takomillashtirish falsafasi ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu ikki yondashuvning mohiyati, tamoyillari, o'xshash va farqli jihatlari, shuningdek ularning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalaridagi samaradorlikka ta'siri yoritilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, rejiniring qisqa muddatda yuqori natijalarga erishishga xizmat qilsa, Kaizen uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: operatsion menejment, jarayonlarni boshqarish, rejiniring, Kaizen, samaradorlik

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к совершенствованию процессов в операционном менеджменте, такие как реинжиниринг бизнес-процессов и философия непрерывного улучшения Kaizen. Исследуются их теоретические основы, сходства и различия, а также влияние на эффективность деятельности предприятий в производственной и сервисной сферах. Результаты показывают, что реинжиниринг обеспечивает быстрые и радикальные изменения, тогда как Kaizen способствует устойчивому развитию за счёт постепенных улучшений.

Ключевые слова: операционный менеджмент, управление процессами, реинжиниринг бизнес-процессов, Kaizen, эффективность

Abstract. This article analyzes modern process improvement approaches in operations management, namely Business Process Reengineering (BPR) and the Kaizen continuous improvement philosophy, from both theoretical and practical perspectives. The study examines their core principles, similarities and differences, as well as their impact on organizational efficiency in manufacturing and service sectors. The findings indicate that reengineering enables rapid and radical performance improvements, whereas Kaizen ensures sustainable long-term development through continuous incremental changes.

Key words: operations management, process management, reengineering, Kaizen, efficiency.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan sharoitda korxonalar oldida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini samarali tashkil etish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Bozor talablarining tez o'zgarishi, iste'molchilar ehtiyojlarining murakkablashuvi hamda resurslardan oqilona foydalanish zarurati jarayonlarni boshqarishda zamonaviy yondashuvlarni qo'llashni talab etadi. Rejiniring va Kaizen yondashuvlari aynan shu ehtiyojlardan kelib chiqib shakllangan bo'lib, ular operatsion menejment nazariyasi va amaliyotida muhim o'rin egallaydi. Mazkur maqolaning maqsadi – ushbu uslublarning samaradorlikka ta'sirini tahlil qilishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, taqqoslash, tizimli va mantiqiy yondashuvlardan foydalanildi. Rejiniring va Kaizen bo'yicha xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar o'rganildi hamda konseptual tahlil amalga oshirildi. Mazkur tadqiqot jarayonlarni boshqarishda reinjinirining va Kaizen uslublarining samaradorlikni oshirishga ta'sirini o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, har ikkala yondashuv jarayonlarni yaxshilashda samarali, lekin har birining o'ziga xos afzalliklari va cheklovlari mavjud.

Rejinirining ta'siri

Rejinirining-jarayonlarni tubdan qayta ko'rib chiqish va optimallashtirish yondashuvi bo'lib, natijalar quyidagilarni ko'rsatdi:

Jarayonlar qisqardi va ish vaqti sezilarli darajada kamaydi.

Operatsion xarajatlar kamaydi, samaradorlik oshdi.

Jarayonlar sifatini oshirish va texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyati paydo bo'ldi. Shu bilan birga, reinjinirining yuqori boshlang'ich xarajat va xodimlar qarshiligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Kaizenning ta'siri

Kaizen-doimiy, bosqichma-bosqich takomillashtirish yondashuvi bo'lib, tadqiqot shuni ko'rsatdi:

Xodimlar jarayonlarni yaxshilashga faol jalb qilindi.

Jarayonlarda kichik, ammo barqaror o'zgarishlar amalga oshirildi.

Sifat va samaradorlik asta-sekin oshdi.

Kaizen uzoq muddatli barqaror natija beradi, lekin samaradorlik oshishi sekinroq bo'ladi.

Integratsiyalangan yondashuv

Reinjinirining va Kaizeni birlashtirish orqali eng yaxshi natijalarga erishish mumkin:

Tub o'zgarishlar tezkor natija beradi, Kaizen esa ularni doimiy yaxshilash imkonini yaratadi.

Samaradorlik sezilarli darajada oshadi, xodimlar o'zgarishlarga bosqichma-bosqich moslashadi.

Xarajatlar nazorat qilinadi va sifat oshadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tashkilotlar jarayonlarni boshqarishda Reinjinirining va Kaizen uslublarini vaziyatga qarab uyg'unlashtirib qo'llashlari lozim. Reinjinirining tez va sezilarli natija beradigan yondashuv bo'lsa, Kaizen doimiy takomillashtirish va barqaror o'sish imkonini yaratadi. Integratsiyalangan yondashuv esa eng optimal natijani beradi.

Tahlil va muhokama. Rejiniring (Business Process Reengineering – BPR) zamonaviy operatsion menejmentda jarayonlarni tubdan qayta ko'rib chiqish va yangidan loyihalashga asoslangan yondashuv sifatida e'tirof etiladi. Ushbu konsepsiya ilk bor M. Hammer va J. Champy tomonidan ilmiy asoslab berilgan bo'lib, uning asosiy g'oyasi mavjud jarayonlarni kichik yaxshilash emas, balki ularni butunlay yangicha tashkil etishdan iboratdir. Rejiniring yondashuvi orqali korxonalar ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, buyurtmalarni bajarish vaqtini qisqartirish, xizmat sifati va mijozlar qoniqishini oshirishga erishadi. Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, rejiniring ko'pincha strategik darajada amalga oshiriladi va u korxonaning tashkiliy tuzilmasi, axborot oqimlari hamda boshqaruv mexanizmlarini o'zgartirishni talab etadi. Shu sababli, ushbu yondashuv yuqori tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lsa-da, muvaffaqiyatli joriy etilganda keskin ijobiy natijalar beradi. Amaliyotda rejiniring asosan raqobatbardoshligini yo'qotayotgan yoki bozor sharoitlariga moslasha olmayotgan korxonalarda qo'llaniladi. Ishlab chiqarish sohasida rejiniring ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, ortiqcha operatsiyalarni bartaraf etish va texnologik zanjirni soddalashtirishga xizmat qiladi. Xizmat ko'rsatish sohasida esa mijozlarga xizmat ko'rsatish tezligi va sifati sezilarli darajada oshiriladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, rejiniring jarayonida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish jarayonlarning shaffofligini oshiradi va inson omiliga bog'liqlikni kamaytiradi. Kaizen yondashuvi Yaponiyada shakllangan bo'lib, uning asosiy mazmuni uzluksiz takomillashtirishdan iboratdir. Kaizen falsafasida barcha xodimlar, rahbarlardan tortib oddiy ishchilargacha, jarayonlarni yaxshilashda faol ishtirok etishi lozim. Ushbu yondashuv kichik o'zgarishlar orqali katta natijalarga erishish mumkinligini asoslaydi. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Kaizen korxona madaniyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Xodimlarning takliflari asosida jarayonlarni takomillashtirish ularning motivatsiyasini oshiradi va jamoada mas'uliyat hissini kuchaytiradi. Natijada jarayonlar barqaror va uzluksiz rivojlanadi. Kaizen yondashuvining asosiy afzalligi- kam xarajat talab qilishi va uzoq muddatli barqaror natijalar berishidir. Ushbu uslub ishlab chiqarishdagi yo'qotishlarni kamaytirish, sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiladi. Kaizen orqali jarayonlarda muammolar erta aniqlanib, ularni tezkor hal etish imkoniyati yaratiladi. Kaizen yondashuvi kichik va o'rta biznes subyektlari uchun ayniqsa qulay bo'lib, cheklangan resurslar sharoitida ham samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Rejiniring va Kaizen o'z maqsadi, amalga oshirish uslubi va natijalariga ko'ra farqlanadi. Rejiniring keskin va radikal o'zgarishlarga asoslangan bo'lsa, Kaizen bosqichma-bosqich va uzluksiz takomillashtirishni nazarda tutadi. Rejiniring qisqa muddatda yuqori natijalar bersa, Kaizen uzoq

muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Zamonaviy korxonalarda Rejiniring va Kaizen uslublari alohida emas, balki integratsiyalashgan holda qo'llash eng samarali hisoblanadi. Dastlab rejiniring orqali jarayonlar tubdan qayta tashkil etilib, keyinchalik kaizen yordamida ularni uzluksiz takomillashtirib borish mumkin. Ushbu yondashuv korxonaga qisqa muddatli va uzoq muddatli ustunliklarni birgalikda ta'minlash imkonini beradi.

Xulosa. Rejiniring va Kaizen uslublari kompleks qo'llash zamonaviy operatsion menejmentda muhim ahamiyatga ega. Mazkur maqolada operatsion menejmentda jarayonlarni boshqarish va takomillashtirish masalalari rejiniring va kaizen yondashuvlari asosida tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida ushbu uslublarning nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi hamda korxonalar faoliyatidagi samaradorlikka ta'siri yoritib berildi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, jarayonlarni samarali tashkil etish va doimiy takomillashtirib borish bugungi raqobat sharoitida korxonalar uchun muhim strategik vazifa hisoblanadi. Umuman olganda, rejiniring va kaizen uslublari oqilona va maqsadli foydalanish korxonalarning boshqaruv tizimini takomillashtirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarini optimallashtirish hamda zamonaviy bozor talablariga moslashuvchanligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Hammer M., Champy J. Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution. – New York: Harper Business, 1993. (Rejiniring nazariyasining asosiy manbasi)
2. Imai M. Kaizen: The Key to Japan's Competitive Success. – New York: McGraw-Hill, 1986. (Kaizen falsafasining fundamental asari)
3. Slack N., Brandon-Jones A., Johnston R. Operations Management. – Pearson Education Limited, 2019. (Operatsion menejment va jarayonlarni boshqarish asoslari)
4. Heizer J., Render B., Munson C. Operations Management: Sustainability and Supply Chain Management. – Pearson, 2020. (Jarayon samaradorligi va boshqaruv yondashuvlari)
5. Davenport T.H. Process Innovation: Reengineering Work through Information Technology. – Boston: Harvard Business School Press, 1993. (Rejiniring va IT integratsiyasi)
6. Liker J.K. The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer. – New York: McGraw-Hill, 2004. (Kaizen va Lean yondashuvlarining amaliy modeli)

Narmuradova Rayhon Uktamovna
Navoiy innovatsiyalar universiteti

JINOYAT SODIR ETISHDA AFFEKT HOLATINING PSIXOLOGIK VA HUQUQIY BAHOSI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat sodir etishda affekt holatining psixologik mohiyati hamda uning jinoyat huquqida baholanish masalalari keng qamrovda tahlil qilinadi. Affekt holatining shaxsning emotsional-irodaviy jarayonlariga ta'siri, ongli nazorat mexanizmlarining vaqtinchalik susayishi va impulsiv xatti-harakatlarning kuchayishi psixologik nazariyalar asosida yoritiladi. Shuningdek, affekt holatida sodir etilgan jinoyatlarning huquqiy kvalifikatsiyasi, ayb shakliga ta'siri va jazoni individuallashtirishdagi o'rni normativ-huquqiy hamda sud-amaliyoti nuqtai nazaridan tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari affekt holatini aniqlashda sud-psixologik ekspertiza rolini kuchaytirish va baholash mezonlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: affekt, emotsional zo'riqish, jinoyat, psixologik holat, huquqiy baho, sud-psixologik ekspertiza.

Аннотация. В статье проводится расширенный анализ психологической сущности состояния аффекта и его правовой оценки в уголовном праве. Раскрывается влияние аффекта на эмоционально-волевые процессы личности, временное снижение способности сознательного контроля поведения и усиление импульсивных действий. Рассматриваются особенности уголовно-правовой квалификации преступлений, совершённых в состоянии аффекта, влияние данного состояния на форму вины и его значение при индивидуализации наказания. Результаты исследования указывают на необходимость совершенствования методических основ судебно-психологической экспертизы.

Ключевые слова: аффект, эмоциональное напряжение, преступление, психологическое состояние, правовая оценка, судебно-психологическая экспертиза.

Annotation. This article provides an expanded analysis of the psychological nature of the affective state and its legal assessment in criminal law. Based on psychological theories, the study examines the impact of affect on emotional and volitional processes, the temporary reduction of conscious behavioral control, and the predominance of impulsive actions. The legal qualification of crimes committed in a state of affect, its influence on the form of guilt, and its role in the individualization of punishment are analyzed from both normative-legal and judicial practice perspectives. The findings emphasize the need to improve assessment criteria and strengthen the role of forensic psychological expertise.

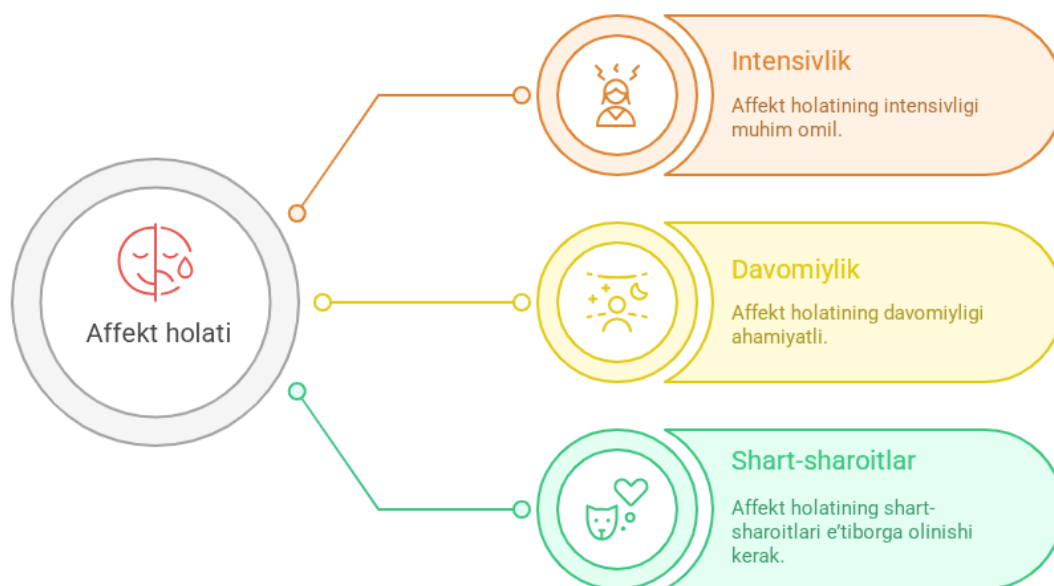
Key words: affect, emotional stress, crime, psychological state, legal assessment, forensic psychological expertise.

Jinoyat sodir etishda shaxsning ruhiy holatini aniqlash jinoyat huquqining eng murakkab va mas'uliyatli masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki shaxs tomonidan sodir etilgan xatti-harakat nafaqat obyektiv belgilar, balki uning ichki ruhiy kechinmalari, emotsional holati va irodaviy nazorat darajasi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, jinoyat sodir etilgan paytda yuzaga keladigan kuchli emotsional holatlar shaxsning o'z xatti-harakatlarini ongli boshqarish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan affekt holati jinoyat huquqi va psixologiya fanlari tutashgan murakkab, ko'p qirrali ilmiy kategoriya sifatida alohida e'tiborni talab etadi.

Psixologiya fanida affekt qisqa muddatli, keskin va yuqori intensivlikdagi emotsional portlash sifatida tavsiflanadi. Bunday holat ko'pincha shaxs uchun subyektiv jihatdan muhim bo'lgan vaziyatlar, kutilmagan haqorat, jismoniy yoki ruhiy zo'ravonlik, keskin tahdid yoxud uzoq vaqt davomida to'plangan ruhiy zo'riqish natijasida yuzaga keladi. Affekt holatida shaxsning idrok doirasi torayadi, diqqat faqat muayyan qo'zg'atuvchi omilga jamlanadi, vaziyatni tanqidiy baholash qobiliyati sezilarli darajada pasayadi va impulsiv xatti-harakatlar ustunlik qila boshlaydi.

Affekt holatini oddiy emotsional holatlar, jumladan g'azab, hayajon yoki stress bilan tenglashtirish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Oddiy emotsional qo'zg'alish shaxsga vaziyatni ma'lum

darajada ongli tahlil qilish imkonini saqlab qoladi, affekt holatida esa tanqidiy fikrlash keskin cheklanadi. Shu sababli affekt holatini jinoyat huquqida baholashda uning intensivligi, davomiyligi va yuzaga kelish shart-sharoitlari alohida e’tiborga olinishi lozim.

1-rasm. Affekt holatini tahlil qilish.

Shu bilan birga, affekt holati shaxsning to’liq ongdan mahrum bo’lishi bilan tenglashtirilmaydi. Affekt vaqtinchalik holat bo’lib, u shaxsning aqliy faoliyatini butunlay izdan chiqarmaydi, balki irodaviy nazorat mexanizmlarini qisqa muddatga susaytiradi. Mazkur jihat affekt holatini aqlan noraso holatdan aniq farqlash zaruratini yuzaga keltiradi va huquqiy baholashda muhim mezon sifatida xizmat qiladi.

Huquqiy nuqtai nazardan affekt holati jinoyatning subyektiv tomoniga bevosita ta’sir etuvchi omil hisoblanadi. Jinoyat huquqi nazariyasida affekt shaxsning ayb darajasini kamaytiruvchi holat sifatida e’tirof etilib, jazoni individuallashtirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Affekt holati jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasini avtomatik ravishda yo’qqa chiqarmasa-da, shaxsning ongli tanlov imkoniyatlari cheklanganligini ko’rsatadi va bu holat huquqiy bahoda inobatga olinishi lozim.

Affekt holati bilan oldindan shakllangan qasddan jinoyat o’rtasidagi chegarani aniqlash alohida nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Agar shaxs jinoyat sodir etishdan avval vaziyatni tahlil qilgan, qaror qabul qilgan va muayyan tayyorgarlik ko’rgan bo’lsa, bunday holat affekt bilan izohlanmaydi. Affekt esa kutilmagan va keskin vaziyatda yuzaga kelib, shaxsning ongli nazoratini vaqtinchalik cheklaydi. Shu bois affekt holatini baholashda hodisaning rivojlanish dinamikasi va qaror qabul qilish jarayoni alohida tahlil qilinishi lozim.

Amaliyotda affekt holatini aniqlash va isbotlash muayyan murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Sud-amaliyotida ayrim hollarda affekt holati faqat hodisaning keskinligi bilan asoslanib, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari yetarlicha hisobga olinmaydi. Boshqa holatlarda esa affekt mavjud bo’lishiga qaramay, u oddiy g’azab sifatida baholanib, jazoni individuallashtirishda e’tibordan chetda qoladi. Bunday yondashuvlar adolat tamoyiliga zid natijalarga olib kelishi mumkin.

Affekt holatini aniqlashda sud-psixologik ekspertiza muhim vosita hisoblanadi. Biroq amaliyotda ekspert xulosalarining metodik jihatdan bir xil emasligi, affektning baholash mezonlarining aniq belgilab berilmaganligi muammolarni kuchaytiradi. Shu sababli ekspertiza xulosalarini baholashda sudlar faqat yakuniy xulosaga emas, balki uning ilmiy asoslanganligi, qo’llanilgan metodlar va tahlil chuqurligiga ham e’tibor qaratishlari lozim.

2-rasm. Affektni baholashda sud-psixologik ekspertizaning ahamiyati.

Mazkur tadqiqotda affekt holatini psixologik va huquqiy jihatdan baholashda tahlil, taqqoslash, normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish hamda sud-amaliyoti materiallarini umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, psixologik diagnostika natijalari, shaxsning emotsional barqarorligi va stressga chidamlilik darajasi baholandi. Bunday kompleks metodologik yondashuv affekt holatini obyektiv va ilmiy asoslangan tarzda aniqlash imkonini beradi.

Affekt holatini baholash bo'yicha metodologik algoritmnini ishlab chiqish zarur. Ushbu algoritmi hodisaning keskinligi, provokatsiya omillarining mavjudligi, affektning davomiyligi va shaxsning xatti-harakatlari ustidan nazorat darajasini baholash mezonlarini o'z ichiga olishi lozim. Mazkur yondashuv sud-psixologik ekspertiza xulosalarining ishonchligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, affekt holatida sodir etilgan jinoyatlarni baholash murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u psixologik va huquqiy omillarning uzviy uyg'unligini talab etadi. Affekt shaxsni jinoiy javobgarlikdan to'liq ozod qilmasa-da, uning ayb darajasini kamaytiruvchi muhim holat sifatida e'tirof etilishi ilmiy va huquqiy jihatdan asosli hisoblanadi. Mazkur maqolada bayon etilgan xulosalar affekt holatini baholashda adolat, ilmiylik va individuallashtirish tamoyillariga qat'iy amal qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Andreev, V. I. (2019). Yuridik psixologiya. Moskva: Yurist.
2. Eidemiller, E. G. (2018). Sud-psixologik ekspertiza asoslari. Sankt-Peterburg: Piter.
3. Platonov, K. K. (2017). Psixologiya asoslari. Moskva: Nauka.
4. Karimov, I. A. (2020). Jinoyat huquqida ayb tushunchasi va uning shakllari. Yuridik fanlar axborotnomasi, 3, 45–52.
5. Rustamov, B. R. (2021). Affekt holatining jinoyat-huquqiy ahamiyati. Huquq va jamiyat, 2, 78–84.
6. Tulaganov, S. T. (2019). Jinoyat huquqida subyektiv tomon va uning ahamiyati. O'zbekiston yuridik jurnali, 4, 33–40.
7. Zuckerman, M. (2005). Psychobiology of Personality. Cambridge University Press.
8. American Psychiatric Association. (2022). DSM-5-TR: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Washington, DC.
9. Gudjonsson, G. H. (2018). The Psychology of Criminal Investigation. Wiley.

Ismatova Kamola Azizjon qizi
Profi Universiteti Navoiy filiali
Psixologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

BOLA PSIXIK TARAQQIYOTIDA OILANING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolaning psixik rivojlanishida oilaning tutgan o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan yoritib beriladi. Oilaviy muhit, ota-ona munosabatlari va tarbiya uslublarining bolaning emotsional barqarorligi, shaxsiy shakllanishi va ijtimoiy moslashuviga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, sog‘lom va nosog‘lom oilaviy muhit sharoitida bolaning psixik rivojlanish xususiyatlari psixologik nazariyalar asosida asoslab beriladi va ilmiy xulosalar chiqariladi.

Kalit so‘zlar: oila, bola psixik taraqqiyoti, oila muhiti, tarbiya, psixologik barqarorlik, ota-ona munosabatlari.

Аннотация. В данной статье освещается роль семьи в психическом развитии ребёнка с научно-теоретической точки зрения. Анализируется влияние семейной среды, отношений родителей и стилей воспитания на эмоциональную устойчивость, личностное становление и социальную адаптацию ребёнка. Кроме того, особенности психического развития ребёнка в условиях здоровой и нездоровой семейной среды обосновываются на основе психологических теорий, и делаются научные выводы.

Ключевые слова: семья, психическое развитие ребёнка, семейная среда, воспитание, психологическая устойчивость, родительские отношения.

Annotation. This article examines the role of the family in a child’s psychological development from a scientific and theoretical perspective. It analyzes the impact of the family environment, parental relationships, and parenting styles on a child’s emotional stability, personal growth, and social adaptation. Furthermore, the characteristics of a child’s psychological development in healthy and dysfunctional family environments are substantiated based on psychological theories, and scientific conclusions are drawn.

Key words: family, child psychological development, family environment, upbringing, psychological stability, parent-child relationships.

Bugungi kunda jamiyatimizda yosh avlodni jismonan hamda ruhan yetuk shaxs sifatida voyaga yetkazish asosiy vazifamiz sifatida qaraladi. Yosh avlod kamol topishida oiladagi muhit, ota-ona munosabati va tarbiya bola psixik rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

Oila tarbiyasi - oilada ota-ona, vasiy yoki katta kishilar tomonidan bolalarni tarbiyalash. Yosh avlodning har tomonlama rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Oila tarbiyasida doimiy tarbiyaviy ta’sirchan kuch - oilada ruhiy xotirjamlik, samimiy munosabat, ota-ona obro‘sining yuqori bo‘lishi, bolalarga talab qo‘yishda oila kattalari o‘rtasidagi birlikning saqlanishi, bola shaxsini mehnatga tarbiyalashga alohida e’tibor berish, bolani sevishtirish va izzatini joyiga qo‘yish, oilada qat’iy rejim va kun tartibini o‘rnatish, bolaning yosh va shaxsiy xususiyatlarini hisobga olish, boladagi o‘zgarishlarni kuzatib borish, undagi mustaqillikka intilish va tashabbuskorlik sifatlarini qo‘llab-quvvatlash kabilar misol bo‘ladi, Oila qanchalik tartibli, uning a’zolari o‘rtasidagi munosabat samimiy bo‘lsa, oila tarbiyasi ham shunchalik muvaffaqiyatli bo‘ladi Milliy va ma’naviy qadriyatlar oilaviy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ota-onalar tomonidan bolaga singdirilgan axloqiy me’yorlar, kattalarga hurmat, mehnatsevarlik va vatanparvarlik tushunchalari bolaning ma’naviy qiyofasini

shakllantiradi. Bu qadriyatlar bolaning shaxsiy pozitsiyasi va hayotga bo‘lgan munosabatini belgilab beradi hamda uning psixik barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.[1]

Darhaqiqat, oilaning ijobiy psixologik muhiti, ota-onaning mehr-muhabbati, farzandga bo‘lgan iliq munosabati, samimiy muloqoti, ruhan qo‘llab-quvvatlash va himoya bola shaxsi tarkib topishining boshlang‘ich poydevori hisoblanadi. Bola o‘z shaxsini birinchi marta oilaviy muhitda sinab ko‘radi. Ota-onaning samimiyligi, uning ehtiyojlarini tushunishi va harakatlari bolaning ruhiy salomatligini ta’minlab, shaxs sifatida mustahkam rivojlanishiga yordam beradi.

Faqatgina ham jismonan, ham ma’nan sog‘lom ota-onadan sog‘lom farzand dunyoga keladi - ya’ni ota-onaning ruhiy va ma’naviy holati, ularning tayyorgarligi bola psixik va jismoniy rivojlanishida asosiy omil bo‘ladi. So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlar oiladagi ruhiy zo‘riqish, ota-onaning stress holati va emotsional sovuqligi bolaning psixik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlamoqda. Doimiy stressli muhitda ulg‘aygan bolalarda depressiv holatlar, tajovuzkorlik va ijtimoiy chekinish kuzatiladi. Aksincha, mehrga asoslangan oilaviy muhit bolaning psixologik immunitetini kuchaytiradi. Oila muhitining sifati bolaning o‘qishga bo‘lgan munosabatida ham muhim omil hisoblanadi. Ota-onaning bolaning bilim olishiga bo‘lgan qiziqishi, uni rag‘batlantirishi va qo‘llab-quvvatlashi bolaning o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi. Psixologik jihatdan qulay oilaviy muhitda tarbiyalangan bolalarda bilimga chanqoqlik va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalari yaxshiroq rivojlanadi.[2]

Agar bola nosog‘lom (disfunksional) oilada tarbiya olsa - ya’ni ota-ona bilan muloqot va his-tuyg‘u qo‘llab-quvvatlash yetishmasa - bu bolaning ijtimoiy adaptatsiyasi, psixologik holati va shaxsiy rivojlanishida muammolarga olib keladi. “Sog‘lom muhit” sharti shaxsiy rivojlanishning muhim omili deb ko‘rsatilgan. Oilada emotsional barqarorlikning mavjudligi bolaning stressga chidamliligini oshiradi. Ruhiy jihatdan sokin va qo‘llab-quvvatlovchi muhitda ulg‘aygan bolalar hayotdagi qiyinchiliklarga moslashuvchanroq bo‘lib, muammolarni hal qilishda ijobiy strategiyalardan foydalanadi. Doimiy kelishmovchilik va beqarorlik hukmron bo‘lgan oilalarda esa bola xavotirli bo‘lib ulg‘ayadi, bu uning psixik rivojlanish sur‘atiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.[3]

Bola ruhiy va hissiy dunyosini qurar ekan, ota-onaning o‘zaro munosabati, kayfiyati va hissiyotlarini bola o‘z ichki dunyosiga uyg‘unlashtiradi. Shu sababli, har bir oila farzandning barkamol shaxs sifatida shakllanishida mas’ul ekanligini unutmasligi lozim

Bowlby’ning bog‘lanish nazariyasiga ko‘ra, bola uchun eng muhim omil bu-xavfsizlik va bu tuyg‘u ko‘p jihatdan ota-ona o‘rtasidagi sog‘lom munosabatga asoslangan. [4]

O‘zbekistonlik olimlardan A.Jo‘rayev, G.Juraev va M.Qodirovalar tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, doimiy janjallar, zo‘ravonlik holatlari va ota-ona o‘rtasidagi sovuq munosabatlar bolalarda xavotir, qo‘rquv, tushkunlik va ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi mumkin. Oila bolaning tashqi salbiy ta’sirlardan himoyalovchi psixologik makon vazifasini bajaradi. Mehr-muhabbat va ishonchga asoslangan oilada bola o‘z muammolari bilan yolg‘iz qolmaydi, balki ularni ota-ona bilan birgalikda hal qilishni o‘rganadi. Bu holat bolaning ichki barqarorligini mustahkamlab, kelajakda mustaqil va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishiga zamin yaratadi.[6]

Ota-ona nizoli vaziyatlarda, kelishmovchiliklarda vaziyatni sog‘lom va konstruktiv tarzda hal qilsa, bola muammoni tahlil qilish, hissiy boshqaruv va mas’uliyatni o‘rganadi. Bola o‘zini xavfsiz his qilgan oilada psixik jihatdan barqaror rivojlanadi. Barqarorlik-bolaning o‘zini ishonchli his qilishi va jamiyatda mustahkam turishi uchun zarur shartdir.

Har bir qaror va muloqot farzandning ichki dunyosini boyitadi, u hissiy va aqliy jihatdan o’sadi, shaxs sifatida tarkib topadi. Bolaning o‘zini anglashi va ichki motivatsiyasi oiladagi ruhiy qo‘llab-quvvatlashga bog‘liq. Ota-ona, yaqinlar unga ishonishi, muvaffaqiyati va xatolarini sabr bilan

qabul qilishi natijasida o‘z kuchiga ishongan, psixik taraqqiy etgan, ma‘nan va jismonan yetuk, o‘zini rivojlantirishga intiluvchi shaxsga aylanadi. Bola qalbiga oilaning iliq so‘zi, mehribon nigohi o‘ziga xos nur bag‘ishlaydi, shu nur orqali uning hayot yo‘li yorib boradi.

Oila-bu faqatgina qonuniy yoki qon orqali bog‘langan muhit emas, bu bolaning ichki dunyosini tarbiyalovchi, unga hayotga bo‘lgan ishonch va quvvat beruvchi eng muhim maskandir.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy tarbiya uslublari bolaning psixik rivojlanish sur‘ati va sifatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Avtoritar tarbiya uslubi hukmron bo‘lgan oilalarda bolalarda xavotir, o‘ziga ishonchsizlik va ichki ziddiyatlar ko‘proq uchraydi. Demokratik tarbiya uslubiga ega oilalarda esa bola mustaqil fikrlash, hissiy barqarorlik va ijtimoiy faollik sifatlarini muvaffaqiyatli shakllantiradi. Liberal tarbiya esa ba‘zan bolaning mas‘uliyatsizligi va ijtimoiy me‘yorlarga moslashishda qiyinchiliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Bronfenbrennning ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, oila bolaning eng yaqin va ta‘sirchan rivojlanish muhiti - mikrotizim hisoblanadi. Aynan oilada bola ilk ijtimoiy tajribani, muloqot ko‘nikmalarini va emotsional javob reaksiyalarini egallaydi. Agar oiladagi muhit barqaror va qo‘llab-quvvatlovchi bo‘lsa, bola keyingi ijtimoiy tizimlarga (maktab, tengdoshlar guruhi, jamiyat) muvaffaqiyatli moslashadi.[5]

Ota-onaning emotsional intellekti bolaning psixik rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. O‘z hissiyotlarini anglay oladigan, ularni boshqarish va ifodalashni biladigan ota-onalar bolaga sog‘lom emotsional namuna bo‘lib xizmat qiladi. Natijada bola o‘z his-tuyg‘ularini tanish, ularni to‘g‘ri ifodalash va boshqarish qobiliyatini erta yoshdan shakllantiradi. Emotsional savodxonlikka ega oilalarda ulg‘aygan bolalarda stressga chidamlilik va ijtimoiy moslashuv darajasi yuqori bo‘ladi.

Oila a‘zolari o‘rtasidagi muloqot sifati bolaning nutqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Ochiq, samimiy va hurmatga asoslangan muloqot muhitida bola o‘z fikrini erkin ifodalashga o‘rganadi. Psixologlar ta‘kidlashicha, oilada doimiy tanqid va keskin ohangda muloqot qilinishi bolaning ichki xavotirini kuchaytiradi, bu esa o‘z-o‘zini past baholashga olib kelishi mumkin. Aksincha, qo‘llab-quvvatlovchi muloqot bolaning psixik rivojlanishini jadallashtiradi.

Erta bolalik davri (0–6 yosh) psixik taraqqiyotning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda bola atrof-muhitni his qilish, idrok etish va unga moslashish jarayonlarini oilaviy muhit orqali amalga oshiradi. Piaget nazariyasiga ko‘ra, bolaning bilish jarayonlari aynan faol muloqot va tajriba asosida shakllanadi. Oila tomonidan yaratilgan qulay sharoit bolaning aqliy jarayonlari - xotira, tafakkur va tasavvurning rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Bolaning shaxs sifatida shakllanishida oilaviy qadriyatlar muhim tayanch vazifasini bajaradi. Oila tomonidan berilgan axloqiy me‘yorlar, hayotiy qarashlar va munosabatlar tizimi bolaning o‘zini anglash jarayonida asos bo‘lib xizmat qiladi. Psixologik nuqtayi nazardan, bola o‘zini kim ekanligini, jamiyatda qanday o‘rin egallashini dastlab oilaviy rollar orqali tushunadi. Shu sababli, oilaviy qadriyatlarning izchil va sog‘lom bo‘lishi bolaning psixik barqarorligiga xizmat qiladi. To‘liq bo‘lmagan oilalarda ulg‘aygan bolalarda emotsional beqarorlik xavfi yuqoriroq ekanligi aniqlangan. Biroq bu holat bolaning psixik taraqqiyoti to‘xtaydi degani emas. Muhimi - bolaning hayotida barqaror, ishonchli va qo‘llab-quvvatlovchi shaxsning mavjudligidir. Agar ota-ona yoki vasiy bola bilan sifatli emotsional aloqani saqlab qolsa, bola ruhiy jihatdan sog‘lom rivojlanishi mumkin.

Xulosa qilib ayta olamanki, oilaning bolaning psixik taraqqiyotidagi ahamiyati faqat tarbiya bilan cheklanmaydi, balki bolaning hayotga bo‘lgan munosabatini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Oila bolaning ichki tayanch nuqtasini shakllantiradi. Ushbu tayanch mustahkam bo‘lsa, bola tashqi qiyinchiliklarga bardosh bera oladigan, ruhiy jihatdan yetuk shaxs sifatida kamol topadi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, oila nafaqat bolaning bugungi ruhiy holatini, balki uning kelajakdagi

hayotiy pozitsiyasini ham belgilaydi. Oilada ko‘rilgan munosabat bolaning butun hayoti davomida takrorlanish ehtimoli yuqori. Shu sababli, oilaviy tarbiya jarayonida ongli yondashuv, psixologik savodxonlik va mas’uliyat eng muhim omillardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlarro‘yxati.

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. - Toshkent, 1997.
2. .Xamidova G. Oilaviy tarbiyaning muhim pedagogik-psixologik jihatlari. Maktabgacha ta’lim, 2022.
3. .Rustamova G.X., Kamolova A.O. Nosog‘lom muhitda voyaga yetayotgan bolalarda ijtimoiy adaptatsiya muammosi. Science and Education, 2025, 6(2).
4. .Bowlby J. Attachment and Loss. - New York: Basic Books, 1982.
5. .Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. - Harvard University Press, 1979.
6. Qodirova M. Oila psixologiyasi asoslari. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.

Очилова Мехрубон Суратовна

Докторант Самарканского государственного Института педагогики

ЗНАЧЕНИЕ КУРСОВ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ И ПРИМЕНЕНИЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Аннотация. В статье анализируется значимость курсов повышения квалификации учителей, направленных на освоение образовательных платформ в процессе преподавания социально-экономической географии мира. Обоснована необходимость цифровой трансформации школьного географического образования, рассмотрены преимущества, вызовы и условия эффективной интеграции образовательных платформ в учебный процесс. Определены ключевые педагогические механизмы, которые формируются в ходе профессионального развития учителей. На основе анализа отечественного и зарубежного опыта дано обоснование того, что систематические курсы повышения квалификации являются критическим инструментом модернизации школьной географии и подготовки педагогов к работе в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: образовательные платформы, социально-экономическая география, повышение квалификации учителей, цифровая педагогика, ГИС-технологии, цифровая трансформация образования.

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy jahon geografiyasini o'qitish jarayonida ta'lim platformalarini o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'qituvchilarning malakasini oshirish kurslarining ahamiyati tahlil qilinadi. Maktab geografiya ta'limini raqamli transformatsiya qilish zarurati asoslab berilgan, ta'lim platformalarini o'quv jarayoniga integratsiya qilishning afzalliklari, muammolari va samarali joriy etish shartlari ko'rib chiqilgan. O'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi jarayonida shakllanadigan asosiy pedagogic mexanizmlar aniqlangan. Mahalliy va xorijiy tajribani tahlil qilish asosida tizimli malaka oshirish kurslari maktab geografiyasini modernizatsiya qilish va pedagoglarni raqamli ta'lim muhitida ishlashga tayyorlashning muhim vositasi ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim platformalari, ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, o'qituvchilarning malakasini oshirish, raqamli pedagogika, GIS-texnologiyalar, ta'limning raqamli transformatsiyasi.

Abstract. The article analyzes the significance of professional development courses for teachers aimed at mastering educational platforms in the teaching of world socio-economic geography. The necessity of digital transformation in school geography education is substantiated, and the advantages, challenges, and conditions for the effective integration of educational platforms into the learning process are examined. Key pedagogical mechanisms formed during teachers' professional development are identified. Based on an analysis of domestic and international experience, it is argued that systematic professional development courses represent a critical tool for the modernization of school geography education and for preparing teachers to work effectively in a digital educational environment.

Key words: educational platforms, socio-economic geography, teacher professional development, digital pedagogy, GIS technologies, digital transformation of education.

Современная школа переживает глубокую цифровую трансформацию, затрагивающую все элементы образовательного процесса: содержание, методы обучения, формы взаимодействия, инструменты контроля знаний. В условиях стремительного роста объема географической информации, появления новых источников данных, цифровых картографических сервисов, спутниковых снимков и аналитических платформ значительно повышается роль цифровых компетенций учителя. Особенно актуально это для преподавания «Социально-экономической географии мира» — области, тесно связанной с динамическими данными, глобальными процессами, статистикой, пространственным анализом и визуализацией. Использование образовательных платформ позволяет улучшить качество

обучения, повысить мотивацию учащихся, развить аналитическое мышление и сделать уроки более наглядными и современными. Однако для эффективного применения цифровых инструментов учителя должны обладать соответствующими навыками. Цифровая компетентность педагогов среди современных учёных рассматривается как результат эволюционного развития их ИКТ-компетентности, которая заявляется в профессиональном стандарте педагога, как необходимая характеристика современного учителя[1]. Именно поэтому курсы повышения квалификации по применению образовательных платформ становятся ключевым элементом профессионального развития педагогов. Для того чтобы понять значение курсов повышения квалификации учителей по использованию образовательных платформ, прежде всего мы должны выяснить значимость использования образовательных платформ на уроках географии, и особенно в преподавании социально-экономической географии мира. По результатам ранее проведённых исследований отечественных и зарубежных литератур, можно выделить следующие функции образовательных платформ.

Рис. 1 Основные выполняемые функции образовательных платформ.

Но существующие платформы не оснащены (либо слабо оснащены) всеми наборами инструментов, выполняющие комплекс перечисленных выше функции. Образовательные платформы – это не только реализация Интернет-технологий, мобильные классы, интерактивные панели, доски, проекторы и другие объекты техники. Это прежде всего педагоги, обладающие знаниями в области информационных и коммуникационных технологий, владеющие основами работы в сети Интернет, готовые к постоянным изменениям, обучению и самообучению [17]. Большинство современных платформ выполняют данные функции в интеграции с другими платформами. А высоко квалифицированный педагог, имеющий компетенцию пользования образовательными платформами, может легко организовать учебный процесс с внедрением современных технологий (платформ) и интегрировать их в процесс. По мнению бразильского ученого Флореса (2014) учитель должен уметь не только использовать технологии как инструмент, но и уметь интегрировать их в свою педагогическую практику а также применять их в проектировке урока и учебной программы. Следовательно, педагог должен знать, какие технологические ресурсы доступны в его профессиональной среде и каков их образовательный потенциал[9]. Интеграция информационно-коммуникационных технологий в сфере образования, обеспечивает постоянное цифровое обновление педагогов, что практически является обязательным требованием современного образования. Наряду с этим, формирование государственной политики, направленный на непрерывную подготовку в области цифровых технологий, является принципиально важным [6]. Исходя из выше перечисленных, а также других влияющих детерминантов, намного снижается заинтересованность в получении новых знаний

отдельными обучающимися, поэтому одной из целей работы педагогов в современных школах является повышения мотивации обучающихся к обучению географии через использование современных цифровых образовательных ресурсов и других цифровых сервисов и платформ. Следовательно, необходимо использовать в обучении, в том числе на уроках социально-экономической географии, современные цифровые сервисы и платформы, которые отвечают всем последним требованиям информационного пространства и современного мира [12]. В связи с этим учёные по всему миру провели исследования, направленные на выявления влияния обучения с использованием технологий на внутреннюю мотивацию студентов [2]. Один из таких работ были выполнены Хартт и его соавторами в 2020 году, в котором было проведено экспериментальное исследование с целью выявления влияния образовательных игр на внутреннюю мотивацию учащихся. В результате чего было выявлено явная разница во внутренней мотивации среди учащихся, использующих игровые образовательные платформы [7]. Эти исследования подтверждают, что интегрирования образовательных платформ в обучение географии положительно влияет на внутреннюю мотивацию учащихся. Непрерывное развитие технологий представило GoogleEarth и GIS как новый и захватывающий инструмент в географическом образовании, и особенно важно его место в изучении динамичных пространственных данных. После появления подобных инструментов по всему миру были проведены ряд исследований, посвящённых изучению эффективности GIS, web-GIS, GoogleEarth на мотивацию учащихся и их отношение к изучению географии, и уроков географии [3],[8]. По результатам анализа научных литератур, можно выделить следующие группы платформ выполняемым задачам.

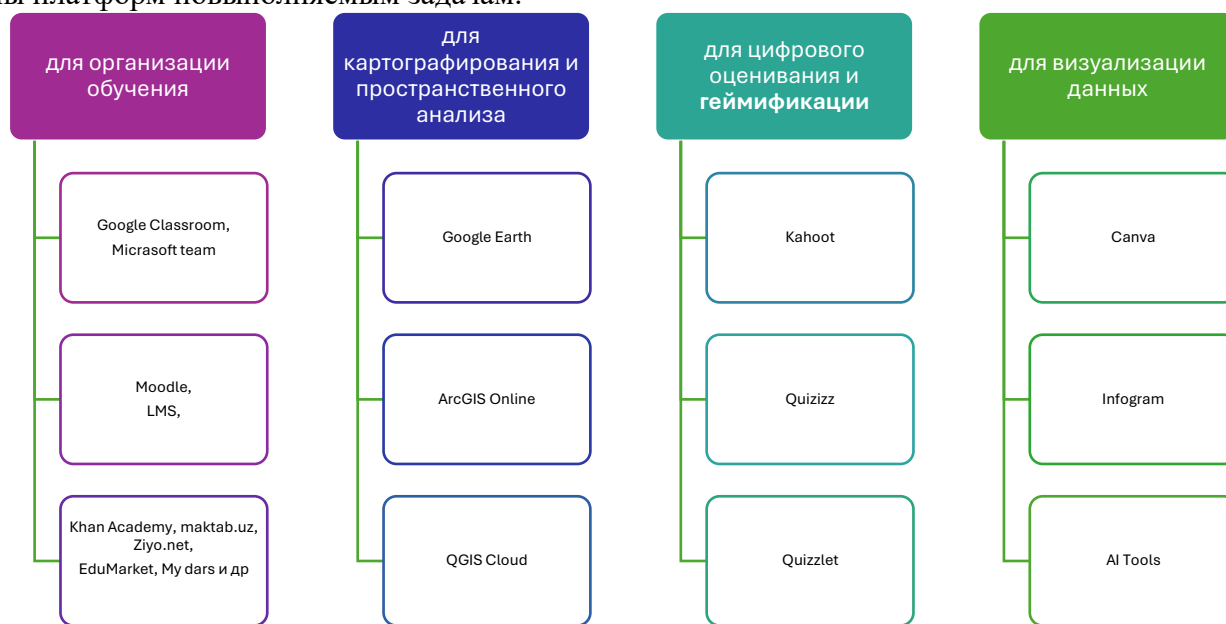

Рис.2 Группировка платформ по выполняемым заданиям.

Как и во многих других областях, также и в области образования подчёркивается необходимость интеграции образовательных технологий в педагогический процесс. Хотя всего лишь несколько десятилетий назад основное внимание теоретиков было сфокусировано на бихевиористическую теорию (передача знания студентам), с появлением конструктивизма в образовании, изменилась и форма обучения, и технологии рассматриваются как средство, способствующее этим педагогическим изменениям [10]. Поскольку меняются способы обучения учеников, несомненно, должны подвергаться изменению и методы их преподавания. Обучение цифрового поколения «Z» невозможно без включения в процесс цифровой компетентности педагогов [4]. По результатам исследований Малазийских групп учёных Аит Али и его коллег [1] показывает важность педагогических навыков интегрирования цифровых технологий в образовательный процесс, для положительного влияния образовательных платформ на результаты обучения учащихся. Исходя из вышесказанных, становится очевидно, что отличаются и педагогические подходы для применения этих платформ на практике. Соответственно можно выделить следующие виды:

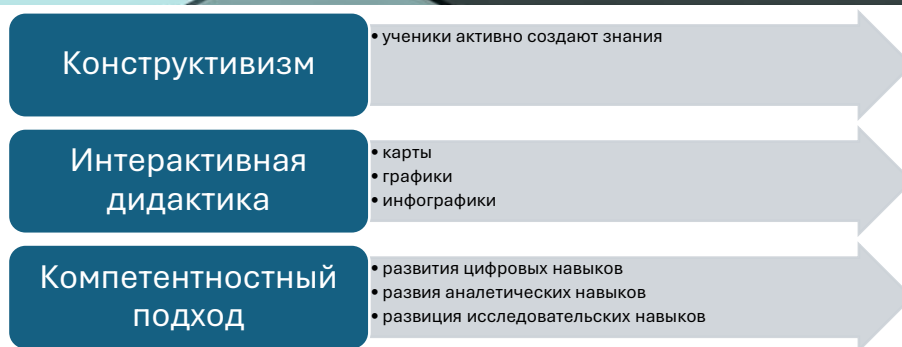

Рис 3. Педагогические подходы

Качество преподавания глубоко рассматривается как ключевой фактор, положительно влияющий на обучение школьников. По этой причине, в последнее десятилетие в стране всё больше внимания уделяется подготовке и переподготовке педагогических кадров, отвечающих международным требованиям, и признанию роли преподавания в карьерном росте будущих участников международного рынка труда. Например: в обзорной работе Де Рижета и др. большое внимание было уделено факторам, влияющим на перенос теоретических знаний учителей в практику. Ими было выделены три категории факторов: личная характеристика педагога, дизайн вмешательства в среду и рабочая среда [5].

Повышение квалификации учителей осуществляется посредством широкого спектра мероприятий, призванных удовлетворить разнообразные потребности и предпочтения учителей, а также расширить их знания, навыки и умения пользоваться цифровыми технологиями и образовательными платформами. В рамках этих мероприятия учителя могут углубленно изучить конкретные темы или стратегии обучения с интеграцией образовательных технологий (платформ) в образовательный процесс. В последнее время в мире, интеграция технологий в преподавание школьной программы приобрело популярность, поскольку передовые технологии позволяют создавать виртуальное сообщество, где школьники имеют лёгкий доступ к онлайн-ресурсам, могут оценивать и анализировать свои результаты, аудио - визуально ознакомиться темой с помощью инструментов и платформ. Что создаёт острую потребность к педагогическим кадрам владеющим и хорошо управляющими данными технологиями.

Особенно в системе народного образования, где ощущается острый дефицит педагогических кадров, умеющих умело пользоваться технологическими инструментами и образовательными платформами, курсы повышения квалификации учителей по цифровой грамотности становятся важным генерирующим фактором в достижении высоких академических результатов учащихся школ. Влияние программ повышения квалификации учителей на рост их знаний и навыков хорошо задокументировано в литературе, начиная от традиционных программ и заканчивая программами, использующие современные технологии и платформы. Проанализировав исследовательские работы Гезельдр. [11] пришли к выводу, что большинство курсов повышения квалификации не только, положительно влияют на практические навыки учителей, повышая их когнитивность и уверенность учителей, но и на результативность учеников и их удовлетворённость. По мнению Бороненко и Федотова [13] повышение квалификации педагогов по интеграции учебного процесса в цифровой образовательной среде, совершенствование методической подготовки в аспекте цифровой трансформации образования с использованием современных платформ, участие в вебинарах, веб-мастерских и т.д. Это позволит создать естественную практико-ориентированную среду формирования цифровых компетенции педагогов. А также обмен положительным и отрицательным опытом работы в цифровой образовательной среде, изучение отечественного и зарубежного педагогического опыта работы в цифровой образовательной среде позволит развивать необходимые цифровые компетенции по применению образовательных платформ в процессе образования [16].

Подобные утверждения опубликованы и в работах отечественных учёных. К примеру, Норкобилова проводя опрос среди выпускников педагогического факультета, ФГУ выявила

ряд проблем связанных с интеграцией цифровых инструментов, и предложила ряд рекомендаций по улучшению существующей структуры цифровой грамотности в педагогическом образовании. Особое внимание уделялось цифровым программам повышения квалификации способствующих профессиональному развитию учителей, с учётом социально-экономических факторов цифровизации[15]. Исходя из анализа отечественных и международных литератур можно выделить следующие основные задачи курсов повышения квалификации по цифровой грамотности учителей.

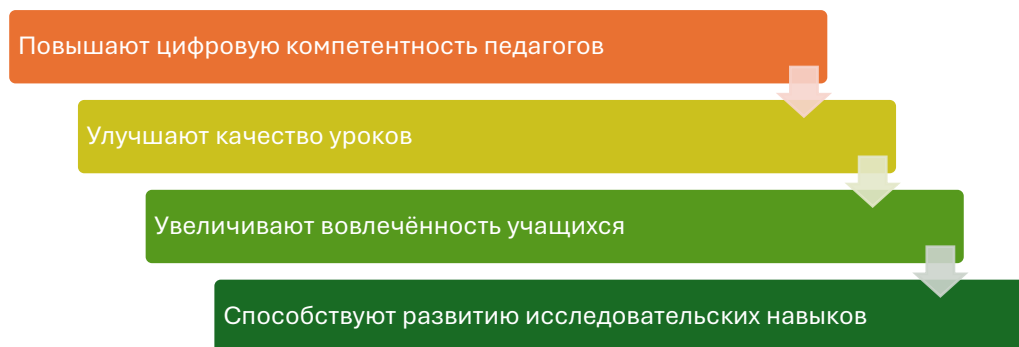

Рис. 4 Основные задачи курсов цифровой грамотности для педагогов.

К исходу исследования нужно сказать, что безусловна, быстро растущие цифровые технологии, спектр разнообразий инструментов образовательных платформ, требуют тщательных исследований и разработку курсов повышении квалификации по цифровой грамотности и развитию компетенции интеграции образовательных платформ в образовании. В нашей стране и за его пределами существуют ряд программ для повышения цифровой грамотности учителей школ и высших учебных заведений, однако не один из них не предлагают узко специализированные курсы по цифровым инструментам и платформам для преподавания географии, которые могли бы эффективно повысить уровень цифровой грамотности и компетенции пользования образовательными платформами учителей географии. Курсы повышения квалификации играют ключевую роль в модернизации школьного географического образования. Они позволяют формировать у учителей цифровые и аналитические компетенции, делать уроки социально-экономической географии современными и исследовательскими, а также развивать критическое мышление у школьников.

Список литератур.

1. Ait Ali, D., El Meniari, A., El Filali, S. et al. Empirical Research on Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK) Framework in Health Professions Education: A Literature Review. *Med.Sci.Educ.* 33, 791–803 (2023). <https://doi.org/10.1007/s40670-023-01786-z>
2. Bikar, S.S., Rathakrishnan, B., Rabe, Z., Mahat, H., Sharif, S. and Talin, R., 2022. The impact of geography information system integrated teaching on underachieving students' intrinsic motivation. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 31(4), pp.304–319. Available from: <https://doi.org/10.1080/10382046.2021.2001983>
3. Csachová, S. (2020). Using WebGIS platforms and inquiry-based activities to teach about world political map and world population. *Review of International Geographical Education Online*, 10 (2), 72–91.].
4. Davies HC, Eynon R. Is digital upskilling the next generation our ‘pipeline to prosperity’?. SAGE PublicationsSage UK: London, England; 2018;20:3961–79. 10.1177/1461444818783102
5. De Rijdt, C., Stess, A., Van der Vleuten, C., &Dochy, F. (2013). Influencing variables and moderators of transfer of learning to the workplace within the area of staff development in higher education: Research review. *EducationalResearchReview*, 8, 48–74. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2012.05.007>

Sirojov Otajon Orifjonovich

Navoiy davlat universiteti “Sport faoliyati turlari” kafedrasi dotsentip.f.b.f.d.(PhD)

TALABALARNING O‘QUV FAOLIYATINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL QILISHNING INTEGRATIV MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarining o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etish jarayoni hamda uni takomillashtirishning integrativ mexanizmlari ilmiy-uslubiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta’lim jarayonini raqamlashtirish sharoitida an’anaviy va innovatsion pedagogik yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi, raqamli ta’lim platfomalari, masofaviy va aralash ta’lim modellarining didaktik imkoniyatlari yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, integrativ mexanizmlar, o‘quv faoliyati, raqamli texnologiyalar, ta’lim jarayonini raqamlashtirish, masofaviy ta’lim, aralash ta’lim, raqamli kompetensiya, interaktiv ta’lim muhiti, pedagogik innovatsiyalar, ta’lim samaradorligi, o‘quv motivatsiyasi.

Аннотация. В данной статье с научно-методических позиций анализируется процесс организации учебной деятельности студентов в высших образовательных учреждениях на основе цифровых технологий, а также интегративные механизмы его совершенствования. В ходе исследования раскрываются особенности взаимной интеграции традиционных и инновационных педагогических подходов в условиях цифровизации образовательного процесса, а также дидактические возможности цифровых образовательных платформ, дистанционных и смешанных моделей обучения.

Ключевые слова: цифровое образование, интегративные механизмы, учебная деятельность, цифровые технологии, цифровизация образовательного процесса, дистанционное обучение, смешанное обучение, цифровая компетентность, интерактивная образовательная среда, педагогические инновации, эффективность образования, учебная мотивация.

Abstract. This article provides a scientific and methodological analysis of the process of organizing students’ learning activities in higher education institutions based on digital technologies, as well as the integrative mechanisms for their improvement. The study highlights the features of the integration of traditional and innovative pedagogical approaches in the context of digitalization of the educational process, and reveals the didactic potential of digital educational platforms, distance learning, and blended learning models.

Key words: digital education, integrative mechanisms, learning activities, digital technologies, digitalization of the educational process, distance learning, blended learning, digital competence, interactive learning environment, pedagogical innovations, educational effectiveness, learning motivation.

Kirish. Mavzuning dolzarbligi va zarurati. Dunyoda ta’lim tizimining zamonaviy tendensiyalari qatorida xalqaro hamkorlik va o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar negizida rivojlantirish, ta’limiy investitsiyalarni kiritish, shu asnoda madaniy, siyosiy, iqtisodiy chegaralarni kengaytirish, malaka talablariga asoslangan ta’lim jarayonlarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. YUNESKO va Xalqaro universitetlar assotsiatsiyasi tomonidan “talabalarining bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni takomillashtirish, ta’lim texnologiyalarini qo‘llash, ta’limni axborotlashtirish”.ga yo‘naltirilgan texnologiyalarni qo‘llash vazifasi quyilgan. Bu esa, oliy ta’lim muassasalarida talabalarining o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilish zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ushbu jarayon nafaqat texnik vositalarni joriy etish, balki o‘quv jarayonini mazmunan qayta qurish, uning didaktik tizimlari, motivatsiya mexanizmlari va falsafiy asoslarini chuqur tahlil qilishni taqozo etmoqda.

Dunyo miqyosida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar zamirida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish, talabalarda mustaqil ta’lim olish, tanqidiy va kreativ fikrlash, axborotni saralash

hamda qayta ishlash kabi kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi ilmiy izlanishlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, AQSh, Janubiy Koreya, Xitoy Xalq Respublikasi kabi rivojlangan davlatlarning oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasalarida onlayn platformalar, interaktiv resurslar, virtual muloqot muhitlari, multimedia vositalari asosida chet tilini o'qitish jarayonini faol, interaktiv tarzda tashkil etish imkoniyatini kengaytirish, ular orqali talabalarning o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda ravon, mantiqiy ifoda etishi, madaniyatlararo muloqot qilish ko'nikmalarini samarali rivojlantirishiga mo'ljallangan tadqiqotlar tobora kengayib bormoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli muhitda o'quv faoliyatini tashkil etishda integrativ mexanizmlarning yetarli darajada ishlab chiqilmagani, shuningdek, talabalarning o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini oshirish masalalari o'z yechimini to'liq topmagan. Shu jihatdan olganda, didaktik tizimlar, raqamli texnologiyalar va ta'lim falsafasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaxlit tizim sifatida o'rganishga qaratilgan muammolarni hal etish dolzarb ahamiyatga ega.

Respublikamizda so'nggi yillarda raqamli texnologiyalar orqali shaxs, uning borliq bilan falsafiy aloqalari va shaxsiy imtiyozlarini hisobga oluvchi ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida “ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish, ta'lim sifatini oshirish bo'yicha ta'lim tizimini zamon talablariga moslashtirish” ustuvor vazifa etib belgilangan. Talabalarning o'quv faoliyatini raqamli ta'lim muhitida motivatsiyalashning falsafiy negizlarini ochib berish, inson-texnologiya-ta'lim munosabatlarini yangi metodologik yondashuvlar asosida talqin qilish zamonaviy pedagogika fani uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mazkur tadqiqot ta'limning insonparvarlik, sub'ekt-sub'ekt munosabatlari, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, konstruktivizm va postneklassik ta'lim paradigmalari bilan uyg'un holda olib borilishi raqamli ta'lim jarayonlarini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Bu esa raqamli jamiyat sharoitida raqobatbardosh, ijtimoiy faol va kasbiy jihatdan yetuk mutaxassislarni tayyorlashga zamin yaratadi. Shu bois, talabalarning o'quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilishning integrativ mexanizmlarini didaktik tizimlar asosida motivatsiyalashning falsafiy negizlarini tadqiq etish zamonaviy ta'lim nazariyasi va amaliyoti uchun o'ta dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Davlatimiz rahbarining 2018-yil PQ-2909-son “Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida”gi, 2019-yil PF-5847-son “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi, 2020-yil PQ-4699-son “Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, 2020-yil PQ-4623-son “Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi, 2020-yil PF-6079-son “Raqamli O'zbekiston - 30” dasturini tasdiqlash to'g'risida”gi, 2020-yil PF-6097-son “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi, 2022-yil 28-yanvar PF-60-son “Yangi O'zbekistonni yanada rivojlantirish bo'yicha Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi farmon va qarorlari, shuningdek, mazkur faoliyatga tegishli boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirishga ushbu dissertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. O'zbekistonda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik kompetentligini shakllantirish va takomillashtirish, uzluksiz ta'limning turli bosqichlarida o'qitish muammolari bo'yicha J.J.Jalolov, T.Q.Sattarov, G.T.Maxkamova, L.T.Ahmedova, D.U.Xoshimova, E.T.Erkaev, F.B.Azizova, S.A.Ziyaeva, M.Sh.Ro'zmetovalar tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida Ye.S.Polat, S.V. Titova, Arbuzov, P.I.Pidkasistiy, L.F.Kovalev, N.F.Koryakovseva, S.S.Kuklina; zamonaviy metodlar vositasida o'qitish masalalari O.G.Polyanov, B.Ye.Starichenko, M.F.Stroninlar tomonidan tadqiq etilgan. Chesnokov, A.M.Voronin, V.P.Kvasha, V.I.Zibareva tadqiqotlarida ta'lim tizimida innovatsion jarayonlarni boshqarish, ta'lim jarayonini pedagogik texnologiyalar asosida loyihalash, interfaol uslublar orqali shaxsga yo'naltirilgan zamonaviy darslarni tashkil qilish, mashg'ulotlarda faol ishtirokini ta'minlash kabi masalalar tadqiq etilgan.

Xorij mamlakatlari olimlari: A.Wenden, B.G.Angelopoulos, N.J.Entwistle, D.L.Fried-Booth, R.Gairns, G.S.Ioannidis, N.Bijnens, M.Vanbuel, J.Nisbet bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari ustida ilmiy izlanish olib borishgan. Biroq, talabalarning

o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilishning integrativ mexanizmlarini didaktik tizimlar asosida motivlashtirishning falsafiy negizlari bo‘yicha tadqiqot ishlarining kamyobligini ko‘rsatmoqda.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

Talabalarning o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil etishning integrativ modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelda an‘anaviy pedagogik yondashuvlar raqamli ta‘lim platformalari, interaktiv vositalar va masofaviy ta‘lim elementlari bilan tizimli ravishda uyg‘unlashtirildi.

Integrativ mexanizmlarning tarkibiy tuzilmasi (pedagogik, texnologik, didaktik va motivatsion komponentlar) aniqlashtirilib, ularning o‘zaro funksional bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Raqamli ta‘lim muhitida talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar belgilab berildi hamda ularning ta‘lim samaradorligiga ta‘siri aniqlashtirildi.

Masofaviy va aralash ta‘lim modellarining integrativ qo‘llanilishi asosida talabalarning mustaqil ta‘lim faoliyatini rivojlantirish mexanizmlari taklif etildi.

Talabalarda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish orqali o‘quv faoliyatining samaradorligini oshirishning ilmiy-uslubiy asoslari ishlab chiqildi.

Asosiy qism. Ta‘lim oluvchilarning o‘quv faoliyati masalasining pedagogik-falsafiy ildizlari Mamlakatimizda oliy ta‘lim tizimini rivojlantirish, uning tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini yaxshilash borasida olib borilayotgan islohotlar bo‘lajak mutaxassislarining qiziqishlari uchun keng imkoniyat yaratmoqda. Shu bilan birga o‘quv materialini mustahkamlash va ilgari o‘tilgan materiallarni to‘ldirishga xizmat qiladigan, tahsil oluvchilarning o‘zlashtirilgan bilim va hosil bo‘lgan ko‘nikma, malakalarini hisobga olib borish” vazifalari qo‘yilmoqda.

Bo‘lajak mutaxassislar uchun jahon sivilizatsiyasi yutuqlari va axborot resurslaridan keng foydalanish, alohida dolzarblik va ahamiyat kasb etmoqda. Ta‘lim sub’ektlarining bilim olish va bilim berish imkoniyatlarini diversifikatsiya etish jarayonida pedagogik bilimlarni egallash va amalga oshirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Yetakchi oliy ta‘lim muassasalari tomonidan ta‘limni modernizatsiya qilishning asosiy shartlaridan biri sifatida talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘quv jarayoniga ilg‘or pedagogik texnologiyalar kiritilmoqda. Talabalarning o‘quv faoliyatini tabaqalashtirilgan raqamli vositalar va usullari orqali motivatsiyalash kuzatilmoqda.

XXI asr axborot-kommunikatsiya asrida ma‘lumotlar hajmining keskin ko‘payishi tahsil oluvchilarda o‘quv materialini idrok qilish barobarida uzatilayotgan axborotning sifatiga ham alohida talablar qo‘ymoqda. Shu jihatdan olganda, talabalarning o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilishning integrativ mexanizmlarini didaktik tizimlar asosida motivlashtirishning falsafiy negizlarini asoslash, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish alohida e‘tibor talab qilinayotgan masalalar sirasiga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-fevraldagi PQ-4151-son, hamda 2019-yil 27-iyundagi PQ-4366-son qarorlari mamlakatimizda axborot va ommaviy kommunikatsiyalar sohasini boshqarish tizimini qayta tashkil qilish, ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy rivojlanishning muammoli masalalarini hal etishga qaratildi [9,10]. Shu bois, ta‘lim va tarbiya jarayonlarini optimallashtirish uchun ta‘lim sub’ektlari o‘rtasidagi individual va guruhiiy farqlarni o‘rganish, shu asnoda ularni har tomonlama kamol toptirish masalalari alohida o‘rin tutmoqda. Ayniqsa, tahsil oluvchi shaxsining individual sifatleri va qobiliyatlarini inobatga olish, tahsil oluvchilarning o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilishning integrativ mexanizmlarini didaktik tizimlar asosida motivlashtirishning falsafiy negizlarini yoritish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda.

Pedagogik-falsafiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘quv faoliyatini samarali tashkil etishning asosiy sharti — o‘rganuvchining ichki motivatsiyasini shakllantirish hisoblanadi. Bu g‘oya o‘z ildizlarini antik davr falsafasiga borib taqaladi. Xususan, Suqrot ta‘lim jarayonini dialogik munosabatlar asosida tashkil etishni taklif etar ekan, bilishga bo‘lgan ehtiyoj insonning ichki ruhiy faolligidan kelib chiqishini ta’kidlaydi. Uning “mayovtika” usuli talabani tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki haqiqatni mustaqil kashf etuvchi faol sub’ekt sifatida shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, bu holat o‘quv motivatsiyasining falsafiy negizi sifatida qaraladi.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik-falsafiy merosida ham o‘quv faoliyati va motivatsiya masalasi alohida o‘rin tutadi. Abu Nasr Forobiy ta’limni insonni kamolga yetkazuvchi asosiy omil sifatida baholar ekan, bilishga bo‘lgan intilishni aqliy va axloqiy fazilatlar bilan uyg‘un holda ko‘radi. Uning fikricha, haqiqiy ta’lim faqat bilim berish bilan cheklanmay, insonda bilishga muhabbat va ma’naviy mas’uliyatni shakllantirishi lozim. Bu esa o‘quv motivatsiyasining chuqur falsafiy mazmunga ega ekanini ko‘rsatadi.

Mazkur tarixiy-falsafiy qarashlar tahlili shuni anglatadiki, o‘quv faoliyatini motivatsiyalash g‘oyasi zamonaviy pedagogikaning ixtirosi emas, balki ko‘p asrlik intellektual an‘analarga tayanadi. Ushbu an‘analarda ta’lim jarayoni insonning ichki ehtiyoji, ma’naviy kamoloti va faol bilishga intilishi bilan uzviy bog‘liq holda talqin etilgan (1.1-jadvalga qarang).

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, bugungi raqamli ta’lim muhitida talabalarning o‘quv faoliyatini tashkil etish va motivatsiyalash masalasi ham ushbu pedagogik-falsafiy ildizlar bilan metodologik uyg‘unlikda tahlil qilinishi lozim. Raqamli texnologiyalar o‘quv jarayonida yangi vosita sifatida namoyon bo‘lsa-da, ularning samaradorligi aynan tarixan shakllangan motivatsiya va faoliyat g‘oyalariga tayanilgan holdagina ta’minlanadi.

1.1-jadval.

Antik va Sharq pedagogik ta’limotlarida o‘quv faoliyatining ichki motivatsiyasi g‘oyalarining raqamli ta’limning falsafiy negizi sifatida shakllanishi

Tarixiy davr / mutafakkir	Asosiy pedagogik g‘oya	O‘quv faoliyati va motivatsiya talqini	Raqamli ta’lim uchun falsafiy ahamiyati
Antik davr			
Suqrot	Dialogik ta’lim, mayovtika	Bilishga qiziqish va ichki faollik orqali haqiqatni kashf etish	Talabani faol subyekt sifatida ishtirok etishi, interaktiv raqamli muhitning falsafiy asosi
Platon	G‘oya va ma’no ustuvorligi	Bilim — ma’naviy kamolotga yetaklovchi ichki ehtiyoj	Raqamli ta’limda mazmun va ma’noni ustuvor qo‘yish, texnologiyaning vosita sifatidagi roli
Arastu	Maqsadli faoliyat va odat	O‘quv faoliyati ongli, maqsadga yo‘naltirilgan harakatlar orqali shakllanadi	Raqamli ta’limda kompetensiyaviy va natijaga yo‘naltirilgan o‘qitishning falsafiy negizi
Sharq mutafakkirlari			
Forobiy	Aqliy va axloqiy kamolot	Bilish motivatsiyasi aql va axloq uyg‘unligiga asoslanadi	Raqamli ta’limda insonparvarlik va ma’naviy yo‘nalganlikni ta’minlash
Ibn Sino	Bosqichma-bosqich ta’lim va rag‘bat	Qiziqish va rag‘bat orqali bilishga intilishni kuchaytirish	Adaptiv va personallashtirilgan raqamli o‘qitish modellarining falsafiy asosi
Beruniy	Tajriba va kuzatuv	Tabiiy qiziqish va amaliy bilish orqali o‘rganish	Raqamli simulyatsiya, virtual laboratoriya va tadqiqotga asoslangan ta’limning ildizlari

Ushbu jadval tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘quv faoliyatining ichki motivatsiyasi g‘oyasi antik va Sharq pedagogik ta’limotlaridayoq shakllangan bo‘lib, zamonaviy raqamli ta’lim mazkur tarixiy-falsafiy g‘oyalarning yangi texnologik shakldagi davomidir.

Pedagogik ta’limotlar tarixi tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalar o‘quv faoliyatini tashkil etish va uni motivatsiyalash g‘oyalari ta’lim nazariyasining markaziy muammolaridan biri sifatida turli tarixiy

bosqichlarda izchil rivojlanib borgan. Bu jarayon jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, inson haqidagi falsafiy qarashlar va ta’lim vositalarining o’zgarishi bilan uzviy bog’liq bo’lgan.

Antik davr pedagogik-falsafiy qarashlarida o’quv faoliyati insonning tabiiy bilish ehtiyoji bilan bog’lab talqin qilingan. Suqrot ta’limni muloqot va fikrlash faoliyati sifatida tashkil etib, talabada bilishga bo’lgan ichki ehtiyojni uyg’otishni asosiy maqsad deb bilgan. Bu yerda motivatsiya tashqi ta’sir vositasi emas, balki inson ongining ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaralgan. Platon ta’limni ruhiy kamolotga olib boruvchi jarayon sifatida ko’rib, bilim olishni ma’naviy maqsadlarga intiluvchi faoliyat sifatida talqin etgan. Arastu esa o’quv faoliyatini maqsadga yo’naltirilgan, tizimli va ongli harakatlar majmui sifatida asoslab bergan.

O’rta asr Sharq pedagogik ta’limotlarida o’quv faoliyatini tashkil etishda aqliy tarbiya, axloqiy kamolot va bilishga bo’lgan qiziqishning uyg’unligi ustuvor bo’lgan. Forobiy ta’limni insonni komillikka yetkazuvchi faoliyat sifatida baholab, o’quv faoliyatining samaradorligini ichki ma’naviy rag’bat bilan bog’lagan. Ibn Sino ta’lim jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish, o’quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish va rag’batlantirish orqali bilishga qiziqishni oshirish g’oyasini ilgari surgan. Beruniy esa kuzatuv va tajribani o’quv faoliyatining asosiy usuli sifatida ko’rib, bilishni faol amaliy jarayon sifatida asoslagan.

Zamonaviy raqamli ta’lim muhitida o’quv jarayonining samaradorligi texnik imkoniyatlar yoki axborot resurslarining ko’pligi bilan emas, balki talabaning bilish jarayoniga ongli va ixtiyoriy ravishda jalb etilganligi bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, o’quv faoliyatining ichki motivatsiyasi raqamli ta’lim tizimining faqat psixologik emas, balki falsafiy negizi sifatida namoyon bo’ladi. Chunki raqamli ta’lim inson, bilim va texnologiya o’rtasidagi munosabatlarni qayta talqin qilishni talab etadi.

Falsafiy jihatdan ichki motivatsiya insonning bilishga bo’lgan tabiiy ehtiyojidan, ma’no izlashga qaratilgan ongli faolligidan kelib chiqadi. Bu holat ekzistensial falsafa va gumanistik pedagogikada insonni o’zini anglashga intiluvchi sub’ekt sifatida ko’rish g’oyasi bilan uyg’un. Raqamli ta’lim muhitida esa talaba tayyor bilimni passiv qabul qiluvchi emas, balki axborot makonida mustaqil harakat qiluvchi, tanlov qiluvchi va ma’no yaratuvchi sub’ekt sifatida ishtirok etadi. Demak, raqamli ta’limning markazida texnologiya emas, insonning ichki bilish motivatsiyasi turadi.

An’anaviy ta’lim modellarida ko’p hollarda tashqi motivatsiya — baholash, nazorat, majburiyat ustuvor bo’lgan bo’lsa, raqamli ta’lim paradigmasi o’quv faoliyatining ichki motivatsiyasini rag’batlantirishga yo’naltirilgan. Chunki raqamli muhitda talabaning faolligi majburiy nazorat orqali emas, balki qiziqish, shaxsiy ma’no va mustaqillik orqali ta’minlanadi. Bu holat konstruktivizm va postneklassik ta’lim falsafasiga mos kelib, bilimni tayyor holda uzatish emas, balki uni o’rganuvchi tomonidan faol ravishda qurish g’oyasini ilgari suradi.

Ichki motivatsiya raqamli ta’limda didaktik tizimlarni integratsiyalashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Chunki raqamli platforma, multimedia, virtual muhit yoki sun’iy intellekt vositalari faqat shunda samarali ishlaydiki, agar talaba ulardan foydalanishga ichki ehtiyoj sezsa. Aks holda, raqamli texnologiyalar o’quv jarayonida formal vositaga aylanib qoladi. Shu ma’noda, ichki motivatsiya texnologiyani ta’limiy qadriyatga aylantiruvchi falsafiy omildir.

Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi nuqtayi nazaridan qaralganda, raqamli texnologiyalar o’quv faoliyatida yangi mediator (vositachi) sifatida ishtirok etadi. Biroq ushbu vositachilik faqat talaba ongida ma’no paydo bo’lgandagina amalga oshadi. Ma’no esa tashqi ta’sir orqali emas, balki ichki motivatsiya orqali shakllanadi. Demak, raqamli ta’limda o’quv faoliyatining harakatlantiruvchi kuchi texnologiya emas, balki inson ongidir.

Shu bilan birga, faoliyat nazariyasi (A.N.Leontev) nuqtayi nazaridan raqamli ta’lim muhitida harakatlarning barqarorligi motivga bog’liq. Agar motiv tashqi bo’lsa, o’quv faoliyati vaqtinchalik va yuzaki xarakter kasb etadi; agar motiv ichki bo’lsa, ta’lim jarayoni shaxs rivojlanishining barqaror mexanizmiga aylanadi. Bu esa raqamli ta’limni faqat axborot uzatish tizimi emas, balki shaxs rivojlanishining falsafiy makoni sifatida talqin qilish imkonini beradi.

O’quv faoliyatining ichki motivatsiyasi raqamli ta’limning falsafiy negizi sifatida quyidagi jihatlarida namoyon bo’ladi: birinchidan, u ta’lim jarayonida insonni markaziy qadriyat sifatida

belgilaydi; ikkinchidan, bilimni ma’no yaratish jarayoni sifatida talqin qiladi; uchinchidan, raqamli texnologiyalarni inson rivojlanishiga xizmat qiluvchi vositaga aylantiradi. Shu sababli, raqamli ta’limni ilmiy-falsafiy jihatdan asoslashda o’quv faoliyatining ichki motivatsiyasini tahlil qilish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda raqamli ta’lim ko‘pincha ta’lim tizimidagi tub yangilik sifatida talqin qilinadi. Biroq pedagogik ta’limotlar tarixi nuqtayi nazaridan qaralganda, raqamli ta’lim mustaqil va uzil-kesil yangi fenomen emas, balki asrlar davomida shakllangan pedagogik g‘oyalar, didaktik prinsiplar va ta’lim falsafasining mantiqiy davomi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat raqamli ta’limni ilmiy jihatdan to‘g‘ri baholash va uning metodologik asoslarini chuqur anglash imkonini beradi.

Tarixiy jihatdan olib qaralganda, har bir pedagogik yangilanish jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va texnologik o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan. Masalan, Ya.A.Komenskiy tomonidan ishlab chiqilgan didaktik tizim bosma kitob va maktab ta’limining ommalashuvi sharoitida shakllangan bo‘lib, unda ko‘rgazmalilik, tizimlilik va bosqichma-bosqichlik tamoyillari asosiy o‘rin tutgan. Bugungi raqamli ta’limda qo‘llanilayotgan multimediali materiallar, vizual simulyasiyalar va interaktiv platformalar aynan shu klassik didaktik g‘oyalarning zamonaviy texnologik shakli sifatida talqin qilinishi mumkin.

J.J.Russoning tabiiy ta’lim g‘oyasi va o‘quvchining faolligini ustuvor qo‘yish tamoyili ham raqamli ta’lim konsepsiyasi bilan chuqur uyg‘unlikka ega. Russo ta’lim jarayonini bolaning ichki rivojlanish qonunlariga mos holda tashkil etishni talab etgan bo‘lsa, raqamli ta’lim muhitida ham talabning individual traektoriyasi, mustaqil tanlovi va shaxsiy sur‘ati markaziy o‘rin tutadi. Bu yerda texnologiya yangi maqsad emas, balki tabiiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi vosita vazifasini bajaradi.

XIX–XX asr pedagogik ta’limotlarida shakllangan faoliyatga asoslangan ta’lim g‘oyalari raqamli ta’lim uchun muhim nazariy zamin yaratgan. I.Pestalotssi, K.Ushinskiy, J.Dyui kabi mutafakkirlar ta’limni faqat bilim berish jarayoni emas, balki o‘quvchining faol amaliy va intellektual faoliyati sifatida talqin qilganlar. Ayniqsa, Dyuning “learning by doing” konsepsiyasi raqamli ta’lim muhitida virtual laboratoriyalar, trenajyorlar, simulyasiya va loyihaga asoslangan o‘qitish orqali o‘zining mantiqiy davomini topmoqda.

Noklassik va postneklassik pedagogik nazariyalarda (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, J.Piaje) ta’lim ijtimoiy-madaniy jarayon, bilim esa faoliyat va muloqot mahsuli sifatida qaraladi. Ushbu nazariyalarda vositachilik (mediator) tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar esa aynan shu vositachilik funksiyasini zamonaviy shaklda bajarib, tarixiy pedagogik g‘oyalarning yangi texnologik bosqichga ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

Shuningdek, pedagogik ta’limotlar tarixida doimo ta’limni individuallashtirish, differentsiatsiyalash va integratsiyalash g‘oyalari mavjud bo‘lgan. Raqamli ta’lim esa ushbu g‘oyalarni amaliy jihatdan ro‘yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu holat raqamli ta’limni pedagogik tafakkurning uzviy rivoji sifatida baholashga asos bo‘ladi.

Yangi davr pedagogik ta’limotlarida o‘quv faoliyatini tashkil etish masalasi tizimli didaktik asosga ega bo‘la boshladi. Ya.A.Komenskiy ta’limni umumiy qonunlarga bo‘ysunuvchi yaxlit tizim sifatida ko‘rib, ko‘rgazmalilik, izchillik va ongliklik tamoyillarini ilgari surdi. Bu g‘oyalar o‘quv faoliyatini tashkil etishda tashqi shart-sharoitlarni to‘g‘ri yaratish orqali ichki motivatsiyani shakllantirish mumkinligini ko‘rsatdi. J.J.Russo esa o‘quv faoliyatini tabiiy rivojlanishga mos holda tashkil etish, o‘quvchining faolligini ta’minlash orqali uning bilishga bo‘lgan qiziqishini saqlab qolish zarurligini ta’kidladi.

Zamonaviy pedagogik ta’limotlarda esa o‘quv faoliyatini tashkil etish va motivatsiyalash shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy va integrativ yondashuvlar asosida qaralmoqda. Raqamli ta’lim muhitida bu g‘oyalar yangi texnologik shakl kasb etgan bo‘lib, talabning mustaqilligi, ichki motivatsiyasi va bilish faolligi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu holat pedagogik ta’limotlar evolyusiyasida o‘quv faoliyatini tashkil etish g‘oyalari doimiy ravishda insonning faol sub’ekt sifatidagi rolini kuchaytirish yo‘nalishida rivojlanganini ko‘rsatadi.

Talabalar o‘quv faoliyatini tashkil etish va motivatsiyalash g‘oyalari pedagogik ta’limotlar tarixida tashqi nazorat va majburiyatga asoslangan modellardan ichki ehtiyoj, ma’no va faoliyatga tayanadigan gumanistik modellarga tomon evolyusiya qilgan. Raqamli ta’lim tizimlarining shakllanishi ko‘p hollarda yangi texnologik inqilob mahsuli sifatida baholansa-da, pedagogik ta’limotlar tarixi nuqtayi nazaridan qaralganda, ular klassik va noklassik pedagogik nazariyalarda ilgari surilgan g‘oyalarning zamonaviy shakldagi ifodasidir. Shu ma’noda, raqamli didaktik tizimlar ta’lim nazariyasidagi uzilish emas, balki pedagogik tafakkur evolyusiyasining mantiqiy va falsafiy uyg‘un davomidir.

An’anaviy pedagogik nazariyalarda ta’lim yaxlit, maqsadga yo‘naltirilgan va tizimli jarayon sifatida qaralgan. Ya.A.Komenskiy tomonidan asoslab berilgan didaktik tizimda ta’lim mazmuni, usullari va vositalari o‘zaro bog‘liq holda tashkil etilishi lozimligi ta’kidlangan. Uning ko‘rgazmalilik, ongliklik va izchillik tamoyillari bugungi raqamli ta’limda multimediali kontent, interaktiv vizual modellar va modulli o‘qitish orqali amalga oshmoqda. Bu holat raqamli didaktik tizimlarning klassik didaktik g‘oyalar bilan falsafiy uyg‘unligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, pedagogikada o‘qituvchi bilim manbai va ta’lim jarayonini tashkil etuvchi markaziy sub’ekt sifatida qaralgan bo‘lsa, raqamli ta’limda mazkur rol transformatsiyaga uchraydi. Biroq bu transformatsiya klassik nazariyalarni inkor etmaydi, balki ularni yangi shart-sharoitlarda qayta talqin qiladi. Masalan, Komenskiyning “tabiyatga muvofiqlik” tamoyili raqamli ta’limda talabaning individual sur’ati, o‘quv traektoriyasi va kognitiv xususiyatlarini hisobga olish orqali o‘zining zamonaviy ko‘rinishini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdumo‘minov B.S., Eshboyev U.S. (2025). Ta’lim sohasida raqamli texnologiyalar. Ta’lim Innovatsiyasi va Integratsiyasi — Raqamli ta’lim vositalarining zamonaviy ta’lim muhitida qo‘llanilishi va pedagogik oqibatlarini tahlil qilingan.

2. Qlicheva G.C. (2025). Raqamli texnologiyalar asosida talabalarning mustaqil ta’limini tashkil etishning pedagogik asoslari. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari — Mustaqil ta’lim va raqamli platformalarning talabalarning o‘quv faolligiga ta’siri yoritilgan.

3. Murodov O.T. (2024). Raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish usullari. The latest pedagogical and psychological innovations in education. — Ta’lim jarayonida digital vositalarni samarali qo‘llash usullari ko‘rib chiqilgan.

4. Cheng X. (2025). Digital learning in the 21st century: trends, challenges, and innovations in technology integration. *Frontiers in Education*. — Raqamli o‘qitishning global tendensiyalari, xususan oliy ta’limda o‘quvchi markazida orientatsiyalangan yondashuv bo‘yicha keng ko‘lamli sharh.

5. Gódska M. (2025). Engaging students in higher education with educational technologies: evidence-based recommendations. — Talabalarni raqamli texnologiyalar orqali jalb qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar.

6. Uzorka A. & Odebiyi O.A. (2025). Impact of Digital Learning Tools on Student Engagement and Achievement. *Journal of Digital Learning and Distance Education* — Digital vositalarning oliy ta’limda talabaning ishtiroki va yutug‘iga ta’siri tahlili.

7. Akhmetzhanova G., Zhanzhigitov S., Bermukhambetova B. & Zhailauova, M. (2025). The Impact of Digital Technologies on Students’ Independent Learning Development. *IJIET*. — Raqamli texnologiyalar orqali talabalarning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha ilmiy tadqiqot.

8. Emerging Directions in Education and Information Technologies following the Covid-19 Pandemic. *Education and Information Technologies*, 29 (2024). — Pandemiya davridan keyin o‘quvchilarning raqamli muhitda o‘rganish tajribalari va tendensiyalari sharhi.

Islomov Nurttoy Nomoz o‘g‘li
Xalqaro innovatsion universitet
Pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

TALABALARDA ATAMALAR BILAN ISHLASH KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarni atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni ilmiy va kasbiy nutqda samarali qo‘llay olishga o‘rgatishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Bir necha yillik pedagogik tajribalarga tayanib, ta‘lim jarayonda atamalarni o‘rgatish, ularni to‘g‘ri talqin etish, kontekstda ishlatish hamda terminologik tafakkurni shakllantirish yo‘llari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida o‘qitishning interaktiv metodlari, innovatsion texnologiyalar va lingvometodik yondashuvlar asosida olingan natijalar muhokama qilinadi. Maqolada talabalarning terminologik savodxonligini oshirish orqali ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi tavsiyalar keltirilgan.

Tayanch tushunchalar: atama, ko‘nikma, terminologiya, tahlil, metodologiya, kompetensiya.

Аннотация. В данной статье описаны теоретические и практические аспекты развития у студентов навыков работы с терминами, обучения их эффективному использованию в научной и профессиональной речи. На основе многолетнего педагогического опыта анализируются способы преподавания терминов в учебном процессе, их правильная интерпретация, использование в контексте, формирование терминологического мышления. В ходе исследования обсуждаются результаты, полученные на основе интерактивных методов обучения, инновационных технологий и лингвометодических подходов. В статье представлены рекомендации, которые служат развитию профессиональной компетентности студентов путем повышения их терминологической грамотности.

Основные понятия: термины, навыки, терминология, анализ, методология, компетентность.

Abstract. This article describes the theoretical and practical aspects of developing students' skills in working with terms, teaching them to use them effectively in scientific and professional speech. Based on several years of pedagogical experience, ways of teaching terms in the educational process, their correct interpretation, use in context, and formation of terminological thinking are analyzed. During the research, the results obtained on the basis of interactive teaching methods, innovative technologies and linguo-methodical approaches are discussed. The article presents recommendations that serve to develop students' professional competence by increasing their terminological literacy.

Basic concepts: terms, skills, terminology, analysis, methodology, competence.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta‘lim tizimida mutaxassis tayyorlash jarayonida atamalar bilan ishlash ko‘nikmasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir fan o‘z terminologik tizimiga ega bo‘lib, bu tizim fan mazmunini anglash, uni tahlil qilish va amaliyotga tadbiq etishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Talabalarning o‘z sohasiga oid atamalarni to‘g‘ri tushunishi, ularni nutqda, yozma ishda yoki ilmiy izlanishlarda to‘g‘ri qo‘llay olishi — ularning kasbiy savodxonligining ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Ko‘p yillik pedagogik faoliyatlar davomidagi kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, talabalar ko‘pincha atamalarni yod olish bilan chegaralanib qoladilar, ularning mohiyatini, qo‘llanish kontekstini chuqur anglamaydilar. Bu esa fanning nazariy mazmunini to‘liq o‘zlashtirishga to‘sqinlik qiladi. Shu sababli, atamalar bilan ishlash madaniyatini shakllantirish, ularni o‘qitishda tizimli, metodik yondashuvdan foydalanish bugungi ta‘limning dolzarb masalalaridan biridir.[4]

Bugungi kunda ta‘lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashi, ilmiy-nazariy bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi shu bilan birga o‘z kasbiy sohasida erkin muloqot qila olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish va takomillashtirish — o‘quv jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir fan o‘ziga xos terminologik tizimga ega

bo‘lib, talabaning bu terminlarni to‘g‘ri tushunishi, izohlashi va amaliyotda qo‘llay olishi uning kasbiy kompetensiyasini belgilaydi.

Atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish nafaqat fanga oid bilimlarni mustahkamlaydi, balki talabalarda tahliliy fikrlash, ilmiy nutq madaniyatini rivojlantirish, tushunchalar orasidagi bog‘liqlikni anglash kabi muhim ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Shu bois, oliy ta‘lim muassasalarida talabalarga atamalar bilan ishlashni o‘rgatish metodikasini takomillashtirish zamonaviy ta‘limning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Mazkur mavzuning ahamiyati shundaki, u talabalarda fanning nazariy asoslarini chuqur o‘zlashtirish, soha terminologiyasini to‘g‘ri qo‘llash hamda ilmiy-ijodiy faoliyatni samarali tashkil etish imkonini beradi. Shu maqsadda, tadqiqotda talabalarda atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari, samarali metodlar hamda o‘quv jarayoniga ularni joriy etish mexanizmlari tahlil etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Atamalarni o‘qitish, ularni o‘rganish jarayonini takomillashtirish bo‘yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ko‘plab ilmiy ishlari mavjud. Xususan, A. G‘ulomov va N. To‘xtaboyeva o‘z tadqiqotlarida terminologiyani o‘qitishning lingvistik asoslarini, o‘quvchilarda terminologik tafakkurni shakllantirish jarayonini yoritib berishgan. J. Lyons esa terminlarni “ilmiy muloqotning asosi va tushunchalar o‘rtasidagi bog‘lovchi vosita” sifatida ta‘riflaydi.

V. M. Leitchik terminologiyani mustaqil fan sohasi sifatida qarab, terminlar tizimining shakllanishida ijtimoiy, kognitiv va mantiqiy omillarni birgalikda o‘rganishni taklif etadi. O‘zbekiston olimlari esa, xususan N. Mahmudov, M. Mirtojiyev, Z. Qurbonova kabi tadqiqotchilar, atamalarni o‘zbek tili va madaniy kontekstda o‘rganish zarurligini ta‘kidlab, lingvometodik yondashuvlarni ilgari surganlar.

Pedagogika va psixologiya sohasida R. Shodiyev, A. Soatov va boshqa ko‘plab olimlar ushbu yo‘nalishda maqola va tadqiqot ishlarini olib borishgan.

Mazkur manbalarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, atamalarni o‘rgatish faqat tilshunoslik masalasi emas, balki psixologiya, pedagogika va didaktika fanlari bilan uzviy bog‘liqlikda kechadi. Shu bois, bu yo‘nalishda kompleks yondashuv zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda kuzatish, so‘rovnoma, taqqoslash va tahlil metodlaridan foydalanildi. Tajribaviy mashg‘ulotlar jarayonida talabalarga terminlarni mavzuga mos kontekstda qo‘llash, atama tahlili bo‘yicha mini-loyihalar tuzish hamda fanlararo termin bog‘liqligini aniqlash topshiriqlari berildi.

Shuningdek, refleksiya texnikalari (fikir xaritasi, “klaster”, “insert”) yordamida o‘quvchilar o‘z tushunchalarini mustahkamlashdi.

Inglizcha insert — “joylashtirmoq”, “qo‘shmoq”, “kiritmoq” degani. Shuning uchun insert metodi deganda odatda ma‘lumot yoki g‘oyani mavjud tuzilma ichiga kiritish usuli tushuniladi.

Atamashunoslikda “Insert metodi”

Atamashunoslikda insert metodi — bu yangi terminlarni mavjud terminologik tizimga kiritish va ularning o‘rnini aniqlash usulidir.

Insert metodining afzalliklari quyida keltirilgan:

Termin tizimini tartibli qiladi;

Yangi terminlar izchil va mantiqan joylashtiriladi;

Terminologik chalg‘ish va sinonimiyani kamaytiradi;

Termin bazalarini yangilashni osonlashtiradi.

Agar talabalarga terminologik materiallar bilan ishlashda faol, interfaol va refleksiv usullar (klaster, konsept xaritalar, terminologik diktantlar, o‘yin texnologiyalari va boshqalar) asosida mashg‘ulotlar tashkil etilsa, ularning atamalarni anglash, qo‘llash va tahlil qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada oshadi.

Klaster metodi — bu o‘quvchilarning yoki talabalarning fikrlash jarayonini faollashtiruvchi, ularni mustaqil ravishda tahlil qilish, umumlashtirish va tushunchalar orasidagi bog‘lanishlarni aniqlashga yo‘naltiruvchi samarali o‘qitish metodidir. Ushbu metod ayniqsa terminologik materiallar

bilan ishlashda juda qulay bo‘lib, u terminlar tizimini tuzish, ularning o‘zaro aloqadorligini anglash va mantiqiy guruhlash imkonini beradi.

Klaster metodini qo‘llashda o‘quvchi yoki talaba asosiy tushunchani markazga joylashtiradi, so‘ngra shu tushunchaga bevosita yoki bilvosita bog‘liq bo‘lgan atamalarni atrofga yozadi. Har bir atama chiziqlar yoki o‘qlar orqali markaziy tushuncha bilan bog‘lanadi. Shu tarzda o‘rganilayotgan mavzu doirasidagi terminlar o‘zaro tarmoqlanib, yaxlit tizim holida ko‘rinadi.

Masalan, “pedagogika” atamasi markazga yoziladi. Uning atrofida “ta’lim”, “tarbiya”, “metodika”, “kompetensiya”, “faoliyat”, “o‘qituvchi”, “talaba”, “motivatsiya”, “baholash” kabi bog‘liq atamalar yoziladi. Bu jarayonda talaba pedagogik soha terminlarini faqat yodlab olmasdan, balki ularning o‘zaro mazmuniy bog‘liqligini ham anglaydi.

Klaster metodining afzalligi shundaki, u talabalarda mantiqiy va tahliliy fikrlashni, terminologik tizimni tasavvur etish ko‘nikmasini, hamda ilmiy nutqni shakllantirishni rivojlantiradi. Bundan tashqari, klaster yordamida yangi atamalarni o‘rganish, mavjud terminlarni tartiblash, ularni soha bo‘yicha guruhlash, sinonimik yoki antonimik terminlarni ajratish mumkin.

Shunday qilib, klaster metodi terminologiyani o‘qitishda vizual, mantiqiy va ijodiy yondashuvni birlashtiradi. U talabalarining terminlarni mexanik yodlash emas, balki ularni mazmunan anglash, tizim sifatida ko‘ra olish va amaliy qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, interaktiv metodlardan foydalanish talabalarining terminologik bilimlarini sezilarli darajada oshirgan. Jumladan: Eksperimental guruhdagi talabalar yangi atamalarni tezroq o‘zlashtirganliklari aniqlandi. Ularning atamalarni izohlash, kontekstda ishlatish va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalari yuqori darajada chiqmoqda. Talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalarda ishtirokchilar atamalarni o‘rganishda yangi metodlar “ko‘proq qiziqarli va tushunarli” deb baholagan. Shuningdek, an’anaviy yodlashga asoslangan yondashuvdan farqli o‘laroq, kontekstual va analitik o‘rganish usuli talabalar tafakkurini rivojlantiradi, ularning terminlardan foydalangan holda mustaqil izoh berish, yozma va og‘zaki nutqda qo‘llay olish salohiyatini rivojlantiradi.

Pedagogik tajribalar shuni anglatadiki, talabalar atamalarni yod olish emas, balki anglash, taqqoslash va amalda ishlatish jarayonida chuqur o‘zlashtiradilar. Bu esa o‘qituvchidan terminlarni o‘rgatishda tizimli yondashuv, sabr va ijodkorlikni talab qiladi.[3]

O‘tkazilgan amaliy mashg‘ulotlar va tajriba-sinov ishlaridan so‘ng talabalar atamalarni izohlash, ularni toifalarga ajratish, sinonim va antonim terminlar bilan bog‘lash, shuningdek, ilmiy matnlarda to‘g‘ri qo‘llashda sezilarli ijobiy o‘lishga erishgan. Terminologik lug‘atlar, elektron manbalar va interfaol topshiriqlardan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirgan.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, interfaol metodlar — “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Insert”, “Blits-so‘rov” kabi usullar orqali o‘tkazilgan darslar talabalarining terminologik tafakkurini rivojlantiradi, ularni mustaqil izlanishga undaydi va fan tilini chuqurroq o‘zlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqotlar, kuzatishlar va tajriba-sinov ishlari natijasida shuni aniqlash mumkinki, talabalarda atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish — bu ularning ilmiy dunyoqarashi, kasbiy tafakkuri va muloqot madaniyatini rivojlantirishning asosiy omillaridan biridir. Terminologik savodxonlik har bir mutaxassis uchun zarur bo‘lgan bilim, malaka va kompetensiyalar majmuini tashkil etadi.

Ko‘plab talabalar o‘z yo‘nalishlariga oid atamalarni faqat yod olish darajasida bilishadi, biroq ularning mazmuniy jihatlarini tahlil qilish, kontekstdagi o‘rni va o‘zaro bog‘liqligini aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Shu bois atamalar bilan ishlashni faqat lingvistik jarayon sifatida emas, balki tafakkur va muloqot madaniyatini rivojlantiruvchi intellektual faoliyat sifatida ham talqin etish lozim.

Xulosa va tavsiyalar. Atamalar bilan ishlash ko‘nikmasini takomillashtirish bugungi ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishi lozim. Olingan natijalarga asoslanib, bir necha tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Fan dasturlariga terminologik tayyorgarlik modullarini kiritish lozim. Atamalarni o‘qitishda kontekstual o‘rganish va fanlararo integratsiyani kuchaytirish zarur. Axborot texnologiyalaridan (elektron lug‘atlar, onlayn terminologik platformalar) faol foydalanish samarali natija beradi. O‘qituvchilar uchun “Terminologiyani o‘qitish metodikasi” bo‘yicha maxsus malaka

oshirish kurslarini yo‘lga qo‘yish foydali bo‘ladi. Har bir talaba o‘z yo‘nalishidagi asosiy atamalar ro‘yxatini tuzib, ularni amaliy mashg‘ulotlarda, taqdimotlarda va ilmiy yozuvlarda qo‘llashga odatlanishi kerak.

Ta‘lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish, masalan, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “Bumerang”, “Fishbone” kabi texnologiyalar orqali talabalarni atamalar ustida mustaqil ishlashga, tahlil qilishga va ularni turli kontekstlarda qo‘llashga o‘rgatish samarali natija bergan. Shuningdek, terminlarni o‘rganishda multimediya vositalari, elektron lug‘atlar, onlayn terminologik platformalar va mobil ilovalardan foydalanish o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi, o‘zlashtirishni chuqurlashtiradi.

Atamalar bilan ishlash jarayonida talabalar faqat mavjud tushunchalarni eslab qolmay, balki yangi terminlarni yaratish, ularni tahlil qilish va tarjima qilish kabi ijodiy faoliyatga ham jalb qilinishi kerak. Bu esa ularda ilmiy nutq madaniyati, aniq fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va o‘z fikrini asoslab ifoda etish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Analga oshirilgan ishlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish — talabalarning kasbiy nutqini rivojlantirish, ilmiy tafakkurini kengaytirish va nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etishning muhim omilidir. Terminologik bilimlarni tizimli o‘rgatish ta‘lim sifati va kasbiy tayyorgarlik darajasini oshiradi, talabalarda tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. O‘qituvchining metodik yondashuvi, interfaol vositalardan to‘g‘ri foydalanishi va fanlararo integratsiyani ta‘minlashi bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Talabalarda terminlar bilan ishlashni o‘quv jarayonining doimiy tarkibiy qismiga aylantirish, ularni mustaqil tadqiqot ishlariga jalb etish samaradorlikni oshiradi.

Shunday qilib, talabalarni atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish — ularning kasbiy, ilmiy va muloqot kompetensiyalarini shakllantirishda eng muhim bosqichlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. G‘ulomov A. Tilshunoslikda termin va terminologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2016.
2. To‘xtaboyeva N. Pedagogik terminlarni o‘qitish metodikasi. – Samarqand, 2019.
3. Leitchik V. M. Terminovedenie. – Moskva: Academia, 2007.
4. Mahmudov N., Mirtojiyev M. Til va tafakkur. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
5. O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – 2020-yil.

Madaminova Gulzira Gulamkadirovna*Andijon Davlat Pedagogika Instituti p. f.f.d. (PhD), dotsent***INGLIZ TILI O‘QITISHDA O‘QUVCHILARNING KOGNITIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH METODLARI TAHLILI**

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan metodlar tizimli tahlil qilinadi. Kognitiv kompetensiya, keng ma’noda, ma’lumotni qabul qilish, qayta ishlash, muammolarni hal etish, mantiqiy va tanqidiy fikrlash, metakognitiv o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarining integratsiyasidir. Tadqiqot nazariy asos (Bloom va Anderson–Krathwohl taksonomiyalari, Vygotskiy ZPR, Bruner konstruktivizmi, Sweller kognitiv yuklama nazariyasi, Mayer multimedia o‘qitish prinsiplari, Hattie metatahlillari) hamda ingliz tili ta’limi (CLT, TBLT) amaliyotidagi yechimlar uyg‘unlashtiriladi. Metodlar tahlili lingvistik topshiriqlarni kognitiv darajalarga mos dizaynlash, scaffoldingi asoslangan hamkorlik, multimodal resurslar orqali kognitiv yuklamani boshqarish, metakognitiv strategiyalarni o‘rgatish, “assessment for learning” tamoyillariga tayangan formatif baholash va yuqori tartibli fikrlashni yo‘naltiruvchi loyihaviy yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Natijalarda metodlar majmuasining tizimli modeli, dars dizayni bo‘yicha amaliy tavsiyalar va baholash mezonlari keltiriladi. Muhokamada metodlarning sinf sharoitiga adaptatsiyasi, o‘qituvchining o‘quv dizayneri sifatidagi roli, shuningdek, imkoniyat va cheklolar yoritiladi. Xulosa sifatida kognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun ingliz tili darslarini kognitiv darajalar bo‘yicha bosqichlash, topshiriqlarni mazmuniy va kognitiv murakkablik bo‘yicha ketma-ketlashtirish hamda teskari aloqa va refleksiyaning darsning markaziy komponentiga aylantirish taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: kognitiv kompetensiya, ingliz tili o‘qitish, Bloom taksonomiyasi, kognitiv yuklama, TBLT, CLT, scaffoldingi, multimedia, formatif baholash.

Аннотация. В статье представлен системный анализ методов развития когнитивной компетентности учащихся в процессе обучения английскому языку. Когнитивная компетентность рассматривается как интеграция восприятия, переработки информации, критического мышления, решения проблем и метакогнитивной саморегуляции. Исследование опирается на таксономии Блума и Андерсона–Кратвола, ЗБР Выготского, конструктивизм Брунера, теорию когнитивной нагрузки Свеллера, принципы мультимедийного обучения Мэйера и метаанализ Хэтти, а также на практики CLT и TBLT. В результате предложена модель согласования языковых заданий с когнитивными уровнями, использование педагогического “scaffolding”, управление когнитивной нагрузкой через мультимодальные ресурсы, обучение метакогнитивным стратегиям и формативное оценивание. Обсуждаются условия адаптации методов, роль учителя как instructional designer, возможности и ограничения. Делается вывод о необходимости поэтапного усложнения заданий и централизации обратной связи и рефлексии.

Ключевые слова: когнитивная компетентность, обучение английскому, таксономия Блума, когнитивная нагрузка, TBLT, CLT, scaffolding, мультимедиа, формативное оценивание.

Abstract. This paper offers analysis of methods to develop learners’ cognitive competence in English language teaching. Cognitive competence is defined as an integration of information processing, problem solving, critical and logical reasoning, and metacognitive self-regulation. The study synthesizes the Bloom and Anderson–Krathwohl taxonomies, Vygotsky’s ZPD, Bruner’s constructivism, Sweller’s cognitive load theory, Mayer’s multimedia principles, and Hattie’s meta-analytic evidence, together with CLT and TBLT practices. Methods include aligning tasks to cognitive levels, scaffolding collaborative work within the ZPD, managing cognitive load via multimodal resources, explicit instruction of metacognitive strategies, assessment for learning with focused feedback, and project-based tasks that elicit higher-order thinking. Results present a practical design model, classroom implementation guidelines, and assessment criteria. The discussion addresses adaptation to classroom realities, the teacher’s role as instructional designer, and key constraints. We

conclude with recommendations for staged cognitive progression, principled task sequencing, and making feedback and reflection central to lessons.

Key words: *cognitive competence, English language teaching, Bloom's taxonomy, metacognition, cognitive load, TBLT, CLT, scaffolding, multimedia, formative assessment.*

Kirish. Global kommunikativ muhit va bilim iqtisodiyoti sharoitida ingliz tili o'qitish jarayoni nafaqat lingvistik birliklarni egallash, balki yuqori tartibli fikrlash, muammoli vaziyatlarni yechish, dalillarga tayangan mulohaza yuritish, o'z-o'zini nazorat qilish kabi kognitiv kompetensiyalarni ham rivojlantirishni taqozo etadi. Kognitiv kompetensiya, mazmun jihatidan, bilimlarni eslab qolish va tushunishdan tortib, qo'llash, tahlil, sintez va baholash (hamda yaratish)ga qadar bo'lgan ko'lamni qamrab oladi; u ta'lim-tarbiya jarayonining markaziy maqsadlaridan biri sifatida o'quvchining ongli o'rganishi, mustaqil fikrlashi va faol ijtimoiy muloqotga kirishish imkonini kengaytiradi [1; 2;]. Til o'rgatish metodikasi so'nggi o'n yilliklarda kommunikativ kompetensiyaga yo'naltirilgan CLT va TBLT yondashuvlari orqali sezilarli taraqqiyotni ko'rsatgan bo'lsa-da, bu jarayonni kognitiv nuqtai nazardan qayta dizaynlash, topshiriqlarni kognitiv murakkablik darajalariga moslashtirish, kognitiv yuklamani boshqarish, metakognitiv strategiyalarni ongli o'rgatish masalalari dolzarbligicha qolmoqda [7;9;6]. Vygotskiy ilgari surgan ZPR g'oyasi ta'limda hamkorlik va scaffoldingi orqali kognitiv o'sishni tezlashtirish mumkinligini ko'rsatadi; Brunerning konstruktivistik qarashi esa o'quvchi bilimni faol quruvchi sifatida darsning markaziga qo'yadi [3;4]. Hattie tomonidan jamlangan metatadqiqotlar teskari aloqa, maqsadlar aniqligi va vizuallashtirish, o'qituvchining ko'zga ko'rinadigan o'qitish amaliyotlari natijalarni sezilarli oshirishini ko'rsatadi [8].

Metodlar. Ushbu tadqiqot nazariy-metodik tahlil shaklida olib borildi. Birinchidan, kognitiv kompetensiya konsepsiyasi va u bilan bog'liq psixologik-pedagogik nazariyalar (taksonomiyalar, ZPR, konstruktivizm, kognitiv yuklama, multimedia o'qitish) manbalar asosida konseptual xarita tuzildi [Bloom va boshq., 1956; Anderson va Krathwohl, 2001; Vygotsky, 1978; Bruner, 1966; Sweller va boshq., 1998; Mayer, 2009]. Ikkinchidan, ingliz tili o'qitishidagi CLT va TBLT yondashuvlarining kognitiv jihatlari aniqlanib, topshiriqlar dizayni, til materiallarini kognitiv darajalarga moslashtirish va formatif baholash strategiyalari bo'yicha integrativ model ishlab chiqildi [7; 9]. Uchinchidan, dizayn asosida ta'lim (design-based) mantig'ida dars ssenariylari prototiplari konseptual ravishda ishlab chiqilib, kutiladigan kognitiv natijalar (masalan, argumentatsiya sifati, muammoli vazifalarni yechish, metakognitiv refleksiya ko'rsatkichlari) mezonlashtirildi. To'rtinchidan, Hattie metatadqiqotlaridan olingan yuqori ishonchlilikdagi effekt koeffitsientlari (masalan, feedback, maqsad qo'yish, o'qituvchi-oyinlari va ko'nikmalar) modelning empirik tayanch nuqtalari sifatida integratsiya qilindi [8]. Beshinchidan, kognitiv yuklama nazariyasi va multimedia prinsiplariga ko'ra materiallar taqdimoti (matn+audio+vizual), ishchi xotira cheklovlarini hisobga oluvchi segmentatsiya va modallik yondashuvlari sinfxona sharoitiga moslashtirildi [5;6]. Ushbu metodik bosqichlar orqali kognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun oltita o'zaro bog'liq metod klasteri shakllantirildi: kognitiv darajalash va murakkablikni bosqichlash; ZPR asosida scaffoldingi; kognitiv yuklamani boshqarish; metakognitiv strategiyalarni o'rgatish; TBLT asosida yuqori tartibli vazifalar; formatif baholash va feedback.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, kognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun ingliz tili darsini quyidagi tamoyillar asosida loyihalash samarali ekanligi aniqlandi. Birinchidan, topshiriqlar Bloom/Anderson–Krathwohl taksonomiyalariga muvofiq ketma-ketlashtirilganda, o'quvchilar avval o'zlashtirishning past darajalarida (eslab qolish, tushunish) barqaror tayanchga ega bo'lib, keyin yuqori darajalar (qo'llash, tahlil, baholash, yaratish)ga mantiqan ko'tariladi; bu CLT va TBLT vazifalarida til vositalari bilan kognitiv operatsiyalarni uyg'unlashtirishga yordam beradi [2;7]. Ikkinchidan, Vygotskiy ta'kidlagan o'zlashtirishning yaqin rivojlanish zonasi sharoitida scaffoldingi (model ko'rsatmalar, til andozalari, ko'rsatkichli savollar, bosqichlab qo'llab-quvvatlash) tashkil etilganda, hamkorlikdagi muhokamalar va juftlikdagi “think-pair-share” usullarida kognitiv sakrashlar kuzatiladi. “What the child is able to do in collaboration today he will be able to do independently tomorrow” degan fikr aynan tillarni o'qitishda ham amaliy tasdig'ini topadi; biroq bu g'oyani shartli qabul qilish lozim, chunki scaffoldingi haddan tashqari ko'p bo'lsa, o'quvchining

mustaqil kognitiv mehnati zaiflashishi mumkin [3]. Uchinchidan, Sweller kognitiv yuklama nazariyasidan kelib chiqib, materiallarni segmentlarga bo'lish, redundant ma'lumotlarni qisqartirish, modallikni diversifikatsiya qilish (masalan, qiyin matnlarda grafik organayzerlar va qisqa audio izohlar bilan qo'llab-quvvatlash) ishchi xotiraga tushadigan bosimni kamaytiradi va darsdagi kognitiv resurslarning maqsadli taqsimini ta'minlaydi [5;6]. To'rtinchidan, metakognitiv strategiyalar (rejalash, monitoring, o'z-o'zini baholash, refleksiya)ni ochiq o'rgatish hamda ularni ingliz tilidagi nutq faoliyati bilan bog'lash (masalan, “before reading” rejalash kartalari, “during listening” monitoring belgilar tizimi, “after speaking” refleksiya jurnali) o'quv jarayonini ongli qiladi va tilni maqsadga muvofiq qo'llashni ta'minlaydi [4;2]. Beshinchidan, Hattie metatadqiqotlari ko'rsatganidek, feedback o'quv yutuqlarini eng kuchli oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi; ayniqsa maqsadga yo'naltirilgan, mezonlarga tayanadigan va harakatni ko'rsatadigan teskari aloqa darsdagi kognitiv yutuqlarni sezilarli oshiradi [8]. Oltinchidan, TBLT uslubida yuqori tartibli kognitiv operatsiyalarni talab qiluvchi topshiriqlar (muammoni tahlil qilish, dalillar keltirish, qaror ishlab chiqish, mahsulot yaratish) til materialini faqat reproduksiya qilish emas, balki yangi vaziyatlarda moslashuvchan qo'llashni rag'batlantiradi [7]. Littlewood ta'kidlaganidek, kommunikativlik nafaqat erkin muloqot, balki maqsadli mahorat va strategiyalarning integratsiyasidir; bu jihat kognitiv kompetensiyaga til faoliyati orqali kirish uchun zarur shartdir [9].

Natijalarning tizimli modeli quyidagicha tavsiflanadi: darsning kirish qismida maqsadlar (learning intentions) va baholash mezonlari (success criteria) aniqlashtiriladi; til materiali kognitiv jihatdan mos unitlarga ajratiladi; dars asosiy qismida scaffoldingi bilan modullashtirilgan CLT/TBLT topshiriqlari bajariladi; multimodal taqdimotlar kognitiv yuklama me'yorida ushlanadi; o'quvchilar metakognitiv monitoring vositalari bilan ishlaydi; yakunda esa formatif baholash, aniq feedback va refleksiya amalga oshiriladi. Bu struktura o'qituvchini o'quv dizayneri sifatida faol ishtirok etishga, darsni kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi muhitga aylantirishga undaydi. “Assessment for learning” tamoyillariga muvofiq, baholash jarayonning so'ngida emas, balki davomida sodir bo'ladi va o'quvchiga keyingi qadamni ko'rsatadi; “feedback that moves learners forward” prinsipiga amal qilinadi [8].

Muhokama. Olingan natijalar bir-birini to'ldiruvchi nazariya va amaliyotlar kesishmasida yotadi. Bloom hamda Anderson–Krathwohl taksonomiyalari didaktik maqsadlarni kognitiv darajalar bo'yicha strukturallashtiradi va dars dizaynida “qanday fikrlash”ni markazga olib chiqadi [2;1]. Biroq faqat taksonomik rejalashtirishning o'zi yetarli emas: Vygotskiy ZPR konsepsiyasi darsda hamkorlik va scaffoldingi yordamida kognitiv sakrashlar sodir bo'lishini ko'rsatadi, lekin scaffoldingi me'yori buzilsa, o'quvchi mustaqilligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu o'rinda Brunerning “spiral curriculum” tamoyili muvozanat yaratadi: bilimlar va ko'nikmalar qayta-qayta, tobora chuqurlashgan darajada uchraydi; bu esa bosqichlab mustaqillikni oshirishga xizmat qiladi [4]. Kognitiv yuklama nazariyasi esa texnologik vositalar va resurslar tanlashda kritik filtr vazifasini bajaradi: multimediaga haddan tashqari tayanish, chalg'ituvchi dizayn, bir vaqtning o'zida ortiqcha kanal yuklamasi kognitiv ishlov berishni susaytiradi; Mayer keltirgan ko'rsatmalar (koherensiya, modallik, segmentatsiya, signalizatsiya) bunday xatarlardan xoli bo'lishni kafolatlaydi [6;5]. Hattie metatadqiqotlari asosida esa “feedback, clarity of goals, success criteria” triadasi darsning kognitiv samaradorligini oshiruvchi markaziy tugun sifatida namoyon bo'ladi [8].

Til o'qitish metodikasida CLT va TBLT yondashuvlari muloqotga yo'naltirilganlik va mazmuniy vazifalar orqali o'rganishni ta'minlaydi, biroq ularning kognitiv dizayni maqsadli bo'lmasa, faqat kommunikativ faoliyatning o'zi kognitiv kompetensiyani chuqur rivojlantirmasligi mumkin. Shu bois, TBLT topshiriqlarini kognitiv murakkablik bo'yicha rejalash, baholash mezonlarini argumentatsiya sifati, dalillarni keltirish, muammoga yechim topish kabi indikatorlar bilan boyitish lozim [7]. Littlewoodning “pre-communicative” va “communicative” bosqichlarini kognitiv darajalar bilan moslash darsga izchillik va aniq kognitiv trajektoriyani beradi [9]. Bu integratsiya natijasida o'quvchi tilni maqsad, kontekst va auditoriyaga mos ravishda fikrlash hamda ijodiy yechimlar topish vositasiga aylantiradi.

Iqtiboslar nuqtai nazaridan, “learning is most effective when it is goal-directed” mazmunidagi pozitsiyalar ko'plab manbalarda uchraydi; Hattie ham “the most powerful single moderator that

enhances achievement is feedback” degan xulosani keltiradi. Bizningcha, bu fikr oʻzini oqlaydi, chunki feedback oʻquv jarayonida xatolarni diagnostika qiladi, kognitiv kamchiliklarni koʻrsatadi va keyingi harakatni rejalashtiradi; ammo feedback samaradorligi uning oʻz vaqtida, aniq mezonlarga tayangan va harakatga yoʻnaltirilgan boʻlishiga bogʻliq. Aks holda, umumiy va kechikkan izohlar kognitiv taraqqiyotga yetarli turtki bermaydi [8]. Shuningdek, “What the child is able to do in collaboration today...” gʻoyasi hamkorlikdagi oʻqitish uchun juda ilhomlantiruvchi, biroq sinfdagi individual farqlar, ijtimoiy dinamikalar va til kompetensiyasidagi tafovutlar scaffoldingi rejalashda noziklikni talab qiladi [3].

Ushbu tadqiqot amaliy natijalari quyidagicha. Dars rejalari kognitiv maqsadlar bilan boshlanib, til birliklari mazkur maqsadlarga xizmat qiladigan vosita sifatida tanlanadi. Materiallar dizaynida kognitiv yuklama meʼyori saqlanib, multimodal taqdimotlar segmentatsiyalanadi. TBLT vazifalari muammoli va real hayotiy kontekstlarda tuziladi, natijalari esa mezon asosida baholanadi. Oʻquvchi kundalik refleksiya va oʻz-oʻzini baholash vositalari bilan ishlaydi; oʻqituvchi esa feedback orqali kognitiv jarayonni “koʻrinadigan” qiladi.

Xulosa. Ingliz tili oʻqitishida kognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun darsni quyidagi poydevorlar ustida tashkil etish zarur: 1) kognitiv darajalarga tayangan maqsadli dizayn; 2) ZPR asosida scaffoldingi, hamkorlik va mustaqillik oʻrtasida muvozanat; 3) kognitiv yuklamani boshqaruvchi multimodal taqdimot; 4) metakognitiv strategiyalarni ochiq oʻrgatish va muntazam refleksiya; 5) TBLT asosida yuqori tartibli fikrlashni talab qiluvchi vazifalar; 6) formatif baholash va yuqori sifatli feedback. Ushbu komponentlar uygʻunligi oʻquvchining nafaqat lingvistik, balki kognitiv jihatdan ham yetuk kommunikator sifatida shakllanishini taʼminlaydi. Ilmiy asoslar shuni koʻrsatadiki, kognitiv kompetensiya til oʻrganishning tabiiy natijasi emas, balki puxta loyihalangan didaktik jarayonning maqsadli hosilasidir [2;8;7]. Amaliy tavsiyalar sifatida oʻqituvchilar uchun dars ssenariylarida maqsad va mezonlarni aniq bayon qilish, kognitiv koʻrsatkichlarni baholash rubrikalarini ishlab chiqish, materiallarni segmentatsiyalash va signallash, feedbackni jarayon markaziga qoʻyish hamda oʻquvchilarni metakognitiv “oʻqish daftar”i yuritishga jalb etish tavsiya etiladi.

Mazkur ish nazariy-metodik tahlil boʻlib, empirik eksperimental maʼlumotlar keltirmaydi. Kelgusida kontrolli sinovlar, aralash uslubli tadqiqotlar orqali taklif etilgan modelning samaradorligini turli yosh va til darajasidagi guruhlarda sinab koʻrish, shuningdek, raqamli vositalarning kognitiv yuklamani boshqarish va feedback sifatiga taʼsirini oʻrganish maqsadga muvofiqdir. Kontekstual omillar (sinf soni, vaqt, resurslar, oʻqituvchi tayyorgarligi)ni modelga integratsiyalash ham dolzarb yoʻnalish boʻlib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Bloom, B. S., Engelhart, M. D., Furst, E. J., Hill, W. H., Krathwohl, D. R. Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: Cognitive Domain. New York: David McKay Company, 1956. 207 bet.
2. Anderson, L. W., Krathwohl, D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2001. 352 bet.
3. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 159 bet.
4. Bruner, J. S. Toward a Theory of Instruction. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1966. 176 bet.
5. Sweller, J., van Merriënboer, J. J. G., Paas, F. G. W. C. Cognitive Architecture and Instructional Design. Educational Psychology Review. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1998, 10(3), 251–296 bet.
6. Mayer, R. E. Multimedia Learning (2nd ed.). New York: Cambridge University Press, 2009. 320 bet.

Eshmuminova Oybarchin Botirovna*A.Avloniy nomidagi PMMI tayanch doktoranti***MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM STRATEGIYALARI: ISTIQBOLLI YO'NALISHLAR, STRATEGIK REJALASHTIRISH VA AMALIY TADQIQOTLAR**

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Kelajak” markazlari va maktabdan tashqari ta'lim tizimida ta'lim strategiyalari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor istiqbolli yo'nalishlarni aniqlash, strategik rejalashtirish jarayonlari va amaliy tadqiqotlar natijalariga qaratilgan. Maqolada maktabdan tashqari ta'limning zamonaviy tendensiyalari, innovatsion yondashuvlar va pedagogik metodologiyalar ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: “Kelajak” markazlari, maktabdan tashqari ta'lim, ta'lim strategiyasi, istiqbolli yo'nalishlar, strategik rejalashtirish, amaliy tadqiqotlar, innovatsion metodologiya.

Аннотация. В статье анализируются образовательные стратегии в центрах «Келажак» и системе внешкольного образования. Основное внимание уделяется выявлению перспективных направлений, процессам стратегического планирования и результатам прикладных исследований. В статье анализируются современные тенденции внешкольного образования, инновационные подходы и педагогические методики на научной основе.

Ключевые слова: Центры «Будущего», внешкольное образование, образовательная стратегия, перспективные направления, стратегическое планирование, прикладные исследования, инновационная методология.

Abstract. This article analyzes educational strategies in the “Kelajak” centers and the out-of-school education system. The main focus is on identifying promising areas, strategic planning processes, and the results of applied research. The article analyzes modern trends in out-of-school education, innovative approaches, and pedagogical methodologies on a scientific basis.

Key words: “Future” centers, out-of-school education, educational strategy, promising directions, strategic planning, applied research, innovative methodology.

Kirish. So'nggi yillarda global ta'lim tizimlari bolalarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan strategik yo'nalishlarga e'tibor qaratmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 8-sentabrdagi “Maktabdan tashqari ta'lim tizimini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-277 son Qaroriga muvofiq “Kelajak” markazlari tashkil etildi va maktabdan tashqari ta'lim tizimi ushbu jarayonda muhim o'rin tutadi. Ushbu ta'lim tashkilotlari bolalarning intellektual, madaniy, sport va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhit yaratadi. Shu bois, ta'lim strategiyalari nafaqat o'quv jarayonini samarali tashkil etish, balki istiqbolli pedagogik yo'nalishlarni aniqlash va amalga oshirishni ham o'z ichiga oladi. [1,2].

Ko'plab xorijiy mamlakatlarda ta'limning uch institutsional shakllari mavjud:

Rasmiy ta'lim (formal education) ya'ni maktabning asosiy dasturiy ta'limi.

Maktabdan tashqari ta'lim (non-formal education)-qo'shimcha to'garaklar, sport, san'at va fan bo'yicha kurslar.

Nomoddiy ta'lim (informal ta'lim) ya'ni oila, jamiyat va onlayn resurslar orqali olingan bilim va ko'nikmalar.

Ta'lim strategiyasi - ta'lim jarayonini maqsadli tashkil qilishga qaratilgan, uzoq muddatli reja, metodlar, resurslar va natijalardan iborat tizimli faoliyatdir. Strategiya ta'lim sifati, pedagogik jarayonning barqaror rivoji va natijadorligini ta'minlaydi.

Maktabdan tashqari ta'lim tizimida strategiya yanada dinamik tusga ega bo'lib, u ijodiy faoliyat, texnikaviy innovatsiyalar, yoshlarning qiziqishlari va zamonaviy mehnat bozori tendensiyalariga moslashgan bo'lishi lozim. [3,4].

Maktabdan tashqari ta'lim tizimining asosiy maqsadi kelajak avlodni XXI asr ko'nikmalariga hamohang tarzda tarbiyalash, ya'ni ularda kreativ fikrlash, innovatsion g'oyalar yaratish, jamoada ishlash, kommunikativ savodxonlik, raqamli ko'nikmalar hamda liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

Adabiyotlar tahlili. Maktabdan tashqari ta'lim strategiyalari: Istiqbolli yo'nalishlar, strategik rejalashtirish va amaliy tadqiqotlar mavzusidagi tadqiqotlarda ko'plab olimlar o'z hissalarini qo'shishgan. Quyida ushbu sohadagi eng ko'zga ko'ringan ilmiy izlanishlar bo'yicha olimlar keltirilgan. Sir Ken Robinson ta'lim tizimining qayta ko'rib chiqilishi va innovatsiyalar yo'nalishida taniqli tadqiqotchi hisoblanadi. O'zining asarlarida u an'anaviy ta'lim tizimidan voz kechib, ijodkorlik, mustaqillik va ijodiy tafakkurni rivojlantirishni targ'ib qiladi. Uning qarashlariga ko'ra, maktabdan tashqari ta'limda bolalarga yangi imkoniyatlar yaratish, masalan, san'at, musiqa yoki texnologiya sohasida tajriba oltirish muhim ahamiyatga ega.

Sugata Mitra Hindistonlik pedagog bo'lib, o'zining „Hole-in-the-Wall“ loyihasi bilan mashhur. Loyihaning maqsadi maktabdan tashqarida o'z-o'zini o'qitish tizimini yo'lga qo'yish edi. U tabiiy ravishda bolalar kompyuter texnologiyalari yordamida o'zini o'zi ta'lim olishi mumkinligini isbotladi. Mitraning tajribalari ta'lim tizimidagi o'zgarishlar yo'qligi sababli bolalar o'z-o'zini o'rganish qobiliyatiga e'tibor qaratilishini ko'rsatdi. Linda Darling-Hammond Amerika Qo'shma Shtatlari ta'lim tizimida islohotlar olib boruvchi yetakchi mutaxassis hisoblanadi. Uning ishlari ta'lim strategiyalarini shakllantirishga katta ta'sir ko'rsatgan. U maktabdan tashqari ta'lim dasturlarida o'quvchilarga turli fanlar bo'yicha chuqurroq ma'lumot berish, shaxsiy qiziqishlarni rag'batlantirish va ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni oshirish muhimligini ta'kidlaydi.

Yong Zhao Xitoy-Amerika tadqiqotchisi bo'lib, global ta'lim siyosati borasida chuqur tadqiqotlar olib borgan. Uning fikricha, maktabdan tashqari ta'lim dasturlari ta'lim tizimining xilma-xilligini ta'minlash, zamonaviy dunyoqarashni shakllantirish va kelajak avlod vakillariga mos keladigan kompetensiyalarni rivojlantirish imkonini yaratadi. Zhao ta'lim tizimiga biznes, texnologiya va madaniyat kabi sohalaridagi hamkorlik loyihalarini kiritish zarurligi haqida to'xtalib o'tadi.

Robert Marzano ta'lim amaliyotchilari o'rtasida taniqli bo'lgan pedagogik metodologiyani yaratgan olim sifatida tan olingan. Uning ta'lim samaradorligi bo'yicha takliflari maktabdan tashqari ta'limni ham qamrab oladi. Marzano talabalarni chuqur o'rganish usullarini o'rgatish, o'rganish jarayonini kuzatish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi samarali strategiyalar yordamida o'quvchilarning malakasini oshirish yo'lini ko'rsatib berdi. Ushbu olimlar ta'lim strategiyalari bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotlar bugungi kunda maktabdan tashqari ta'limning istalgan yo'nalishini shakllantirish va takomillashtirish yo'lida muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda mamlakatimizda maktabdan tashqari ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ushbu tizimni faqatgina hobby yoki qo'shimcha mashg'ulotlar o'tish emas, strategik ahamiyatga ega rivojlanish maydoniga aylantirish maqsadini ko'zlaydi.

Maktabdan tashqari ta'limning istiqbolli yo'nalishlari bolani bugungi kunda eng talab yuqori STEAM va texnologik yo'nalishlar: robototexnika, sun'iy intellekt, mobil ilova yaratish, 3D-modellashtirish, aerokosmik texnologiyalarga o'rgatish ya'ni texnik tafakkurni rivojlantirish. [5,6].

Kreativ iqtisodiyot jadal rivojlanayotgan bir davrda raqamli dezayn, kino va animatsiya, media savodxonlik, musiqa, teatr va san'atning ahamiyati oshmoqda.

Texnika va texnologiyalarning rivojlanishi tufayli yuzaga kelayotgan tahdidlarni hisobga olgan holda “Yashil maktab” laboratoriyalari, ekologik monitoring, agrotexnologiya asoslari bo'yicha to'garaklar kengaymoqda.

Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan davrda bolalar va yoshlarning shaxsiy rivojlanishida liderlik hamda ijtimoiy ko'nikmalar muhim kompetensiya sifatida qaralmoqda. Maktabdan tashqari ta'lim tizimi aynan shu ko'nikmalarni shakllantirish uchun eng qulay muhit yaratadi. Chunki bu tizim erkin, moslashuvchan, ijodiy va faoliyatga asoslangan ta'lim shaklidir.

Strategik rejalashtirish mexanizmlari haqida s'z yuritadigan bo'lsak:

SWOT tahlil asosida boshqaruv ya'ni tizimni modernizatsiya qilishda samarali vosita sifatida qo'llaniladi. Bunda kuchli tomonlari, zaif tomonlari, imkoniyatlar va risklarni aniqlaydilar.

Infrastrukturani rivojlantirish ya'ni zamonaviy markazlar qurish va ularda STEAM laboratoriyalari, IT studiyalar, maker-space zonalar va media markazlar tashkil etish.

Monitoring va baholash tizimini rivojlantirish ya'ni o'qituvchilar kompetensiyalari xaritasini tuzish, elektron portfolio yaratish, loyiha asosida baholash hamda diagnostika testlaridan foydalanish.

Pedagog kadrlar salohiyatini oshirish: bunda kadrlar malakasini oshirish uchun xalqaro stajirovkalarga yuborish, masofaviy o‘quv kurslarini tashkil etish hamda innovatsion metodlar bo‘yicha treninglarda qatnashishlari zarur.

Ushbu maktab o‘quvchilari orasida olib borilgan tadqiqotlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli ko‘nikmalar, kreativ fikrlash hamda kommunikativ ko‘nikmalar sezilarli darajada ortib bormoqda.

Jadval 1. O‘quvchilarning ko‘nikmalari yillar kesimida o‘zgarishi

T/r	Nomi	2022-yil	2023-yil	2024-yil
1	Raqamli ko‘nikmalar	40-45%	50-55%	65-70%
2	Kreativ fikrlash	30-35%	35-40%	40-55%
3	Kommunikativ ko‘nikmalar	30-35%	40-50%	50-60%

Ushbu jadvalda ko‘rinib turibdiki, o‘quvchilarning raqamli ko‘nikmalari 2022-2023 va 2024-yillarda sezilarli darajada ortib, hatto 65-70%ga yetgan, bu esa bu esa oxirgi ikki yil ichida maktabdan tashqari ta’lim jarayonida raqamli savodxonlikni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilgan dasturlar samaradorligini tasdiqlaydi hamda o‘qituvchilarning AKT bo‘yicha malakasini oshirish va o‘quv jarayoniga raqamli platformalarni integratsiya qilish kabi omillar ijobiy natija berganidan dalolat beradi.

Kreativ fikrlash ko‘rsatkichlari 2022-yilda 30–35%, 2023-yilda 35–40% va 2024-yilda 40–55% ni tashkil etgani kuzatiladi, bu esa maktabdan tashqari ta’lim muassasalarida o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish bo‘yicha qo‘llanilgan loyiha asosidagi o‘qitish, STEAM yondashuvi va muammoli ta’lim metodlarining ijobiy natija berayotganini anglatadi.

Kommunikativ ko‘nikmalar 2022-yilda 30–35%, 2023-yilda 40–50% va 2024-yilda 50–60% ni tashkil etgani kuzatiladi, bu esa maktabdan tashqari ta’lim tizimida o‘quvchilarning muloqot madaniyati, jamoaviy ishlash va o‘z fikrini aniq yetkazish kompetensiyalari bosqichma-bosqich rivojlanib borayotganini ko‘rsatadi.

Tajriba-sinov markazlarida STEAM to‘garaklarini joriy qilish 8 oy ichida loyihalash ko‘nikmalarini 27% ga oshirdi, mazkur o‘sish STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan integrativ mashg‘ulotlar, tajribaviy loyihalar va muammoli vazifalar o‘quvchilarning analitik hamda ijodiy salohiyatiga samarali ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi. [9,10].

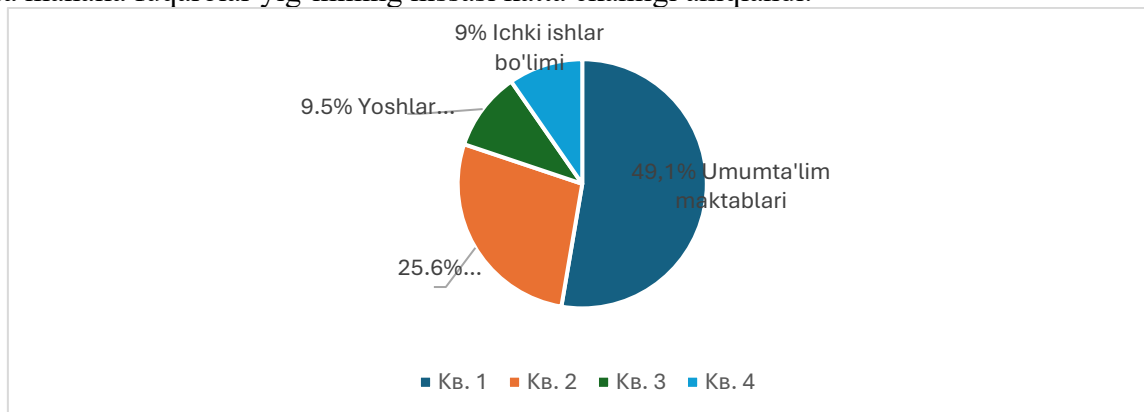
Ota-onalar va jamoat tashkilotlari ko‘magidan foydalanish yo‘nalishi ham o‘rganildi. Tadqiqotlar doirasida 649 nafar respondentlar o‘rtasida onlayn so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnomada tuzilgan 8 ta savollarga asosan “Barkamol avlod” bolalar maktablarining jamoat tashkilotlari bilan o‘zaro aloqalari masalalariga urg‘u berildi.

Jadval 2. Maktab faoliyatini tashkil etishda tashkilotlar hisssasi.

Umumta’lim maktablari	47.8%
Ota-onalar kengashi	8.2%
Xalqaro tashkilotlar	1.4%
Mahalla fuqarolar yig‘ini	8.2%
Tuman kasaba uyushmasi	2.4%
Yoshlar ittifoqi kengashi	4.4%
Ichki ishlar bo‘limi	1.2%

Yuqoridagi ko‘rsatgichlar maktablarga ota-onalar va jamoat tashkiloti tomonidan ko‘rsatilgan homiylik va metodik yordam darajasini aniqlagan. Bunga ko‘ra, birinchi o‘rinda umumta‘lim maktablari 47,8% ni, ikkinchi o‘rinda ota-onalar tomonidan berilgan homiylik yordami esa 8,2 ni tashkil etgan.

So‘rovnoma natijalariga ko‘ra, “Barkamol avlod” bolalar maktablari bilan hamkorlikni tashkil etishda, ya‘ni maktab yoshidagi bolalarni to‘garaklarga jalb etish bo‘yicha umumta‘lim maktablari hamda mahalla fuqarolar yig‘inining hissasi katta ekanligi aniqlandi.

1-rasm. “Barkamol avlod” bolalar maktabining jamoat tashkilotlari bilan hamkorlik ishlari bo‘yicha ko‘rsatgichlar

Bunda umumta‘lim maktablarining ulushi “Barkamol avlod” bolalar maktablarining faoliyatini tashkil etishdagi roli yuqori bo‘lib, 49,1% ni, mahalla fuqarolar yig‘inining 25,6% ni, yoshlar ittifoqi bilan hamkorlik ishlari 9,5% ni, ichki ishlar bo‘limi bilan hamkorlik 9% ni tashkil etmoqda.

Bundan ko‘rinib turibdiki, umumta‘lim maktablari rolining yuqoriligi bizning fikrimizcha, umumta‘lim maktablarining o‘zida “Barkamol avlod” bolalar maktablarining tarmoqlarini ochilishi bo‘lishi mumkin, lekin mahalla fuqarolari yig‘inining roli boshqa tashkilotlarga nisbatan yuqoriligi quvonarli hol. Zeroki, maktab yoshidagi bolalarning maktabdan tashqari bo‘sh vaqtlarida o‘zlari yoqtirgan ish bilan shug‘ullanishi va shu asosda ularning biror bir kasb-hunarga yo‘naltirishi va sertifikatga ega bo‘lishi ham ota-onalar va har qanday jamoat tashkilotlarining asosiy maqsadlarini tashkil etadi. Lekin yoshlar ittifoqi yetakchilari uchun “Barkamol avlod” bolalar maktablari faoliyatida ishtirok etish, ularning asosiy vazifalaridan biri bo‘lishi lozim.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, maktabdan tashqari ta‘lim tizimining strategik rivoji – raqamli transformatsiya, global kompetensiyalarni shakllantirish, xalqaro integratsiya va kreativ ta‘lim vositalaridan keng foydalanishga asoslanadi. Taklif etilayotgan istiqbolli yo‘nalishlar, ilmiy asoslangan boshqaruv va amaliy tadqiqotlar natijalari ushbu tizimni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi. Strategik yondashuv asosida shakllangan maktabdan tashqari ta‘lim markazlari yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish, kreativ iqtisodiyotda ishtirokini kuchaytirish hamda zamonaviy kasblarga yo‘naltirishning eng samarali mexanizmiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. UNESCO. Non-formal Education and Youth Development. Paris, 2022.
2. OECD. Future of Education and Skills 2030. Paris, 2021.
3. World Bank. Education for Innovation: Global Perspective. Washington, 2020.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Maktabdan tashqari ta‘limni rivojlantirish konsepsiyasi”, 2021.
5. Xodjayev A. Ta‘lim strategiyalari va innovatsion yondashuvlar. Toshkent, 2020.
6. Kim, S. After-school Programs in South Korea. Seoul, 2021.
7. Finnish Ministry of Education. Hobby Path Model, Helsinki, 2020.

Ibodulloyev Nurali Sheraliyevich

Buxoro davlat pedagogika instituti Pedagogik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI

Annotatsiya. Raqamlashtirish va raqamli texnologiyalar, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ta'lim va ilmiy sohalarda yuqori tezlikda o'zgarib turib, jamiyatning har bir sohasiga chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa bu yoshlarning kasb-hunarga tayyorlash jarayonida juda foydali hisoblanadi. O'z o'rnida maqsadli foydalanilgan raqamli texnologiyalar bilan qarab olingan darslar, mashg'ulotlar o'rganuvchilarga ko'plab imtiyozlar berdi. Eng e'tiborga molik jihati bu kabi raqamli texnologiyalardan foydalanish yoshlarda kreativlik va tajribalarini oshirishda juda muhim.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, kiberxavfsizlik, interaktiv, platforma, optimallashtirish, ta'lim resurslari, marketing, raqamli dunyo, virtual simulyatsiya, elektron darslar.

Аннотация. Цифровизация и стремительное развитие цифровых технологий, информационных и коммуникационных технологий, меняющихся с высокой скоростью в образовательной и научной сферах, глубоко проникают во все сферы жизни общества. Особенно это полезно в процессе подготовки молодежи к профессии. Вместо этого уроки и мероприятия, проведенные с целенаправленным использованием цифровых технологий, принесли учащимся много пользы. Наиболее примечательным аспектом является то, что использование таких цифровых технологий очень важно для повышения творческих способностей и опыта молодежи.

Ключевые слова: цифровизация, кибербезопасность, интерактив, платформа, оптимизация, образовательные ресурсы, маркетинг, цифровой мир, виртуальное моделирование, электронное обучение.

Abstract. Digitization and rapid development of digital technologies, information and communication technologies, changing at a high speed in the educational and scientific spheres, deeply penetrates into every sphere of society. It is especially useful in the process of preparing young people for a profession. Instead, the lessons and activities that were taken with the purposeful use of digital technologies gave many benefits to the learners. The most notable aspect is that the use of such digital technologies is very important in increasing the creativity and experience of the youth.

Key words: digitization, cyber security, interactive, platform, optimization, educational resources, marketing, digital world, virtual simulation, e-learning

Raqamlashtirish va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi biz yoshlarni kasb-hunarga tayyorlashimizga katta ta'sir ko'rsatdi. Bizning dunyomiz tobora o'zaro bog'langan va texnologiyaga bog'liq bo'lib borayotganligi sababli, ta'lim muassasalari uchun raqamli savodxonlik va texnik ko'nikmalarni o'z o'quv dasturlariga kiritish juda muhim. Ushbu raqamli asrda yoshlarni kasblarga tayyorlashning asosiy jihatlaridan biri ularning jihozlanishini ta'minlashdir. Ishchi kuchida rivojlanish uchun zarur raqamli ko'nikmalar. Bu kodlash, ma'lumotlarni tahlil qilish, raqamli marketing va kiberxavfsizlikni tushunish kabi sohalarda malakani o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, o'qituvchilar o'z o'quvchilarida tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishlari muhim, chunki bu ko'nikmalar doimiy rivojlanib borayotgan raqamli landshaftga moslashishda muhim ahamiyatga ega. Bunga interaktiv ta'lim platformalari, virtual simulyatsiyalar va professional ish sharoitlarini aks ettiruvchi hamkorlik loyihalari orqali erishish mumkin. Yosh mutaxassislarni tayyorlashda raqamlashtirish va raqamli texnologiyalardan keng foydalanish orqali biz kelajak avlodga raqamli iqtisodiyotni muvaffaqiyatli yo'lga qo'yish va unga hissa qo'shish imkoniyatini berishimiz mumkin.

Birgina interaktiv ta'lim platformalarining o'zi bilan ham ta'limda ko'plab ijobiy natijalarga erishish mumkin. Bunda eng muhimi platformalardan unumli va o'rinli foydalana olishni bilishdir. Ta'lim platformalarining eng afzal tomoni uning joy va vaqt tanlamasligidadir. Bu platformalar

o‘qituvchilar va talabalar uchun interaktiv darsliklar, elektron darslar, sinovlar, ma’ruzalar, tajribalar, o‘zaro fikrlar va boshqa ta’lim materiallarini o‘z ichiga oladi.[2,B.65-68] Interaktiv ta’lim platformalarida shaxsiy kompyuterlarimiz va smartfonlarimiz orqali foydalanishimiz mumkin. Interaktiv ta’lim platformalarining muhim xususiyatlari haqida aytilganda quyidagilarga alohida to‘xtalish lozim:

1.Bu platformalar darslar, darsliklar va boshqa ta’lim materiallarini o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun yaratish, o‘zlashtirish va baholash imkoniyatini taqdim etadi.

2.Har bir platformadan foydalanuvchi o‘zining shaxsiy o‘rganish yo‘nalishlariga mos ta’limni olish uchun boshqaruv tizimlarini tanlaydi. Bu, o‘rganuvchilar uchun bo‘sh vaqtini optimallashtiradi va o‘rganishni o‘zlashtirishga yordam beradi.

3.Interaktiv ta’lim platformalari o‘quvchilarga interaktiv darslar olish imkoniyatini beradi. Bu, o‘qituvchilar bilan suhbatlashish, ko‘nikmalar qo‘shish, sinovlar o‘tkazish va amaliy mashg‘ulotlar bajarganliklarini baholash imkoniyatini taqdim etadi.

4.Bu platformalar o‘quv jarayonini monitoring qilish va baholash imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu, o‘quvchilar va o‘qituvchilar uchun o‘quv natijalari va amaliyotlarni baholashga yordam beradi va har bir foydalanuvchi o‘zining o‘zlashtirish darajasini tekshirib boraoladi.

5.Interaktiv ta’lim platformalari har bir o‘quvchi uchun o‘zlashtirilgan ta’lim rejalarini tayyorlash imkoniyatini taqdim etadi. Ya’ni o‘rganuvchi o‘zining bilim darajasidan kelib chiqib o‘rganish darajasini va o‘rganish siklini tanlay oladi.

6. Bu platformalar o‘qituvchilar uchun ta’lim materiallarini yaratish, tahrirlash va boshqa o‘quv resurslariga integratsiya qilish imkoniyatlarini yaratadi. Ular internet orqali o‘quv materiallariga oson murojaat qilish imkonini beradi.

Bir so‘z bilan aytganda interaktiv ta’lim platformalari o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun o‘rganish jarayonini oson va samarali qilishga yordam beradi. Interaktiv ta’lim platformalaridan foydalangan holda bir vaqtning o‘zida ishlab ham ta’lim olish mumkin. Hozirgi kunda ko‘p foydalaniladigan interaktiv ta’lim platformalariga quyidagilarni namuna qilsak bo‘ladi:

Khan Academy- platformada matematika, informatika, kimyo, fizika, iqtisodiyot, biologiya va astronomiya kabi fanlar bo‘yicha 9 mingdan ortiq videodarslar bor. Bundan tashqari platformada 100 mingdan ortiq interaktiv misol va masalalar mavjud. Khan Academy darslari dunyoning 190 dan ortiq davlatida ishlatiladi, hozirda 29 ta tilga tarjima qilingan bu platformadan 74 milliondan ortiq odam foydalanib keladi

Duolingo-bu platforma o‘zbek tilida ham mavjud bo‘lgan, bir nechta tillarni o‘rganishga yordam beradi. Bu interaktiv ta’lim platformasi o‘quvchilarga interaktiv mashg‘ulotlar, gaplashuvlar va sinovlar orqali tilni o‘rganish imkoniyatini beradi.

Coursera-dunyo miqyosidagi yetakchi ta’lim platformalaridan biridir. Ular universitet va muassasalar tomonidan taklif etilgan kurslarni onlayn ta’lim formatida taklif etishadi. Bu platforma o‘quvchilarga yangi kasb-hunarlar o‘rganish imkoniyatini beradi.

edX-bu platforma eng yuqori o‘quv markazlari tomonidan taklif etilgan darslarni o‘quvchilarga taklif etadi. edX interaktiv sinovlar, darsliklar va darslar orqali o‘quvchilarga dunyo miqyosidagi eng yuqori ta’limni taqdim etadi.

Google Classroom o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun maxsus platforma hisoblanadi. Bu platforma o‘qituvchilar darslarini yaratish, bajarish va baholash imkoniyatiga ega bo‘lib, o‘quvchilarga interaktiv darsliklar, mashg‘ulotlar va vazifalar yuklash imkoniyatini taqdim etadi.

Bu platforma o‘quvchilar o‘rtasida interaktiv sinovlar tashkil etishga imkon beradi. O‘qituvchilar o‘quvchilar uchun sinovlar yaratish, ularga qo‘shimcha ma’lumotlar qo‘shish va natijalarni baholash imkoniyatiga ega.

Bu interaktiv ta’lim platformalari faqat bir nechta va ta’lim sohasidagi ko‘p asosiy bo‘lgan platformalardan faqat bir qismidir Bu kabi interaktiv platformalar qulaylik, samarali o‘rganish imkoniyatini beradi va onlayn ta’limning o‘ziga xos formatlarini taklif etadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki bu kabi interaktiv ta’lim platformalari kelajakda onlayn ta’limning rivojlanishi, ta’lim sohasidagi rivojlanish va innovatsiyalarni mustahkamlashda katta rola ega bo‘ladi va global ta’limning o‘sishida katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Onlayn ta’limning kelajakda

o‘sishi, turli tillarda mavzularni o‘qitish, o‘quv materiallarini tarjima qilish yordamida ko‘payib boradi. Bu, global o‘qitishga oid boshqa mamlakatlarga o‘quvchilarga yetarlicha ilova qilish imkonini beradi. Shunday ekan an‘anaviy darslar bilan birgalikda interaktiv ta‘lim platformalarini o‘zaro mutanosib ravishda birga olib borish yoshlarni zamonaviy kasblarga yo‘naltirishda muhim ro‘l o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Karimova, M. (2023). SUN'IY NEYR TARMOQLARNING ASOSIY TA'LIM PRINSIPLARI. Umumjahon fanlari bo'yicha ta'lim tadqiqotlari , 2 (12 MAXSUS), 51-56.
2. Nuraliyeva , F. A. qizi, & Karimova , M. X. qizi. (2024). SUN'IY INTELLEKTNING KOMPYUTER GRAFIKASIGA BOG'LANISH BOSQICHLARI. Educational Research in Universal Sciences, 3(1), 65–68.
3. Abdumo‘minov , B. S. o‘g‘li, & Nuraliyeva , F. A. qizi. (2023). DASTURLASH TILLARI VA ULARNI O‘RGANISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI. SCHOLAR, 1(28), 309–314.
4. Nuraliyeva, . F. A. qizi. (2023). MOTION OF STATIONARY NON-LINEAR WAVES. Confrencea, 5(05), 250–253.
5. Kayumov, O. (2022). Interaktiv intellektual elektron ta‘lim resursini yaratish modeli.

Odamova O‘g‘iljon Kenjayevna*Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti***TA'LIM MUASSASALARIDA PSIXOLOGIK XIZMATNING SAMA-RADORLIGINI OSHIRISHDA ERTAK TERAPIYASINING O'RNI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq ta'limi tizimida oliy ma'lumotli kadrlarni kasbiy va pedagogik qayta tayyorlash, ularni psixologik bilimlar bilan qurollantirish ishlarini yanada takomillashtirishga katta e'tibor qaratilayotgani haqidagi fikrlar bayon qilingan bo'lib, asosan bolajak psixologning bola ruhiyatiga ijobiy tasir o'tkazishga yordam beruvchi ertak terapiyasining asosiy xususiyati metaforik va o'zgacha bayon etish uslubiga ega ekanligini bilishi ham muhimligi qayd etilgan. Ertak bayon etiladigan hodisaning haqiqati to'g'ridan-to'g'ri va tinglovchilar uchun tanish bo'lgan shaklda emas, balki o'zgacha namoyon bo'ladi. Ertakda kattalar va bolalar munosabati uchun umumiy bo'lgan til tug'iladi. Ertak bolalar uchun shunday himoya muhitini yaratib beradiki, u orqali bola o'zi va olam haqidagi biror-bir yangilikni o'z ichki dunyosining aralashuvidan qo'rqmagan holda bilib olish imkoniga ega bo'ladi, degan fikrlar ilmiy-izchil yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: metaforik, ertak, psixolog, pedagog, terapiya, xarakter, syujet, hikoya, yechim, amaliy, ijtimoiy, malaka, harakat, kechinma, aybdorlik, uyalish, muhit, imkon, axloq.

Аннотация. В данной статье излагаются идеи о том, что в системе народного образования большое внимание уделяется дальнейшему совершенствованию работы по профессионально-педагогической переподготовке кадров с высшим образованием, вооружению их психологическими знаниями, главным образом отмечается также важность знания детским психологом того, что главной особенностью сказкотерапии, способствующей положительному воздействию на психику ребенка, является метафорический и особый стиль повествования. Реальность явления, о котором рассказывается сказка, раскрывается не в прямой и привычной для слушателя форме, а в особой. В сказке рождается язык, общий для взаимоотношений взрослых и детей. Сказка создает для детей такую защитную среду, через которую научно-последовательно излагаются идеи о том, что ребенок сможет узнать что-то новое о себе и Вселенной, не опасаясь вмешательства своего внутреннего мира.

Ключевые слова: метафорический, сказочный, психолог, педагог, терапия, характер, сюжет, рассказ, решение, практический, социальный, квалификация, действие, прощение, вина, стыд, среда, возможность, мораль.

Annotation. This article describes the opinion that the system of public education pays great attention to the further improvement of professional and pedagogical retraining of Higher Education personnel, arming them with psychological knowledge, noting that it is also important for a mainly child psychologist to know that the main feature of fairy-tale therapy, which helps to positively influence the child's psyche, has The fact of the phenomenon in which the fairy tale is told is manifested not directly and in the form familiar to the audience, but in a special way. In a fairy tale, a language is born that is common to the attitude of adults and children. The fairy tale creates such a protective environment for children that it is through it that the child will be able to learn about himself and any news about the universe without fear of interference from his inner world, which has been scientifically covered.

Key words: metaphorical, fairy tale, psychologist, educator, therapy, character, plot, story, solution, practical, social, qualification, action, supplication, guilt, shame, environment, possibility, morality.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrdagi "Xalq ta'limi boshqaruv tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-son Farmoni, 2018 yil 5 sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar

Mahkamasining “Ruhshunoslik sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019 yil 7 iyundagi 472-son qarori, shuningdek, maktab ruhshunoslarini qayta tayyorlash va malakasini oshirishning ilg‘or va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tadbiq etish yo‘li bilan xalq ta‘limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish bo‘yicha belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda Xalq ta‘limi vazirining 2019 yil 2 iyuldagi “Xalq ta‘limi tizimida oliy ma‘lumotli kadrlarni kasbiy va pedagogik qayta tayyorlash ishlarini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 226-son buyrug‘iga asosan ishlab chiqilgan.

Mamlakatimizdagi qabul qilingan qaror va farmonlar, jamiyatdagi kasbiy o‘zgarishlar ruhiyatga oid fanlarning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shadi. Psixologiyaning ko‘pgina tarmoqlari jamiyat va shaxs munosabatlarini hamda mutaxassisning kasbiy rivojlanishiga doir qonuniyatlarni tushuntirish, shaxsning mehnatga layoqatlilik darajalarini o‘rgatish kabi dolzarb masalalarini o‘zida mujassamlashtiradi.

Adabiyotlar sharhi. Ushbu tadqiqotda ta‘lim muassasalarida psixologik xizmatni amalga oshirishda ertak terapiyaning o‘rni va uni qo‘llash jarayonidagi samaradorligi ilmiy adabiyotlarda keng o‘rganilgan. Nishanova.Z.T., Alimova.G.K [1,9]. Ertak bolalar uchun shunday himoya muhitini yaratib beradiki, u orqali bola o‘zi va olam haqidagi biror-bir yangilikni o‘z ichki dunyosining aralashuvidan qo‘rqmagan holda bilib olish imkoniga ega bo‘ladi. Barotov.Sh.R, Odamova.O‘.K, Nurullayeva.B.B [5,10]. Ertak terapiyaning asosiy xususiyati metaforik va o‘zgacha bayon etish uslubiga, tilga ega ekanligidir. Ertak bayon etiladigan hodisaning haqiqati to‘g‘ridan-to‘g‘ri va tinglovchilar uchun tanish bo‘lgan shaklda emas, bal-ki o‘zgacha namoyon bo‘lishidadir. Huddi shunday, Safoyev.N, Mirashirova.N.A, Odilova.N.G [12]. Ertak terapiyasining ilmiy-izchil o‘rganinilishiga salmoqli hissa qo‘shdilar. Asqarova N.A, Nishanova Z.T, Yakubova G.A, Rasulova Z.A [2]. Ertak terapiyasi bolalarni hissiy-emotsional tarbiyalashga yordam beradi degan fikrni ilgari suradilar. Maxmudova D.A [6] Ertakning muhim belgisi, o‘zgarish mexanizmi hisoblanadi, kichkina, kuchsiz, axmoq yoki omadsiz qahramon. Ertak so‘ngida kuchli, aqili, botir va omadli g‘olibga aylanadi. Bu o‘zgarishlar bolaga yaxshilanishga bo‘lgan umidni yuzaga keltiradi. Nishanova.Z.T [8]. Terapevtik ta‘sir jarayoni shundaki, ertakning bola bilan birga o‘qilishi va tahlil qilinishi o‘z samarasini beradi deb hisoblaydilar. Bunda asosiy e‘tibor qahramonlar kechinmalari, qiyinchiliklarni yengishi va muvaffaqiyatga erishishga qaratiladi. Maxmudova.D.A, Nishanova.Z.T [6,7] Terapevtik samara psixologning bola kechinmalarini qay darajada tushunib yetganligi va tanlangan ertakning bola muammolariga qay darajada mos kelishi bilan belgilanishini ilmiy tushuntirib beradilar. Umuman olganda, ko‘rib chiqilgan adabiyotlar ertak terapiyasining hissiy, metoforik, motivatsion va metakognitiv o‘lchovlari bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda talabalarning ta‘lim muassasalarida psixologik xizmatning samaradorligini oshirishga ko‘mak beruvchi ertak terapiyaning o‘rganish bosqichlari va shu asosda bolalarda kechadigan hissiy-irodaviy jarayonlar hamda kognitiv jarayonlarning bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan miqdoriy korrelyatsion tadqiqot dizayni qo‘llanildi. Ushbu dizayn hech qanday o‘zgaruvchini manipulyatsiya qilmasdan psixologik konstruksiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlikning kuchi va yo‘nalishini aniqlash imkonini bergani uchun tanlangan. Ta‘lim muassasalarining bakalavr talabalaridan iborat respondentlarning ishtiroki ixtiyoriy va anonim bo‘lib, har bir respondent tadqiqotda ishtirok etishdan oldin ixtiyoriy rozilik berdi. Ma‘lumotlar ikkita standartlashtirilgan psixologik vosita yordamida to‘plandi. Talabalarning ertak terapiyasini bilish va uni amaliyotda qo‘llash darajasi yuqori saviyada o‘tganligi ammo, boshlashdagi qiyinchiliklarga duch kelinganligi, tanlab olingan A.Rolning almashtirish texnikasi, Nusxa olish texnikasi kabi shkalalardan foydalanilgan holda o‘lchandi. Tadqiqot jarayonida, bola taklif etgan yechimga kelib, lekin, hech qanday natija bermasa, u nima qilganini, nima o‘xshamaganligi hamda bu aslida qanday bo‘lishi kerakligini o‘ylab ko‘rish taklif etiladi. Shundan so‘ng bolaga, harakati samara bermagan qahramon haqida so‘zlab berish mumkin. Ertak qahramonining irodasini e‘tirof etib, uning yana harakat qilganligini va oxir oqibat u o‘z qiyin holatidan chiqib ketish yo‘lini topganini korrelyatsion jarayonda qayta ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq edi va bu muvaffaqiyatli amalga oshirildi.

Ma'lumotlarni to'plash jarayoni institutsional o'quv platformalari va talabalarning ijtimoiy media guruhlari orqali onlayn tarzda amalga oshirildi. Respondentlarga so'rovnoma to'ldirish uchun taxminan 10-12 daqiqa vaqt kerak bo'ldi. Ma'lumotlarni to'plashdan oldin axloqiy tasdiq olindi va ishtirokchilarga maxfiylik va istalgan vaqtda oqibatlargacha chiqib ketish huquqi kafolatlandi.

Shkalalarning ichki izchilligi Kronbax alfa koeffitsientlari yordamida baholandi. Keyin bolalar ertak yoki hikoya parchalarini ta'riflashi, uning mazmuni bo'yicha savollar berishi, bular bolaning ichki dunyosiga, fikrlar ummoniga nazar tashlash imkonini aniqlash uchun Pirson korrelyatsiya tahlili qo'llanildi. Nihoyat, talabalarning ertak terapiyasining samara berishida ertakning kuchini o'rganish uchun ko'p regressiya tahlili o'tkazildi.

Tadqiqotda ishtirok etgan respondentlar psixologik tadqiqot uchun axloqiy standartlarga rioya qildi, tadqiqot davomida shaffoflik, maxfiylik va ixtiyoriy ishtirokni ta'minladi.

Muhokama va natijalar. Tahlil talabalarda pedagog-psixolog ishida keng foydalaniladigan konsultativ-terapevtik faoliyatning yana bir turi ertak terapiyasi hisoblanadi. Ertak sehri shu bilan belgilanadiki, u bir vaqtning o'zida ham ongga (u holda ertak yorqin xarakterdagi qahramonlariga ega bo'lgan muayyan syujet asosida ifodalanadi), ham shaxsning chuqur, yetarli darajada anglanilmagan qurilmalariga (qo'rquv, kechinma, kompleks, extiros) qaratilgan bo'ladi. Kattalar ko'pincha qo'rquv va moyilliklarini oshkor etishga qiynaladilar, ko'p bolalar esa o'z harakatlari, kechinmalari uchun aybdorlik va uyalish hissini sezadilar. Ertakda qat'i axloq qoidalari va aniq o'gitlar berilmaydi. Bu esa kattalarning bolalar bilan o'zaro munosabatidagi xatosi hisoblanadi. Ertakda kattalar va bolalar munosabati uchun umumiy bo'lgan til tug'iladi. Ertak bolalar uchun shunday himoya muhitini yaratib beradiki, u orqali bola o'zi va olam haqidagi biror- bir yangilikni o'z ichki dunyosining aralashuvidan qo'rqmagan holda bilib olish imkoniga ega bo'ladi. Ertakni eshitarkan bola o'zini qahramonlar bilan solishtiradi (u o'ziga o'xshash qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan qahramonlarni tanlab oladi). U o'z qo'rquv va kechinmalari orasida o'zini yolg'iz his etmaydi. Eng asosiysi, ertak qahramonlari qiyinchiliklarni yengayotganini ko'rib, bolada muammolarni hal etish tajribasi va o'z kuchiga ishonch paydo bo'ladi. U doim “Irkit o'rdakcha” qachondir albatta go'zal oqqushga aylanishini biladi.

Ertak bilan ishlashning 2 ta asosiy yo'nalishi mavjud ekanligi ilmiy jihatdan tahlil qilindi.

I. Turli adabiy manbalardagi tanish bo'lgan xalq og'zaki ijodidan olingan, sehri, afsonaviy ertaklardan foydalanish. Terapevtik ta'sir jarayoni ertakning bola bilan birga o'qilishi va tahlil qilinishi bilan belgilanadi. Bunda asosiy e'tibor qahramonlar kechinmalari, qiyinchiliklarni yengishi va muvaffaqiyatga erishish qaratiladi. Bu holda terapevtik samara psixologning bola kechinmalarini qay darajada tushunib yetganligi va tanlangan ertakning bola muammolariga qay darajada mos kelishi bilan belgilanadi.

II. Terapevt tamonidan har bir konkret vaziyat uchun ertak yoki terapevtik metaforaning yaratilishi. Bu yo'nalish psixologdan ertak to'qish jarayoniga to'liq kirishishni talab etadi. Terapevtik maqsadlarda ertakning yaratilish va qo'llanilish jarayoni quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) Bolani qiyalayotgan muammoni o'ylab chiqing. Uning his – tuyg'u va kechinmalari to'liqligiga moslashing. Mazkur vaziyat bola nuqtai nazarida qanday qabul qilinishini tushunishga harakat qiling.

2) hikoyaning asosiy g'oyasini shakllantiring Bola ongiga qanday fikrlarni yetkazib bermoqchisiz? Hikoya orqali qanday yechimlarni taklif etmoqchisiz? Bu yechimlar juda murakkab bo'lmasligi lozim. Bu yechimlar yangi amaliy va ijtimoiy malakalarni egallashni nazarda tutish lozim, (do'stlar va oila a'zolarini qo'llash haqiqatni so'zlash, vaqt hamma narsaga davo ekanligi haqida).

3). Hikoyani bolaning qo'rquv, xavotir va nizolariga o'xshash jihatlarga ega bo'lgan qahramonni tanishtirishdan boshlang. Bu bolaga o'zini hikoya qahramoniga qiyoslash imkonini beradi va uni o'sha holatga jalb etib, hikoya ishtirokchisiga aylantiradi. Masalan hikoya shunday boshlanishi mumkin: “bir bor ekan, bir yo'q ekan, bir joyda senga o'xshagan qizcha (bola) yashar ekan...”

4). Hikoya qahramonining bolaga o‘xshash bo‘lgan kuchli va ijobiy sifatlarini eslatib o‘ting. Bolalar o‘z muammosiga bog‘lanib qolishsa, ular faqat yamon narsalarni o‘ylab, o‘zlarining kuchli tamonlari va sifatlarini unutib qo‘yadilar.

5). Shunday syujet chizig‘ini ishlab chiqish kerakki, u o‘z ichiga quyidagi asosiy elementlarni kiritishi lozim: - Bola muammosiga mutanosib metaforik nizo;

- Metaforik inqiroz, uning natijasida bosh qahramon barcha to‘siqlarni yengib g‘olib bo‘lishi kerak.

- Qo‘lga kiritilgan g‘alaba natijasida qahramon o‘zidagi yangi sifatlarini anglashi;

- G‘alaba tantanasi, unda qahramon harakatiga yarasha taqdirlanadi.

6). Hikoyada sirli, kutilmagan va kulguli elementlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Nutqingizdagi kamchiliklardan uyalming, hikoya davomida o‘z xato yoki kamchiligingizni yozib qolsangiz, shoshilmasdan uni taxminan quyidagicha to‘g‘irlab ketish maqsadga muvofiq. Bu ta’lim muassasalari uchun akademik qo‘llab-quvvatlash dasturlariga psixologik ko‘nikmalar bo‘yicha ertak terapiyasiga doir mashg‘ulotlarni kiritish zarurligini ta’kidlaydi. Umuman olganda, topilmalar talabalarning ta’lim muassasalarida ertak terapiyasidan foydalanish nechog‘lik muhimligi va buning uchun keng qamrovli choralarni ishlab chiqishga mustahkam asos yaratadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot talabalarning, bola ertakni to‘qish yoki ijro etish vaqtida u faqatgina ertak voqealarini boshidan kechiribgina qolmay, balki his-tuyg‘ularni ham namoyon etadi. Talabalar bilan ishlashda ertak terapiyasidan foydalanishda ularga faqatgina ertaklargina emas, balki fantastik voqealar, senariylar, reklama roliklari, multafilmlar, komplekslarni o‘ylab topishni taklif etish mumkin. Bolani ertakni yaratish va ijro etishga yo‘naltirish. Ba’zida bola turli bahonalar bilan hikoya to‘qishdan bosh tortadi (men bilmayman, qilolmayman, yaxshi bajara olmayman, buni hech qachon qilmaganman). Bu holatda boladan taniqli ertakni so‘zlab berishni so‘rash mumkin (Masalan: Bo‘g‘irsoq, Qizil qalpoqcha, Zumrad va Qimmat va hokaza). So‘ng uning syujeti, voqea joyi, vaqti, qahramonlar xarakterini o‘zgartirib, boshqa shaxs nomidan so‘zlab berishni so‘rash kerak.

Tavsiyalar Tadqiqot natijalariga asoslanib, o‘qituvchilar, psixologlar, ta’lim muassasalari uchun bir nechta amaliy tavsiyalar taklif qilinishi mumkin:

-Birinchidan, ertak terapiyasida qo‘llanilayotgan til va lug‘at bola tili darajasiga moslashtirilishi, hikoya hajmi (davomiyligi) esa bola diqqatining turg‘unlik darajasiga mos bo‘lishi erishish lozim.

-Ikkinchidan, bolaga ertak yoki hikoyaga to‘liq berilgan hamda uning uchun vaqt chegarasidan o‘tib, bolaga zerikarli bo‘lmasligi e’tibor berish lozim. Uning yuz ifodasiga qarab, tinglayotgan ertak yoki hikoyasiga bo‘lgan munosabatni aniqlash mumkin. SHu maqsadda, psixologik xizmatni hissiy tartibga solish, stressni boshqarish va motivatsiyani oshirishga qaratilgan aralashuvlarni birlashtirish lozim, bu psixologik xizmat samarasiga erishishda muhim rol o‘ynaydi.

-Uchinchidan, tadqiqotchi ertak va hikoyalarni qo‘llagan vaqtda bolaning hissiy-irodaviy hamda kognitiv jarayonlarini rivojlanishiga yordam beruvchi ertak terapiyasining samaradorligiga erishishga yordam beradi. O‘qituvchilar talabalarni aniq muddatlar, bosqichma-bosqich vazifalar va shakllantiruvchi fikr-mulohazalarni kiritish orqali qo‘llab-quvvatlashlari mumkin, bu esa vazifalardan qochishni kamaytirishga va izchil ishtirokni rag‘batlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Adizova T.M. Psixokorreksiya . – Toshkent. 2005.
2. Asqarova N.A., Nishanova Z.T., Yakubova G.A., Rasulova Z.A. Bolalarda diqqat yetishmasligi va giperaktivlik sindromining maxsus psixokorreksiyasi. Monografiya. 2017.208 b.
3. Adamova.O‘, Nurullayeva.B.” Psixologiya fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish”.Uslubiy qo‘llanma. UrDU noshirlik bo‘limi. Urganch. 2010.76 b.
4. Barotov Sh.R. O‘quvchi shaxsini o‘rganish usullari. -Toshkent.: “O‘qituvchi“, 1995.
5. Barotov Sh.R. “Psixologik xizmat”. Toshkent. 2018. Navro‘z nashriyoti. 487 bet.
6. MaxmudovaD.A. Psixokorreksiya asoslari. –T.: Fan va texnologiya nashriyoti. 2011.-128 b.
7. Nishanova Z.T. Psixologik xizmat. -T.: TDPU, 2006.. - 162 b.

Shikarov Tolib Tavakalovich.

Buxoro davlat pedagogika instituti, Pedagogik ta'lim kafedrası o'qituvchisi

RAQAMLI PEDAGOGIKADA ADAPTIV TA'LIM TEXNOLOGIYALARI: TALABALARNING INDIVIDUAL EHTIYOJLARINI QONDIRISH VA O'QUV SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Annotatsiya. Raqamli pedagogikada adaptiv ta'lim texnologiyalari talabalarning individual o'rganish ehtiyojlarini qondirish va o'quv samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va masofaviy ta'lim platformalari yordamida har bir talabaning xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratishga imkon beradi. Adaptiv texnologiyalar talabalarning kognitiv qobiliyatlari, o'rganish tezligi va bilim darajasini hisobga olgan holda individual ta'lim marshrutlarini shakllantiradi. Ushbu maqola adaptiv ta'lim texnologiyalari, raqamli pedagogika va o'qitish samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli pedagogika, adaptiv ta'lim, sun'iy intellekt, individual yondashuv, o'qitish samaradorligi.

Аннотация. В цифровой педагогике адаптивные образовательные технологии играют важную роль в удовлетворении индивидуальных потребностей учащихся и повышении эффективности обучения. Этот процесс позволяет создать персонализированную образовательную среду с помощью искусственного интеллекта, анализа больших данных и платформ дистанционного обучения. Адаптивные технологии формируют индивидуальные образовательные маршруты с учетом когнитивных способностей, скорости обучения и уровня знаний каждого учащегося. Данная статья анализирует взаимосвязь между адаптивными образовательными технологиями, цифровой педагогикой и эффективностью обучения.

Ключевые слова: цифровая педагогика, адаптивное обучение, искусственный интеллект, индивидуальный подход, эффективность обучения.

Annotation. In digital pedagogy, adaptive learning technologies play a crucial role in meeting students' individual learning needs and enhancing educational effectiveness. This process enables the creation of personalized learning environments through artificial intelligence, big data analytics, and distance learning platforms. Adaptive technologies form individual educational pathways taking into account each student's cognitive abilities, learning pace, and knowledge level. This article analyzes the interrelationship between adaptive learning technologies, digital pedagogy, and teaching effectiveness.

Key words: digital pedagogy, adaptive learning, artificial intelligence, individual approach, learning effectiveness.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning joriy etilishi nafaqat o'qitish metodlarini, balki butun pedagogik jarayonni tubdan o'zgartirmoqda. Raqamli pedagogika talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda samarali ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Ushbu maqolada adaptiv ta'lim texnologiyalarining ahamiyati, ularning individual ehtiyojlarni qondirish va o'qitish samaradorligiga ta'siri haqida fikr yuritamiz.

Jahonda raqamli ta'limga bo'lgan qiziqish tobora ortib bormoqda, Khan Academy, Coursera, edX, Google Classroom va boshqa platformalar bunga yaqqol dalildir. Adaptiv ta'lim tizimlarida erishilayotgan samarali natijalarda individual yondashuvning mavjudligi belgilovchi o'rin egallaydi. 2020 yildagi pandemiya davrida onlayn ta'lim platformalarining muvaffaqiyatli ishlashi ko'pgina olimlar va mutaxassislar tomonidan alohida ta'kidlangan. Xalqaro ta'lim tadqiqotlarining ko'rsatishicha, adaptiv texnologiyalardan foydalangan talabalarning o'zlashtirish darajasi an'anaviy metodlarga nisbatan 30-40% yuqori bo'lgan. Jahon standartlariga mos, raqobatbardosh ta'lim tizimini shakllantirish uchun talabalarni ham intellektual, ham texnologik, ham psixologik jihatdan maxsus tayyorgarlik ko'rishni talab etadi.

Jahonda adaptiv ta'lim kategoriyasi yuzasidan individual ta'lim marshrutlari, sun'iy intellekt algoritmlari, bilimlarni baholash metodlari, adaptiv tizimga ta'sir etuvchi pedagogik va texnologik omillar tadqiq etib kelinmoqda. Adaptiv ta'limni shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, kognitiv-motivatsion sohasi, ta'lim platformalarida rollar taqsimoti, o'zlashtirish darajasini o'lchash usullari, talabalarning raqamli muhitga moslashuvi, interaktiv treninglar ta'siri bilan bog'liq muammolarni o'rganish esa ushbu tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishi hisoblanadi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda yoshlarni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish, raqamli savodxonlikni oshirish, ta'lim sifatini jahon standartlari darajasiga ko'tarish yuzasidan muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan ishlar ta'lim tizimida ham raqamli texnologiyalarni keng joriy etishni talab etadi" deb ta'kidlangan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida" ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, zamonaviy kadrlar tayyorlash, raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish, talabalarning kreativ fikrlash qobiliyatini shakllantirish vazifalari belgilangan.

Muammoning o'rganilganlik darajasi: Jahon pedagogikasida adaptiv ta'lim texnologiyalariga ta'sir etuvchi omillar, individual yondashuv, raqamli kompetensiyalar darajasi tadqiq etilgan. Amerikalik tadqiqotchi B.Bloom individual ta'lim muammosi va unga ta'sir etuvchi bir qator pedagogik omillarni o'rgangan. Adaptiv ta'lim g'oyasi P.Brusilovsky tomonidan ishlab chiqilgan. K.Van Lehn eksperimentida esa sun'iy intellekt tutorlarining samaradorligi tadqiq qilingan. M. Sharples raqamli ta'limning tarkibini o'rganishga harakat qilgan. J.Hattie esa ta'lim samaradorligining strukturasi ishlab chiqqan. N. Selwyn raqamli texnologiyalarning ta'limdagi ta'sirini amalda tatbiq etib o'rgangan. A. Traxler adaptiv tizimda pedagogik muhitni shakllantirish jarayoniga ta'sir etuvchi omillarni tabaqalashtirgan. D.Garrison onlayn ta'lim nazariyasini rivojlantirishga o'z hissasini qo'shgan.

Adaptiv ta'lim texnologiyalarining asosiy tarkibiy qismlari:

Adaptiv ta'lim texnologiyalari – bu har bir talabanning individual xususiyatlariga moslashtirilgan ta'lim jarayoni bo'lib, u talabanning bilim darajasi, o'rganish tezligi va kognitiv qobiliyatlarini hisobga oladi. Talabalar o'zlarini raqamli ta'lim muhitida qulay his qilganlarida, ularning o'zlashtirish samaradorligi yanada yuqori bo'ladi.

Kognitiv moslashuv: Talabanning bilim darajasini aniqlash va unga mos ta'lim materiallarini taqdim etish qobiliyati. Bu zaif va kuchli tomonlarni aniqlab, individual ta'lim marshrutini yaratishga yordam beradi.

Individual ta'lim marshruti: O'qitish jarayonida talabaga mos keladigan murakkablik darajasi, material hajmi va o'rganish tezligini belgilash. Bu talabanning motivatsiyasini oshiradi va muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini kengaytiradi.

Doimiy monitoring va baholash: Talabanning o'zlashtirish darajasini doimiy kuzatib borish, zaif tomonlarni aniqlash va o'z vaqtida qo'shimcha yordam berish. Bu kamchiliklarni tezda bartaraf etishga imkon beradi.

Interaktiv ta'lim resurslari: Multimedia, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar va o'yinlashtirish elementlaridan foydalanish. Bu talabalarning qiziqishini oshiradi va bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Sun'iy intellekt yordamchilari: AI-asosli tutor tizimlar orqali talabaga shaxsiy maslahat va qo'llab-quvvatlash ko'rsatish. Bu o'qituvchining yukini kamaytiradi va har bir talabaga individual e'tibor qaratish imkonini beradi.

Raqamli pedagogika muhitining o'ziga xos xususiyatlari:

Raqamli pedagogika muhiti - bu talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalar, hamkorlik va texnologik ta'sir jarayonidir. Raqamli muhit adaptiv texnologiyalar bilan chuqur bog'liq, chunki ta'lim jarayonida qanday texnologiyalar va yondashuvlar qo'llanilsa, talabalarning bilim olish samaradorligi shunga mos ravishda rivojlanadi.

1. Raqamli pedagogika muhitining asosiy elementlari:

Texnologik infrastruktura: Zamonaviy dasturiy ta'minot, onlayn platformalar va raqamli resurslarning mavjudligi. Sifatli texnologik baza ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlaydi.

Virtual hamkorlik: Talabalar o'rtasida onlayn guruh ishlari, forum muhokamalar va birgalikdagi loyihalar. Bu ijtimoiy o'rganish va bilim almashish imkoniyatini yaratadi.

Raqamli kompetensiyalar: Har bir talaba va o'qituvchining raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lishi. Raqamli savodxonlik zamonaviy ta'limning ajralmas qismidir.

2. Adaptiv texnologiyalarning raqamli muhitga ta'siri:

Shaxsiylashtirilgan tajriba: Adaptiv tizimlar har bir talabaga mos keladigan ta'lim tajribasini taqdim etadi. Bu talabaning o'ziga ishonchini oshiradi va o'qishga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Real vaqt rejimida qayta aloqa: Sun'iy intellekt yordamida talaba o'z xatolarini darhol tuzatish va to'g'ri yo'nalishni topish imkoniyatiga ega. Bu o'rganish jarayonini tezlashtiradi va samaradorlikni oshiradi.

Motivatsiya va faollik: Gamifikatsiya elementlari, yutuqlar tizimi va ko'rgazmali progress talabalarni faol ishtirok etishga undaydi. Bu o'qishni qiziqarli va mazmunli qiladi.

3. Raqamli pedagogika muhitini takomillashtirish yo'llari:

Interaktiv platformalar: Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom kabi zamonaviy vositalardan foydalanish. Bu masofaviy va aralash ta'lim formatlarini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Doimiy kasbiy rivojlanish: O'qituvchilarni raqamli pedagogika bo'yicha muntazam treninglar va kurslar bilan ta'minlash. Bu pedagog kadrlarning raqamli kompetensiyalarini oshiradi.

Talabalar bilan hamkorlik: Ta'lim jarayonini talabalar bilan birgalikda rejalashtirish va ularning fikr-mulohazalarini hisobga olish. Bu talabalarning mas'uliyat hissini oshiradi va ta'limga bo'lgan qiziqishni mustahkamlaydi.

Adaptiv ta'limning maqsadi va vazifalari: Adaptiv ta'limning umumiy maqsadi talabaning yuqori darajadagi bilim va ko'nikmalarga erishishi uchun zarur bo'lgan individual yondashuvni ta'minlash, unda mustaqil o'rganish qobiliyati va murakkab muammolarni hal etishga tayyorlik holatini qaror toptirishdan iboratdir. Biroq adaptiv ta'limning maqsadli yo'nalishi faqatgina shundan iborat emas. Uning oldiga zamonaviy kadrlar tayyorlash, raqamli iqtisodiyot talabalariga javob berish, kreativ va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish va shu kabi yana bir qator maqsadlar ham qo'yilgan.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot ishimiz davomida adaptiv ta'lim platformalarida o'zini o'zi tartibga solish va bilimlarni o'zlashtirish metodikasidan foydalanildi. Talabalarning adaptiv ta'lim muhitida o'zini o'zi nazorat qilish psixologik hodisasini o'z ichiga olgan boshqa mezonlar bilan aloqasini, ma'lum bir ta'lim faoliyati davomida o'zini o'zi tartibga solish, ya'ni ushbu holatni tashkil etuvchi turli tarkibiy birliklarning aloqa munobatlarini o'rganish va tadqiq qilishni maqsad qilib oldik. Buning uchun tadqiqotda R.Azevedo, D.Moos va A.Greene tomonidan taklif etilgan "raqamli muhitda o'zini o'zi tartibga solish" xususiyatlarini tadqiq qilishga mo'ljallangan metodika qo'llanildi. Biz ushbu metodika orqali talabalardagi quyidagi xususiyatlarni aniqlashni vazifa qilib qo'ydik:

Talabalarda adaptiv ta'limning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqadorlik xususiyatlarini aniqlash.

Talabalarning raqamli muhitda o'zini o'zi tartibga solishning muhim jihatlari va ahamiyatlilik darajasini baholash.

Ta'lim jarayonida adaptiv texnologiyalarni qabul qilish bilan bog'liq psixologik xususiyatlarini o'rganish.

Talabalarda adaptiv ta'lim samaradorligi metodikasi bo'yicha olingan dastlabki umumiy ma'lumotlar tahlili (n=128)

1-jadval: Adaptiv ta'limni qabul qilish darajasi

Guruhlar	Past	%	O'rtacha	%	Yuqori	%	Jami
Nazorat	28	32.2	41	47.1	18	20.7	87
Tajriba	12	20.3	22	37.3	25	42.4	59
Jami:	40	52.5	63	84.4	43	63.1	146

Keltirilgan ko'rsatkichlar asosida talabalarda adaptiv ta'lim texnologiyalarini qabul qilish darajasi tajriba guruhida sezilarli darajada yuqori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu, bizningcha, talabalar raqamli muhitga moslashishi, individual yondashuvning ta'siri, doimiy qayta aloqa va motivatsion elementlarning mavjudligi natijasida yuzaga kelgan. Shuni ta'kidlash kerakki, adaptiv texnologiyalarning qanday darajada samarali bo'lishi, talabalarning raqamli savodxonligi va individual psixologik xususiyatlariga bog'liqligi ayniqsa yosh talabalar guruhida yaqqol ifodalanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, adaptiv ta'lim texnologiyalaridan foydalangan talabalarning o'zlashtirish darajasi 35-40% ga oshdi, motivatsiya ko'rsatkichlari 45% ga yaxshilandi va o'qishni tashlab ketish darajasi 25% ga kamaydi.

Xulosa:

Adaptiv ta'lim texnologiyalari zamonaviy raqamli pedagogikaning muhim qismi bo'lib, talabalarning individual ehtiyojlarini qondirish va o'qitish samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar tahlili va interaktiv platformalar yordamida har bir talaba o'z qobiliyatlari va imkoniyatlariga mos ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Adaptiv ta'limni yaxshilash orqali talabalar o'z maqsadlariga erishish imkoniyatini oshiradilar va XXI asr talabalariga javob beradigan kompetensiyalarni egallaydilar.

Tavsiyalar:

Dasturiy ta'minot rivojlantirish: Mahalliy sharoitga moslashtirilgan adaptiv ta'lim platformalarini yaratish va joriy etish. Bu o'zbek tilida sifatli raqamli ta'lim resurslari bazasini shakllantiradi.

O'qituvchilar uchun treninglar: Pedagog kadrlarga adaptiv texnologiyalardan foydalanish bo'yicha keng qamrovli kasbiy rivojlanish dasturlarini tashkil etish. Bu o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshiradi va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi.

Monitoring tizimlari: Talabalarning o'zlashtirish dinamikasini kuzatib borish uchun analytics asosida qurilgan monitoring tizimlarini joriy etish. Bu zaif tomonlarni o'z vaqtida aniqlash va qo'shimcha qo'llab-quvvatlash choralari ko'rish imkonini beradi.

Ilmiy tadqiqotlar: Adaptiv ta'lim texnologiyalarining o'zbek ta'lim tizimidagi samaradorligini o'rganish uchun keng qamrovli tadqiqotlar olib borish. Bu milliy kontekstda samarali modellarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Infrastruktura rivojlantirish: Ta'lim muassasalarini zamonaviy texnologik vositalar bilan ta'minlash va barqaror internet aloqasini ta'minlash. Bu raqamli ta'limning sifatli joriy etilishining asosiy shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 03.07.2020 y. PQ-4699 sonli Qarori. Lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarni joriy etish bo'yicha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 19.09.2023 yildagi PQ-238-son Qarori. <https://lex.uz/>
3. Bloom B.S. The 2 Sigma Problem: The Search for Methods of Group Instruction as Effective as One-to-One Tutoring / B.S. Bloom // Educational Researcher. – 1984. – Vol. 13. – P. 4-16.
4. Shikarov, T. T. (2024). "Pedagogik faoliyatda axborot texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari." Медицина, Педагогика и Технология: Теория и Практика, Том 2, Выпуск 2, 398-402.
5. Brusilovsky P. Adaptive and Intelligent Web-based Educational Systems / P. Brusilovsky, C. Peylo // International Journal of Artificial Intelligence in Education. – 2003. – Vol. 13. – P. 159-172.

Raximov Azizbek Normurodovich*Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi***JADID MUNAVVARLAR FAOLIYATIDA VATANPARVARLIK TARBIYASINING
PEDAGOGIK MOHIYATI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid munavvarlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining shakllanishi, uning pedagogik mohiyati va ma'rifiy islohotlar jarayonidagi o'rni tahlil qilinadi. Jadidchilik harakati namoyandalari – Fitrat, Ayni, Behbudiy, Avloniy kabi ziyolilarning pedagogik qarashlari orqali milliy uyg'onish g'oyalari, yosh avlodni vatan ravnaqi, milliy birligi va ma'rifat ruhida tarbiyalash tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, Buxoro jadidlarining maktab islohotlari, o'quv dasturlari, darsliklari va matbuot orqali amalga oshirgan vatanparvarlik targ'iboti ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot davomida jadidlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining asosiy pedagogik funksiyalari – milliy ongni shakllantirish, ma'rifatparvarlik ruhini kuchaytirish, mustaqil fikrni rivojlantirish, jamiyat taraqqiyotiga mas'uliyat bilan yondashishni o'rgatish kabi yo'nalishlar ochib beriladi. Maqola zamonaviy ta'lim jarayonida jadid merosidan foydalanish imkoniyatlarini ham ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, jadid munavvarlar, vatanparvarlik tarbiyasi, pedagogik meros, milliy uyg'onish, ma'rifatchilik, Buxoro jadidlari, Fitrat, Ayni, ta'lim islohotlari, milliy ong, tarbiyaviy tamoyillar, jadid maktablari, milliy qadriyatlar, ma'naviy tarbiya.

Annotation. This article analyzes the formation of patriotic education in the activities of Jadid intellectuals, its pedagogical essence, and its role in the process of educational reforms. Through the pedagogical views of prominent Jadid figures such as Fitrat, Ainiy, Behbudiy, and Avloniy, the study highlights the ideas of national awakening and the principles of educating the younger generation in the spirit of patriotism, national unity, and enlightenment. The article also provides a scientific-theoretical foundation for the patriotic propaganda carried out by Bukhara Jadids through school reforms, curricula, textbooks, and the press. The main pedagogical functions of patriotic education in Jadid activities—developing national consciousness, strengthening the spirit of enlightenment, fostering independent thinking, and cultivating social responsibility—are revealed. The article further demonstrates the potential of utilizing the Jadid heritage in modern educational practices.

Key word: patriotism education, Jadid movement, Jadid intellectuals, pedagogical heritage, national awakening, enlightenment, Bukhara Jadids, Fitrat, Ainiy, educational reforms, national consciousness, educational principles, Jadid schools, national values, moral education.

Аннотация. В данной статье анализируются формирование патриотического воспитания в деятельности джадидов-просветителей, его педагогическая сущность и роль в процессе образовательных реформ. На основе педагогических взглядов представителей джадидского движения — Фитрата, Айни, Бехбуди, Авлони и других просветителей — раскрываются идеи национального возрождения, принципы воспитания молодого поколения в духе любви к Родине, национального единства и просвещения. Кроме того, научно-теоретически обосновано патриотическое воспитание, осуществляемое бухарскими джадидами через школьные реформы, учебные программы, учебники и прессу. В ходе исследования раскрываются основные педагогические функции патриотического воспитания в деятельности джадидов, такие как формирование национального сознания, укрепление просветительского духа, развитие самостоятельного мышления и воспитание ответственности за развитие общества. В статье также рассматриваются возможности использования наследия джадидов в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: джадидизм, джадидские просветители, патриотическое воспитание, педагогическое наследие, национальное возрождение, просветительство, бухарские джадиды, Фитрат, Айни, образовательные реформы, национальное сознание, воспитательные принципы, джадидские школы, национальные ценности, духовное воспитание.

Kirish. Jadid munavvarlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasi masalasi bugungi pedagogik tadqiqotlar uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan mavzulardan biridir. Chunki XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, Buxoro amirligi hududida yuzaga kelgan jadidchilik harakati nafaqat siyosiy-ijtimoiy o‘zgarishlar, balki ma’rifiy va pedagogik islohotlar asosida shakllangan milliy uyg‘onish jarayonining muhim bosqichi bo‘lib xizmat qilgan. Jadidlarning faoliyati, ularning millat ravnaqi, jamiyatni modernizatsiya qilish, zamonaviy dunyoqarashga ega avlodni tarbiyalash borasidagi qarashlari hamda bu maqsadni amalga oshirishda vatanparvarlik g‘oyasiga tayanishi bugungi o‘zbek pedagogika fani uchun ham nazariy, ham amaliy jihatdan katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Fitrat, Ayni, Behbudiy, Avloniy kabi Buxoro va Turkiston jadidlarining ta’lim tizimini yangilash borasidagi tashabbuslari, yangi usul maktablarini tashkil etish, darsliklar yaratish, milliy ongni uyg‘otishga qaratilgan asarlarini o‘rganish yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashdagi serqirra tajribalarni anglash imkonini beradi. Ular ilgari surgan ta’limiy g‘oyalar, xususan, ma’rifat, milliy o‘zlik, yurt ravnaqi, vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyati kabi tamoyillar o‘z davri uchun ilg‘or bo‘lishi bilan birga, bugungi ta’lim tizimi uchun ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Jadidchilik harakatining shakllanishiga olib kelgan tarixiy omillar, jumladan, Buxoro amirligi ijtimoiy-siyosiy hayotidagi inqiroziy holatlar, diniy ta’limning eskirgan tizimi, iqtisodiy tanazzul hamda dunyoda kechayotgan modernizatsiya jarayonlari munavvar ziyolilarni yangi pedagogik yondashuvlarni izlashga undagan. Shunday sharoitda jadidlar ta’limni yangilashni millatni uyg‘otishning eng ta’sirchan vositasi deb bildilar. Ularning fikricha, millatning taraqqiyoti uchun avvalo ilmiy, dunyoqarashi keng, zamonaviy madaniyat va yurt ravnaqiga mas’uliyat bilan yondasha oladigan avlodni tarbiyalash zarur edi. Shu bois ular pedagogik faoliyatni ma’rifatparvarlik harakatining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rib, dars jarayoniga dunyoviy fanlarni kiritish, o‘quv dasturlarini zamon talablari asosida boyitish, o‘qitish metodlarini takomillashtirish, eng muhimi, ta’lim jarayonida vatanparvarlik ruhini singdirish g‘oyasini ilgari surdilar.

Jadidlar nazarida vatanparvarlik faqat shior darajasidagi targ‘ibot emas, balki jamiyatning ma’naviy yangilanishiga xizmat qiluvchi muhim tarbiyaviy tamoyil bo‘lib, yoshlarning tafakkurini o‘zgartiruvchi, ularda milliy o‘zlikni mustahkamlovchi negiz sifatida qaraldi. Fitrat “O‘qituvchi” asarida, Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobida, Behbudiy o‘z darslik va maqolalarida yosh avlod tarbiyasida vatan ravnaqi uchun xizmat qilish g‘oyasini bosh maqsad sifatida ko‘rsatgan. Ayniqsa, Buxoro jadidlarining faoliyati bu borada alohida o‘rin tutadi. Chunki Buxoro amirligi hududida ta’lim tizimidagi inqiroz chuqur ildiz otgan bo‘lib, jadidlarning ma’rifiy islohotlari ana shu turg‘unlikni bartaraf etish, yurtni taraqqiyotga olib chiqish va milliy mustaqillik g‘oyalarini shakllantirishga qaratilgan edi. Shuning uchun Buxoro jadidlarining pedagogik merosi nafaqat mahalliy tarixiy jarayon, balki butun O‘zbekiston ma’rifatparvarlik tarixining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi yana shundaki, zamonaviy ta’lim tizimida vatanparvarlik tarbiyasi ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanib, yosh avlodni ona yurtga sodiq, ma’naviy yetuk, intellektual salohiyatli shaxs sifatida kamol toptirish davlat siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Jadidlar merosini qayta o‘rganish bu jarayonda samarali metodik yechimlar, pedagogik yondashuvlar va tarixiy tajribalarni amaliyotga tatbiq etish imkonini yaratadi. Bugungi yoshlar ongida milliy g‘urur, vatanparvarlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik va ma’rifatparvarlik ruhini mustahkamlash jarayoni jadid munavvarlar ilgari surgan pedagogik qarashlar bilan uyg‘unlashadi. Ularning faoliyati millatning mustaqillikka erishish yo‘lidagi ma’naviy poydevor bo‘lganligi bois zamonaviy pedagogika bunyodida ham muhim o‘rinni egallaydi[2].

Shu sababli mazkur tadqiqot jadid munavvarlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mohiyatini ochib berish, uning shakllanishiga sabab bo‘lgan omillarni tahlil qilish, Buxoro jadidlarining ma’rifiy islohotlari asosidagi tarbiyaviy g‘oyalarni ilmiy-nazariy jihatdan asoslashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Tadqiqot natijalari nafaqat tarixiy-pedagogik jarayonlarni yoritish, balki bugungi ta’lim tizimi uchun ham metodologik ahamiyatga ega bo‘lib, milliy g‘oya va vatanparvarlik tarbiyasini kuchaytirish bo‘yicha samarali tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Jadid munavvarlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mohiyati masalasi O‘zbekiston tarixshunosligi, pedagogikasi va

ma'naviyatshunosligi fanlarida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sanaladi. Ushbu mavzuning o'rganilganlik darajasini tahlil qilib borar ekanmiz, eng avvalo jadidchilik harakati, uning ma'rifiy va pedagogik tamoyillari, ayniqsa Fitrat, Ayni, Avloniy, Behbudiy kabi ziyolilarning ilmiy merosi turli davrlarda ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilganini ko'ramiz. Ammo vatanparvarlik tarbiyasi aynan jadid munavvarlar faoliyati misolida kompleks pedagogik konsepsiya sifatida yoritilgan ilmiy tadqiqotlar unchalik ko'p emas. Shuning uchun ham mavzu bugungi kunda dolzarb bo'lib, zamonaviy ta'lim jarayoni uchun katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi[1].

Jadidchilikning umumiy tarixiy jarayon sifatida tadqiqi XX asrning o'rtalaridan boshlab avvalo tarixchilar tomonidan olib borilgan. Masalan, B. Ahmedov, R. Rajabov, A. Rasulov kabi tarixchilar jadidchilik harakatining shakllanish omillari, maqsadlari va O'rta Osiyo jamiyatidagi o'rnini chuqur o'rganganlar. Ularning asarlarida jadidlarning siyosiy-ma'rifiy faoliyati, maktab islohotlari, ijtimoiy qarashlari tizimli tahlil qilinadi, ammo pedagogik vatanparvarlik masalasi alohida ilmiy toifa sifatida ko'tarilmaydi. Jadidchilikning madaniy-ma'rifiy negizlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mexanizmlari to'liq yoritilmagan bo'lib, ko'proq milliy uyg'onishning umumiy g'oyaviy mazmuni bilan chegaralanadi[3].

Mazkur muammoni o'rgangan tadqiqotchilar orasida Abdurauf Fitrat merosini ilmiy tahlil qilgan N. Karayev, A. Abdug'afurov, F. Karimov kabi olimlar alohida o'rin tutadi. Fitratning pedagogik qarashlari bo'yicha yaratilgan tadqiqotlarda uning ta'limiy merosi, maktab islohotlari bo'yicha qarashlari, yoshlarni vatan ravnaqi yo'lida tarbiyalashga oid fikrlari yoritilgan. Fitratning “Munozara”, “Oila”, “Muallimlar uchun” kabi asarlarida vatanparvarlik tarbiyasi bilan bog'liq ko'plab pedagogik fikrlar mavjud. Biroq tadqiqotlar asosan Fitratning umumiy pedagogik qarashlarini bayon etadi, uning vatanparvarlik tarbiyasini shakllantirishga qo'shgan metodik hissasini chuqur tahlil qilmaydi[4].

Jadidchilik merosini o'rganishda Sadriddin Ayni faoliyati ham ko'plab olimlar e'tiborida bo'lgan. Jumladan, M. Juraev, T. Karimov, H. Nazarov tomonidan Ayni asarlari, uning ma'rifatparvarlik ruhida g'oyalari, Buxoro amirligidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat tasviri keng o'rganilgan. Aynining “Maktab”, “Tarixi inqilobi Buxoro”, “Qullar”, “Esdaliklar” kabi asarlarida milliy ruhiy uyg'onish, vatan ravnaqi, xalq maorifi uchun kurash asosiy g'oyaviy yo'nalish hisoblanadi. Shunga qaramay, Ayni pedagogikasidagi vatanparvarlik tarbiyasining nazariy modeli yoki uning yosh avlod tarbiyasiga ta'sir mexanizmlari haqida maxsus ilmiy ishlanmalar yetarli emas[5].

Behbudiy ijodi bo'yicha ham A. Qodirov, O. Sharafiddinov, A. Rasulov kabi olimlar tadqiqotlar olib borganlar. Behbudiyning “Padarkush”, “Risoi jadida”, “Kitobat ul-avval” kabi asarlari jadid maktablarining o'quv-metodik negiziga asos bo'lgan bo'lsa-da, ular orqali vatanparvarlik tarbiyasi qanday shakllanganligi bo'yicha kompleks tahlil kam uchraydi. Behbudiy asarlarida millatning taqdiri, jamiyatning taraqqiyoti, ilmning kuchi asosiy g'oya sifatida namoyon bo'lsa-da, ilmiy manbalarda uning pedagogik merosining vatanparvarlikka oid jihatlari chuqur o'rganilmagan[6].

Jadid adabiy merosini o'rgangan adabiyotshunos olimlar, masalan, Sh. Turdimov, N. Komilov, A. Hayitmetovlar o'z izlanishlarida jadid adabiyotining milliy-ma'naviy uyg'onishdagi rolini tahlil qiladilar. Ularning ishlari asosan adabiyot va madaniyat tarixiga qaratilgan bo'lib, bunda vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mexanizmlari chekka o'rinda qoladi. Jadid merosi pedagogik nuqtai nazardan o'rganilganda esa vatanparvarlik tarbiyasining metodik asoslari, ta'lim jarayonidagi ifodalanishi, o'qituvchi shaxsining rolini yoritish bo'yicha ilmiy izlanishlar yetarlicha keng emas.

Zamonaviy pedagog olimlar, jumladan O'zbekistonning mustaqillik yillarida faoliyat yuritgan A. Qodirov, B. Hasanboyev, N. Toshpo'latova, R. Jo'rayev kabi tadqiqotchilar milliy tarbiya, vatanparvarlik tarbiyasi, milliy g'oya masalalarini sistematik o'rganganlar. Ularning izlanishlarida jadidlar merosi ta'lim va tarbiya jarayonida qo'llanishi mumkin bo'lgan asosiy manbalardan biri sifatida tilga olinadi. Ammo ushbu olimlar asosan umumiy pedagogik tizimni o'rganadilar, jadid munavvarlar faoliyatidagi vatanparvarlik tarbiyasining alohida konseptual modeli haqida kam yozadilar[7].

Jadid merosiga oid xorijiy tadqiqotlar ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, turkiyalik olimlar – I. O'ztürk, A. Toktar, E. Sarikaya; rus tadqiqotchilari – V. Nalivkin, L. Sobolev,

A. Bennigsen; g'arb tadqiqotchilari – E. Olvort, A. Khalid, Z. Validiyalar asarlarida O'rta Osiyodagi jadidchilik harakati, milliy uyg'onish jarayoni, siyosiy-ma'rifiy yangilanishlar haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Biroq bu asarlar tarixiy jarayonlarni yoritish bilan chegaralanadi, pedagogik jarayonlar yoki vatanparvarlik tarbiyasining ilmiy asoslari batafsil ko'rsatib berilmaydi.

Shu bilan birga, ayrim zamonaviy tadqiqotlarda jadid merosining ta'lim tizimidagi o'rni qisman ochib berilgan. Masalan, M. Abdullayev, D. Hudayberganov, A. Xasanovlarning ishlarida milliy tarbiyaning shakllanishi, jadid maktablarining metodikasi, o'quv dasturlaridagi yangiliklar tahlil qilinadi. Ammo bu tadqiqotlar ham jadidlarning vatanparvarlikni pedagogik jarayonga singdirish usullarini alohida ilmiy kategoriyalar sifatida baholamaydi[8].

Qisqa qilib aytganda, muammoning o'rganilganlik darajasi quyidagicha xulosalanadi: jadidchilik harakati keng yoritilgan, jadid ziyolilarning merosi yuzlab ilmiy manbalarda o'rganilgan, ammo vatanparvarlik tarbiyasining aynan pedagogik konsepsiyasi, uning metodik negizlari, jadid maktablaridagi ta'limiy jarayon orqali qanday shakllanganligi yetarlicha ilmiy asoslanmagan. Ayni paytda mazkur mavzu bo'yicha monografik tadqiqotlar, maxsus pedagogik modellar, jadid merosini zamonaviy ta'lim bilan integratsiya qilishga oid ilmiy yondashuvlar hali to'liq ishlab chiqilmagan. Shu sababli, ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiqotlar davom ettirilishi, jadidlarning vatanparvarlik tarbiyasiga doir qarashlarini pedagogika fanining mustaqil obyekti sifatida o'rganish dolzarb bo'lib qolmoqda.

Natija va tahlil. Jadid munavvarlarining pedagogik faoliyatini vatanparvarlik tarbiyasi nuqtayi nazaridan o'rganish natijasi shuni ko'rsatadiki, XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati nafaqat yangicha ta'lim tizimini yaratish, balki milliy ong va vatanparvarlikni tiklashga qaratilgan keng ko'lamli ma'naviy strategiyani ishlab chiqqan edi. Ularning faoliyatida ta'lim islohoti, milliy o'zlikni anglash, yoshlarni yurt ravnaqiga daxldorlik ruhida tarbiyalash, jamiyatni ma'rifatga chorlash asosiy vazifa sifatida shakllangan. O'rganilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadid pedagogik merosining markazida vatanparvarlik tarbiyasi yotadi va bu jarayon o'quv dasturlari, maktablar, matbuot, darsliklar, sahna asarlari hamda ijtimoiy-ma'rifiy chiqishlar orqali tizimli ravishda amalga oshirilgan.

Fitrat, Avloniy, Behbudiy, Ayni kabi jadidlar faoliyatida vatanparvarlikning pedagogik mohiyati eng avvalo insonni o'z xalqi uchun mas'ul, ziyoli va faol shaxs sifatida tarbiyalashda namoyon bo'ladi. Fitratning “O'zbek yoshlariga maktub”i, Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari, Ayniy asarlaridagi ijtimoiy-g'oyaviy ruh, Behbudiyning maktab islohoti haqidagi g'oyalari barchasi yoshlar ongida milliy mas'uliyatni shakllantirishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot jarayonida ularning pedagogik qarashlari o'zaro uzviylik va metodik uyg'unlikka ega ekani aniqlandi.

Jadidlarning matbuot orqali olib borgan targ'iboti ham alohida tahlil qilindi. Gazeta va jurnallarning asosiy mavzulari – savodsizlikka qarshi kurash, ilm-fan targ'iboti, milliy uyg'onish, xalqni dunyoqarashini kengaytirish, ayniqsa milliy manfaatlarni himoya qilishga da'vat etuvchi materiallar bilan boy bo'lgan. Bu jarayon yosh avlod ongida vatan va xalq uchun mas'uliyat tuyg'usini shakllantirishga xizmat qilgan. Mualliflar til, tarix, madaniyatning qadriyat sifatida tiklanishini milliy ravnaqning garovi deb bilganlar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, jadidlar o'z faoliyatida vatanparvarlikni shior sifatida emas, balki ta'lim-tarbiyaning asosiy mazmuni sifatida ilgari surgan.

Buxoro hududiga doir olingan tarixiy-ma'rifiy ma'lumotlar esa jadidchilikning aynan shu hududda yanada faol rivojlanganini ko'rsatadi. Fitratning Buxoro amirligiga islohotlar taklif etishi, Ayniyning eski tartiblar tanqidi, Buxoro jadid maktablarining soni ortib borishi, mahalliy ziyolilar tomonidan yangi o'quv dasturlarining yaratilishi – bularning barchasi jadidlar vatan ravnaqiga bevosita daxldor bo'lganini isbotlaydi. Tahlillar davomida Buxoro jadidlarining ijtimoiy-ma'rifiy faoliyati vatanparvarlik tarbiyasining to'rtta asosiy yo'nalishini shakllantirgani aniqlandi: milliy o'zlikni anglash, ma'rifat orqali taraqqiyotga erishish, jamiyatni yangilash, yosh avlodni mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirish.

Olingan ilmiy natijalar asosida jadidlar pedagogik qarashlarining zamonaviy ta'lim jarayoniga mos keladigan jihatlari ham aniqlab chiqildi. Hozirgi ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv, milliy g'oya va ma'naviy qadriyatlar, fuqarolik mas'uliyati kabi tushunchalar jadidlar ilgari surgan

tamoyillar bilan bevosita uygʻunlashadi. Jadidlarning milliy uygʻotish, mustaqil fikrlashni shakllantirish, yoshlar ongida vatan manfaatini anglashga yoʻnaltirilgan metodik yondashuvlari bugungi taʼlim tizimida ham dolzarbligini saqlab qolgan. Shu sababli tadqiqot natijalari zamonaviy maktab, kollej va oliy taʼlim jarayonida pedagogik amaliyot sifatida qoʻllanishi mumkin boʻlgan metodik takliflar ishlab chiqishga asos boʻla oladi.

Quyida jadidlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasi ifodasining asosiy yoʻnalishlari umumlashtirilgan holda jadvalda koʻrsatiladi:

Jadidlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining asosiy yoʻnalishlari

Yoʻnalish	Mazmuni	Asosiy namoyandalar	Tadqiqotda aniqlangan pedagogik ahamiyati
Milliy ongni shakllantirish	Til, tarix, madaniyatni tiklash gʻoyalari	Fitrat, Ayni	Oʻquvchilarning milliy oʻzligini anglashini kuchaytiradi
Maʼrifat orqali taraqqiyot	Yangi maktab, yangi darslik, yangicha dunyoqarash	Avloniy, Behbudiy	Ilm-fanni qadrlash va taraqqiyotga intilish motivatsiyasini oshiradi
Fuqarolik masʼuliyati	Jamiyat uchun xizmat qilish, taraqqiyotga daxldorlik	Fitrat, Munavvar qori	Vatanga foydali boʻlish gʻoyasini shakllantiradi
Mustaqil fikrlash	Tanqidiy fikr, zamonaviy tafakkur, yangilikka ochiqlik	Jadid ziyolilari	Oʻquvchilarda ijodkorlik va yangilik yaratish qobiliyatini rivojlantiradi

Yakuniy tahlil shuni koʻrsatadiki, jadid munavvarlarining pedagogik qarashlari va maʼrifiy faoliyati vatanparvarlik tarbiyasining boy metodologik asosini yaratgan. Ular millatni ilm, tafakkur, madaniyat orqali uygʻotish, yosh avlodni yurt ravnaqiga daxldor qilib tarbiyalash, jamiyatni yangilash kabi maqsadlar orqali zamonaviy pedagogikaning rivojlanishiga katta hissa qoʻshdilar. Ularning merosi bugungi taʼlim tizimida ham ijtimoiy-maʼnaviy ahamiyatini yoʻqotmagan boʻlib, yoshlar ongida milliy masʼuliyatni shakllantirishda muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

Xulosa.

Jadid munavvarlar faoliyati oʻz davri uchun nafaqat maʼrifiy yangilanish, balki chinakam vatanparvarlik maktabi boʻlib xizmat qilganini ilmiy tahlillar koʻrsatadi. Ularning taʼlim islohotlari, darsliklari, matbuot faoliyati va pedagogik qarashlari yosh avlodni yurt ravnaqi, milliy oʻzlik, mustaqil fikr va ijtimoiy masʼuliyat ruhida tarbiyalashga qaratilgan edi. Jadidchilik harakatida shakllangan milliy uygʻonish gʻoyalari bugungi taʼlim jarayoni uchun ham muhim metodik asos boʻlib, zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasida qoʻllash imkoniyatlari nihoyatda kengdir.

Tavsiyalar.

Jadid munavvarlar merosini bugungi taʼlim tizimida samarali qoʻllash uchun, avvalo, ularning maʼrifatparvarlik gʻoyalari asosida ishlab chiqilgan oʻquv-metodik materiallarni zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan uygʻunlashtirish zarur. Yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Fitrat, Ayni, Behbudiy va Avloniy asarlaridan foydalanish kengaytirilishi lozim. Taʼlim jarayonida milliy qadriyatlarga tayangan holda mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi interaktiv metodlar joriy etilishi tavsiya qilinadi. Shu bilan birga, pedagoglar va talabalar uchun jadidchilik merosiga bagʻishlangan maxsus seminar va treninglar tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Nashriyot, turli yillar.
2. Ayni S. Esdaliklar, maqolalar, adabiy tanqidiy qarashlar. – Dushanbe: Adib, 1980–1990.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Maʼnaviyat, 1999.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Maʼrifat, 1992.
5. Qosimov B. Jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Abdugʻafurov A. Jadid maktablari va maʼrifiy islohotlar. – Buxoro, 2015.

Shomurodova Nozima Baxriddin qizi
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi o'qituvchisi

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY TAJRIBALAR TAHLILI

Annotatsiya. Maqolada AQSh, Finlandiya va Yaponiya maktabgacha ta'lim tizimlarida bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish yondashuvlari qiyosiy tahlil qilindi. Har uch mamlakatning pedagogik metodlari, o'yin va muammoli vaziyatlardan foydalanish usullari, bolaga beriladigan erkinlik darajasi va baholash tizimi solishtirish kabilar muhokama etilgan. Xorijiy ilg'or tajribalarni milliy maktabgacha ta'limga moslashtirishning ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tanqidiy fikrlash, xorijiy tajriba, o'yin asosida o'qitish, STEAM, bola markazidagi ta'lim, pedagog yondashuvi, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В статье представлен сравнительный анализ подходов к развитию критического мышления у детей в системах дошкольного образования США, Финляндии и Японии. Сравниваются педагогические методы всех трех стран, методы использования игр и проблемных ситуаций, уровень свободы, предоставляемой ребенку, и система оценки. Подчеркивается важность адаптации передового зарубежного опыта к национальному дошкольному образованию.

Ключевые слова: дошкольное образование, критическое мышление, зарубежный опыт, игровое обучение, STEAM, ориентированное на ребенка образование, педагогический подход, сравнительный анализ.

Abstract. The article provides a comparative analysis of approaches to developing critical thinking in children in the preschool education systems of the USA, Finland and Japan. The pedagogical methods of all three countries, methods of using games and problem situations, the level of freedom given to the child, and the assessment system are compared. The importance of adapting foreign best practices to national preschool education is emphasized.

Key words: preschool education, critical thinking, foreign experience, game-based learning, STEAM, child-centered education, pedagogical approach, comparative analysis.

Kirish. Maktabgacha ta'lim bolalarning intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Dunyo tajribasiga nazar tashlaganda, har bir mamlakat maktabgacha ta'lim tizimini o'zining ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy sharoitlariga mos ravishda shakllantirganini ko'rish mumkin. Masalan, Finlandiya ta'lim tizimi erkin o'yin va ijodkorlikka asoslangan bo'lsa, Yaponiya maktabgacha ta'lim tizimi axloqiy tarbiya va jamiyat bilan uyg'unlikda rivojlanish tamoyillariga tayangan. Buyuk Britaniya va AQShda esa maktabgacha ta'lim tizimida STEAM (fan, texnologiya, muhandislik, Art va matematika) yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzu bo'yicha xalqaro miqyosda bir nechta tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularning natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim jihatlari ochib beradi. Quyida ushbu sohada sezilarli yutuqlarga erishgan ayrim taniqli olimlarning ishlari va yondashuvlari ko'rib chiqiladi. John Hattie ta'lim sohasidagi yetakchi olimlardan biri bo'lib, o'zining “Visible Learning” nomli ishida maktabgacha ta'limda tanqidiy fikrlash rivojlanishiga oid keng qamrovli meta-tahlilni taqdim etadi. Uning ta'kidlashicha, o'qituvchilar bolalar bilan o'zaro aloqani o'rnatish orqali ularning o'rganishni qo'llab-quvvatlashi hamda o'z-o'zini baholash qobiliyatlarini rivojlantirishi kerak. Shuningdek, Hattie ta'kidlaganidek, o'qituvchilar o'zlarining yutuqlariga erishishda faol ishtirok etishlari lozim bo'ladi. [1,2].

Ellen Galinsky "Mind in the Making" asarida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun tanqidiy fikrlashni shakllantirish yo'llarini yoritib beradi. U bolalarning o'sishi davomida turli qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan sakkizta asosiy mahorat (masalan, diqqatni jamlash, tanqidiy fikrlash, kommunikativ qobiliyatlar)ni ta'riflaydi. Galinskining so'zlariga ko'ra, maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar mantiqiy tahlil qilish va muammoni hal qilishni o'rgatish zarur hisoblanadi.

Howard Gardner o‘zining mashhur bo‘lgan "Multiple Intelligences" nazariyasi bilan tanilgan. Uning fikricha, har bir bola o‘ziga xos aql turlari to‘plami ega bo‘lib, bu ular orasida farq qiluvchi xususiyatlardir. Gardner ta’kidlashicha, o‘qituvchilar tanqidiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida o‘quvchilarning individual imkoniyatlaridan kelib chiqib darslarni tashkil etishi lozim. Bu g‘oyalar maktabgacha ta’lim jarayonida qo‘llanishi mumkin.

Carol Dweck o‘z tadqiqoti davomida “Growth Mindset” kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, odamlar o‘z qobiliyatlarining o‘zgarishi mumkinligini tushunishlari muhimdir. Maktabgacha ta’lim bosqichida o‘qituvchilar o‘quvchilarni qiyinchiliklarni yengishga undashi, shuningdek, ularni muvaffaqiyatsizlikdan emas, balki rivojlanish va o‘rganishdan iborat ekanligiga o‘rgatishlari zarur bo‘ladi.

Ushbu olimlarning ishlarini o‘rganish maktabgacha yoshdagi bolalarni tanqidiy fikrlashga tayyorlashning eng samarali usullari haqidagi tushunchamizni boyitadi. Ular tanqidiy fikrlashni rivojlantirish jarayonidagi individual yondashuvlar, ijobiy munosabat va mustahkam bilim olish muhitining ahamiyatini ta’kidlaydilar. Bularning barchasi maktabgacha ta’lim tizimida yuqori darajadagi tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. [4,5].

Tahlil va natijalar. Xorijiy tajribalarni milliy ta’lim tizimiga tatbiq etish jarayonida ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki milliy madaniyat, mentalitet va an‘analalar bilan uyg‘unlashtirib transformatsiya qilish lozim. Shu bois, milliy metodik yondashuvlarni ishlab chiqish jarayonida xalqaro tajribadan olingan ilg‘or amaliyotlarni o‘rganish, ularni pedagogik an‘analarga mos ravishda takomillashtirish zarur. Shuningdek, maktabgacha ta’lim tizimida xorijiy tajribalarni o‘rganish zarurati, ularning o‘ziga xos jihatlari hamda milliy tizimga moslashtirish masalalari xalqaro metodikalar negizida maktabgacha ta’limda sifatni oshirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni tahlil qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib, ushbu jarayon milliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va bolalar rivojlanishida optimal natijalarga erishish imkonini beradi.

AQShda maktabgacha ta’lim konsepsiyalarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ta’limning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat aqliy rivojlanishni, balki bolalarning mustaqil qaror qabul qilishi, muloqotga kirishishi, kreativ fikr yuritishi kabi fazilatlarini shakllantiradi. [6].

AQShda maktabgacha ta’lim markazlashgan emas, turli shtatlar tomonidan mustaqil boshqariladi, biroq hamma joyda quyidagi umumiy yondashuvlar amal qiladi:

Bola markazdagi ta’lim. Pedagog yo‘naltiruvchi bo‘ladi. Bola o‘zi izlab topadi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi.

Tajriba orqali o‘rganish. Bolalar ko‘proq amaliy faoliyat orqali o‘rganadi: qurish, tajriba o‘tkazish, o‘yin orqali muammolarni hal qilish.

O‘yin asosida o‘qitish. O‘yin tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi asosiy vosita sifatida qaraladi.

Ochiq savollar tizimi. Pedagog “Ha,yo‘q” bilan cheklanmaydigan savollar beradi: Nega bunday bo‘ldi? Qanday o‘zgartirish mumkin? Seningcha, eng maqbul yechim qaysi?

Finlandiya ta’lim tizimi dunyoda eng ilg‘or tizimlardan biri bo‘lib, unda tanqidiy fikrlashni erta yoshdan rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Maktabgacha ta’lim (ECEC) jarayonida ushbu ko‘nikma o‘yin, tajriba, mustaqillik, muammoni hal qilish orqali shakllantiriladi.

Quyida Finlandiya modelining asosiy jihatlari keltirib o‘tamiz.

Bola markazidagi ta’lim. Finlandiyada ta’limning asosiy tamoyili - “bola o‘zi topadi, o‘zi o‘rganadi”.

O‘yin orqali o‘qitish - tanqidiy fikrlashning asosiy mexanizmi. Finlandiyada o‘yin - bolalarning “eng asosiy ish faoliyati”.

Tabiat bilan o‘rganish. Finlandiya bog‘chalarining 70-80% mashg‘ulotlari ochiq havoda o‘tadi. Tabiat o‘zi -katta laboratoriya.

Muammoli vaziyatlar metodikasi. Kundalik mashg‘ulotlarda muammo qo‘yiladi va bolalar guruhda uni hal qiladi:

STEAM yondashuvi

Yaponiyada maktabgacha ta’limning asosiy maqsadi - bolani mustaqil fikrlashga, muammolarni o’zi hal qilishga, boshqalar fikrini hurmat qilishga o’rgatish. Bunda asosan o’yin, kuzatish va savol-javob asosiy vosita bo’lib xizmat qiladi.

Yapon maktabgacha ta’limida bolalarda tanqidiy fikrlash quyidagilar orqali rivojlantiriladi:

Mustaqil fikr bildirish

O’z xatosidan o’rganish

Guruh bilan ishlash

Muammoni turli yo’llar bilan hal qilish

AQSh, Finlandiya, va Yaponiya maktabgacha ta’lim tizimida bolalarning tanqidiy fikrlashni taqqoslama jadvali

Ko’rsatkich	AQSh	Finlandiya	Yaponiya
Ta’lim	Kompetensiya va natija	Jarayon va rivojlanish	Strukturaviy, intizom
Pedagog roli	Faol yo’naltiruvchi	Kuzatuvchi-fasilitator	Yo’naltiruvchi va nazoratchi
Asosiy metodlar	Muammoli vaziyat, loyiha, texnologik o’yinlar	Ochiq savollar, o’yin, tajriba	Ijtimoiy o’yin, dramatizatsiya, tartiblangan mashg’ulotlar
Texnologiya	Yuqori	Minimal	O’rtacha, qo’llanadi lekin kam
Baholash	Kompetensiya, natija	Jarayon sifatida	Strukturaviy kuzatuv va tartib
Bolaga erkinlik	O’rta darajada	Yuqori	Pastroq, ko’proq tartiblangan

Umumiyliklar: tanqidiy fikrlash har uch mamlakatda markaziy kompetensiya, o’yin asosiy vosita, guruh muhokamasi va savol-javob jarayoni qo’llaniladi.

Farqlar:

AQSh: texnologiya va loyiha asosida kompetensiya.

Finlandiya: tabiiy o’yin, jarayon va mustaqil kashfiyot.

Yaponiya: strukturaviy, ijtimoiy hamkorlik va tartib asosida.

AQSh, Finlandiya va Yaponiya maktabgacha ta’lim tizimlarining taqqoslanishi shuni ko’rsatadiki, har uch davlat bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga katta e’tibor qaratadi, ammo buni amalga oshirishda o’ziga xos yondashuvlarga ega.

AQSh modeli ko’proq kompetensiya va natijaga yo’naltirilgan bo’lib, muammoli vaziyatlar, loyihaviy ishlar va texnologik vositalardan foydalanish orqali bolalarning mustaqil fikrlashi, savol berishi va ijodiy yechim topishiga sharoit yaratadi. Bu yondashuv tezkor muammo yechish, erkin fikr bildirish va liderlik sifatlarini rivojlantiradi.

Finlandiya ta’limi esa jarayon va bolaning individual rivojlanishiga asoslanadi. Erkin o’yin, tabiiy kuzatishlar, ochiq savollar, tashqi muhitda kabi usullar bolada tanqidiy fikrning tabiiy shakllanishini qo’llab-quvvatlaydi. Bu tizimda bolaga eng katta erkinlik beriladi, baholash esa jarayonni kuzatish orqali amalga oshiriladi. Natijada bolada ichki motivatsiya, mustaqillik va mulohaza yuritish kuchli rivojlanadi. Natijada bolada ichki motivatsiya, mustaqillik va mulohaza yuritish kuchli rivojlanadi.

Yaponiyada esa tanqidiy fikrlash intizom, jamoaviy ish va kundalik vaziyatlardan o’rganish orqali shakllantiriladi. O’yin orqali tajriba o’tkazish, “nega?” savollari, konstruktiv o’yinlar (o’z-o’zini tahlil qilish) usuli bolaga xato ustida ishlash, sabab-oqibatni tahlil qilish va muammoni bir nechta yo’l bilan hal qilish ko’nikmasini beradi.

Xulosa qilib aytganda maktabgacha ta’lim bolalarning intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. AQSh, Finlandiya va Yaponiya maktabgacha ta’lim

tizimlarida bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga katta e'tibor qaratiladi, ammo buni amalga oshirishda har bir davlat o'ziga xos yondashuvlardan foydalanadi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy ilg'or amaliyotlarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali bolalar rivojlanishida optimal natijalarga erishish mumkin va bu maktabgacha ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta'lim va tarviya to'g'risida”gi Qonun. Toshkent, 16-dekabr, 2019 yil. konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PQ-4312-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4327235>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi “O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PQ-4312-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/4327235>
3. O'zbekiston Respublikasining “Ilk qadam”. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining davlat o'quv dasturi. Tuzuvchilar: И.Б.Грошева, Л.Г.Евстафеева, D.T.Mahmudova, Sh. B. Nabixonova, S. V. Pak, G. E. Djanpeisova. – T.: MTV, 2018. – 69 bet
4. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. T.: “Nihol” nashriyoti, 2013, 2016.–279b.
5. Ishmuhammedov R. O'quv jarayonida interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalarni qo'llash uslubiyati. T.: RBIMM, 2008. 68 b.
6. Hännikäinen, M., & Rasku-Puttonen, H. Promoting Learning Through Play in Finnish Early Childhood Education. 2010. Scandinavian Journal of Educational Research, 54(5), 427–444.
7. Kinos, J. The Finnish Early Childhood Education and Care System. International Journal of Early Childhood, (2011). 43(3), 257–265.
8. Puroila, A.-M., & Estola, E. nceptions of Childhood in Finnish ECEC. Early Child Development and Care, 2014. Co 184(2), 272–285.

Xolmirzayeva Shahnoza Majidovna*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi o'qituvchisi***MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MUSTAQILLIK VA IJODIY TASHABBUSNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI**

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillikni rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslari maqsadli pedagogik o'zaro ta'sir orqali shakllanadigan asosiy shaxsiy sifat sifatida ko'rib chiqiladi. Muallif mustaqillikni shakllantirishning tizimli xususiyatini, jumladan, kognitiv, motivatsion-ixtiyoriy va xulq-atvor komponentlarini ta'kidlaydi va ularning rivojlanishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni ochib beradi. Bolada tashabbuskorlik va shaxsiy faollikning namoyon bo'lishiga hissa qo'shadigan ta'lim muhiti omillari tahlili keltirilgan. Ichki pozitsiyani shakllantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik o'zaro ta'sir uslublari ta'kidlangan va mustaqillikni rivojlantirishga individual yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlangan. O'yinning o'zgaruvchan shakllarini, kattalar bilan sheriklik, o'zaro ta'sirini va hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi muhitni birlashtirgan integratsiyalashgan yondashuv zarurligi asoslanadi.

Kalit so'z va iboralar: mustaqillik, maktabgacha yosh, bolalar tashabbusi, o'yin faoliyati, pedagogik o'zaro ta'sir, shaxsiy rivojlanish, subyektivlik, individualizatsiya, o'zini o'zi boshqarish.

Аннотация. В статье рассматриваются психолого-педагогические основы развития самостоятельности у детей дошкольного возраста как базового личностного качества, формирующегося посредством целенаправленного педагогического взаимодействия. Автор подчеркивает системный характер формирования самостоятельности, включающий познавательный, мотивационно-волевой и поведенческий компоненты, и раскрывает условия, необходимые для их развития. Представлен анализ факторов образовательной среды, способствующих проявлению инициативы и личностной активности у ребенка. Выделены методы педагогического взаимодействия, влияющие на формирование внутренней позиции, и подчеркнута важность индивидуального подхода к развитию самостоятельности. Обоснована необходимость комплексного подхода, сочетающего изменяющиеся формы игры, партнерское взаимодействие со взрослыми и эмоционально поддерживающую среду.

Ключевые слова и фразы: самостоятельность, дошкольный возраст, детская инициатива, игровая деятельность, педагогическое взаимодействие, личностное развитие, субъективность, индивидуализация, самоорганизация.

Annotation. The article studies the impact of project-based learning on the development of meta-science competencies and technological culture of students in modern education. Based on the analysis of theoretical sources and empirical data, the importance of the project-based method as an integrative pedagogical approach that stimulates critical thinking, creativity, communicative flexibility and self-organization is emphasized. The role of project-based learning in the formation of technological culture is studied as a set of knowledge, values and skills that ensure the conscious and ethically rational use of technology.

Key words and phrases: project activity, meta-science competencies, technological culture, higher education, digital transformation, critical thinking, interdisciplinary connections, student design, pedagogical support, sustainable development.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillikning rivojlanishi murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, unda psixologik yetuklik mexanizmlari va kattalar tomonidan o'rnatilgan pedagogik sharoitlar uzviy bog'liqdir. Shaxsiy sifat sifatida mustaqillik ta'lim jarayonining ham maqsadi, ham vositasi bo'lib xizmat qiladi, bolaga tanlash, qaror qabul qilish va o'z harakatlari uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish imkoniyatini beradi, bu esa o'zini o'zi anglashning faol rivojlanishi davrida ayniqsa muhimdir. Maktabgacha yoshda bolaning kelajakdagi subyektiv faoliyatining asosini tashkil etuvchi ixtiyoriy xatti-harakatlar, barqaror motivatsiya va shaxsiy tashabbusning dastlabki shakllari paydo bo'ladi[1]. Biroq, bu komponentlarning potentsial bo'lib qolmasligini ta'minlash uchun ularning tizimli, pedagogik vositachilik bilan rivojlanishi talab etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillikni rivojlantirishning psixologik va pedagogik asoslari maqsadli pedagogik o‘zaro ta’sir orqali shakllanadigan asosiy shaxsiy sifat sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To‘plangan ma’lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. G‘.Yo.Jumayev o‘z ilmiy ishlarida bolalarda mustaqillikni shakllantirishda erkin faoliyat, roli o‘yinlar, muloqotdagi teng huquqlilik elementlarini targ‘ib etish zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, pedagogik jarayon bolaning tashabbusini rag‘batlantirish orqali tashkil etilsa, u o‘zining ichki salohiyatini erkin namoyon etishga intiladi, bu esa mustaqillikning tabiiy tarzda shakllanishiga olib keladi [2, 41-bet].

S.A.Kulikova bolalarning o‘ziga xos o‘yin faoliyati orqali shaxsiy tashabbus, tanlov va izlanishlar qilishni boshlashi mumkinligini asoslab bergan [3, 57-bet].

E.S. Matros ijtimoiy-emosional taraqqiyot darajasi bilan bolalarning mustaqil harakati o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi, bunda bola o‘zini ijobiy his qilgan, psixologik qo‘llab-quvvatlangan holatlarda tashabbus ko‘rsatishga intiladi [4, 88-bet].

D.S. Xo‘jayeva va G‘.Yo.Jumayev olib borgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bog‘cha guruhlarida mustaqillikni rivojlantirishga qaratilgan individual topshiriqlar va kichik guruhli ijodiy mashg‘ulotlar bolalarning nafaqat nutqiy, balki xatti-harakat jihatdan ham o‘zini erkin ifoda etishiga zamin yaratadi [5, 33-bet].

Tahlil va natijalar. Zamonaviy tadqiqotlar mustaqillikning rivojlanishi nafaqat yoshga bog‘liq qobiliyatlar, balki bolaning kattalar bilan o‘zaro munosabatlarining tabiati, ta’lim muhitining tuzilishi va bolalar faoliyati turi bilan ham belgilanishini ta’kidlaydi. Katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarning tartibga solish faoliyati o‘zini o‘zi boshqarish, maqsadlarni belgilash va ichki rejalashtirish darajasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu asosan mustaqillikning psixologik yadrosini aks ettiradi [6, 45-bet]. Shu nuqtai nazardan, o‘yinli o‘zaro ta’sir asosiy rol o‘ynaydi, bolalarga hayot vaziyatlarini simulyatsiya qilish, tashabbus ko‘rsatish va tanlagan harakat yo‘nalishi uchun mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishda noyob tajribalarni taqdim etadi.

Psixologik nuqtai nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqil faoliyatga intilish, ayniqsa 4–7 yosh oralig‘ida sezilarli darajada kuchayadi. Vygotskiy tomonidan asoslangan proksimal rivojlanish zonasi g‘oyasi, pedagogik yondashuvlarning individual darajada qo‘llanishi zarurligini ko‘rsatadi, chunki aynan shu bosqichda bolaning imkoniyatlari, tashabbus ko‘rsatish qobiliyati va muammoli vaziyatlarga nisbatan faol munosabati shakllanadi [1, 65-bet].

Ta’limiy muhitda mustaqillikni shakllantirish uchun, eng avvalo, pedagogik yondashuvning o‘zi demokratik, bolaga yo‘naltirilgan, shaxsga hurmat bilan qaraydigan bo‘lishi lozim. Bolani o‘z fikrini bildirishga undaydigan muhit, uning qarorini inobatga oluvchi jarayon, bolada shaxsiy javobgarlik hissini kuchaytiradi. Bu esa psixologik mustahkamlik, o‘z-o‘zini boshqarish va muammoli vaziyatlarda o‘z yo‘lini topish qobiliyatlarini shakllantiradi.

Boshqa tomondan, pedagogik sharoitlar o‘z ichiga mustaqil tanlov imkoniyati, faoliyat variantlari, mustahkamlovchi va rag‘batlantiruvchi mexanizmlar, erkin harakat qilishga ruxsat beruvchi muhitni ham oladi.

Ko‘plab psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bolaning ichki motivatsiyasi uning tashqi nazoratga bo‘lgan ehtiyojini kamaytiradi va o‘z faoliyatini o‘zi boshqarishiga olib keladi [1;7;8]. Bunday motivatsiyani shakllantirishda tanlov asosida tuzilgan topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, ijtimoiy rollar asosida berilgan faoliyatlar muhim rol o‘ynaydi. Har bir topshiriqning ochiq yakuni mavjud bo‘lsa, bola o‘z ijodiy yondashuvi bilan uni hal etishga urinadi. Bu esa mustaqil fikrlash, izchil qaror qabul qilish va javobgarlik hissini rivojlantiradi.

Psixologik va pedagogik fan mustaqillikni kognitiv, motivatsion-ixtiyoriy va xulq-atvor komponentlarini qamrab oluvchi integrativ sifat sifatida ko‘rib chiqadi. Ularning har biri maqsadli pedagogik yordamni talab qiladi. Masalan, kognitiv komponent bolaning mustaqil ravishda ma’lumot qidirish, savollarni shakllantirish, muammoli sharoitlarni baholash va gipotezalarni ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi.

Motivatsion-ixtiyoriy komponent tashqi majburlashsiz harakat qilish uchun ichki turtki mavjudligini, qiyinchiliklarni yengib o'tish va boshlagan ishini yakunlash qobiliyatini aks ettiradi. Xulq-atvor komponenti o'z faoliyatini tashkil qilish, maqsadlar va ularga erishish yo'llarini tanlash, izchil va samarali harakat qilish qobiliyatida ifodalanadi.

Uchchala komponentni ham amalga oshirishning eng qulay shakli - bu o'yin. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar shaxsiy o'sishni faollashtirish shartlari sifatida erkin, rol o'ynash, didaktik va innovatsion o'yinlarning rivojlanish salohiyatini ta'kidlaydi.

S.I.Nikitinning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, bolalarni maxsus tashkil etilgan o'yin vaziyatlariga jalb qilish, ayniqsa o'yin o'zgaruvchanlik, tanlov va natijaning noaniqligi tamoyillariga asoslangan bo'lsa, mustaqil xatti-harakatlarning barqaror shakllarini rivojlantirishga yordam beradi [7, 52-bet]. Shunday qilib, o'yin shunchaki o'yin-kulgi yoki ko'nikmalarni rivojlantirish sifatida emas, balki bolaning o'zini o'zi belgilashi va refleksiv rivojlanishi uchun makon sifatida xizmat qiladi.

Mustaqillikning rivojlanishi pedagogik o'zaro ta'sirning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham chambarchas bog'liq. Avtoritar va haddan tashqari himoyachi muloqot uslublari bolaning ichki pozitsiyasini rivojlantirish va harakatni boshlash ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi. Aksincha, kattalar bolalar tashabbusi uchun sharoit yaratadigan, bolaning tanlovini hurmat qiladigan, sinov va xato uchun joy beradigan subyekt-faoliyat yondashuvi mustaqillikning barqaror shaxsiy rivojlanish sifatida rivojlanishiga yordam beradi.

K.V.Rybalkina ta'kidlaganidek, katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalarda tartibga solish faoliyatini rivojlantirish bo'yicha tizimli ishlar iroda kuchini namoyon etish, impulsivlikni boshqarish va harakatga ichki motivatsiyani rivojlantirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilishi kerak [8, 71-bet].

Mustaqillikni rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik sharoitlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tanlovga yo'naltirilgan boy;
- mavzuni rivojlantiruvchi muhit;
- o'yin va muammoli vaziyatlardan foydalanish;
- bolaning individual hissa qo'shish imkoniyati bilan qo'shma faoliyatga jalb qilinishi;
- tashabbusni rag'batlantirish;
- talablarning izchilligi, va natijalar haqida mulohaza yuritish.

Z.Yu.Ibragimova maktabgacha ta'lim muassasalari amaliyotini tahlil qilib, bolalar o'z ehtiyojlari va maqsadlariga e'tibor qaratib, o'zini o'zi boshqarish texnikasini o'zlashtirishi mumkin bo'lgan o'rganish va rivojlanishning moslashuvchan shakllarini joriy etish muhimligini ta'kidlaydi [9, 38-bet]. Shuningdek, u ota-onalarning o'qituvchilar bilan sherik sifatidagi roliga e'tibor qaratadi, ular kundalik hayotda, o'yinda va ta'lim vaziyatlarida mustaqillikni namoyon etish uchun birgalikda sharoit yaratadilar.

Mustaqillikni rivojlantirishning bir xil darajada muhim jihati - bu tarbiyaviy ta'lim muhitini tashkil etishdir. Tanlov erkinligi, ijodkorlik va izlanishni rag'batlantiradigan muhit bolaning subyektiv pozitsiyasining faol rivojlanishiga yordam beradi. Bu tuzilish va erkinlik, zarurat va o'zgaruvchanlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash orqali mumkin.

Zamonaviy ta'lim muhitlari modulli o'yin markazlari, ochiq ta'lim maydonlari, materiallarning tizimli ravishda aylanishi va mashg'ulotlarni rejalashtirishda bolalarning qiziqishlarini hisobga olishni o'z ichiga oladi. Moslashuvchanlik va tanlov imkoniyati bo'lmagan muhit, aksincha, mustaqil harakat qilish istagini susaytiradi.

Mustaqillikni rivojlantirish, shuningdek, hissiy va ixtiyoriy ko'nikmalarni rivojlantirishni ham nazarda tutadi, chunki hissiy farovonlik va o'ziga ishonch proaktiv va mustaqil xatti-harakatlarning asosini tashkil qiladi. Xavotir, xato qilishdan qo'rqish va kattalar tomonidan bosimni boshdan kechirayotgan bolalar tashqi qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan qochish xatti-harakatlarini namoyon qilish ehtimoli ancha yuqori. Shu bilan birga, hurmat, ishonch va qo'llab-quvvatlash muhiti bolalarni jasorat, ochiqlik va izlanishni namoyish etishga undaydi.

Sh.Otaxonovanning tomonidan olib borilgan tadqiqot o'yin asosidagi ta'lim muhitida maktabgacha yoshdagi bolalarning moslashuvchan xatti-harakatlariga bag'ishlangan asari shuni ko'rsatadiki, hissiy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi muhit bolaning o'zini o'zi boshqarish darajasini va ta'lim vaziyatida shaxsiy ishtirokini sezilarli darajada oshiradi [10, 57-bet].

Mustaqillikni rivojlantirishga pedagogik ta'sirning samaradorligi individual yondashuv bilan sezilarli darajada oshadi. Turli bolalar turli tezlik va tashabbus shakllarini namoyish etadilar. Pedagogik vazifa shunchaki barcha bolalardan bir xil mustaqillik shakllarini talab qilish emas, balki har bir bolaning tayyorlik darajasini nozik his qilish, ularning rivojlanish darajasiga mos keladigan vazifalarni taklif qilish, qiyin paytlarda ularni qo'llab-quvvatlash va eng kichik muvaffaqiyatlarni tan olishdir. Bu o'qituvchidan yuqori darajadagi professional mulohaza, moslashuvchanlik va hamdardlikni talab qiladi.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillikni rivojlantirish shaxsiyat rivojlanishining psixologik naqshlari va kattalar tomonidan yaratilgan pedagogik sharoitlarga asoslangan tizimli jarayondir. Bolaning proaktiv yondashuvi, tashabbusi, tanlovi va izlanishiga tayanish mustaqillikni nafaqat ko'nikma sifatida, balki subyektiv yetuklikni aks ettiruvchi shaxsiy xususiyat sifatida ham rivojlantirishning kalitiga aylanadi. Bu vazifaga kompleks yondashuv turli xil o'yin faoliyatlari, kattalar va bola o'rtasidagi sheriklik munosabatlari, moslashuvchan ta'lim muhiti va bolaning individual rivojlanish sur'atiga moslashtirilgan pedagogik yordamni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. - М.: Педагогика, 2019. - 312 с.
2. Жўмаев Ғ.Й. Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillikni shakllantirish asoslari. - T.: TDPU, 2021. - 112 б.
3. Куликова С.А. Игра как средство формирования инициативы у дошкольников // Вопросы дошкольной педагогики. - 2023. - №2. - С. 54–60.
4. Матрос Е.С. Эмоциональная поддержка как условие развития самостоятельности дошкольников // Современная педагогика. - 2022. - №4. - С. 86–91.
5. Хўжаева Д.С., Жўмаев Ғ.Й. Pedagogik amaliyotda bolalar mustaqilligini shakllantirish usullari // O'zbek pedagogik jurnali. - 2023. - №3. - Б. 30–36.
6. Рыбалкина К.В. Психолого-педагогические условия формирования регуляторной активности у старших дошкольников как основа психологической самостоятельности // Вестник науки. -2025. -№3. -С. 44–72.
7. Никитин С.И. Превенция зависимостей современных учащихся дошкольного и младшего школьного возраста // Образовательная среда. -2024. -№2(15). -С. 50–56.
8. Рыбалкина К.В. Самостоятельность как основа субъектности дошкольника // Дошкольное образование: теория и практика. -2023. -№4. -С. 69–75.

Tangirov Farxodjon Mamatyakubovich

Termiz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

LOYIHAGA ASOSLANGAN FAOLIYATNING O‘QUVCHILAR META-FAN KOMPETENSIYALARI VA TEXNOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIRI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy ta’limda o‘quvchilarning meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatini rivojlantirishga loyihaga asoslangan o‘qitishning ta’siri o‘rganiladi. Nazariy manbalar va empirik ma’lumotlar tahlili asosida loyihaga asoslangan usulning tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikativ moslashuvchanlik va o‘zini o‘zi tashkil etishni rag‘batlantiruvchi integrativ pedagogik yondashuv sifatidagi ahamiyati ta’kidlangan. Texnologik madaniyatni shakllantirishda loyihaga asoslangan o‘qitishning roli texnologiyadan ongli va axloqiy jihatdan oqilona foydalanishni ta’minlaydigan bilimlar, qadriyatlar va ko‘nikmalar to‘plami sifatida o‘rganiladi.

Kalit so‘z va iboralar: loyiha faoliyati, meta-fan kompetensiyalari, texnologik madaniyat, umumiy o‘rta ta’lim, raqamli transformatsiya, tanqidiy fikrlash, fanlararo aloqalar, o‘quvchilar loyiha, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В статье исследуется влияние проектного обучения на развитие метанаучных компетенций и технологической культуры студентов в современном образовании. На основе анализа теоретических источников и эмпирических данных подчеркивается важность проектного метода как интегративного педагогического подхода, стимулирующего критическое мышление, креативность, коммуникативную гибкость и самоорганизацию. Роль проектного обучения в формировании технологической культуры рассматривается как совокупность знаний, ценностей и навыков, обеспечивающих осознанное и этически рациональное использование технологий.

Ключевые слова и фразы: проектная деятельность, метанаучные компетенции, технологическая культура, высшее образование, цифровая трансформация, критическое мышление, междисциплинарные связи, студенческий дизайн, педагогическая поддержка, устойчивое развитие.

Annotation. The article studies the impact of project-based learning on the development of meta-science competencies and technological culture of students in modern education. Based on the analysis of theoretical sources and empirical data, the importance of the project-based method as an integrative pedagogical approach that stimulates critical thinking, creativity, communicative flexibility and self-organization is emphasized. The role of project-based learning in the formation of technological culture is studied as a set of knowledge, values and skills that ensure the conscious and ethically rational use of technology.

Key words and phrases: project activity, meta-science competencies, technological culture, higher education, digital transformation, critical thinking, interdisciplinary connections, student design, pedagogical support, sustainable development.

Kirish. Umumiy o‘rta ta’limda meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatni rivojlantirish zamonaviy ta’limni modernizatsiya qilishning ajralmas qismi bo‘lib, tez o‘zgarib borayotgan texnologik muhitda fanlararo fikrlash, innovatsiya va o‘zini rivojlantirishga qodir bitiruvchilarni tayyorlashga qaratilgan. Shu munosabat bilan, loyihaga asoslangan o‘qitish turli fan sohalaridagi bilimlarni integratsiyalash imkonini beruvchi, o‘quvchilarning shaxsiy faolligini rag‘batlantiruvchi va raqamli muhitda texnologik ijodkorlik va mas’uliyatli xulq-atvorga yo‘naltirilgan barqaror qadriyatlar tizimini rivojlantiruvchi strategik pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi[1]. Loyihaga asoslangan o‘qitishning ushbu ta’lim xususiyatlarini rivojlantirishga ta’sirini ko‘rib chiqish nafaqat pedagogik mexanizmlarni, balki ta’lim o‘zaro ta’sirlari rivojlanadigan psixologik, ijtimoiy-madaniy kontekstlarni ham tahlil qilishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada o‘quvchilarning meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatini rivojlantirishga loyihaga asoslangan o‘qitishning ta’siri o‘rganiladi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullaridan foydalanilgan. To‘plangan ma’lumotlar asosida kuzatish va iqtisodiy tahlilni qiyoslash, tizimli yondashuv hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Meta-fan kompetensiyalari, tahlil qilish, sintez qilish, umumlashtirish, mantiqiy fikrlash va bilimlarni yangi kontekstlarga o‘tkazish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. O‘z navbatida, muhandislik fikrlash, raqamli savodxonlik, texnik voqelikni tizimga asoslangan tushunish va ilmiy va texnologik taraqqiyotning oqibatlarini tanqidiy tushunish elementlarini qamrab oladi. Shunga asoslanib, ta’lim jarayonida amalga oshiriladigan loyihaga asoslangan faoliyatga yordamchi o‘rganish shakli sifatida emas, balki noaniqlik sharoitida o‘zini o‘zi tashkil eta oladigan bitiruvchilarning sifat jihatidan yangi modelini rivojlantirish uchun metodologik asos sifatida qarash kerakligi ayon bo‘ladi.

B.B.Ma’murov tomonidan olib borilgan tadqiqotda ular texnik mutaxassisliklar o‘quvchilarini loyihaga asoslangan tadqiqot faoliyatiga jalb qilish nafaqat texnik, balki kommunikativ, tashkiliy va refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantirishga hissa qo‘shishini ta’kidlaydilar [2, 65-bet]. Loyihaga asoslangan o‘rganish usulidan foydalanish o‘quvchilarga integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladigan va bitta fan sohasi chegaralaridan tashqariga chiqadigan real muammolar bilan ishlash imkonini beradi. Shu bilan birga, o‘z taqdirini o‘zi belgilash va harakatlardan xabardorlikning ahamiyati ortadi, bu esa o‘z faoliyatini rejalashtirish, tahlil qilish va baholash kabi meta-fan ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bevosita bog‘liq.

Loyihaga asoslangan faoliyatlar texnologik madaniyatni rivojlantirishning muhim mexanizmi bo‘lib xizmat qiladi, chunki ular o‘quvchilarga olingan bilimlarni amalda qo‘llash va zamonaviy texnologik vositalar va raqamli muhitlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lish imkoniyatini beradi. YE.N.Kushnirenko va P.V.Stefanenko ta’kidlaganidek, fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematikani qamrab oluvchi loyihaga asoslangan faoliyatda STEAM yondashuvini qo‘llash tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va fanlararo o‘zaro ta’sirga tayyorlikni rivojlantirishga yordam beradi [3, 36-bet]. Bu bitta loyiha kontekstida fanga xos va meta-fan tarkibini birlashtirishdan kelib chiqadigan sinergetik ta’sirni namoyish etadi.

Texnologik madaniyatni maqsadli ta’lim va o‘qitish natijasida pedagogik talqin qilish, jumladan, fikrlash, loyiha va texnologiyadan foydalanish madaniyati, shuningdek, texnologik faoliyat mahsulotlariga nisbatan axloqiy munosabat alohida e’tiborga loyiqdir. Shu ma’noda, D.N.Sulaymanovanning tadqiqotlari ko‘rsatganidek, ta’lim muhitidagi loyiha nafaqat kognitiv, balki ijtimoiylashtirish funktsiyalariga ham xizmat qilishi, o‘quvchilarni ilmiy munozara normalari, jamoaviy javobgarlik va texnologiyani madaniy hodisa sifatida qadriyatlarga asoslangan tushunish bilan tanishtirishi mumkin [1, 65-bet]. O‘quvchilarning ijodiy va tadqiqot loyihalarida ishtirok etishi barqaror texnologik identifikatsiyani rivojlantirishga yordam beradi, bu ayniqsa raqamli iqtisodiyot uchun mutaxassislarni tayyorlash nuqtai nazaridan dolzarbdir.

Pedagogik texnologiyalar loyihaga asoslangan faoliyatni amalga oshirishda alohida rol o‘ynaydi, ta’lim jarayonining o‘zgaruvchanligi, mavjudligi va unumdorligini ta’minlaydi. Hamkorlik platformalari, vizual modellashtirish vositalari, dasturlash va prototiplash muhiti kabi raqamli vositalardan foydalanish didaktik imkoniyatlarni sezilarli darajada kengaytiradi va o‘quvchilarning virtual va gibrid jamoalarda ishlash qobiliyatini oshiradi. Bu, o‘z navbatida, meta-fan kompetensiyalarining nafaqat texnologik, balki ijtimoiy komponentini, jumladan, qaror qabul qilish, mas’uliyatni taqsimlash, o‘z pozitsiyasini himoya qilish va boshqalarning fikrlarini hisobga olish qobiliyatini rivojlantirishga olib keladi.

A.G.Churashov va V.A.Belovning tadqiqotlari o‘quvchilarning mantiqiy va axborot texnologiyalari kompetensiyalarini loyiha ishlari orqali, ayniqsa muhandislik va IT mutaxassisliklarida rivojlantirishning muhimligini tasdiqlaydi [4, 59-bet]. Bu kompetensiyalar mavhum bilim va uning amaliy qo‘llanilishi o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi, o‘quvchilarning kognitiv moslashuvchanligi, intellektual tashabbuskorligi va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi.

S.S.Kosmodemyanskaya ta’kidlaganidek, bunday tuzilmalar faoliyati nafaqat zamonaviy muhandislik yechimlarini ishlab chiqishga, balki mas’uliyat, o’zaro hurmat va natijalarga e’tibor qaratishga asoslangan loyiha madaniyatini rivojlantirishga ham yordam beradi [5, 80-bet].

Ta’kidlash kerakki, loyihaga asoslangan o’qitishning meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatni rivojlantirish vositasi sifatida samaradorligi ko’p jihatdan o’quvchilarga loyiha ishlarining barcha bosqichlarida motivatsiya, qo’llab-quvvatlash va yo’l-yo’riq ko’rsatadigan pedagogik sharoitlarning mavjudligi bilan belgilanadi. Bu shartlar quyidagilarni o’z ichiga oladi:

zamonaviy moddiy-texnik resurslarning mavjudligi;
repetitorlik tizimi;

o’quv jarayonining moslashuvchan;
modulli tashkil etilishi;

o’quvchilarning innovatsion faoliyatini qo’llab-quvvatlaydigan institutsional madaniyat.

Bu omillarsiz hatto eng zamonaviy usullar ham samarasiz bo’lib chiqishi mumkin.

Meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatning rivojlanishini baholash ayniqsa muhimdir. An’anaviy o’quv natijalaridan farqli o’laroq, bu fazilatlar kechikishga juda bog’liq bo’lib, kuzatish, o’zini baholash, ekspert baholash va loyiha mahsulotlarini tahlil qilishni o’z ichiga olgan keng qamrovli, ko’p darajali diagnostika usullaridan foydalanishni talab qiladi. Tegishli mezonlar va ko’rsatkichlarni ishlab chiqish nafaqat metodologik vazifa, balki falsafiy va pedagogik vazifa hamdir, chunki u ta’lim natijalarining mohiyatini shaxsiy rivojlanish jarayoni sifatida tushunishni talab qiladi.

Loyihaga asoslangan faoliyat orqali texnologik madaniyat va meta-fan kompetensiyalarini rivojlantirish ta’limning raqamli transformatsiyasi sharoitida ayniqsa muhimdir. Onlayn kurslar, gibrid modellar, o’yinlashtirish va o’qitishda sun’iy intellektdan foydalanish kabi yangi o’quv formatlari o’qituvchilarni nafaqat bilim berishga, balki texnologiyalarga boy muhitda o’quvchilarning unumdorligi uchun sharoit yaratishga ham undaydi. Shu nuqtai nazardan, loyihalar akademik kontent va real hayotdagi qiyinchiliklarni birlashtirish vositasiga aylanadi, o’rganish uchun motivatsion va qiymatga asoslangan yo’nalishni ta’minlaydi.

Shunday qilib, umumiy o’rta ta’limdagi loyihaga asoslangan faoliyat o’quvchilarda meta-fan kompetensiyalarini va texnologik madaniyatni rivojlantirish uchun samarali vositadir. Loyiha faoliyatini tashkil etishga tizimli yondashuv, jumladan, metodologik qo’llab-quvvatlash, institutsional qo’llab-quvvatlash va natijalarni baholash bizga ushbu yondashuvni malakali, texnologik jihatdan savodli va ijtimoiy mas’uliyatli bitiruvchilarni rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy ta’lim jarayonini qurish uchun asos sifatida ko’rib chiqish imkonini beradi.

Loyihaga asoslangan o’qitishni barqaror ta’lim amaliyoti sifatida rivojlantirish nazariy asoslar, tashkiliy tamoyillar, qo’llab-quvvatlash mexanizmlari va ishlash mezonlarini o’z ichiga olgan tizimli ilmiy va metodologik asosni talab qiladi. Loyihaga asoslangan o’qitish samaradorligining eng muhim shartlaridan biri uni faqat darsdan tashqari yoki tanlov mashg’ulotlari sifatida ishlatish o’rniga asosiy ta’lim dasturlariga integratsiya qilishdir[1]. Ushbu integratsiya fanlar mazmunini qayta ko’rib chiqishni, o’quv maqsadlari va vazifalarini qayta ko’rib chiqishni va o’quvchilarning real yoki simulyatsiya qilingan professional vaziyatlar kontekstida samarali faoliyatiga urg’u berishni talab qiladi.

Ta’kidlash kerakki, meta-fan kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan loyihaga asoslangan o’qitish o’qituvchilardan an’anaviy axborot uzatuvchi roldan voz kechishni va o’quvchilar guruhining o’zaro ta’sirining ustoz, fasilitatori va tashkilotchisi rolini qabul qilishni talab qiladi. O’qituvchi o’quvchilar o’rganishda faol ishtirokchilarga aylanadigan, o’z loyiha yo’nalishini tanlaydigan, maqsadlarni qo’yadigan va ularga erishish yo’llarini topadigan ta’lim muhitini yaratadi. Ushbu yondashuv o’quvchilarda meta-fan kompetensiyasining markaziy elementi bo’lgan refleksiv munosabatni rivojlantiradi. Bu yerda loyiha ishining guruh shakli alohida ahamiyatga ega, bu funktsiyalarni topshirish, qo’shma qarorlar qabul qilish, rollarni taqsimlash va natija uchun jamoaviy javobgarlikni rivojlantirishni o’z ichiga oladi.

Jamoadam hamkorlik qilishda o’quvchilar boshqalarning fikrlarini inobatga olishni, o’z nuqtai nazarini bahslashishni va nizoli vaziyatlarni konstruktiv tarzda yengishni o’rganadilar. Bularning barchasi meta-fan mashg’ulotlarining asosini tashkil etuvchi kommunikativ, tartibga solish va ijodiy

kompetensiyalarni rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, guruh loyihalarini amalga oshirish aniq pedagogik yordamni talab qiladi: o‘quvchilarning yoshi va psixologik-pedagogik xususiyatlarini, ularning motivatsiya darajasini va kommunikativ yetukligini hisobga olish kerak.

Shu bilan birga, loyiha ishlari texnologik madaniyatni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochadi. Loyihani amalga oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish rasmiy element emas, balki loyiha loyihaning ajralmas qismi bo‘lishi kerak. Bunga misollar sifatida 3D modellash tirish vositalari, bulutli hisoblash, raqamli ma‘lumotlarni vizualizatsiya qilish, sun‘iy intellekt texnologiyalari va katta ma‘lumotlarni tahlil qilish kiradi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarga nafaqat amaliy texnologik ko‘nikmalarni, balki hayotning turli sohalarida texnologiyalarni joriy etishning oqibatlarini baholash uchun zarur bo‘lgan tizimli fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, loyihaga asoslangan faoliyat texnologik madaniyatning ta‘lim salohiyatini ro‘yobga chiqarishga yordam beradi, o‘quvchilarda texnologiyalardan foydalanishga mas‘uliyatli munosabatni, uning jamiyat va tabiatga ta‘sirini tushunishni va yangi texnik yechimlarni yaratish va qo‘llashda axloqiy tanlov zarurligini anglash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, texnologik rivojlanish bilan bog‘liq ijtimoiy va ekologik muammolarning tobora ko‘payib borayotganini hisobga olgan holda muhimdir.

Umumta‘lim muassasalarda loyihaga asoslangan yondashuvlarni amalga oshirish tajribasi shuni ko‘rsatadiki, turli fanlardan o‘quvchilarni murakkab muammolarni hal qilish uchun birlashtiradigan sinflararo loyihalar eng katta samaradorlikni namoyish etadi. Ushbu amaliyot nafaqat meta-fan ko‘nikmalarini, balki professional fanlararo mobillikni - tegishli sohalarning professional tilini tushunish, ko‘p madaniyatli muhitga moslashish va moslashuvchan xulq-atvor strategiyalarini ishlab chiqish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Loyihaga asoslangan o‘qitishni amalga oshirish bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bularga cheklangan inson va moddiy resurslar, moslashuvchan dasturlash modellarining yo‘qligi va raqamli loyiha va guruhlarni boshqarish bo‘yicha o‘qituvchilarning yetarli malakasi kiradi. Bundan tashqari, ba‘zi hollarda loyihaga asoslangan o‘qitish rasmiylashtiriladi, o‘quvchilar topshiriqlarni chuqur tahlil, motivatsiya yoki mulohazasiz bajaradilar, bu esa ushbu yondashuvning rivojlanish salohiyatini inkor etadi. Bunday sharoitda o‘qituvchilar uchun tizimli kasbiy rivojlanish, loyihaga asoslangan o‘qitishni tashkil qilish bo‘yicha metodologik tavsiyalar ishlab chiqish va tengdoshlarga ustozlik amaliyotini joriy etish va universitetlar o‘rtasida tarmoq o‘rnatish juda muhimdir.

Loyihaga asoslangan o‘qitish rivojlanadigan madaniy va qadriyat kontekstining ahamiyatini ham ta‘kidlash kerak. Tajriba shuni ko‘rsatadiki, meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatning barqaror rivojlanishi o‘rganish uchun ichki motivatsiyani rivojlantirmasdan, natijalarning shaxsiy ahamiyatini tushunmasdan va o‘quvchilarni ijtimoiy ahamiyatga ega amaliyotlarga jalb qilmasdan mumkin emas. Mahalliy hamjamiyatdagi dolzarb muammolarni hal qilishga, mintaqaviy ta‘lim infratuzilmasini rivojlantirishga va ekologik tashabbuslarga qaratilgan loyihalar bu borada samarali ekanligini isbotlaydi. Bunday loyihalar jamiyatdagi texnologiyaning rolini tushunishga yordam beradi va o‘quvchilarning shaxsiy ishtirokini rag‘batlantiradi.

Bundan tashqari, loyihaga asoslangan faoliyat inklyuziv ta‘lim uchun vosita bo‘lish imkoniyatiga ega. Meta-fan kompetensiyalari turli nuqtai nazarlar, hayotiy vaziyatlar va ehtiyojlar bilan real dunyo o‘zaro ta‘sirlari orqali rivojlanadi. Bu loyihaga asoslangan faoliyatni nafaqat o‘rganish vositasi, balki ijtimoiy rivojlanish vositasiga aylantiradi.

Loyihaga asoslangan faoliyat orqali o‘quvchilarning tadqiqot madaniyatini rivojlantirish dolzarb sohaga aylanib bormoqda. Ta‘lim mini-tadqiqot loyihalarini qo‘llab-quvvatlash, eksperimental modellarni ishlab chiqish va gipotezalarni real dunyo sharoitida sinab ko‘rish o‘quvchilarga o‘zlarini ilmiy tadqiqot sub‘ekti sifatida his qilish, ilmiy usulning mantig‘ini tushunish va oqilona tahlil qilish va xulosalar chiqarishni o‘rganish imkonini beradi. Faoliyatning bu jihati tizimli fikrlash, mulohaza yuritish, o‘zini baholash va o‘z ta‘lim yo‘nalishini sozlash qobiliyati kabi yuqori darajadagi meta-fan kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bevosita bog‘liq.

Shuning uchun loyihaga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarni yaxlit, ilmiy yo‘naltirilgan, texnologik va ijtimoiy jihatdan barkamol shaxslar sifatida shakllantirishda kuchli omil hisoblanadi. Uning samaradorligi metodologik jihatdan to‘g‘ri tashkil etishga, rag‘batlantiruvchi ta‘lim muhitini

yaratishga, o'qituvchining professional tayyorgarligiga va institutsional qo'llab-quvvatlashga bog'liq. Agar ushbu shartlar bajarilsa, loyihaga asoslangan o'qitish kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirishning asosiy mexanizmiga aylanishi mumkin, bu esa ta'limning hozirgi rivojlanish bosqichida uning sifatini ta'minlaydi.

Ta'kidlash joizki, loyihaga asoslangan o'quv muhitida meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatni rivojlantirish o'quvchilarning o'zlari bajaradigan faoliyatning ta'limiy va ijtimoiy-gumanitar ahamiyatini anglamasdan turib mumkin emas. Ushbu xabardorlikning zaruriy shartlaridan biri loyiha ishining har bir bosqichida: muammolarni shakllantirishdan tortib, erishilgan natijalarni tahlil qilishgacha bo'lgan davrda aks ettiruvchi komponentni kiritishdir. Refleks o'quvchilarga nafaqat muammolarni hal qilish vositalarini o'zlashtirish, balki muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarning sabablarini tahlil qilish, bashorat qilish va harakatlar va natijalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish qobiliyatini rivojlantirish imkonini beradi. Bu sifat, ayniqsa, mutaxassislardan o'z-o'zini o'rganish, qayta o'ylash va moslashuvchan moslashish talab qilinadigan zamonaviy ta'lim va kasbiy muhitda muhimdir.

Bundan tashqari, loyihaga asoslangan faoliyat o'quvchilarga yo'naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlar tamoyillariga tayanishni talab qiladi, bunda o'quvchilarning faolligi nafaqat tan olinadi, balki muammoli vaziyatlarni yaratish, muammolarni hal qilish usullarini tanlash erkinligini ta'minlash va guruh ichida o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari orqali faol ravishda rag'batlantiriladi. Ushbu yondashuvlar meta-fanlarga tegishli asosiy shaxsiy fazilatlarini rivojlantiradi: tashabbuskorlik, ijodkorlik, mas'uliyat, tanqidiy fikrlash va yangi bilim va tajribaga ochiqlik. Bunday tajriba texnologik madaniyatni shaxsiy rivojlanish sifatida rivojlantiradi, bu texnologiyani nafaqat samarali, balki axloqiy jihatdan ham tushunish va undan foydalanish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Loyihani didaktik shakl sifatida ko'rib chiqsak, uning ko'p qatlamli tabiati va murakkabligini ta'kidlash kerak. U tadqiqot va amaliy faoliyat elementlarini o'z ichiga oladi, boshqaruv va tashkiliy funktsiyalarni rivojlantirishni, axborot texnologiyalaridan foydalanishni va ma'lumotlarni vizualizatsiya qilishni talab qiladi. Bu, o'z navbatida, turli xil kompetensiyalarni: kognitiv, kommunikativ, raqamli, fuqarolik va professionalni integratsiyalashga yordam beradi.

Shunday qilib, loyihaga asoslangan faoliyat universal pedagogik modelga aylanadi, bu esa asosiy meta-fanlar kabi barcha kompetensiyalarni qamrab olish imkonini beradi.

Texnologik madaniyat, fanlararo va ijtimoiy ahamiyatga ega kategoriya sifatida, umumiy madaniy va professional tayyorgarlikdan alohida rivojlana olmaydi. Shu nuqtai nazardan, loyihaga asoslangan o'qitish nazariy bilimlarni amaliy qo'llanilishi bilan bog'lash vositasi bo'lib xizmat qiladi, shu bilan birga jamiyat rivojlanishidagi texnologiyaning rolini tanqidiy tushunishga urg'u beradi. Bu o'quvchilarga ilmiy va texnologik taraqqiyotga oid shaxsiy qadriyatlar tizimini rivojlantirish va barqaror rivojlanish va texnologik mas'uliyat uchun asos bo'lgan muayyan texnologiyalardan foydalanish istiqbollari va xavflarini baholash imkonini beradi.

Muhimi, loyihaga asoslangan o'qitish o'quvchilarning akademik madaniyatini rivojlantiradi: ilmiy yaxlitlik tamoyillarini tushunish, mualliflikka hurmat, ma'lumotlarni ob'ektiv tahlil qilish va natijalarni aniq taqdim etish qobiliyati. Bu elementlar, ayniqsa, ularning yuqori ko'rinishlarida - masalan, tadqiqot mustaqilligi va axloqiy mas'uliyatda - meta-fan kompetensiyalarining bir qismidir. Bundan tashqari, o'quvchilarni ilmiy va amaliy konferensiyalarga jalb qilish, loyiha natijalarini nashr etish va professional auditoriya oldida loyihalarni himoya qilish ommaviy muloqot ko'nikmalari, argumentatsiya va ilmiy munozaralarni rivojlantirishni rag'batlantiradi, loyihaga asoslangan usulning ta'lim salohiyatini sezilarli darajada kengaytiradi.

O'tkazilgan tajribalarimiz loyihaga asoslangan faoliyatning o'quvchilar kasbiy rivojlanishiga qo'shgan hissasining ortib borayotgan tendentsiyasini ko'rsatadi. Masalan, Uzun tumani maktabida o'tkazilgan monitoring natijalari shuni ko'rsatdiki, ikki yil davomida loyihaga asoslangan kurslarda qatnashgan o'quvchilar an'anaviy ravishda o'qiganlarga nisbatan kognitiv moslashuvchanlik, jamoaviy ish ko'nikmalari va raqamli kompetentsiyaning yuqori darajasini namoyish etdilar. Ushbu topilmalar loyihaga asoslangan yondashuvlarni, jumladan, ta'lim dasturlarining raqamli transformatsiyasi, masofaviy o'qitish va loyihaga asoslangan muloqotni kengaytirish va individual

loyihaga asoslangan traektoriyalarni qo‘llab-quvvatlash orqali yanada joriy etish zarurligini qo‘llab-quvvatlaydi.

Loyihaga asoslangan o‘qitish kontekstida texnologik madaniyatni rivojlantirish ham barqaror rivojlanish tamoyillari bilan bog‘liq. Ekologik toza yechimlarni topish, yashil texnologiyalarni rivojlantirish va inklyuziv yondashuv bilan raqamli transformatsiyaga qaratilgan loyihalar nafaqat o‘quvchilarning professional tajribasini boyitibgina qolmay, balki ijtimoiy mas’uliyat va fuqarolik yetukligini ham rivojlantiradi. Bu xususiyatlar meta-fan kompetensiyalari spektrini to‘ldiradi, ta’lim jarayonidan tashqariga chiqadi va shaxslarning global jamiyat a’zolari sifatida rivojlanishiga ta’sir qiladi[2]. Ushbu fazilatlarini rivojlantirishga qulay muhitni pedagogik loyihalash masalasi alohida tahlilga loyiqdir. Bunday muhit moslashuvchan, texnologik jihatdan rivojlangan, tajribalar uchun ochiq, ammo boshqariladigan va pedagogik jihatdan xavfsiz bo‘lishi kerak.

O‘quvchilar o‘qituvchilar, repetitorlar va mutaxassislar tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotganini his qilgan holda, zamonaviy raqamli vositalar, hamkorlik platformalari va laboratoriya uskunalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak. Faqatgina ushbu shartlar bajarilgan taqdirdagina loyihaga asoslangan o‘qitish shunchaki samarali xatti-harakatlarni taqlid qilishdan ko‘ra, chinakam rivojlantiruvchi bo‘ladi.

Loyihaga asoslangan o‘qitish natijalarini baholash masalasi ham bir xil darajada muhimdir. An’anaviy baholash shakllaridan farqli o‘laroq, kompetensiya rivojlanish dinamikasini, individual taraqqiyotni va ishtirok va mustaqillik darajasini kuzatish uchun shakllantiruvchi baholash tizimi zarur. Portfoliolar, o‘zini o‘zi baholash, ekspert loyihasini baholash va loyihani amalga oshirish jarayonida o‘quvchining raqamli izini tahlil qilish samarali hisoblanadi. Ushbu yondashuv bilimlarni baholashdan rivojlanishni baholashga, natijalarni statistik qayd etishdan individual ta’lim strategiyalarini ishlab chiqishga o‘tish imkonini beradi.

Xulosa. Yuqoridagilarga asoslanib, quyidagi umumlashtirishlarni amalga oshirish mumkin:

birinchidan, loyihaga asoslangan faoliyat meta-fan kompetensiyalarini rivojlantirishda asosiy resurs bo‘lib, tanqidiy va tizimli fikrlash, kommunikativ moslashuvchanlik va o‘zini tashkil etish va aks ettirish qobiliyatini rivojlantirishni ta’minlaydi.

ikkinchidan, ushbu o‘qitish usuli texnologik madaniyatni rivojlantiradi, bu o‘quvchilarga nafaqat zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish, balki ularni axloqiy, ijtimoiy va ekologik nuqtai nazardan baholash imkonini beradi.

uchinchidan, loyihaga asoslangan faoliyatni samarali amalga oshirish uchun ta’lim siyosati darajasida tizimli qo‘llab-quvvatlash, o‘qituvchilarni o‘qitish, infratuzilma yaratish va institutsional qo‘llab-quvvatlash talab etiladi.

Shunday qilib, loyihaga asoslangan o‘qitishning o‘quvchilarning meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatini rivojlantirishga ta’siri keng qamrovli bo‘lib, kognitiv, motivatsion, qiymatga asoslangan va harakatga yo‘naltirilgan jihatlarni qamrab oladi. Raqamli transformatsiya muammolari va barqaror rivojlanish talablarini hisobga olgan holda, loyihaga asoslangan ta’lim mas’uliyatli, texnologik jihatdan savodli va ijtimoiy jihatdan faol mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan umumiy o‘rta ta’lim uchun yangi paradigmaning asosiga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Sulaymanova D.N. Loyihaga asoslangan o‘qitish vositasida bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ tafakkurini rivojlantirish, 13.00.01 – Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Samarqand – 2023

2. Маъмуров Б.Б. Бўлажак ўқитувчиларда акмеологик ёндашув асосида таълим жараёнини лойиҳалаш кўникмаларини ривожлантириш тизими: пед.фан.док...дис. – Тошкент, 2018. – 263 б.

3. Кушниренко Е.Н., Стефаненко П.В. Управление устойчивым развитием инженерного образования в контексте формирования технологической культуры студентов // Вестник Казанского технологического университета. – 2024. – №3. – С. 58–65. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=55081759>

4. Чурашов А.Г., Белов В.А. Творческий проект как полифункциональная педагогическая технология арт-педагогике в процессе подготовки кадров креативной

индустрии // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2025. – №1(12). – С. 102–108. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tvorcheskoy-proekt-kak-polifunktsionalnaya-pedagogicheskaya-tehnologiya-art-pedagogiki-v-protssesse-podgotovki-kadrov-kreativnoy>

5. Космодемьянская С.С. STEAM-подход как инструмент формирования критического мышления и метапредметных компетенций студентов // Наука и практика в образовании: электронный научный журнал. –М; 2025. – №2(6). – С. 34–41. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=80263822>

6. Батунова И.В., Лобынева Е.И. Формирование технологической и логической компетентности студентов инженерных направлений в проектной деятельности // Успехи гуманитарных наук. –СП; 2024. – №2(18). – С. 56–61. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=79563711>

7. Гуляева В.Б. Потенциал педагогического технопарка как проектного центра в повышении качества образовательного процесса // Вестник высшей школы.–М;2025.–№4.–С. 77–83. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=83126447>

Rasulov Rustambek Odilovich*Fan va texnologiyalar universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti v.b, f.f.f.d., (PhD)***Xoshimov Mirjalol Murodjon o‘g‘li***Fan va texnologiyalar universiteti 1-bosqich talabasi***XALQARO ALOQA: MOHIYATI, RIVOJLANISHI, VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR**

Annotatsiya. Maqola shuni ko‘rsatadiki, raqamli transformatsiya ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga yordam berishi ham mumkin — masalan, past ta’lim darajasidagi oilalar daromadini oshirish orqali iqtisodiy inklyuziyani mustahkamlash imkonini yaratadi. Bugungi xalqaro munosabatlar bir yoki ikki davlatga bog‘liq bo‘lmasdan, bir nechta katta markazlar — kuchlar o‘rtasida raqobat bilan shakllanyapti: Xitoy, Rossiya, Hindiston, Yevropa Ittifoqi, G‘arb va boshqa mintaqaviy kuchlar. Bu multipolarlik — global siyosiy qarorlar ko‘proq tomonlama bo‘lishi kerakligini anglatadi.

Tayanch tushunchalar: xalqaro aloqa, Globallashuv, Diplomatik munosabatlar muloqot, Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), Xalqaro hamkorlik, Integratsiya jarayonlari, Transmilliy kompaniyalar, Geosiyosiy manfaatlar, Raqamli diplomatiya

Аннотация. В статье показано, что цифровая трансформация может способствовать снижению социального неравенства, например, за счёт увеличения доходов семей с низким уровнем образования, тем самым создавая возможности для укрепления экономической инклюзии. Современные международные отношения формируются не в зависимости от одного или двух государств, а на основе конкуренции между несколькими крупными центрами силы — Китаем, Россией, Индией, Европейским союзом, Западом и другими региональными державами. Такая многополярность означает необходимость более многостороннего характера принятия глобальных политических решений.

Ключевые слова: международная коммуникация, глобализация, дипломатические отношения, межличностное общение, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), международное сотрудничество, интеграционные процессы, транснациональные компании, геополитические интересы, цифровая дипломатия.

Abstract. The article demonstrates that digital transformation can contribute to reducing social inequality, for instance, by increasing the income of families with lower levels of education, thereby creating opportunities to strengthen economic inclusion. Contemporary international relations are shaped not by dependence on one or two states, but by competition among several major centers of power — China, Russia, India, the European Union, the West, and other regional actors. This multipolarity implies that global political decision-making should increasingly take on a multilateral character.

Keywords: international communication, globalization, diplomatic relations, interpersonal communication, information and communication technologies (ICT), international cooperation, integration processes, transnational corporations, geopolitical interests, digital diplomacy.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida xalqaro aloqalar dunyo davlatlari o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim tizim hisoblanadi Xalqaro aloqalarsiz davlatlarning barqaror rivojlanishi, xavfsizligi va taraqqiyotini tasavvur etib bo‘lmaydi. Shu sababli xalqaro aloqalar zamonaviy fan va amaliyotning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Xalqaro aloqalar — bu davlatlar, xalqaro tashkilotlar, transmilliy kompaniyalar va boshqa subyektlar o‘rtasida vujudga keladigan siyosiy, iqtisodiy, harbiy, huquqiy va madaniy munosabatlar majmuasidir. Ularning asosiy maqsadi — tinchlikni saqlash, manfaatlarni muvofiqlashtirish va global muammolarga birgalikda yechim topishdan iborat.

Bugungi kunda prezidentimiz bu haqida ko‘plab hamkorlikni yo‘lga qo‘yib kelmoqda. Masala, ushbu nutqda davlat rahbari zamonaviy global tizimdagi xalqaro institutlar roli, ziddiyatlar, tinchlik, hamkorlik va yoshlar tarbiyasi haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘zlagan.: “Today, we are witnessing the weakening role of international institutions, the growth of contradictions, conflicts, and wars in the

world... All this is shaping a completely new and troubling geopolitical reality.”[1] — Prezident Shavkat Mirziyoyev

Prezident Shavkat Mirziyoyevning “xalqaro institutlarning roli zaiflashmoqda, ziddiyatlar, mojarolar va urushlar ko‘paymoqda” degan fikri bugungi geopolitik holatni aniq va lo‘nda ifodalaydi. Darhaqiqat, Ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan xalqaro tartib — BMT, xalqaro huquq va kollektiv xavfsizlik mexanizmlari — hozirgi murakkab muammolarni samarali hal qilishda qiyinchilikka duch kelmoqda.

Birinchidan, xalqaro institutlar ko‘p hollarda siyosiy manfaatlar ta’sirida harakat qilayotgani ularning nufuzini pasaytirmoqda. Xavfsizlik Kengashidagi veto mexanizmi, ayrim mojarolarga nisbatan ikki tomonlama yondashuvlar adolat va ishonch tamoyillarini zaiflashtirdi. Natijada davlatlar xalqaro institutlarga emas, balki kuch siyosatiga ko‘proq tayanmoqda.

Ikkinchidan, dunyoda geosiyosiy raqobat keskinlashib, kuch markazlari ko‘paymoqda. Bu esa ziddiyatlarning mintaqaviy emas, balki global miqyosda xavf tug‘dirishiga olib kelmoqda. Mojarolar faqat harbiy emas, balki iqtisodiy, axborot va texnologik shaklda ham namoyon bo‘layotgani yangi, “tashvishli” geopolitik haqiqatni yuzaga keltirmoqda.

Uchinchidan, Prezidentning bu fikri O‘zbekiston tashqi siyosatining tinchlik, muloqot va xalqaro hamkorlikka asoslangan yo‘lini ham anglatadi. Ya’ni, kuch ishlatish emas, balki diplomatiya, o‘zaro ishonch va mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash muhim ekani ta’kidlanmoqda.

“Our future, the destiny, and the well-being of the world are in the hands of the younger generation. Our urgent task is to instill in the consciousness of youth the noble ideas of peace, humanism and friendship...” — Prezident Mirziyoyev

Bu fikrda Prezident avvalo insoniyat kelajagini yoshlar bilan bevosita bog‘laydi. Haqiqatan ham bugungi global muammolar — urushlar, iqlim inqirozi, mafkuraviy qarama-qarshiliklar, texnologik xavflar — ertangi kunda aynan yoshlar tomonidan hal qilinadi. Shu bois ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va mas’uliyat hissi butun dunyo taqdiriga ta’sir ko‘rsatadi.

Prezident ta’kidlaganidek, yoshlar ongiga tinchlik, insonparvarlik va do‘stlik g‘oyalarini singdirish bugungi kunning eng dolzarb vazifasidir. Chunki zo‘ravonlik, murosasizlik va radikal qarashlar ko‘pincha aynan bilim va tarbiya yetishmasligidan kelib chiqadi. Agar yosh avlod murosas, muloqot va hurmat ruhida tarbiyalansa, kelajakda mojarolarni qurol bilan emas, aql va diplomatiya bilan hal qilish imkoniyati kuchayadi.

Shuningdek, bu fikr ta’lim tizimining rolini ham ochib beradi. Zamonaviy bilimlar bilan bir qatorda axloqiy va ma’naviy tarbiya berish, global fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish — barqaror va tinch dunyoning muhim asosi hisoblanadi. Bu borada davlatlar, ta’lim muassasalari va jamiyat birgalikda harakat qilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, Prezident Mirziyoyevning ushbu mulohazasi yoshlarni shunchaki kelajak egasi sifatida emas, balki bugungi kunning faol ishtirokchisi va tinchlik elchisi sifatida ko‘rishga undaydi. Bu g‘oya yosh avlodni yuksak maqsadlar sari ruhlantiradigan, global barqarorlik uchun muhim dasturiy chaqiriqdir.

Xalqaro konferensiyada nutq markaziy va janubiy osiyo hamkorligi bugungi zamon ruhini juda aniq ifodalaydi. Haqiqatan ham, XXI asr boshidan boshlab dunyo keskin geosiyosiy transformatsiyalar davriga kirdi. Bu jarayonlar bir tomondan xavf va tahdidlarni kuchaytirayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan yangi imkoniyatlar eshigini ham ochmoqda. Bu borada prezidentimiz: “Bugun dunyo ham tahdidlar, ham yangi imkoniyatlarni o‘zida tutgan global geosiyosiy transformatsiyalar davriga qadam bosdi.”[2] — Prezident Mirziyoyev.

Tahdidlar asosan xalqaro ziddiyatlar, mintaqaviy urushlar, terrorizm, kiberxavfsizlik muammolari, iqlim o‘zgarishi va global iqtisodiy beqarorlik bilan bog‘liq. Bu omillar davlatlar xavfsizligi, jamiyat barqarorligi va insoniyat kelajagiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, globallashtirish sharoitida bitta hududdagi muammo qisqa vaqt ichida butun dunyoga ta’sir qilishi mumkin.

Shu bilan birga, ushbu transformatsiyalar yangi imkoniyatlarni ham yuzaga chiqarmoqda. Texnologik taraqqiyot, raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt, yashil energetika va xalqaro hamkorlikning yangi shakllari davlatlar va jamiyatlar rivoji uchun muhim poydevor bo‘la oladi.

Bilim, innovatsiya va moslashuvchan siyosatga ega mamlakatlar global o‘zgarishlardan yutib chiqish imkoniga ega.

Prezident Shavkat Mirziyoyevning mazkur nutqida savdo-iqtisodiy hamkorlikning ustuvorligi va transport-logistika infratuzilmasini barpo etish masalasiga alohida urg‘u berilishi bejiz emas. Bu fikrlar bugungi global geosiyosiy vaziyatda mintaqaviy integratsiyaning naqadar muhim ekanini yaqqol ko‘rsatadi. Davlat rahbari transport aloqalarini rivojlantirishni nafaqat iqtisodiy manfaat, balki strategik barqarorlik va mintaqaviy xavfsizlikning muhim omili sifatida ko‘radi.

“Savdo-iqtisodiy hamkorlik ustuvor ekani ta’kidlanib, transport-logistika infratuzilmasi barpo etish masalasi”[3] — Prezident Mirziyoyev Bu nutqda davlat rahbari mintaqaviy integratsiya, transport aloqalari va global geosiyosiy kontekst haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘zlagan.

Transport-logistika infratuzilmasi rivojlangan sari mintaqaviy davlatlari o‘rtasidagi savdo hajmi oshadi, bozorlar bir-biriga yaqinlashadi va o‘zaro ishonch mustahkamlanadi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo kabi dengizga chiqish imkoniyati cheklangan hududlar uchun samarali transport yo‘laklari global iqtisodiy tizimga integratsiyalashuvning asosiy kalitidir. Bu tashabbuslar mintaqani faqat xomashyo yetkazib beruvchi emas, balki muhim tranzit va logistika markaziga aylantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, Prezident nutqida global geosiyosiy kontekst ham bilvosita aks etadi. Bugungi dunyoda transport yo‘llari va logistika zanjirlari geosiyosiy raqobatning muhim obyektiga aylanmoqda. Shunday sharoitda mintaqaviy hamkorlikka tayangan holda mustaqil va barqaror infratuzilma yaratish davlatlar suverenitetini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda xalqaro tendensiyalar dunyo siyosati, iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotining barcha sohalariga chuqur ta’sir ko‘rsatmoqda. Ularni tushunish davlatlar siyosatini belgilash, milliy manfaatlarni himoya qilish va kelajak strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

AQSh so‘nggi yillar ichida global liderlikdan ko‘ra “Amerika markazli” siyosatga o‘tmoqda, G‘aRb ittifoqini qayta belgilayapti va Monto Doktrinasini qayta tiklash haqida strategiya e‘lon qilmoqda (bu Latın Amerikasida ko‘proq ta’sirni ko‘zlaydi).

Yevropa Ittifoqi ba‘zan diplomatik notinch holatlarda qiyinchiliklarga duch kelmoqda, masalan, G‘arb ittifoqining qarama-qarshiliklari sababli Yevropa tashqi siyosatining ishonchligi muammoli bo‘lib qolmoqda.

Xitoy esa global diplomatik tashabbuslarni kuchaytirmoqda (masalan, Global Security Initiative) va yangi xavfsizlik arxitekturasini uchun o‘yinchi bo‘lishni maqsad qilgan.[4] Bu strategik farqlar xalqaro munosabatlarda muvozanat yaratish tamoyilining o‘zgarganini ko‘rsatadi: avval faqat G‘arbga tayanadigan tizimdan ko‘ra ko‘proq ko‘p markazli tartibga o‘tish sodir bo‘lmoqda.

So‘nggi yillarda texnologiyalar — xalqaro siyosat vositasi bo‘lib qolmoqda: So‘nggi yillarda texnologiyalar nafaqat iqtisodiy rivojlanish omili, balki xalqaro siyosatning muhim vositasiga aylanib bormoqda. Davlatlar o‘z manfaatlarini himoya qilish, ta’sir doirasini kengaytirish yoki raqiblarini cheklashda texnologik ustunlikdan faol foydalanmoqda. Raqamli infratuzilma, sun‘iy intellekt, kiberxavfsizlik, ijtimoiy tarmoqlar va ma’lumotlar oqimi siyosiy kuchni belgilovchi omillardan bo‘lib qoldi.

Shu bilan birga, texnologiyalar xalqaro hamkorlik uchun ham imkoniyatlar yaratadi. Global muammolar — iqlim o‘zgarishi, sog‘liqni saqlash, ta’lim — texnologiyalar yordamida birgalikda hal etilishi mumkin. Demak, texnologiyalar ikki qirrali vosita: u raqobatni ham, hamkorlikni ham kuchaytiradi.

Moliyaviy tizimlar raqobati: AQSh dollari, SWIFT tizimi, yangi raqamli to‘lov tizimlari va CBDC loyihalari xalqaro iqtisodiy aloqalarni izdan chiqaruvchi geosiyosiy vositalarga aylanmoqda. Texnologik yuqori raqobat global siyosatdagi kuchni belgilashda muhim rol o‘ynamoqda. Xalqaro aloqalar quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- davlatlarning suveren tengligi;
- ichki ishlarga aralashmaslik;
- tinch yo‘l bilan nizolarni hal etish;
- xalqaro huquq normalariga rioya qilish.

So‘nggi yillarda texnologiyalar nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish vositasi, balki xalqaro siyosatning muhim strategik elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Davlatlar texnologik ustunlik orqali o‘z siyosiy ta‘sirini oshirish, raqiblarini cheklash va global maydonda o‘z mavqeini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

So‘nggi yillarda texnologiyalar nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish vositasi, balki xalqaro siyosatning muhim strategik elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Davlatlar texnologik ustunlik orqali o‘z siyosiy ta‘sirini oshirish, raqiblarini cheklash va global maydonda o‘z mavqeini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘lmoqda.

Texnologiyalar xalqaro siyosatda ikki qirrali vosita sifatida ishlaydi: u raqobatni kuchaytiradi, ammo hamkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Shuning uchun davlatlar uchun eng muhim vazifa — texnologik rivojlanishni strategik va mas‘uliyatli boshqarish, xalqaro qoidalar va ishonch mexanizmlarini mustahkamlashdir.

Xulosa. So‘nggi yillarda texnologiyalar xalqaro siyosatning ajralmas vositasiga aylangan. Ular nafaqat davlatlarning iqtisodiy va harbiy salohiyatini oshirishga, balki kiber va axborot maydonida raqobatni kuchaytirishga ham xizmat qilmoqda. Texnologik sanksiyalar, ma‘lumot nazorati va sun‘iy intellekt kabi sohalar siyosiy bosim va strategik ta‘sir instrumenti sifatida keng qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, texnologiyalar global muammolarni hal qilish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, texnologiyalar xalqaro siyosatda ikki qirrali vosita bo‘lib, davlatlar uchun strategik ustunlikni ta‘minlash va global hamkorlikni mustahkamlashdagi muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, ularni mas‘uliyat bilan boshqarish va xalqaro qoidalar asosida tartibga solish zamon talabi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Ushbu nutqda davlat rahbari zamonaviy global tizimdagi xalqaro institutlar roli, ziddiyatlar, tinchlik, hamkorlik va yoshlar tarbiyasi haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘zlagan. https://uza.uz/en/posts/the-president-of-uzbekistan-calls-for-solidarity-open-dialogue-and-close-cooperation-among-nations-of-the-world_763653?q=%2Fposts%2Fthe-president-of-uzbekistan-calls-for-solidarity-open-dialogue-and-close-cooperation-among-nations-of-the-world_763653&utm_source=chatgpt.com

2. Bugun dunyo ham tahdidlar, ham yangi imkoniyatlarni o‘zida tutgan global geosiyosiy transformatsiyalar davriga qadam bosdi...” — Prezident Mirziyoyev [President.uz](https://president.uz)

3. Prezident Shavkat Mirziyoyevning mazkur nutqida savdo-iqtisodiy hamkorlikning ustuvorligi va transport-logistika infratuzilmasini barpo etish masalasiga alohida urg‘u berilishi bejiz emas https://president.uz/oz/lists/view/4483?utm_source=

4. global diplomatik tashabbuslarni kuchaytirmoqda [Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/Global_Diplomatic_Initiative)

5. Rasulov Rustambek Odilovich - The Essence of Political Socialization Processes and their Role in Social Development. Spanish Journal of Innovation and Integrity, ISSN: 2792-8268, Volume: 37, Dec-2024. <https://sjii.es/index.php/journal/article/view/106/150>

6. Rasulov, R. . (2024). The importance of education and upbringing in forming political socialization in the worldview of youth. Академические исследования в современной науке, 3(48), 124–132. извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/arims/article/view/61938>

7. Rasulov Rustambek Odilovich. The importance of youth-oriented structures established in the country in the political socialization of youth Vol. 3 No. 12 (2024): INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT (IJERO). <http://ijero.co.uk/index.php/ijero/article/view/417>

8. Rasulov Rustambek Odilovich. Cultural basics of education and the role of youth in it. Philosophy And Life International Journal. ISSN 2181-9505. Doi jurnal 10.26739/2181-9505. <https://www.tadqiqot.uz/index.php/philosophy/article/view/11321>

Baratova Nozima

Buxoro Davlat Universiteti talabasi

Ilmiy rahbar:

Xidirova Gavhar Rustamovna

Buxoro Davlat Universiteti o'qituvchisi

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA BARQAROR TURIZMNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar asosida barqaror turizmni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Hozirgi globallashtirish sharoitida turizm sohasi iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri bo'lib, uning barqaror rivojlanishini ta'minlash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Raqamli transformatsiya jarayonlari - sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (big data), Internet of Things, mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari - turistik xizmatlarni boshqarish, rejalashtirish va monitoring qilishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Maqolada raqamli platformalar orqali ekologik yuklamani kamaytirish, resurslardan oqilona foydalanish, turist oqimini optimallashtirish va mahalliy hamjamiyat manfaatlarini himoya qilish mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarning barqaror turizm tamoyillarini amalga oshirishdagi roli, xavflar va cheklolar, hamda istiqbolli rivojlanish yo'nalishlari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari raqamli yechimlar asosida turizmni ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan muvozanatli rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, barqaror turizm, raqamli transformatsiya, turizm boshqaruvi, ekologik barqarorlik, aqlli turizm.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития устойчивого туризма на основе цифровых технологий. В условиях глобализации туристическая отрасль становится одним из ключевых факторов социально-экономического развития, а обеспечение её устойчивости приобретает особую актуальность. Процессы цифровой трансформации, включая искусственный интеллект, большие данные, Интернет вещей, мобильные приложения, технологии виртуальной и дополненной реальности, существенно расширяют возможности управления, планирования и мониторинга туристических потоков. В работе анализируются механизмы снижения экологической нагрузки, рационального использования ресурсов и оптимизации туристического спроса с использованием цифровых платформ. Особое внимание уделяется роли цифровых решений в реализации принципов устойчивого развития, обеспечении баланса между экономическими выгодами, социальной ответственностью и охраной окружающей среды. Рассматриваются потенциальные риски цифровизации, а также перспективные направления внедрения инновационных технологий в туристической сфере. Результаты исследования подтверждают, что цифровые технологии являются важным инструментом формирования конкурентоспособной и устойчивой туристической индустрии.

Ключевые слова: цифровые технологии, устойчивый туризм, цифровая трансформация, управление туризмом, экологическая устойчивость, умный туризм.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of developing sustainable tourism based on digital technologies. In the context of globalization, the tourism industry has become a significant driver of socio-economic development, while ensuring its sustainability has turned into a key strategic priority. Digital transformation processes, including artificial intelligence, big data, the Internet of Things, mobile applications, and virtual and augmented reality technologies, create new opportunities for managing, planning, and monitoring tourism activities. The paper analyzes how digital platforms can reduce environmental pressure, promote the rational use of natural resources, optimize tourist flows, and enhance the participation of local communities. Special attention is paid to the role of digital solutions in implementing the principles of sustainable development and maintaining a balance between economic efficiency, social responsibility, and environmental protection. Potential risks and limitations of digitalization are also discussed, along

with перспективные направления future development of smart tourism systems. The findings indicate that digital technologies can serve as an effective tool for building a competitive, innovative, and sustainable tourism sector.

Key words: digital technologies, sustainable tourism, digital transformation, tourism management, environmental sustainability, smart tourism.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda turizm global iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylandi. Turizm nafaqat millionlab ish o‘rinlarini yaratish, balki hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirish, madaniy almashinuvni kuchaytirish va milliy merosni targ‘ib qilishda muhim rol o‘ynamoqda. Biroq turizmning tez sur‘atlarda kengayishi bilan bir qatorda ekologik muammolar, tabiiy resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiyasi, mahalliy aholi manfaatlarining cheklanishi va ijtimoiy tengsizlik kabi salbiy oqibatlar ham kuchayib bormoqda. Shu sababli zamonaviy ilmiy va amaliy tadqiqotlarda turizmni faqat iqtisodiy foyda manbai sifatida emas, balki ekologik, ijtimoiy va madaniy barqarorlikni ta‘minlovchi kompleks tizim sifatida rivojlantirish zarurati tobora dolzarb tus olmoqda.

Barqaror turizm konsepsiyasi ana shu ehtiyojlardan kelib chiqib shakllangan bo‘lib, u hozirgi avlod ehtiyojlarini qondirgan holda kelajak avlodlar imkoniyatlarini cheklab qo‘ymaslik tamoyiliga asoslanadi. Barqaror turizm ekologik muvozanatni saqlash, mahalliy hamjamiyat manfaatlarini himoya qilish va iqtisodiy samaradorlikni uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi. Biroq ushbu tamoyillarni amaliyotga tatbiq etish an‘anaviy boshqaruv usullari bilan chegaralanib qolsa, kutilgan natijalarga erishish mushkul bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi barqaror turizmni ta‘minlash uchun yangi strategik imkoniyatlar yaratmoqda.

Raqamli transformatsiya jarayonlari turizm sohasining deyarli barcha bo‘g‘inlarini qamrab olmoqda. Sun‘iy intellekt, katta ma‘lumotlar tahlili, Internet of Things, geografik axborot tizimlari, mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari turistlarning xulq-atvorini prognozlash, resurslardan oqilona foydalanish, turist oqimini muvozanatlashtirish va xizmatlar sifatini oshirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, raqamli platformalar orqali ekologik yuklamani nazorat qilish, muhofaza etiladigan hududlarda tashriflarni cheklash va mahalliy aholining iqtisodiy faolligini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlari joriy etilmoqda.

Biroq raqamli texnologiyalarning joriy etilishi avtomatik tarzda barqarorlikni kafolatlamaydi. Raqamli tengsizlik, axborot xavfsizligi, ma‘lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish va texnologik qaramlik kabi muammolar ham yangi xavf omillari sifatida yuzaga chiqmoqda. Shu bois raqamli yechimlarni barqaror turizm tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish, ularning ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy oqibatlarini kompleks baholash ilmiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, unda raqamli texnologiyalar asosida barqaror turizmni rivojlantirish istiqbollari, innovatsion boshqaruv modellari hamda ularning amaliy samaradorligi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot raqamli transformatsiya sharoitida turizmni uzoq muddatli va muvozanatli rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Barqaror turizmni raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda turizm nazariyasi va amaliyotida alohida ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanib bormoqda. Adabiyotlarda bu yo‘nalish, avvalo, “barqaror rivojlanish” konsepsiyasining turizmga tatbiqi hamda raqamli transformatsiya (digital transformation) jarayonlarining turistik tizimga ta‘siri kesishmasida talqin qilinadi. Xalqaro darajada UN Tourism (sobiq UNWTO) raqamlashtirishni turizm sektorining raqobatbardoshligi, innovatsion yangilanishi va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning muhim sharti sifatida ko‘rsatadi; bunda ma‘lumotlarga asoslangan boshqaruv, raqamli ko‘nikmalar, startaplar ekotizimi va platformaviy yechimlar ustuvor yo‘nalishlar sifatida ajratiladi. Shu yondashuv ilmiy adabiyotlarda “barqaror turizm”ning ekologik (resurslarni tejash, chiqindilar va karbon izini kamaytirish), ijtimoiy (mahalliy hamjamiyat manfaatlarini, inklyuzivlik), iqtisodiy (barqaror daromad va bandlik) o‘lchovlarini raqamli texnologiyalar yordamida muvofiqlashtirish mumkinligi haqidagi konseptual xulosalar bilan uyg‘unlashadi.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida raqamli turizm va “aqlli turizm” (smart tourism) nazariy asoslarini ishlab chiqqan mualliflar alohida o‘rin tutadi. U. Gretzel, M. Sigala, Z. Xiang va C. Koo “aqlli turizm”ni turistik destinatsiyalar, biznes va sayohatchilarning AKTga (ICT) tobora ko‘proq tayanishi, natijada katta hajmdagi ma’lumotlar qiymat (value) yaratishga aylantirilishi bilan izohlab, ushbu konsepsiyaning texnologik va biznes poydevorini tizimlashtiradi. Bu yondashuvda big data, real vaqt monitoringi, platformalararo integratsiya, hamda turist tajribasini shaxsiylashtirish (personalisation) barqaror boshqaruv uchun ham muhim mexanizm sifatida talqin qilinadi. D. Buhalis va A. Amaranggana esa “Smart Tourism Destinations” g‘oyasini rivojlantirib, sensorli infratuzilma, ma’lumot almashinuvi va analitika orqali turist ehtiyojlarini safargacha, safar davomida va safardan keyin boshqarish, xizmatlarni moslashtirish hamda destinatsiya raqobatbardoshligini oshirish mumkinligini asoslaydi. Mazkur ishlar ko‘pincha smart city konsepsiyasi bilan metodologik jihatdan tutash bo‘lib, destinatsiyani “raqamli ekotizim” sifatida ko‘rish tamoyilini kuchaytiradi. Natijada adabiyotlarda barqaror turizmni ta’minlashning an’anaviy vositalari (kvotalash, zonalash, muhofaza rejimlari) raqamli boshqaruv vositalari (geoma’lumotlar, onlayn bron va navbat boshqaruvi, dinamik narxlash, crowd-management) bilan to‘ldirilishi zarurligi haqida izchil fikr shakllanadi.

Rusiyzabon ilmiy makonda ham “turizmni raqamlashtirish” mavzusi faol rivojlanmoqda va u ko‘proq boshqaruv paradigmasining yangilanishi hamda xizmatlar ko‘rsatish zanjirida raqamli vositalarning (multimedia, mobil ilovalar, virtual turlar, platformalar) rolini ochib berish orqali yoritiladi. Masalan, L.A. Ovcharenko raqamlashtirishni turizm bozoridagi tendensiyalar fonida turizmni boshqarishning yangi paradigmasi sifatida ko‘rib, raqamli muhit sharoitida talab va taklifni muvofiqlashtirish, xizmatlarni tezkor moslashtirish, va boshqaruv qarorlarini ma’lumotlarga tayangan holda qabul qilish zarurligini ta’kidlaydi. Shuningdek, o‘quv-uslubiy va ilmiy-amaliy to‘plamlarda turizm axborot texnologiyalarining afzalliklari (tezkor axborot, shaffoflik, xizmatlarning qulayligi) bilan bir qatorda cheklovlar (kadrlar yetishmasligi, texnologik nomutanosiblik, kiberxavfsizlik) ham muhokama qilinadi; masalan, “Цифровые технологии в туризме” kabi materiallarda raqamli yechimlarning turizm va mehmondo‘stlik industriyasidagi qo‘llanish yo‘nalishlari hamda asosiy manbalar doirasi jamlangan. Shu yo‘nalishdagi konferensiya materiallari ham (masalan, raqamlashtirish sharoitida turizmni tashkil etish va boshqarish muammolari yoritilgan to‘plamlar) mavzuning amaliy ahamiyatini kuchaytiradi va raqamli kompetensiyalar, ta’lim texnologiyalari, hamda tarmoq boshqaruvida yangi modellar paydo bo‘layotganini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xorijiy ilmiy yondashuvlarda (Gretzel–Sigala–Xiang–Koo; Buhalis va hammualliflar) “aqlli turizm” ko‘proq ma’lumotlar qiymati, shaxsiylashtirilgan tajriba va ekotizimli integratsiya orqali izohlanar ekan, rusiyzabon tadqiqotlarda raqamlashtirish ko‘proq boshqaruv paradigmasi va xizmatlar infratuzilmasining modernizatsiyasi sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, ikkala yo‘nalishning umumiy nuqtasi - raqamli texnologiyalar barqaror turizmning “o‘lchash–nazorat–optimallashtirish” zanjirini kuchaytirishi, ya’ni turist oqimini muvozanatlashtirish, ekologik yuklamani pasaytirish va mahalliy manfaatdor tomonlar ishtirokini oshirish uchun vosita bo‘la olishi haqidagi xulosadir. UN Tourismning raqamli transformatsiyaga doir yondashuvi ham aynan shu integrativ g‘oyani mustahkamlab, barqaror turizmni raqamli innovatsiyalar bilan uyg‘un strategiya sifatida qarash zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Olib borilgan tahlillar va adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirish jarayonida nafaqat yordamchi vosita, balki strategik boshqaruv omiliga aylanib bormoqda. Turizmning an’anaviy rivojlanish modeli ko‘pincha iqtisodiy manfaatlarga ustuvor ahamiyat berib, ekologik va ijtimoiy oqibatlarni ikkilamchi darajaga tushirib qo‘ygan bo‘lsa, raqamli transformatsiya ushbu muvozanatsizlikni bartaraf etish uchun yangi mexanizmlarni taklif etmoqda. Ayniqsa, real vaqt rejimidagi ma’lumotlar, prognoz modellar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari yordamida turist oqimini boshqarish, tabiiy hududlarga tushadigan yuklamani cheklash va resurslardan foydalanishni optimallashtirish imkoniyati paydo bo‘lmoqda.

Muhokama jarayonida aniqlanadiki, raqamli texnologiyalarning eng muhim afzalligi ularning kompleks xarakteridadir. Bir tomondan, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahlili turistlarning

xulq-atvorini chuqurroq tushunish, mavsumiy yuklama va talab tebranishlarini aniq prognozlash imkonini beradi. Bu esa destinatsiyalarni rejalashtirishda haddan tashqari gavjumlikni oldini olish, infratuzilmani moslashtirish va ekologik xavflarni kamaytirishga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan, mobil ilovalar, onlayn platformalar va raqamli xizmatlar turistlar uchun qulaylikni oshiradi, shaffoflikni ta'minlaydi va xizmatlar sifatini yaxshilaydi. Natijada raqamli yechimlar barqaror turizmning ekologik va iqtisodiy o'lovlarini bir vaqtning o'zida mustahkamlash imkonini yaratadi.

Biroq muhokama shuni ham ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni joriy etishning o'zi barqarorlikni avtomatik tarzda ta'minlamaydi. Texnologik yechimlar noto'g'ri strategiya yoki zaif institutsional muhit sharoitida aksincha, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi, raqamli tafovutni chuqurlashtirishi va mahalliy hamjamiyat manfaatlarini chetlab o'tishi mumkin. Masalan, raqamli platformalardan faqat yirik kompaniyalar foydalanishi, kichik biznes va mahalliy tadbirkorlarning raqobatbardoshligini pasaytirishi ehtimoli mavjud. Shu sababli raqamli transformatsiya barqaror turizm tamoyillari bilan uyg'un strategiya doirasida olib borilishi zarur.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirishda uchta asosiy yo'nalishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Birinchidan, ular ekologik boshqaruvni kuchaytiradi: sensorli tizimlar, geoma'lumotlar va monitoring platformalari orqali tabiiy resurslar holatini nazorat qilish, muhofaza etiladigan hududlarda tashriflarni cheklash va chiqindilar hajmini kamaytirish imkoniyati kengayadi. Ikkinchidan, raqamli yechimlar ijtimoiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlaydi: mahalliy aholining turizm jarayonlaridagi ishtirokini oshirish, xizmatlarni inklyuziv qilish va madaniy merosni raqamli vositalar orqali targ'ib etish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Uchinchidan, raqamli transformatsiya iqtisodiy samaradorlikni oshiradi: xarajatlarni kamaytirish, xizmatlar zanjirini optimallashtirish va innovatsion biznes modellarni joriy etish orqali turizm sektorining raqobatbardoshligi mustahkamlanadi.

Shu bilan birga, muhokama jarayonida raqamli texnologiyalar bilan bog'liq xavf va cheklovlar ham alohida e'tibor talab etishi aniqlanadi. Axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, texnologik qaramlik va kadrlar yetishmasligi raqamli turizm rivojlanishining zaif nuqtalari sifatida namoyon bo'lmoqda. Bundan tashqari, ekologik muammolarni faqat texnologiya yordamida hal qilish mumkin degan texnokratik yondashuv ham yetarli emasligi ko'rinadi. Barqaror turizm samaradorligi raqamli innovatsiyalar bilan bir qatorda normativ-huquqiy baza, boshqaruv madaniyati va jamiyatning ekologik ongiga ham bevosita bog'liqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirish uchun kuchli katalizator bo'la oladi, biroq ularning samarasi faqat kompleks va muvozanatli yondashuv sharoitida namoyon bo'ladi. Raqamli yechimlarni ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy maqsadlar bilan uyg'unlashtirish, manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish va uzoq muddatli strategiyani shakllantirish barqaror turizm istiqbollarini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

Raqamli texnologiyalarni barqaror turizmga joriy etish jarayoni nafaqat texnik yangilanish, balki turizm boshqaruvining falsafiy va metodologik asoslarini qayta ko'rib chiqishni ham talab etadi. An'anaviy turizm boshqaruvi ko'pincha statistik hisobotlarga va retrospektiv tahlillarga tayangan bo'lsa, raqamli muhit sharoitida qaror qabul qilish jarayoni dinamik va prognozga yo'naltirilgan xarakter kasb etmoqda. Bu holat turizmni rejalashtirishda "reaktiv boshqaruv"dan "proaktiv boshqaruv"ga o'tish imkonini yaratadi, ya'ni muammolar yuzaga kelgandan keyin emas, balki ularning ehtimoliy oqibatlari oldindan baholanib, profilaktik choralar ko'riladi.

Alohida ta'kidlash joizki, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirishda hududiy tafovutlarni yumshatish imkoniyatiga ham ega. Masalan, an'anaviy infratuzilma cheklangan chekka hududlarda raqamli platformalar orqali mahalliy turistik mahsulotlarni global bozorlarga chiqarish, onlayn bronlash va raqamli marketing vositalari yordamida turist oqimini diversifikatsiya qilish mumkin. Bu esa turizm daromadlarining markazlashuvini kamaytirib, hududlar o'rtasida iqtisodiy muvozanatni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar turizmning "ko'rinmas xarajatlari"ni aniqlashda muhim instrument sifatida namoyon bo'lmoqda. Ko'plab ekologik va ijtimoiy zararlar an'anaviy iqtisodiy hisob-kitoblarda aks etmaydi, biroq raqamli monitoring va modelashtirish vositalari orqali suv sarfi,

energiya iste'moli, transport emissiyalari va antropogen bosim darajasini miqdoriy baholash imkoniyati kengaymoqda. Natijada turizm loyihalarining haqiqiy barqarorlik darajasi aniqroq o'lanib, strategik rejalashtirish yanada asosli tus oladi.

Muhim jihatlardan yana biri - raqamli texnologiyalarning turizm madaniyatini o'zgartirayotganidir. Turist endi passiv iste'molchi emas, balki raqamli muhitda faol ishtirokchi, baholovchi va hamyaratuvchi subyektga aylanmoqda. Onlayn sharhlar, reyting tizimlari va ijtimoiy tarmoqlar orqali shakllanayotgan jamoaviy fikr xizmatlar sifatini oshirish bilan birga, barqarorlik me'yorlariga rioya qilmagan subyektlarga nisbatan ijtimoiy nazorat mexanizmini ham kuchaytiradi. Bu esa barqaror turizm tamoyillarining faqat davlat siyosati emas, balki bozor va jamiyat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishiga olib keladi.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirishda nafaqat operatsion samaradorlikni oshiruvchi vosita, balki boshqaruv madaniyatini, hududiy siyosatni va turist xulq-atvorini qayta shakllantiruvchi chuqur transformatsion omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Aynan mana shu sifat jihatidan o'zgarishlar raqamli transformatsiyaning barqaror turizm istiqbollari uchun eng muhim va uzoq muddatli natijalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar va muhokamalar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar zamonaviy turizmning rivojlanish trayektoriyasini tubdan o'zgartirayotgan, barqarorlik tamoyillarini amaliyotga joriy etish uchun yangi imkoniyatlar yaratadigan muhim strategik omilga aylanmoqda. Turizm sohasining jadal kengayishi bilan birga yuzaga kelayotgan ekologik yuklama, resurslarning cheklanganligi va ijtimoiy nomutanosiblik muammolari raqamli yechimlar yordamida yanada aniq boshqarilishi mumkin bo'lgan jarayonlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu ma'noda, raqamli transformatsiya barqaror turizmni rivojlantirishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi zarur.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, raqamli texnologiyalar barqaror turizmning uch asosiy o'lchovi - ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni bir vaqtning o'zida mustahkamlash imkonini beradi. Real vaqt rejimidagi monitoring tizimlari va katta ma'lumotlar tahlili tabiiy hududlarga tushadigan yuklamani nazorat qilish, muhofaza etiladigan zonalarda tashriflarni cheklash va resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlashga xizmat qiladi. Raqamli platformalar va mobil ilovalar orqali turist oqimini muvozanatlashtirish, xizmatlarni shaxsiylashtirish va infratuzilmani samarali rejalashtirish imkoniyati kengayadi. Shu bilan birga, raqamli vositalar mahalliy hamjamiyat manfaatlarini himoya qilish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va madaniy merosni raqamli shaklda targ'ib etish orqali ijtimoiy barqarorlikni kuchaytiradi.

Biroq xulosa shuni ham ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni joriy etishning o'zi barqarorlikni kafolatlamaydi. Texnologik yechimlar faqat puxta ishlab chiqilgan strategiya, samarali institutsional muhit va mas'uliyatli boshqaruv bilan uyg'unlashgandagina kutilgan natijani beradi. Raqamli tafovut, kadrlar yetishmasligi, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish muammolari raqamli turizm rivojlanishining jiddiy cheklovlari sifatida saqlanib qolmoqda. Shu sababli barqaror turizmni raqamlashtirish jarayoni normativ-huquqiy baza, ta'lim tizimi va boshqaruv madaniyatini izchil takomillashtirish bilan birgalikda olib borilishi lozim.

Umuman olganda, raqamli texnologiyalar barqaror turizmni rivojlantirishning kuchli katalizatori sifatida namoyon bo'lib, turizm sektorining uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta'minlash, ekologik muvozanatni saqlash va ijtimoiy manfaatlarni uyg'unlashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos yaratadi. Kelgusida raqamli innovatsiyalarni barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg'unlashtirish, manfaatdor tomonlar o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvni keng joriy etish barqaror turizm istiqbollarini belgilovchi asosiy yo'nalishlar sifatida dolzarbligini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Buhalis D. Tourism and Information Technologies: Past, Present and Future // Tourism Recreation Research. – 2003. – Vol. 28, № 3. – P. 41–58.
2. Buhalis D., Amaranggana A. Smart Tourism Destinations: Foundations, Analytics, and Applications // Journal of Tourism Futures. – 2015. – Vol. 1, № 3. – P. 179–188.
3. Gretzel U., Sigala M., Xiang Z., Koo C. Smart Tourism: Foundations and Developments // Electronic Markets. – 2015. – Vol. 25, № 3. – P. 179–188.

4. Xiang Z., Fesenmaier D. R. Big Data Analytics, Tourism Design and Smart Tourism // Journal of Tourism Management. – 2017. – Vol. 58. – P. 299–307.
5. Sigala M. Tourism and Big Data: Strategic Implications and Future Research Directions // Journal of Hospitality and Tourism Technology. – 2018. – Vol. 9, № 1. – P. 1–8.
6. UNWTO. Digital Transformation in Tourism. – Madrid: World Tourism Organization, 2019. – 96 p.
7. UNWTO. Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. – Madrid: UNWTO, 2018. – 108 p.
8. Овчаренко Л. А. Цифровизация как новая парадигма управления развитием туризма // Экономика и управление. – 2020. – № 6. – С. 45–52.

Urazaliyeva Dilraxon Nishonboyevna
Osiyo Xalqaro Universiteti, 1-kurs magistranti

O‘SMIRLARDA SUISID XAVFINING BIO-PSIXO-FIZIOLOGIK MEXANIZMLARI: MASOFAVIY PSIXOGEN TA’SIR SHAROITIDA TIBBIY-PSIXOLOGIK YONDASHUV

Annotatsiya. Mazkur maqolada masofaviy psixogen ta’sirlar sharoitida o‘smirlarda suitsidal xavfning bio-psixo-fiziologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Suitsidal xulq biologik o‘lim istagi emas, balki subyektiv “Men” regulatsiyasi buzilishi fonida irodaviy energiyaning autodestruktiv vektorga qayta yo‘nalishi sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijalari neyro-vegetativ rezonans va prefrontal–limbik disbalansning muhim rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlar; suitsidal xavf; masofaviy psixogen ta’sir; irodaviy transformatsiya; biopsixofiziologik disbalans; neyro-vegetativ rezonans; prefrontal–limbik disbalans; mediko-psixologik yondashuv.

Аннотация. В статье анализируются био - психо - физиологические механизмы суицидального риска у подростков в условиях дистанционного психогенного воздействия. Суицидальное поведение трактуется не как стремление к биологической смерти, а как функциональная трансформация волевой энергии в автодеструктивное русло на фоне нарушения регуляции субъективного «Я». Показана роль нейровегетативного резонанса и префронтально-лимбического дисбаланса.

Ключевые слова: подростки; суицидальный риск; дистанционное психогенное воздействие; волевая трансформация; биопсихофизиологический дисбаланс; нейровегетативный резонанс; префронтально-лимбический дисбаланс; медико-психологический подход.

Abstract. This article analyzes the bio-psycho-physiological mechanisms of suicide risk in adolescents under conditions of remote psychogenic influence. Suicidal behavior is interpreted not as a desire for biological death but as a functional transformation of volitional energy into an autodestructive vector due to disrupted regulation of the subjective Self. The role of neurovegetative resonance and prefrontal–limbic imbalance is demonstrated.

Key words: adolescents; suicide risk; remote psychogenic influence; volitional transformation; biopsychophysiological imbalance; neurovegetative resonance; prefrontal–limbic imbalance; medical-psychological approach

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda o‘smirlar suitsidal xulq-atvori biologik, psixologik va ijtimoiy determinantlar kesishmasida keng qamrovli tarzda o‘rganilgan. Neyrobiologik tadqiqotlar HPA o‘qi disfunktsiyasi, serotonerjik regulatsiya buzilishi hamda prefrontal korteksning kognitiv nazorat funktsiyasi susayishini suitsidal impulsalar bilan bog‘laydi. Psixologik yo‘nalishda depressiv simptomatika, kognitiv distorsiyalar, impulsivlik va affektiv beqarorlik asosiy xavf omillari sifatida aniqlangan [1, 8, 9, 12, 14]

Biroq mavjud adabiyotlarda ushbu komponentlar ko‘pincha fragmentar tarzda, alohida qatlamlar sifatida talqin qilinadi. Bioenergetik (A. Lowen) va psixoenergetik (V.V. Boyko) konsepsiyalar insondagi energetik disbalansning psixik jarayonlarga ta’sirini asoslagan bo‘lsa-da, ular neyrofiziologik regulatsiya tizimlari bilan to‘liq integratsiya qilinmagan. Xuddi shuningdek, neyrobiologik va psixosomatik modellar tashqi psixosuggestiv axborot signallarining vegetativ-stress tizimlarga rezonansli tarzda ulanib ketishini operatsion mexanizm sifatida izohlab bera olmaydi. [2, 3]

Mazkur maqola muallif pozitsiyasiga ko‘ra, suitsid biologik o‘lim istagi emas, balki subyektiv “Men”dan qutulishga qaratilgan anglanmagan holat bo‘lib, u ichki regulatsion zaifliklar fonida erkin masofaviy psixosuggestiv ta’sirlar ta’sirida faollashuvchi bio-psixo-fiziologik disbalans orqali irodaviy energiyaning konstruktiv yo‘nalishdan autodestruktiv vektorga og‘ishi bilan namoyon bo‘ladi...

Muallifning birinchi maqolasida o‘smirlar suitsidal xavfi biopsixoenergetik, psixologik va axborot ta’sirlari kesimida tahlil qilinib, tanqidiy fikrlash va axborot savodxonligi xavfni kamaytiruvchi omil sifatida ko‘rsatilgan edi. Ushbu ikkinchi maqola esa mazkur yondashuvni chuqurlashtirib, masofaviy psixogen ta’sir fenomenini neyroendokrin regulatsiya (HPA o‘qi), vegetativ labillik va prefrontal–limbik disbalans bilan bog‘langan biopsixofiziologik mexanizm sifatida empirik va klinik-psixologik asosda ochib berishni maqsad qiladi.[15]

Ilmiy yangilik va mualliflik hissasi: Ushbu tadqiqot o‘smirlarda suitsidal xavf genezisini tushuntirishda mavjud klinik, psixologik va bioenergetik modellardan konseptual jihatdan farqlanuvchi yangi integrativ yondashuvni taklif etadi. Mazkur ishning ilmiy yangiligi quyidagi asosiy pozitsiyalar bilan belgilanadi:

Ilk bor masofaviy psixogen ta’sir (MPT) fenomeni axborot oqimi yoki ijtimoiy omil sifatida emas, balki gipotalamo–gipofizar–adrenal (HPA) o‘qi, vegetativ labillik hamda prefrontal–limbik disbalans orqali ishlovchi biopsixofiziologik modulyator omil sifatida operatsionallashtirildi.

Suitsidal xulq-atvor biologik o‘lim istagi emas, balki subyektiv “Men”dan qutulishga qaratilgan, anglanmagan regulativ akt bo‘lib, u irodaviy energiyaning konstruktiv oqimdan autodestruktiv vektorga funksional og‘ishi natijasida yuzaga kelishi haqidagi mualliflik konsepsiyasi birinchi marta ilmiy model darajasida asoslandi.

Ilk bor irodaviy regulatsiya “zaiflik” sifatida emas, balki neyrovegetativ rezonans fonida yo‘nalishini o‘zgartiruvchi funksional resurs sifatida talqin qilindi va uning prefrontal korteks nazoratining susayishi bilan bog‘liqligi diagnostik indikatorlar orqali empirik ravishda asoslandi.

O‘smirlik davriga xos vegetativ labillik, kognitiv filtratsiya yemirilishi va HPA o‘qi reaktivligi suitsidal impulslar uchun markaziy risk-mexanizm sifatida yagona biopsixofiziologik modelga birlashtirildi.

Muallif tomonidan ilk bor masofaviy psixogen ta’sir → vegetativ disbalans → kognitiv filtratsiya yemirilishi → irodaning destruktiv og‘ishi → suitsidal xavf dinamik zanjiri konseptual va metodologik jihatdan operatsionallashtirildi.

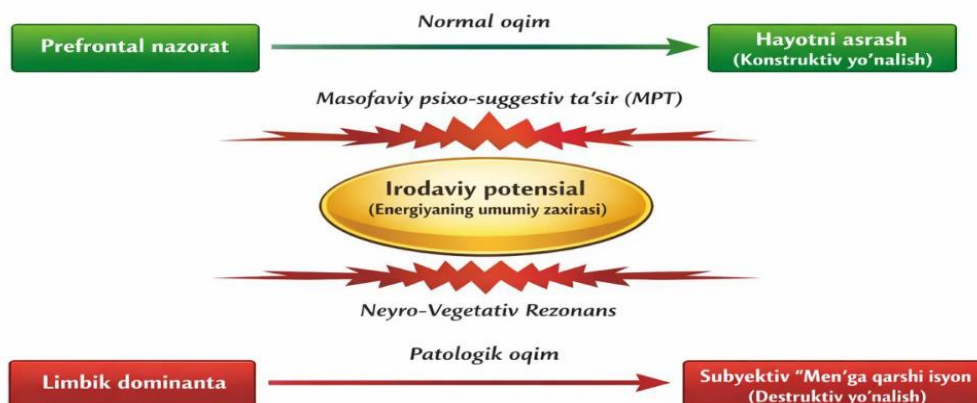
Shu tariqa, mazkur tadqiqot mavjud nazariyalarni inkor etmasdan, ularni yagona biopsixofiziologik tizimga integratsiyalovchi mualliflik modelini taklif etadi va suitsid profilaktikasida yangi mediko-psixologik yo‘nalishni shakllantiradi.

Nazariy asos: iroda va energiya bog‘liqligi. Mazkur ishda suitsidal xavfning biopsixofiziologik mexanizmlari integrativ model asosida talqin qilinadi. Ushbu modelda irodaviy energiya organizmning neyrofiziologik resurslari, vegetativ muvozanati va psixoemotsional barqarorligi bilan uzviy bog‘liq regulativ mexanizm sifatida qaraladi. Iroda shunchaki psixologik kategoriya emas, balki markaziy nerv tizimi faoliyatining energetik ta’minoti bilan bog‘liq funksional tizim sifatida tushuniladi. [2, 3]

Normal sharoitda bosh miyaning prefrontal korteksi (kognitiv nazorat markazi) limbik tizimdan kelayotgan affektiv impulsni jilovlash uchun yetarli bioenergetik potensialga ega bo‘ladi. Bu holatda irodaviy regulatsiya konstruktiv yo‘nalishda ishlaydi va shaxsning hayotni asrashga qaratilgan qarorlarini qo‘llab-quvvatlaydi. Prefrontal–limbik muvozanat shaxsning stressga chidamliligi, affektiv barqarorligi va kognitiv filtratsiya qobiliyatini ta’minlaydi.[13, 14]

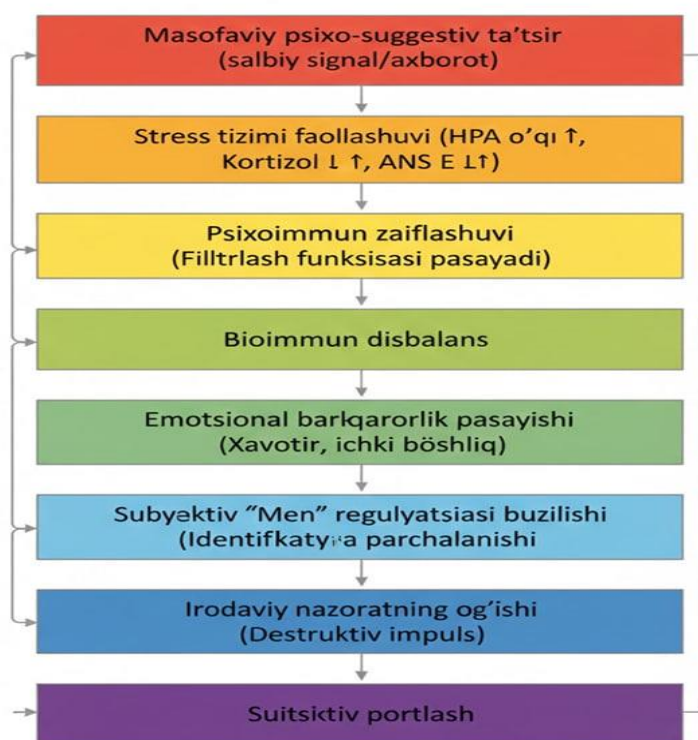
"Iroda energiyaga bog‘liq regulativ mexanizm bo‘lib, u bevosita bosh miyaning prefrontal korteksi (mantiqiy nazorat markazi) va limbik tizim (emotsional reaksiyalar markazi) o‘rtasidagi energetik muvozanatga tayanadi. Normal holatda prefrontal korteks limbik tizimdan kelayotgan impulsni jilovlash uchun yetarli bioenergetik potensialga ega bo‘ladi. “Mazkur neyrofiziologik va energetik disbalans mexanizmlari muallif tomonidan ishlab chiqilgan integrativ biopsixofiziologik model doirasida 1-rasmda tizimlashtirilgan. 1-rasm. o‘smirlarda irodaviy energiyaning normal va patologik oqimlari, shuningdek, masofaviy psixogen ta’sirlar bilan bog‘liq holda yuzaga keluvchi neyro-vegetativ rezonans mexanizmi sxematik tarzda aks ettirilgan. Mazkur modelda prefrontal nazoratning pasayishi limbik tizim faolligining ustunlashuvi bilan birga kechib, subyektiv “Men” regulatsiyasining buzilishiga olib kelishi ko‘rsatiladi

1-rasm. O'smirlarda irodaviy energiyaning destruktiv yo'nalishga og'ishi modeli

Biroq masofaviy psixogen ta'sirlar bilan bog'liq surunkali stress va neyro-vegetativ rezonans sharoitida ushbu muvozanat izdan chiqadi. Energiya resurslarining asosiy qismi limbik tizimdagi "hayajon o'choqlari"ni qo'llab-quvvatlashga sarflanadi.

2-rasm. Suitsidal xulq-atvorning bio-psixo-energetik faollashuv mexanizimi

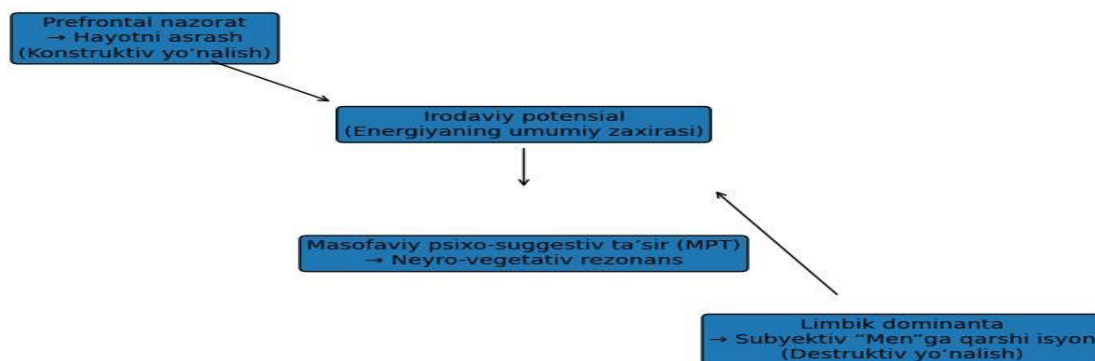
Ushbu jarayon bio-psixo-fiziologik kaskad mexanizmi orqali chuqurlashadi. Masofaviy psixo-suggestiv ta'sirlar fonida stress tizimi faollashib neyroendokrin regulyatsiya tizimi, jumladan gipotalamo–gipofizar–adrenal o'q (HPA o'qi, kortizol sekretsiyasi va vegetativ asab tizimi tonusining oshishi), psixoimmun funksiyasi susayadi. Natijada bioimmun disbalans shakllanib, emotsional barqarorlik pasayadi, subyektiv "Men" regulyatsiyasi izdan chiqadi va irodaviy nazorat destruktiv impuls foydasiga og'adi. 2-rasmga qarang [11, 13, 14, 15]

2-rasm. Suitsidal xulq-atvorning bio-psixo-energetik faollashuv mexanizmi

2-rasmda masofaviy psixo-suggestiv ta'sirlar ta'sirida shakllanuvchi neyro-vegetativ rezonansning bio-psixo-energetik oqibatlari sxematik tarzda aks ettirilgan. Modelga ko'ra, surunkali stress fonida limbik tizimda hayajon o'choqlari ustunlik qilishi prefrontal korteksning regulativ resurslarini kamaytiradi.

Bu esa prefrontal korteksning funksional exhaustion holatiga olib keladi. Natijada irodaviy kuch yo'qolmaydi, balki uning regulativ vektori konstruktiv yo'nalishdan autodestruktiv yo'nalishga og'adi.

3-rasm. Irodaviy potensialning bioenergetik susayish fonida konstruktivdan destruktiv yo'nalishga funksional og'ish mexanizmi. 3-rasmga qarang

3-rasmda Irodaviy potensialning bioenergetik susayish fonida konstruktivdan destruktiv yo'nalishga funksional og'ish mexanizmi

Ushbu modelda irodaviy potensialning konstruktiv (hayotni asrash) yo'nalishdan destruktiv yo'nalishga og'ishi bioenergetik va neyro-vegetativ mexanizm orqali tushuntiriladi. Masofaviy psixo-suggestiv ta'sirlar fonida yuzaga keluvchi neyro-vegetativ rezonans umumiy energetik resurslarning prefrontal korteks nazoratidan limbik tizim dominantasiga o'tishiga olib keladi. Natijada irodaviy energiya subyektiv "Men"ni himoyalashdan ko'ra, unga qarshi yo'naltirilgan destruktiv impulslarni qo'llab-quvvatlaydi.

Masofaviy psixo-suggestiv ta'sirlar fonida shakllanuvchi neyro-vegetativ rezonans sharoitida energetik resurslarning prefrontal nazoratdan limbik tizim dominantasiga siljishi yuz beradi. Natijada prefrontal regulatsiya susayib, irodaviy energiya subyektiv "Men"ni himoyalashdan ko'ra, unga qarshi yo'naltirilgan autodestruktiv impulslarni qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Ushbu jarayon irodaning yo'qolishi emas, balki uning regulativ vektorining funksional o'zgarishi sifatida talqin qilinadi.

Masofaviy psixogen ta'sirlar ushbu mexanizmida modulyator omil bo'lib, tashqi psixosuggestiv signallar orqali affektiv reaktivlik, vegetativ regulatsiya va kognitiv filtratsiya tizimlarini bilvosita buzadi. Shu sharoitda ichki nomutanosiblik subyektiv "Men" bilan noto'g'ri identifikatsiyalanib, chidab bo'lmas holatdan qutulish ehtiyoji biologik o'lim bilan adashtiriladi. Natijada suitsidal akt irodasizlik emas, balki noto'g'ri yo'naltirilgan irodaviy faollik mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur modelda suitsidal xavf quyidagi dinamik zanjir asosida shakllanadi: Masofaviy psixogen ta'sir → neyro-vegetativ rezonans → vegetativ labillik → prefrontal korteks funksional zaiflashuvi → limbik dominanta → irodaviy regulatsiyaning autodestruktiv vektorga og'ishi → subyektiv "Men" identifikatsiyasining buzilishi → suitsidal impulslarning faollashuvi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlar suitsidal xulq-atvori so'nggi o'n yilliklarda klinik, psixologik, neyrobiologik, psixosomatik va energetik yondashuvlar doirasida o'rganilgan. Biroq ushbu yo'nalishlarning aksariyati suitsidogenez mexanizmlarini fragmentar tarzda talqin qilib, ularni yagona bio-psixo-fiziologik regulatsiya tizimi sifatida integratsiyalash masalasini yetarli darajada yoritmagan.

1. Xorijiy tadqiqotlar: Thomas Joiner (2005). Manba va mazmun: "Why People Die by Suicide" asarida Joiner shaxslararo-suitsid nazariyasini ishlab chiqqan. Unga ko'ra, suitsidal xulq-atvor uch

omil - perceived burdensomeness, thwarted belongingness va acquired capability - kombinatsiyasi natijasida shakllanadi. TAHLIL: Joiner modeli suitsidal impulsning ijtimoiy-psixologik determinantlarini aniqlaydi, biroq ushbu jarayonlarning vegetativ-stress regulatsiya tizimlari va neyrofiziologik disbalans bilan qanday ulanib ketishini operatsion mexanizm sifatida ko'rsatmaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish Joiner nazariyasini masofaviy psixogen ta'sir omili bilan kengaytirib, ijtimoiy-psixosuggestiv signallarning HPA o'qi, vegetativ labillik va prefrontal-limbik disbalans orqali suitsidal impulsni modulyatsiya qilishi mexanizmini taklif etadi.

A.Lowen (1975). Manba va mazmun: “Bioenergetics” asarida mushak zo'riqlari va energetik bloklarning psixik holat bilan uzviy bog'liqligi asoslangan. TAHLIL: Lowen energetik disbalansning psixik jarayonlarga ta'sirini nazariy jihatdan ochadi, biroq uni neyroendokrin regulatsiya tizimlari bilan integratsiyalamaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu tadqiqot Lowen yondashuvini vegetativ nerv tizimi, HPA o'qi va prefrontal nazorat mexanizmlari bilan birlashtirib, energetik resurslar tanqisligining biopsixofiziologik indikatorlarini aniqlaydi.

V.V. Boyko (1999). Manba va mazmun: Psixoenergetika nazariyasida psixik energiya hissiyot, iroda va idrok jarayonlarini harakatlantiruvchi ichki resurs sifatida talqin qilinadi. TAHLIL: Boyko energiya almashinuvi g'oyasini ilgari suradi, biroq tashqi psixosuggestiv axborotning vegetativ-stress tizimlarga rezonansli tarzda ulanib ketish mexanizmini aniqlamaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish Boyko konsepsiyasini masofaviy psixogen ta'sir omili bilan boyitib, tashqi axborot signallarining shaxs irodasidan tashqari invaziv tarzda regulatsiya tizimlariga kirib borishini biopsixofiziologik model orqali asoslaydi.

2. Mahalliy tadqiqotlar: G'. B. Shoumarov. Manba va mazmun: “Oila psixologiyasi” asarida suitsidning ijtimoiy-psixologik negizi sifatida oilaviy munosabatlar disfunktsiyasi va konfliktlarning o'smir ruhiyatiga destruktiv ta'siri yoritilgan. TAHLIL: Ushbu yondashuv ijtimoiy muhit rolini asoslaydi, biroq oilaviy stressning vegetativ va neyroimmun tizimlarga qanday ko'chishi mexanizmini ochib bermaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish oilaviy stressni vegetativ labillik va HPA o'qi giperfaollashuvi orqali suitsidal impuls bilan bog'laydi.

Z.S.Elov (2024). Manba va mazmun: Deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidaxloq psixologiyasi.

Tahlil: Elov suitsidning deviant tabiatini asoslaydi, biroq ushbu og'ishlarning energetik resurslar tanqisligi bilan bog'liqligini ko'rsatmaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish deviant og'ishlarni energetik exhaustion va vegetativ disbalans bilan bog'lab, irodaning destruktiv yo'nalishga og'ishini biopsixofiziologik darajada tushuntiradi.

G. Qodirova. Manba va mazmun: Hissiy resurslar pasayishi va psixosomatik buzilishlar o'rtaidagi bog'liqlik. TAHLIL: Qodirova resurslar tanqisligini ko'rsatadi, biroq bu jarayonning energetik maydon darajasidagi dinamikasini ochib bermaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish hissiy resurslar pasayishini vegetativ reaktivlik va tashqi psixosuggestiv stimullar ta'siri bilan bog'lab, yangi integrativ talqinni taklif qiladi.

N. Otajonova. Manba va mazmun: Energetik-amaliy psixologiya yo'nalishidagi tadqiqotlar. TAHLIL: Otajonova energetik disbalansning ruhiy barqarorlikka ta'sirini ochadi, biroq uni neyrofiziologik regulatsiya tizimlari bilan bog'lamaydi.

Muallif nimani qo'shadi: Ushbu ish Otajonova konsepsiyasini HPA o'qi, vegetativ labillik va prefrontal-limbik disbalans bilan integratsiyalab, masofaviy psixogen ta'sir fenomenini muhim modulyator omil sifatida operatsionallashtiradi.

Mualliflik pozitsiyasi va ilmiy yangilik. Mazkur tadqiqot ilk bor quyidagilarni amalga oshiradi:

Masofaviy psixogen ta'sir fenomenini shunchaki axborot oqimi emas, balki vegetativ-stress regulatsiya tizimlarini modulyatsiyalovchi psixosuggestiv omil sifatida operatsionallashtiradi.

Suitsidal xulq-atvorni irodaviy zaiflik emas, balki bio-psixo-fiziologik disbalans fonida irodaviy energiyaning autodestruktiv vektorga funksional qayta yo'naltirilishi sifatida ilmiy asoslaydi.

Energetik, psixologik va neyrofiziologik komponentlarni yagona biopsixoenergetik integrativ modelga birlashtiradi. O'smirlik davriga xos vegetativ labillik va HPA o'qi reaktivligini suitsidal impulslar uchun muhim risk-mexanizm sifatida belgilaydi.

Ushbu konseptual ramka muallif tomonidan ilk bor ishlab chiqilgan va fan doirasida yangi nazariy-metodologik yondashuv sifatida taklif etiladi.

Muallif konsepsiyasining farqli jihatlari

Yuqorida tahlil qilingan xorijiy va mahalliy tadqiqotlar suitsidogeneznining alohida komponentlarini yoritadi: ijtimoiy (Shoumarov), deviant (Elov), psixosomatik (Qodirova), energetik (Lowen, Boyko, Otajonova) va shaxslararo-psixologik (Joiner). Biroq ushbu yondashuvlarning hech biri masofaviy psixogen ta'sir sharoitida bio-psixo-fiziologik regulatsiya tizimlarining yagona integrativ mexanizm sifatida qanday ishlashini tizimli tarzda izohlamaydi.

Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy bo'shliqni quyidagi yo'nalishlarda to'ldiradi:

- Masofaviy psixogen ta'sir fenomeni ilk bor neyroendokrin, vegetativ va kognitiv regulatsiya tizimlari bilan bevosita bog'langan biopsixofiziologik mexanizm sifatida talqin qilinadi.

- Irodaning destruktiv og'ishi suiqasdning markaziy patogen mexanizmi sifatida ajratiladi va u prefrontal–limbik disbalans orqali tushuntiriladi.

- Energetik, psixologik va neyrofiziologik komponentlar yagona konseptual ramkaga birlashtirilib, suitsidal xavfning dinamik algoritmi ishlab chiqiladi

- O'smirlik davriga xos vegetativ labillik va ekzistensial yuklama tashqi psixogen signallarga sezgirlikni kuchaytiruvchi asosiy rezonans omillari sifatida ko'rsatiladi.

Shu jihatdan, muallif konsepsiyasi mavjud nazariyalarni davom ettiruvchi emas, balki ularni yagona integrativ tizimga aylantiruvchi va yangi metodologik sifat bosqichiga olib chiquvchi mustaqil ilmiy model sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlik davridagi suitsidal xavf biologik, kognitiv va vegetativ omillarning alohida emas, balki yagona biopsixofiziologik regulatsiya tizimidagi o'zaro kuchayuvchi disbalans natijasi ekanini ko'rsatdi. Olingan empirik ma'lumotlar muallif tomonidan ilgari surilgan biopsixoenergetik va masofaviy psixogen ta'sir integrativ modelini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Respondentlarning yuqori kognitiv resursga ega ekanligi (98,3%) fonida Ichki kechinmalarni verbalizatsiya qilishdagi qiyinchiliklar (39,5%) kognitiv potensial va subyektiv “Men” regulatsiyasi o'rtasidagi funksional uzilishni aks ettiradi. Ushbu holat prefrontal korteksning affektiv impulsni samarali filtratsiya qilish imkoniyati vegetativ-stress disbalansi sharoitida zaiflashishini anglatadi va mualliflik modelida “kognitiv filtratsiya yemirilishi” mexanizmi bilan mos keladi.

Respondentlarning 92,4%ida aniqlangan ekzistensial yuklama tashqi psixogen signallarga nisbatan rezonansli sezgirlikning oshishini ko'rsatadi. Idrok selektivligi pasaygan sari tashqi suggestiv axborot stimullariga nisbatan tanqidiy filtrlash qobiliyati susayib, masofaviy psixogen ta'sirlarning regulatsiya tizimlariga ulanib ketishi osonlashadi.

Suitsidal xavf guruhida aniqlangan affektiv beqarorlik va impulsivlik limbik tizim dominantligining kuchayishi bilan izohlanadi. Ushbu holat Zung testi hamda “Inqirozning shaxsiy profili” metodikasining emotsional blok ko'rsatkichlari orqali tasdiqlanib, prefrontal–limbik disbalans mexanizmi suitsidal impulsning neyrobiologik asosida markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi.

Vegetativ labillik va psixosomatik zo'riqish belgilarining yuqori uchrashi stress-induksiyalangan vegetativ disbalans mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat gipotalamo–gipofizar–adrenal (HPA) o'qining surunkali faollashuvi va psixoimmun regulatsiya susayishi bilan mos kelib [11, 14] Mazkur jarayon muallif tomonidan taklif etilgan “neyro-vegetativ rezonans” modeli doirasida izohlanadi. Muhim jihat shundaki, ushbu tadqiqot suitsidal xavfni irodaviy zaiflik natijasi sifatida emas, balki irodaviy energiyaning funksional transformatsiyasi sifatida talqin qiladi. Olingan natijalar irodaviy quvvatning yo'qolmasdan, uning regulativ vektorining konstruktiv yo'nalishdan

autodestruktiv yo‘nalishga og‘ishini ko‘rsatadi; bu jarayon energetik zaiflashuv fonida limbik impulsar ustunligi bilan bog‘liq.

Masofaviy psixogen ta‘sir ushbu tadqiqotda bevosita fizik signal sifatida emas, balki tashqi axborot-emosional stimullarning idrok, vegetativ regulyatsiya va kognitiv filtratsiya mexanizmlariga integratsiyalashuvi orqali operatsionallashtirildi. Ushbu yondashuv mualliflik so‘rovnoma, “Inqirozning shaxsiy profili” metodikasi va OAV ta‘sirini baholovchi bloklar orqali bilvosita aniqlanib, masofaviy psixogen ta‘sirni empirik tekshiruvga yaroqli biopsixofiziologik konstrukt sifatida ilmiy muomalaga kiritadi.

Shunday qilib, olingan natijalar masofaviy psixogen ta‘sir, neyro-vegetativ rezonans, prefrontal–limbik disbalans va irodaviy transformatsiya mexanizmlaridan iborat yagona dinamik zanjir mavjudligini amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o‘smirlar suitsidal xavfini tushuntirishda mavjud klinik va psixologik modellar yetarli emasligini ko‘rsatib, ushbu fenomenning asosida yagona bio-psixofiziologik regulyatsiya tizimining disbalansi yotishini ilmiy asoslaydi. Olingan ma‘lumotlarga ko‘ra, suitsidal xulq-atvor biologik o‘lim istagi emas, balki subyektiv “Men” regulyatsiyasining buzilishi, vegetativ-stress tizimi faollashuvi va irodaviy energiyaning konstruktiv yo‘nalishdan autodestruktiv vektorga funksional og‘ishi bilan bog‘liq murakkab patogen jarayondir.

Tadqiqot natijalari kognitiv filtratsiya zaiflashuvi, prefrontal nazorat susayishi va limbik dominantlikning kuchayishi suitsidal impulsar faollashuvida markaziy neyrofiziologik mexanizm ekanini ko‘rsatdi. Stress-induktsiyalangan neyro-vegetativ rezonans sharoitida affektiv impulsar nazoratdan chiqib, subyektiv “Men”ga qarshi yo‘naltirilgan autodestruktiv qarorlar shakllanishi mumkin.

Mualliflik pozitsiyasiga ko‘ra, suitsid biologik o‘lim istagi emas, balki regulyatsion tizimlar disbalansi fonida yuzaga keluvchi anglanmagan va fojeali regulyativ xatodir. Ushbu yondashuv mavjud psixologik va neyrobiologik modellarni inkor etmasdan, ularni biopsixofiziologik komponent bilan integratsiyalaydi. [16]

Mualliflik ilmiy yangiligi va operatsionallashtirish. Ushbu tadqiqot doirasida ilk bor masofaviy psixogen ta‘sir fenomeni mustaqil biopsixofiziologik konstrukt sifatida operatsionallashtirildi hamda suitsidal xavf mexanizmlari energetik, kognitiv va neyrofiziologik komponentlarni birlashtirgan yagona integrativ model doirasida izohlandi. Shuningdek, irodaviy regulyatsiyaning autodestruktiv transformatsiyasi empirik indikatorlar asosida tizimli ravishda asoslab berildi va masofaviy psixogen ta‘sir suitsidogenezdagi muhim modulyator omil sifatida ilmiy jihatdan pozitsiyalandi.

Mazkur natijalar mualliflik konsepsiyasini mustaqil ilmiy model sifatida institutsional darajada himoyalash imkonini beradi. [16]

Amaliy-mediko-psixologik implikasiyalar

Olingan natijalar asosida suitsid profilaktikasida quyidagi strategiyalar taklif etiladi: neyrofiziologik darajada - vagus nervi faolligini oshirish va neyrometabolik muvozanatni tiklash; psixologik darajada - tashqi psixogen ta‘sirlarga qarshi kognitiv filtratsiyani kuchaytiruvchi treninglar; neyropsixologik darajada esa irodaviy regulyatsiyani konstruktiv vektorga qayta yo‘naltiruvchi mikro-vazifalar algoritmlarini qo‘llash. [16]

Yakunlovchi umumlashma

Shunday qilib, mazkur tadqiqot suitsidal xulq-atvorni fragmentar simptomlar majmui sifatida emas, balki yagona biopsixofiziologik regulyatsiya tizimining buzilishi sifatida talqin qiluvchi yangi ilmiy paradigmani taklif etadi. Ushbu model o‘smirlar suitsidining erta diagnostikasi, individual xavf profilarni aniqlash va shaxsga yo‘naltirilgan profilaktik intervensiyalarni ishlab chiqish uchun mustahkam nazariy-amaliy platforma bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur biopsixofiziologik model masofaviy psixogen ta‘sir fenomenining suitsidal xavf genezidagi rolini kompleks tarzda operatsionallashtirgan mustaqil mualliflik konsepsiyasi hisoblanib, mavjud nazariy yondashuvlarni inkor etmasdan, ularni yangi integrativ mexanizm doirasida rivojlantiradi va empirik ma‘lumotlar bilan mustahkamlaydi. [16]

Muallif pozitsiyasiga ko‘ra, suitsid biologik o‘lim istagi emas, balki subyektiv “Men”dan qutulishga qaratilgan anglanmagan holat bo‘lib, u ichki regulyatsion zaifliklar fonida erkin masofaviy

psixosuggestiv ta'sirlar ta'sirida faollashuvchi bio-psixo-fiziologik disbalans orqali irodaviy energiyaning konstruktiv yo'nalishdan autodestruktiv vektorga og'ishi bilan namoyon bo'ladi. [16]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1 Joiner, T. (2005). Why People Die by Suicide: The Interpersonal-Psychological Theory of Suicide. Cambridge: Harvard University Press.
- 2 Lowen, A. (1975). Bioenergetics: The Revolutionary Therapy That Uses the Language of the Body to Heal the Problems of the Mind. New York: Penguin Books.
- 3 Boyko, V. V. (1999). Osnovy psikhoenergetiki: Mezhlichnostnoye vozdeystviye i energiya obmena. Sankt-Peterburg: Piter.(rus tilidagi manba)
- 4 Shoumarov, G'. B. (2012). Oila psixologiyasi. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
- 5 Elov, Z. S. (2024). Deviant xulq-atvorli o'smirlarda suitsidal xulq psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.
- 6 Qodirova, G. (2018). Hissiy resurslar pasayishi va psixosomatik buzilishlar. Toshkent: Fan nashriyoti.
- 7 Otajonova, N. (2020). Energetik-amaliy psixologiya asoslari. Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti.
- 8 Beck, A. T., Steer, R. A., & Brown, G. K. (1996). Manual for the Beck Depression Inventory-II. San Antonio, TX: Psychological Corporation.
- 9 Zung, W. W. K. (1965). A self-rating depression scale. Archives of General Psychiatry, 12(1), 63–70.
- 10 Kerdo, I. (1966). Vegetativ indeks va vegetativ disbalans diagnostikasi. Klinicheskaya meditsina, 44(5), 55–61.
- 11 Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). Stress, appraisal, and coping. New York: Springer.
- 12 World Health Organization. (2021). Suicide prevention: A global imperative. Geneva: WHO Press.
- 13 Porges, S. W. (2011). The polyvagal theory: Neurophysiological foundations of emotions, attachment, communication, and self-regulation. New York: Norton.
- 14 McEwen, B. S. (2007). Physiology and neurobiology of stress and adaptation. Annals of the New York Academy of Sciences, 1032, 33–44.

Kurbonov Munis*Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, “Boshlangich ta’lim metodikasi” kafedrasi katta o’qituvchisi***Ro’zmetova Muhabbat***Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, “Boshlangich ta’lim metodikasi” kafedrasi o’qituvchisi***TA’LIM JARAYONIDA PEDAGOGIK YONDASHUV AXBOROTLASHTIRISHNING AHAMIYATI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar asosida bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqotda pedagogik yondashuvlar, innovatsion metodlar hamda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi o’rni tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli ta’lim muhiti sharoitida bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy identifikatsiyasi, raqamli va metodik kompetensiyalarini shakllantirish masalalari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqola natijalari pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so’zlar: sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, innovatsion metodlar, pedagogik yondashuv, kasbiy kompetensiya, bo’lajak o’qituvchilar, raqamli ta’lim muhiti.

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы развития профессиональных компетенций будущих учителей на основе искусственного интеллекта и цифровых технологий в современном образовательном процессе. Проанализированы педагогические подходы, инновационные методы обучения и возможности применения технологий искусственного интеллекта в системе подготовки педагогических кадров. Особое внимание уделено формированию профессиональной идентификации, цифровых и методических компетенций будущих учителей в условиях цифровой образовательной среды. Результаты исследования имеют практическую значимость для совершенствования системы педагогического образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровые технологии, инновационные методы, педагогический подход, профессиональные компетенции, будущие учителя, цифровая образовательная среда.

Abstract. The article examines the mechanisms for developing the professional competencies of future teachers based on artificial intelligence and digital technologies in the modern educational process. The study analyzes pedagogical approaches, innovative teaching methods, and the application of artificial intelligence technologies in teacher education. Special attention is paid to the formation of professional identity, digital, and methodological competencies of future teachers within the digital learning environment. The findings of the study are of practical significance for improving the teacher education system.

Key words: artificial intelligence, digital technologies, innovative methods, pedagogical approach, professional competencies, future teachers, digital learning environment.

Bugungi globallashuv davrida ta’lim tizimida umumjahon miqyosida amalga oshirilayotgan o’zgarishlar ob’ektiv jarayon bo’lib, u inson faoliyatida aqliy mehnat turining jismoniy mehnatga nisbatan egallagan o’rnini belgilashda namoyon bo’lmoqda. Ishlab chiqarish, ta’lim, xizmat ko’rsatish va boshqa ko’plab sohalarda axborotlashtirish va zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish jarayoni amalga oshirilmoqda XXI asr axborotlar, telekommunikatsiyalar asri deb atalishi bejiz emas.

Har bir mamlakatning iqtisodiy jihatdan o’sishini ta’minlash axborotlarni yig’ish, saqlash qayta ishlash va bir joydan boshqa joyga uzatish jarayonisiz tasavvur qilish qiyin. Axborotlashtirish - bu keng ma’noda kishilik jamiyatining barcha sohalaridagi eng qimmatli va zarur bo’lgan ma’lumotlarni o’zlashtirishdan iborat. Bu jarayonda ta’lim tizimini axborotlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki yosh avlodga ta’lim-tarbiya berish -bu davlat ahamiyatiga ega bo’lgan strategik masaladir.

Ta’lim tizimini axborotlashtirish jamiyatni axborotlashtirish jarayonini rivojlantirish shartlarining kaliti hisoblanadi.

Ta’limni axborotlashtirish - bu kelgusida axborotlashgan jamiyatda har taraflama bilimli kishilarni tayyorlash jarayonidir.

Zamonaviy axborot texnologiyalarining ta’lim sohasiga kirib kelishi pedagog va o’qituvchilarga ta’lim tizimining bo’g’inlari va bosqichlari, ularning maqsadi, mazmuni, usullarini takomillashtirish imkonini beradi. Bu esa o’z navbatida ta’lim tizimini rivojlantirishda uni yuqori bosqichlarga ko’taradi.

Respublikamizda mavjud barcha turdagi ta’lim muassasalari zamonaviy kompyuter va internet zallari bilan ta’minlangan. Akademik litsey va kollejlarning barchasida zamonaviy kompyuter bilan jihozlashgan sinfxonalari faoliyat ko’rsatmoqda zamonaviy o’quv vositalaridan foydalanish avvalo o’quv yurti ma’muriyatiga oldindan puxta rejalashtirilgan olib borish mas’uliyatini yuklaydi.

Axborot va kommunikatsiya vositaga asoslangan yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab va ulardan dars jarayonida foydalanish uzoq davom etadigan o’qituvchi-pedagoglardan katta kuch talab qiladigan jarayondir. Shuning bilan bir qatorda axborotlashtirish jarayoni Respublikamizning hamma joylarida bir xil rivojlanayotgani yo’q.

Xar bir fan (predmet) o’qituvchisi kompyuterdan foydalanishni bilishi lozim. To’g’ri, kompyuterlardan foydalanish uchun sinf xonalarda kolmpyuterlar bo’lishi kerak. Respublikamizda bu jarayon asta-sekin amalga oshirilmoqda Lekin bu holat o’quvchilarning "Informatika va hisoblash texnikasi asoolari" fanidan boshlang’ich bilim olishlariga to’siq bo’la olmaydi va maktabdagi mavjud kompyuterlardan foydalanish mumkin.

Axborotlashtirishning ta’lim tizimiga kirib kelishi esa bu jarayonni aniqlashtiradi va tezlashtiradi. Dars jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish o’quvchilarda ijodiy faollikni oshiradi, qisqa vaqt ichida o’quv ma’lumotlarini o’zlashtirish imkonini beradi. Zamjnaviy axborot kommunikatsiya vositalaridan darsda foydalanish quyidagilarga imkon beradi: 1) o’quvchilarda qiziqishni oshirish; 2) o’quv jarayonini jadallashtirish; 3) o’quvchilarda ijodiy faollikni kuchaytirish; 4) o’quvchilarga individual yondashish; 5) o’quvchilarning o’zlashtirgan bilimlarni tez va ob’ektiv nazorat qilish 6) xar bir o’quvchini ta’lim-tarbiya jarayonining sub’ektiga aylantirish va shu kabilar.

Quyidagi hollarda foydalanish mumkin: 1) predmetni o’qitishda kompyuter darslari; 2) kompyuter dasturlari ko’rgazmali qurol sifatida foydalanish; 3) o’quvchilar bilan guruxli yoki frontal ishlarini tashkillashtirish; 4) o’quvchilarning ilmiy izlanishlarini tashkillashtirish.

Bugungi «Intellectual asr»ning pedagogik xodimlari ta’lim tizimining tamoyillari, mazmuni, ta’lim-tarbiya jarayonining samarali shakl va uslublarini chuqur o’zlashtirgan bo’lmog’i kerak. Ta’lim-tarbiya jarayonining takomillashtirishda universal- didaktik vositalar (qurilmalar)ning roli beqiyosdir. Universal- didaktik vositalar ichida kompyuterlar xizmati nihoyatda katta.

«Ta’limni kompyuterlashtirishning amaliy ahamiyati shundaki, uning yordamida nafaqat tabiat yoki jamiyatdagi, balki ta’lim jarayonidagi hodisa va jarayonlar ham modellashtiriladi, boshqariladi, o’rganiladi va tahlil qilinadi. Jamiyatda inson faoliyatining barcha sohalari kompyuterlashtirilayotgan hozirgi sharoitda yosh avlodni kompyuter bilan erkin muloqot qilishga o’rgatish muhim hisoblanadi. Zero, yoshlarning kompyuterdan keng foydalana olishi fan-texnika taraqqiyotining jadallashishini ta’minlaydi va shu asosida jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Ta’limni kompyuterlashtirish insonning aqliy rivojlanishiga ulkan xissa qo’shadn chunki, kompyuter yordamida o’qitish jarayonida inson fikrlash usul va metodlari qatoridan induksiya va deduktsiya, umumlashtirish, tahlil va sintez, tasniflash va tizimlashtirish, abstraklashtirish va o’xshatish kabilar o’rin oladi. Bular esa uz navbatida mantiqiy xulosa chiqarish uchun fikrlarni ifodalash, asoslash va isbot shu asosida mantiqiy fikrlashning o’sishiga asos bo’lib qoladi. Amerika qo’shma Shtatlari ma’lumotlariga ko’ra kompyuterni ta’limda qo’llash o’qitish muddatini uchdan qismiga qisqartirish imkonini berar ekan».

Demak, axborotlashtirish xar bir o’qituvchining xar tomonlama etuk, intellektual salohiyatli bo’lishi, ilmiy pedagogik faoliyat yuritishda zaruriy asos ekan. Shu ma’noda yangi axborot va pedagogik texnologiyalar ular asosida ta’limni rivojlantirishdagi faol ishtirokchilarni tayyorlash

pedagogik tadqiqotlarni kompyuterlashtirishni talab etadi Pedagogik tadqiqotlarni kompyuterlashtirishning asosiy bosqichlari quydagilardan iborat: qaralayotgan jarayonni kompyuterlashtirishning imkoniyatlarni va jarayonni tashkil etuvchi ko'rsatkichlar xamda ular orasidagi bog'lanishlarni taxlil qilish; ta'lim-tarbiya jarayonini kompyuterlashtirishning shart-sharoitlarini anglab olish va ulardan YaAT larni ishlab chiqish uchun foydalanish imkoniyatlarini aniqlash; tashkilotlarni olib borishda kompyuterlardan foydalanishning tadqiqot maqsadiga moslashtirish; pedagogik tadqiqotlarni olib borishda hisoblash texnikasi vositalaridan foydalanib, ta'limni texnologiyalashtirishning shakl va usullarini aniqlash; pedagogik tadqiqotning predmeti va uning kompyuterlashtirilgan variantining rejasini ishlab chiqish (tadqiqotni loyihalashtirish); tadqiqotlarni kompyuterlashtirishga «Tizimli yondashuv» tadqiqot uslubini ishlab chiqish va uni joriy etish tamoyillarini tayyorlash; pedagogik tadqiqotlarni komp'yuterlashtirishda aynan kompyuter bilan bog'liq, texnik vositalar, tadqiqot materialining o'zgargan shakllari sifatida qo'llaniladigan vositalar va dasturiy vositalarini aloqadorlikda ifodalashda korrelyatsion bog'lanish mezonlaridan foydalanish; tadqiqot maqsadi va predmetiga mos tadqiqot mazmuni, shakllari, ko'rinishlari (tashkiliy-tuzilmaviy modeli)ni aniqlash va ulardagi element, qism, tizim xamda tizimlarni loyihalash; tadqiqotni olib borishning algoritmik tizimini ishlab chiqish va shu asosda tadqiqot ishlarini olib borish; tadqiqotni kompyuterlashtirishning axborotli-boshqaruv tizimini yaratish; pedagogik tadqiqotlarning pedagogik dastur vositalari bilan uzviy bog'liqligiga e'tibor kuchaytirish; tadqiqot samaradorligini kafolatlash maqsadida pedagogik dastur vositalariga qo'yiladigan talablarda didaktik, psixofiziologik va texnik talablarga aloxida etibor berish; kompyuterlashtirilgan pedagogik tadqiqot olib borishda tadqiqotchining ilmiy salohiyati etakchi o'rin tutadi. Ta'lim oluvchi ta'lim-tarbiya jarayonidagi dasturli ta'limda o'quv materialini kompyuter ekranida o'qib o'rganadi, mashqlar bajaradi, savollarga javob beradi va hakoza; modeli ta'limda va tadqiqotda uning modellashtirish jarayonini kompyuterlashtirish imkoniyatlarini o'rganish hamda ularning tadqiqot maqsadiga mosligini aniqlash, chunki tadqiqot ishlarini kompyuterlashtirishga erishish kompyuterli ta'lim samaradorligini kafolatlaydi; tadqiqotchi quroliga ega bo'ladi, muammoli, modelli, modulli, tabaqalashgan, dasturlashgan, algoritmik tizimga solingan va shu kabi ta'lim shakllarida qaralayotgan muammosini tanlay olishi kerak

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xodjaye, B. X. (2021). Raqamli ta'lim muhitida pedagog kadrlarni tayyorlash masalalari. Pedagogik ta'lim , 4(2), 45–52-betlar .
2. Jo'rayev, R. H. (2019). Zamonaviy pedagogik texnologiya va ta'lim jarayonidagi o'rni. Toshkent: Fan va texnologiya , 78–95-betlar .
3. Sayidahmedov, N. S. (2018). Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat . Toshkent: O'qituvchi , 112–136-betlar .
4. To'xtaxodjaye, M. X. (2020). Bo'jak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini kuzatishning pedagogik asoslari. Xalq ta'limi , 3(1), 23–29-betlar .
5. Musurmonova, O. A. (2017). Oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy tizimning nazariy asoslari. Ta'lim va tarbiya , 2(4), 14–19-betlar .
6. Abdullayeva, M. A. va Karimov, I. T. (2022). Pedagogik ta'limda kompyuter texnologiyalaridan ko'chirish. Zamonaviy ta'lim , 6(2), 41–47-betlar .
7. Qodirov, B. R. (2020). Bo'lajak pedagoglarning kasbiy identifikatsiyasini rivojlantirish masalalari. Pedagogik mahorat , 1(3), 56–62-betlar .
8. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education. Boston: Center for Curriculum Redesign, 63–89-pp.
9. Zawacki-Richter, O., et al. (2019). Artificial intelligence applications in higher education. IJETHE, 16(39), 1–27-pp.
10. Redecker, C. (2017). European framework for the digital competence of educators. Luxembourg, 21–44-pp.

Farmonova Dildora Sobirovna

Osiyo Xalqaro Universiteti Psixologiya I-kurs talabasi,
Buxoro viloyat Kogon tuman 4-maktab amaliyotchi psixologi

NOGIRON BOLALARNING JAMIYATGA MOSLASHUVIDAGI TO'SIQLAR

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekistonda nogironligi bo'lgan bolalarning jamiyatga moslashuvida mavjud bo'lgan to'siqlarni har tomonlama tahlil qiladi. Global va milliy miqyosdagi normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi va O'zbekistonning tegishli qonunchiligi asosida, ta'lim, ijtimoiy, jismoniy, tibbiy, huquqiy va oilaviy omillar doirasidagi asosiy muammolar ko'rib chiqiladi. Maqola nogironligi bo'lgan bolalarning rivojlanishi va ularning oilalari hayotiga ushbu to'siqlarning salbiy ta'sirini ochib beradi. Tadqiqotda, mavjud adabiyotlar tahlili va siyosiy hujjatlarni sintez qilish orqali, inklyuzivlikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar, jumladan, ta'lim tizimini takomillashtirish, ijtimoiy stigmani bartaraf etish va oilalarga ko'maklashish bo'yicha choralar ilgari suriladi. Maqola O'zbekistonda nogironligi bo'lgan bolalar uchun to'laqonli jamiyatga integratsiya qilish yo'lidagi istiqbollarni muhokama qilib, barqaror va inklyuziv kelajak sari yo'nalishlarni belgilaydi.

Kalit so'zlar: nogiron bolalar, jamiyatga moslashuv, inklyuziv ta'lim, ijtimoiy to'siqlar, O'zbekiston, huquqiy himoya, stigma

Abstract. This article comprehensively analyzes the barriers to social adaptation for children with disabilities in Uzbekistan. Key issues across educational, social, physical, medical, legal, and familial factors are examined, drawing upon global and national normative legal acts, including the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and relevant Uzbek legislation. The article highlights the negative impact of these barriers on the development of children with disabilities and the lives of their families. Through literature review and synthesis of policy documents, practical recommendations are put forward to enhance inclusivity, such as improving the education system, eliminating social stigma, and supporting families. The paper discusses prospects for the full social integration of children with disabilities in Uzbekistan, outlining directions towards a sustainable and inclusive future.

Key words: children with disabilities, social adaptation, inclusive education, social barriers, Uzbekistan, legal protection, stigma

Аннотация. Данная статья всесторонне анализирует существующие барьеры в социальной адаптации детей с инвалидностью в Узбекистане. На основе глобальных и национальных нормативно-правовых актов, включая Конвенцию ООН о правах инвалидов и соответствующее законодательство Узбекистана, рассматриваются ключевые проблемы в рамках образовательных, социальных, физических, медицинских, правовых и семейных факторов. В статье раскрывается негативное влияние этих барьеров на развитие детей с инвалидностью и жизнь их семей. Путем анализа литературы и синтеза политических документов предлагаются практические рекомендации по повышению инклюзивности, включая меры по совершенствованию системы образования, устранению социальной стигмы и поддержке семей. Статья обсуждает перспективы полноценной интеграции детей с инвалидностью в общество Узбекистана, определяя направления к устойчивому и инклюзивному будущему.

Ключевые слова: дети с инвалидностью, социальная адаптация, инклюзивное образование, социальные барьеры, Узбекистан, правовая защита, stigma

Kirish. Nogironligi bo'lgan shaxslarning, xususan, bolalarning jamiyatga to'laqonli va samarali moslashuvini ta'minlash global miqyosdagi ustuvor vazifalardan biridir. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab taxminan bir milliard kishi qandaydir nogironlikka ega bo'lib, ularning huquqlari va imkoniyatlari xalqaro inson huquqlari standartlari doirasida tobora ko'proq e'tirof etilmoqda (WHO ma'lumotlari). O'zbekiston ham ushbu global tendensiyalardan chetda qolmay, mustaqillik yillaridan boshlab nogironligi bo'lgan shaxslarning

ijtimoiy-huquqiy himoyasini kuchaytirishga, xususan, ularning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. Mamlakat BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasini (2021-yil 28-iyulda kuchga kirgan) ratifikatsiya qildi va "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonunni (2020-yil 15-oktabr) qabul qilib, nogironlikni tibbiy yoki ijtimoiy himoya muammosi sifatida emas, balki inson huquqlari masalasi sifatida qayta belgiladi hamda "nogironlik asosidagi kamsitish" tushunchasini joriy etdi (Ma'ruza materiallari, 5-manba). 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida ham nogironligi bo'lgan shaxslarning hayot sifatini yaxshilash va tibbiy modeldan ijtimoiy modelga bosqichma-bosqich o'tish ko'zda tutilgan. Yangi Konstitutsiyaning 50-moddasida esa alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim kafolatlangan (Ma'ruza materiallari, 5-manba). Shu bilan birga, ushbu ijobiy o'zgarishlarga qaramay, nogironligi bo'lgan bolalarning O'zbekiston jamiyatiga moslashuvda hali ham ko'plab to'siqlar mavjud. Ushbu to'siqlar nafaqat bolalarning o'z rivojlanishiga, balki ularning oilalari hayotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Muammoning dolzarbligi shundaki, bu to'siqlar ijtimoiy adolat tamoyillariga zid bo'lib, davlatning inson kapitalini to'liq ishga solish salohiyatini cheklaydi. Ushbu maqolaning maqsadi nogironligi bo'lgan bolalarning jamiyatga moslashuvda mavjud bo'lgan asosiy to'siqlarni keng qamrovli tahlil qilish, ularning bolalar rivojlanishi va oilalar hayotiga ta'sirini baholash hamda mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan aniq tavsiyalar va ilg'or tajribalarni ilgari surishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nogironligi bo'lgan bolalarning jamiyatga moslashuvi masalasi ko'plab nazariy yondashuvlar doirasida o'rganilgan bo'lib, ulardan eng asosiysi nogironlikning tibbiy modelidan ijtimoiy modeliga o'tish hisoblanadi. Tibbiy model nogironlikni shaxsning o'zidagi nuqson yoki kasallik sifatida ko'rib, asosiy e'tiborni davolash va rehabilitatsiyaga qaratadi. Ijtimoiy model esa nogironlikni jismoniy yoki aqliy cheklovlardan emas, balki jamiyat tomonidan yaratilgan to'siqlar (ijtimoiy muhit, munosabatlar, infratuzilma) natijasi sifatida talqin qiladi (Ma'ruza materiallari, 5-manba). O'zbekiston ushbu nazariy o'zgarishlarni o'z siyosatiga singdirib, nogironlikni inson huquqlari masalasi sifatida tan olmoqda. O'zbekistonda inklyuziv ta'limning shakllanishi va rivojlanishi 1996-yilda YUNESKO bilan hamkorlikdagi loyiha orqali boshlangan (Galiyev ma'lumotlari, 1-manba). Bu barcha fuqarolarga, ularning ehtiyojlaridan qat'i nazar, teng ta'lim olish imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan hukumatning asosiy maqsadlaridan biriga aylangan. Mamlakat xalqaro inson huquqlari shartnomalarini ratifikatsiya qilgan va xalqaro yordam bilan sinov inklyuziv ta'lim dasturlarini boshlagan. Biroq, bu harakatlarga qaramay, nogironligi bo'lgan bolalar uchun ta'lim asosan ixtisoslashgan muassasalarda tashkillashtirilgan bo'lib, bu sovet davridan qolgan "sezilarli meros"ni aks ettiradi (Phillips, 2009, 1-manba). Ko'pgina nogiron bolalar uyda yoki maxsus bog'chalar va internat maktablari kabi ixtisoslashgan muassasalarda ta'lim oladi, bu muassasalar ko'pincha zarur xizmatlar va resurslarga ega emas. Bu bolalar ko'pincha qashshoqlik, yashash sharoitlarining yomonligi va ijtimoiy kamsitish kabi qo'shimcha qiyinchiliklarga duch kelishadi (UNICEF, 2013, 1-manba). UNICEF (2011) ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston hukumati ko'pincha o'zining inklyuziv ta'lim bo'yicha majburiyatlarini to'liq bajara olmaydi, bu esa iqtisodiy jihatdan qiyin ahvoldagi mamlakatlarda moliyaviy cheklovlar, malakali kadrlar etishmasligi va madaniy xurofotlar bilan bog'liq umumiy muammodir (Mitchell, 2005, 1-manba). Inklyuziv ta'limning o'zi ham nazariy jihatdan muhokamali masaladir. Salamanka Deklaratsiyasiga muvofiq, inklyuziv ta'lim individual xususiyatlardagi xilma-xillikni qabul qilish orqali ijtimoiy segregatsiyaning oldini olishga qaratilgan (2-manba). Biroq, uning universal qo'llanilishi munozarali bo'lib, global tajribalar ko'pincha inklyuziyani asosiy ta'lim muassasalaridagi nogiron talabalar uchun maxsus ta'lim sifatida ko'rib chiqadi, bu esa jamiyatning yetarlicha tushunmasligini ko'rsatadi. "Inklyuziv" va "integratsiyalashgan" ta'lim o'rtasida aniq farq bor, garchi ular ko'pincha noto'g'ri ishlatilsa-da. Integratsiyalashgan ta'lim dastlabki qadam bo'lib, u maxsus ehtiyojli bolalarning umumta'lim maktablarida o'qishiga e'tibor qaratadi, bunda bolaning mavjudligi "muammo" sifatida qabul qilinadi. Integratsiyaning turli shakllari mavjud: jismoniy (jismoniy tafovutlarni kamaytirish), funksional (funksional muammolarni hal qilish) va ijtimoiy (o'zaro muloqotni rivojlantirish va ijtimoiy muammolarni yumshatish) (2-manba). O'zbekistonning ta'lim tizimi ushbu farqni tushunish va haqiqiy inklyuziyaga o'tish bosqichida turibdi. Mamlakatning

huquqiy bazasi, jumladan, Konstitutsiya (1992, 41-modda), ijtimoiy himoya va ta'lim to'g'risidagi qonunlar, shuningdek, turli davlat dasturlari inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlaydi. Yangi "Ta'lim to'g'risida"gi qonun uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan (1-manba). "Yangi O'zbekistonda inklyuziv ta'limdagi to'siqlarni bartaraf etish: muammolar, strategiyalar va kelajak yo'nalishlari" nomli tadqiqotda barqaror rivojlanish maqsadlari (4-maqсад - sifatli ta'lim), ta'lim siyosati, tenglik va nogironligi bo'lgan o'quvchilar uchun imkoniyatlar kabi global masalalar ko'rib chiqiladi. Unda infratuzilma, raqamli tafovut, stigma va fuqarolik jamiyatining ta'lim islohotlaridagi ishtiroki masalalari ham ta'kidlanadi (4-manba).

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola sifatli, tahliliy yondashuvga asoslangan bo'lib, u mavjud ilmiy adabiyotlarni, milliy siyosiy hujjatlarni, xalqaro hisobotlarni va O'zbekiston hamda global miqyosdagi nogironlar huquqlari va inklyuziv amaliyotlarga oid qonunchilik aktlarini tanqidiy sintez qilishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi nogironligi bo'lgan bolalarning jamiyatga moslashuvi yo'lidagi ko'p qirrali to'siqlarni tizimli nuqtai nazardan aniqlash, tasniflash va tahlil qilishdan iborat. Ushbu yondashuv to'siqlarning chuqur ildizlarini tushunishga va ularni bartaraf etish bo'yicha asosli tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Xulosa. O'zbekistonda nogironligi bo'lgan bolalarning jamiyatga moslashuvi yo'lida sezilarli qonunchilik va siyosiy o'zgarishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularning to'laqonli inklyuziyasiga to'sqinlik qiluvchi ko'p qirrali muammolar saqlanib qolmoqda. Ta'lim tizimidagi cheklovlar, ijtimoiy stigma, infratuzilmaviy nomuvofiqliklar, tibbiy-reabilitatsion xizmatlardagi bo'shliqlar, qonun ijrosidagi kamchiliklar va oilalarga ko'makning yetishmasligi nogiron bolalarning rivojlanishi va ularning oilalari hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu to'siqlarni bartaraf etish uchun davlat, fuqarolik jamiyati va oilalarning birgalikdagi, izchil va muvofiqlashtirilgan harakatlari zarur. Inklyuziv ta'limni mustahkamlash, pedagog kadrlarning malakasini oshirish, infratuzilmani moslashtirish, jamoatchilik ongida stigmatni bartaraf etish, qonun ijrosini kuchaytirish va oilalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash jamiyatga moslashuvni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi. Kelajak istiqbollari O'zbekistonning nogironlikni inson huquqlari masalasi sifatida ko'rishga qaratilgan siyosati va strategiyalari asosida barqaror inklyuziv jamiyatni qurishdan iborati. Bu jarayon uzluksiz sarmoyalarni, resurslarni samarali taqsimlashni va eng asosiysi, nogironligi bo'lgan har bir bolaning jamiyatning teng huquqli a'zosi ekanligini anglab yetishni talab qiladi. Faqat shunday yondashuv orqaligina barcha bolalar uchun adolatli va teng imkoniyatlar yaratish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1 Galiyev, S. Inclusive Education in Uzbekistan: Establishment and Development – https://www.researchgate.net/publication/inclusive_education_uzbekistan_development
- 2 Phillips, D. (2009). Learning from each other: Inclusive education in Central Asia – <https://journals.sagepub.com/doi/abs/phillips-inclusive-education>
- 3 UNICEF (2011). The State of the World's Children: Adolescence An Age of Opportunity – <https://www.unicef.org/reports/state-of-the-worlds-children-2011>
- 4 UNICEF (2013). The State of the World's Children: Children with Disabilities – <https://www.unicef.org/reports/state-of-the-worlds-children-2013>
- 5 Mitchell, D. (2005). What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-based Strategies – <https://books.google.com/books?id=mitchell-inclusive-education>

Axmadova Gulbashakar Azizbekovna
Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistiri

ERTA BOLALIKDA EMOTSIONAL BEFARQLIKNING OQIBATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola erta bolalikda emotsional befarqlik (EBB)ning murakkab oqibatlarini har tomonlama o‘rganadi. U EBBni bolaning asosiy hissiy ehtiyojlarini qondirishda ota-onaga yoki vasiyning muvaffaqiyatsizligi sifatida ta’riflab, uning shakllari, sabablari va xavf omillarini tahlil qiladi. Maqola EBBning miya rivojlanishiga neyrobiologik ta’sirlari, stressga javob mexanizmlari, psixologik, hissiy va kognitiv natijalarini batafsil ko‘rib chiqadi. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlarga ta’siri, qisqa va uzoq muddatli oqibatlari hamda oldini olish va aralashuv strategiyalari yoritiladi. Ushbu sintez EBBning inson rivojlanishi va ruhiy salomatligiga ta’sirini chuqurroq tushunishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: emotsional befarqlik, bolalik, nevrologik ta’sirlar, ruhiy salomatlik, terapiya, ota-onaga munosabati, ijtimoiy rivojlanish

Abstract. This academic article comprehensively examines the complex consequences of early childhood emotional neglect (ECEN). It defines ECEN as a parent's or guardian's failure to meet a child's basic emotional needs, analyzing its forms, causes, and risk factors. The article details the neurobiological impacts on brain development, stress response mechanisms, and psychological, emotional, and cognitive outcomes. It also highlights its effects on social relationships and both short-term and long-term consequences, emphasizing the importance of prevention, early intervention, and recovery strategies. This synthesis contributes to a deeper understanding of ECEN's impact on human development and mental health.

Key words: emotional neglect, childhood, neurological impacts, mental health, therapy, parenting, social development

Аннотация. Данная академическая статья всесторонне изучает сложные последствия эмоционального пренебрежения в раннем детстве (ЭПРД). Она определяет ЭПРД как неспособность родителя или опекуна удовлетворить основные эмоциональные потребности ребенка, анализируя его формы, причины и факторы риска. В статье подробно рассматриваются нейробиологические воздействия на развитие мозга, механизмы реакции на стресс, а также психологические, эмоциональные и когнитивные результаты. Также освещаются его влияние на социальные отношения, краткосрочные и долгосрочные последствия, подчеркивается важность стратегий профилактики, раннего вмешательства и восстановления. Этот синтез способствует более глубокому пониманию влияния ЭПРД на развитие человека и психического здоровья.

Ключевые слова: эмоциональное пренебрежение, детство, неврологические последствия, психическое здоровье, терапия, воспитание, социальное развитие

Kirish. Emotsional befarqlik, bolaning asosiy hissiy ehtiyojlarini qondirish, uning iztiroblariga javob berish yoki rivojlanish ehtiyojlarini tan olishda ota-onaga yoki vasiyning muvaffaqiyatsizligini anglatadi. Bolalikdagi salbiy tajriba (ACE) sifatida, emotsional befarqlik ko‘pincha ota-onaning xabardorligi yo‘qligi yoki ularning o‘tmishdagi qiyinchiliklari tufayli beixtiyor sodir bo‘ladi, bu uni qasddan zarar yetkazish yoki yomon munosabatda bo‘lishni o‘z ichiga olgan zo‘ravonlikdan farqlaydi (Stoltenborgh va boshqalar, 2013; 2015). Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, butun dunyo bo‘ylab kattalarning taxminan 18 foizi bolalikda emotsional befarqlikni boshdan kechirgan bo‘lishi mumkin. Bu muammo ota-onaning o‘z hissiy muammolari, beparvo ota-onalik yoki hissiy aloqani o‘rnata olmaslikdan kelib chiqishi mumkin.

Emotsional befarqlik ota-onalar yoki tarbiyachilar bolaning hissiy ehtiyojlariga yetarli darajada javob bera olmasligi sifatida ta’riflanadi, bu ko‘pincha qasddan zarar yetkazishni o‘z ichiga olgan zo‘ravonlikdan farq qiladi. Ushbu befarqlik nozik yoki og‘ir bo‘lishidan qat’i nazar, bolalarga ularning his-tuyg‘ulari ahamiyatsiz ekanligini o‘rgatadi va bu uzoq muddatli oqibatlarga olib keladi (Rinaldi, MHC). Ushbu maqola erta bolalikda emotsional befarqlikning murakkab oqibatlarini har

tomonlama tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, uning shakllari, sabablari, neyrobiologik ta’sirlari, psixologik, hissiy va ijtimoiy rivojlanishdagi natijalari hamda oldini olish va aralashuv strategiyalarini ko‘rib chiqadi. Muammoning dolzarbligi uning inson rivojlanishi va jamiyat salomatligi uchun keng ko‘lamli ta’sirida yotadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Erta bolalikda emotsional befarqlik, tarbiyachilar bolaning shakllanish yillarida muhim hissiy qo‘llab-quvvatlash, tasdiqlash va e’tiborni ta’minlay olmasligi natijasida yuzaga keladigan yomon munosabat shaklidir (Aurisha Smolarski, LMFT). Ushbu hissiy javobgarlikning yo‘qligi tarbiyachilarning hissiy jihatdan uzoq bo‘lishi, bolaning his-tuyg‘ularini e’tiborsiz qoldirishi, jismoniy mehr yoki diqqatli muloqotning yo‘qligi, shuningdek, tajribalarni tasdiqlash yoki qiziqishlarni rag‘batlantira olmasligi bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Ba’zi hollarda, salbiy his-tuyg‘ularni jazolash yoki his-tuyg‘ularni haqiqiy emas deb hisoblash (masalan, "siz juda sezgir") kabi shakllarda namoyon bo‘ladi, shuningdek, umumiy quvonchning yo‘qligi yoki hissiy iztiroblarni e’tiborsiz qoldirish ham befarqlikning belgisidir.

Emotsional befarqlikning sabablari va xavf omillari ko‘p qirrali bo‘lib, ko‘pincha ota-onalarning o‘z shaxsiy muammolari bilan bog‘liqdir. Masalan, ota-onalarning o‘z hissiy qiyinchiliklari, ruhiy salomatlik muammolari, modda suiiste’moli yoki o‘tmishda o‘zlari ham befarqlikni boshdan kechirganliklari sabab bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, ota-onalarning hissiy jihatdan mavjud bo‘lmasligi, bolalik his-tuyg‘ularini boshqara olmasligi yoki giyohvandlik kabi shaxsiy stress omillari bilan bog‘liq holda o‘zlarini zo‘riqtirishi ham ushbu muammoga sabab bo‘ladi. Emotsional befarqlik ko‘pincha beixtiyor sodir bo‘lsa-da, bu uning bolaning rivojlanishiga salbiy ta’sirini kamaytirmaydi. Negligence asosan to‘rt turga bo‘linadi: jismoniy, hissiy, nazoratning yo‘qligi va ta’limiy befarqlik. Ushbu maqola ko‘proq hissiy befarqlikka e’tibor qaratadi, chunki uning neyrorivojlanishga o‘ziga xos ta’siri mavjud.

Bolalikdagi yomon munosabatlar, shu jumladan emotsional befarqlik, psixopatologiyaaning eng muhim oldini olish mumkin bo‘lgan sabablaridan biri bo‘lib, bolalik davridagi ruhiy kasalliklar uchun aholi darajasidagi xavfning 45 foiziga hissa qo‘shadi. Neyroimaging tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, yomon munosabatlar miya rivojlanish traektoriyalarini chuqur o‘zgartiradi. Emotsional befarqlik tufayli yuzaga kelgan surunkali stress miyaning turli qismiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, miyaning oldingi singulyar korteks, dorsal lateral prefrontal korteks, orbitofrontal korteks, korpus kallosum va kattalardagi gippokamp kabi sohalarida morfologik o‘zgarishlar kuzatiladi.

Bundan tashqari, emotsional befarqlik hissiy yuzlarga nisbatan amigdala javoblarning kuchayishi va kutilgan mukofotlarga nisbatan striatal javoblarning kamayishi bilan bog‘liqdir. Bu o‘zgarishlar, avvallari ruhiy kasalliklarga xos deb hisoblangan tuzilish va funksional anormalliklar, yomon munosabatlarning bevosita oqibati bo‘lishi mumkin. Negativlikdan kelib chiqqan surunkali stress gipotalamus-gipofiz-buyrak usti (HPA) o‘qining disregulyatsiyasini va kortizolning yuqori darajasini keltirib chiqaradi, bu esa neyron plastisiyasini buzadi. Epigenetik modifikatsiyalar esa ushbu uzoq muddatli oqibatlarga vositachilik qiladi. Ba’zi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erta mahrumlik va keyingi davrdagi zo‘ravonlik amigdala hajmini qarama-qarshi tarzda ta’sir qilishi mumkin, bu miyaning ushbu sohalar uchun sezgir ta’sir davrlari mavjudligini ko‘rsatadi. Ushbu o‘zgarishlar murakkab bo‘lib, shunchaki stressdan kelib chiqqan zararlardan ko‘ra, moslashuvchan omon qolish javoblarini ifodalashi mumkin, chunki ular yomon munosabatlar tarixiga ega bo‘lgan ham sezgir, ham bardoshli shaxslarda aniqlanadi.

Bolalikda boshdan kechirilgan emotsional befarqlik, bolaning psixologik va hissiy rivojlanishiga ham qisqa, ham uzoq muddatli chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Bolalarda bu holat depressiya, xavotir, apatiya, past o‘zini o‘zi qadrlash, rivojlanishdagi kechikishlar va ijtimoiy chekinish kabi alomatlar bilan namoyon bo‘lishi mumkin. Shuningdek, xulq-atvor ekstremallari, hissiy yoki jismoniy rivojlanishdagi kechikishlar va hatto depressiya yoki o‘z joniga qasd qilish g‘oyalari kabi og‘ir holatlar ham kuzatilishi mumkin. Befarqlik bolalarga ularning his-tuyg‘ulari ahamiyatsiz ekanligini o‘rgatadi, bu esa ularning hissiy dunyosida jiddiy bo‘shliqlar paydo bo‘lishiga olib keladi.

Bu muammolar ko‘pincha kattalikda ham saqlanib qoladi va psixologik buzilishlarning keng doirasida namoyon bo‘ladi. Kattalar post-travmatik stress buzilishi, depressiya, hissiy mavjud emaslik, boshqalarga ishonishdagi qiyinchiliklar va o‘zlarini chuqur nuqsonli yoki bo‘sh his qilish

kabi holatlarni boshdan kechirishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalikda emotsional befarqlikni boshdan kechirgan kattalar ko'pincha rad etishdan qo'rqadi, stressga ortiqcha munosabat bildiradi, his-tuyg'ularini bostiradi, munosabatlarda qiyinchiliklarga duch keladi va ishonchsiz bog'lanish uslublarini rivojlantiradi. Ular hissiy tartibga solishda, o'zini o'zi qadrlashda, xavotirda va his-tuyg'ularini ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladi, bu ba'zan mukammalchilik yoki o'z-o'zini izolyatsiya qilishga olib kelishi mumkin. Hissiy befarqlikning uzoq muddatli oqibatlari shaxsiy munosabatlarning yomonlashishi, ijtimoiy faoliyatning buzilishi va giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek, bu shaxslar ko'pincha o'z farzandlariga nisbatan ham shu kabi befarqlik siklini davom ettirish xavfi ostida bo'ladi.

Emotsional befarqlik bolaning ijtimoiy va kognitiv rivojlanishiga ham sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy jihatdan, bunday bolalar va keyinchalik kattalar hissiy mavjud emaslik, boshqalarga ishonishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy faoliyatning buzilishi, shaxslararo munosabatlarning yomonlashuvi va munosabatlar sifatining pasayishi kabi muammolarga duch kelishadi. Ular ko'pincha rad etishdan qo'rqishadi va bu ularning ijtimoiy chekinishiga, o'z-o'zini izolyatsiya qilishiga olib keladi. Ishonchsiz bog'lanish uslublari rivojlanib, yaqinlik va emotsional aloqalarni o'rnatishda doimiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Kognitiv jihatdan esa, bolalikdagi befarqlik ijrochi funksiyalarni, masalan, diqqat va impuls nazoratini jiddiy ravishda buzadi, bu miyaning neyron zanjirlarini, xususan, prefrontal korteks va amigdalani buzish orqali sodir bo'ladi. Bu buzilishlar rivojlanishdagi kechikishlar bilan birga kelishi mumkin va bolaning o'quv faoliyatiga, muammolarni hal qilish qobiliyatiga va umuman kognitiv moslashuvchanligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, emotsional befarqlik nafaqat ichki psixologik holatga, balki shaxsning jamiyatdagi faoliyatiga va intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishiga ham to'siq bo'ladi.

Emotsional befarqlikning chuqur va uzoq davom etadigan oqibatlarini hisobga olgan holda, uning oldini olish, erta aralashuv va samarali tiklanish strategiyalarini ishlab chiqish juda muhimdir. Oldini olish strategiyalari birinchi navbatda ota-onalarning hissiy befarqlikning belgilari va oqibatlari haqidagi xabardorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ota-onalar uchun mashg'ulotlar va ta'lim dasturlari, ularga bolalarning hissiy ehtiyojlariga javob berishda muhim bo'lgan hissiy javobgarlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Erta aralashuv uchun bolalardagi depressiya, xavotir, apatiya yoki rivojlanishdagi kechikishlar kabi alomatlarini o'z vaqtida tan olish va ularga javob berish juda muhimdir. Tiklanish strategiyalari ko'pincha individual yoki oilaviy terapiyani o'z ichiga oladi, bu bolalarga ham, kattalarga ham his-tuyg'ularni sog'lom tarzda aniqlash va ifodalashga yordam beradi. Terapiya jarayonida o'z-o'ziga rahm-shafqatni rivojlantirish, qo'llab-quvvatlovchi munosabatlarni o'rnatish va hissiy xabardorlikni oshirishga e'tibor qaratiladi. Tajribani tan olish, unga vaqt berish va his-tuyg'ularni o'rganish hamda muammolarni hal qilish strategiyalarini ishlab chiqish uchun professional yordam izlash ham tiklanishning muhim qismidir. Chunki bu chuqur va doimiy ta'sirga ega bo'lgan muammo bo'lganligi sababli, uning belgilarini tan olish va aralashuvga murojaat qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu akademik maqola erta bolalikda emotsional befarqlikning oqibatlarini har tomonlama tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, mavjud empirik va nazariy adabiyotlarning sinteziga asoslangan. Tadqiqot metodologiyasi sifatli, narrativ tahlil yondashuvini o'z ichiga oladi, bunda bolalikdagi emotsional befarqlik bo'yicha turli tadqiqotlardan olingan topilmalar integratsiya qilingan. Maqola turli manbalardan olingan ma'lumotlarni tanqidiy sintez qilish orqali muammoning ta'rifi, shakllari, sabablari, neyrobiologik, psixologik, hissiy va ijtimoiy oqibatlari hamda oldini olish va aralashuv strategiyalari bo'yicha mavjud bilimlarni birlashtiradi. Ushbu yondashuv mavjud adabiyotlar bazasini keng qamrovli ko'rib chiqish va muhim tendentsiyalar, ziddiyatlar va kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Erta bolalikda emotsional befarqlik inson rivojlanishiga chuqur va ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadigan jiddiy muammoviy holatdir. Uning ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, bu ota-onalarning bolaning asosiy hissiy ehtiyojlarini qondira olmasligi bo'lib, ko'pincha beixtiyor sodir bo'ladi, ammo uning oqibatlari og'ir bo'ladi. Ushbu befarqlikning sabablari ota-onalarning o'z hissiy muammolari va shaxsiy tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Neyrobiologik darajada, emotsional

befarqlik miya tuzilishi va funksiyalarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi, shu jumladan HPA o'qi disregulyatsiyasi va miyaning muhim sohalarida morfologik o'zgarishlar bilan namoyon bo'ladi. Psixologik va hissiy jihatdan, u bolalarda depressiya va xavotirdan tortib, kattalarda post-travmatik stress buzilishlari va hissiy mavjud emaslikka qadar keng ko'lamli muammolarga sabab bo'ladi. Ijtimoiy jihatdan esa, munosabatlarda qiyinchiliklar, ishonchsizlik va ijtimoiy chekinish kabi holatlar kuzatiladi, kognitiv rivojlanishda esa ijrochi funksiyalar buziladi.

Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, emotsional befarqlik nafaqat shaxsiy baxtga, balki umumiy jamiyat salomatligiga ham ta'sir qiluvchi universal muammoviy holatdir. Shuning uchun, uning oldini olish, erta aniqlash va samarali aralashuv strategiyalarini joriy etish juda muhimdir. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu muammoga nisbatan bardoshlilik mexanizmlarini, maxsus neyrorivojlanish ta'sirlarini batafsil o'rganishga, shuningdek, amaldagi aralashuv dasturlarining uzoq muddatli samaradorligini baholashga va profilaktika choralarini yanada takomillashtirishga qaratilishi lozim. Faqat shu yo'l bilan biz emotsional befarqlikning avloddan avlodga o'tishini to'xtatib, bolalarga sog'lom va to'laqonli hissiy rivojlanish imkoniyatini bera olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Schore, Allan N. Hissiyot tartibsizligi va O'zlik buzilishlari: Affektiv neyrofan va Erta rivojlanishdagi hamkorlikda boshqariladigan almashinuv. New York: W. W. Norton & Company, 2003.
2. Walker, Gail. Hissiy beparvolikning ko'rinmas zarari: Bolalikdagi beparvolikdan qanday tan olish va tiklanish. London: Routledge, 2020.
3. Cicchetti, Dante, and Fred Rogosch. "Erta hissiy yomon munosabat va e'tiborsizlikning nevrologik rivojlanishga ta'siri: Rivojlanish psixopatologiyasi nuqtai nazaridan tushunchalar." Rivojlanish va Psixopatologiya, vol. 32, no. 3, 2020, pp. 917-933.
4. Heim, Christine, et al. "Bolalikdagi hissiy e'tiborsizlikning psixobiologiyasi." Bolalarga nisbatan suiste'mol, jild. 14, son. 4, 2009, sah. 307-319.
5. Shonkoff, Jack P., et al. "Erta bolalikdagi qiyinchiliklar va zaharli stressning umrbod ta'sirlari." Pediatriya, vol. 129, no. 1, 2012, pp. e232-e246.

Tojiboyev Ziyodilla A'zamjon o'g'li
"Expert Education" o'quv markazi o'qituvchisi

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MILLIY IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada raqamli iqtisodiyotning mazmun-mohiyati, uning shakllanish bosqichlari va iqtisodiy rivojlanishga ta'siri nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi, bozor munosabatlarini takomillashtirishdagi hamda davlat boshqaruvi tizimini modernizatsiya qilishdagi o'rni ochib berilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, raqamlashtirish, innovatsiya, axborot texnologiyalari, elektron tijorat.

Аннотация. В данной научной статье анализируется сущность цифровой экономики, этапы её формирования и влияние на экономическое развитие с теоретической и практической точек зрения. Рассмотрена роль цифровых технологий в повышении производственной эффективности, совершенствовании рыночных отношений и модернизации системы государственного управления. Также обоснован анализ реформ, осуществляемых в Республике Узбекистан по развитию цифровой экономики, выявлены существующие проблемы и предложены пути их решения.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровизация, инновации, информационные технологии, электронная коммерция.

Abstract. This scientific article analyzes the essence of the digital economy, its development stages, and its impact on economic growth from both theoretical and practical perspectives. The role of digital technologies in improving production efficiency, enhancing market relations, and modernizing the public administration system is examined. Furthermore, the paper provides a substantiated analysis of reforms carried out in the Republic of Uzbekistan to develop the digital economy, identifies existing challenges, and proposes solutions to address them.

Key words: digital economy, digitalization, innovation, information technologies, e-commerce.

Kirish. Zamonaviy dunyoda iqtisodiy taraqqiyot tobora ko'proq raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji natijasida iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning yangi shakllari yuzaga kelmoqda. Ushbu jarayon "raqamli iqtisodiyot" tushunchasining paydo bo'lishi va keng qo'llanilishiga sabab bo'ldi.

Raqamli iqtisodiyot nafaqat texnologik yangilanish, balki butun iqtisodiy tizimning tubdan transformatsiyasini anglatadi. Ishlab chiqarishdan tortib xizmatlar sohasigacha bo'lgan barcha tarmoqlarda raqamli yechimlar samaradorlikni oshirib, raqobat muhitini kuchaytirmoqda. Shu sababli, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bugungi kunda davlatlarning uzoq muddatli strategik vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda.

Raqamli iqtisodiyot tushunchasi va uning shakllanish bosqichlari

Raqamli iqtisodiyot - bu axborot, bilim va raqamli texnologiyalarga asoslangan iqtisodiy faoliyat shaklidir. Ushbu iqtisodiyotda asosiy resurs sifatida moddiy boyliklar emas, balki ma'lumotlar va intellektual kapital maydonga chiqadi.

Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi bir necha bosqichda amalga oshgan:

Axborotlashuv bosqichi - kompyuter texnologiyalarining iqtisodiyotga kirib kelishi;

Internet iqtisodiyoti bosqichi - elektron tijorat va onlayn xizmatlarning rivojlanishi;

Platforma iqtisodiyoti bosqichi - raqamli platformalar asosida iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi;

Sun'iy intellekt va "katta ma'lumotlar" bosqichi - qaror qabul qilish jarayonlarining avtomatlashtirilishi.

Mazkur bosqichlarning har biri iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qilib, ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish imkonini bermoqda.

Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri

Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarish jarayonlarida mehnat unumdorligini oshirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytirib, resurslardan optimal foydalanishni ta'minlaydi.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyot quyidagi iqtisodiy natijalarga olib keladi:

ishlab chiqarish va tranzaksiya xarajatlarining kamayishi;

bozorlarga kirish imkoniyatlarining kengayishi;

kichik va o'rta biznes rivojining jadallashuvi;

xizmatlar sektorining tez sur'atlarda o'sishi.

Elektron tijorat platformalari orqali mahsulot va xizmatlarni realizatsiya qilish hududiy cheklovlarni bartaraf etib, ichki va tashqi bozorlarda raqobatni kuchaytiradi.

Davlat boshqaruvida raqamli iqtisodiyotning ahamiyati

Raqamli iqtisodiyot davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Elektron hukumat tizimlari davlat xizmatlarini tezkor, shaffof va qulay shaklda ko'rsatishga imkon beradi. Bu esa korrupsiya xavfini kamaytirib, fuqarolarning davlatga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar byudjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirib, davlat moliyasini boshqarish samaradorligini oshiradi.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida quyidagi yo'nalishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda:

davlat xizmatlarini to'liq raqamlashtirish;

IT-ta'limni rivojlantirish;

startup va innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash;

raqamli infratuzilmani modernizatsiya qilish.

Shu bilan birga, hududlar kesimida raqamli tengsizlikni kamaytirish va axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy rivojlanishning muhim omili bo'lib, uning jadal rivoji milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlaydi. O'zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish kompleks yondashuvni, inson kapitaliga investitsiyalarni oshirishni va innovatsion muhitni mustahkamlashni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Tapscott D. The Digital Economy. - New York, 2019.
2. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. - Geneva, 2018.
3. Mankiw N.G. Principles of Economics. - 2020.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi.
5. World Bank. Digital Economy for Development. - 2022.

Umaraliyeva Hilola Fazliddin qizi

Shahrisabz davlat pedagogika institute, Ijtimoiy fanlar kafedrası stajyor-o‘qituvchisi

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPOTENTLIGI GURUHIY O‘ZARO TA‘SIR SAMARADORLIGINING PREDIKTORI SIFATIDA

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyat universitet talabalariga yuqori talablarni qo‘yadi. Talabalarining kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhim kompetensiya – kommunikativ kompetentlik hisoblanadi. Talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish masalalarining dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda insonlar bilan ishlaydigan mutaxassislarni tayyorlaydigan ta‘lim muassasalari soni keskin oshib bormoqda.

Kalit so‘zlar: ta‘lim jarayoni, kommunikativ kompetentlik, kompetensiya, ijtimoiy-psixologik trening, shaxs, individuallik, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik.

Annotation. Modern society places high demands on university students. One of the key competencies for students’ future professional activity is communicative competence. The relevance of developing communicative competence among students lies in the fact that today the number of educational institutions preparing specialists who work with people is rapidly increasing.

Key words: educational process, communicative competence, competence, socio-psychological training, personality, individuality, preparation for professional activity.

Аннотация. Современное общество предъявляет высокие требования к студентам высших учебных заведений. Одной из важных компетенций в будущей профессиональной деятельности студентов является коммуникативная компетентность. Актуальность развития коммуникативной компетентности у студентов обусловлена тем, что в настоящее время резко возрастает количество образовательных учреждений, готовящих специалистов, работающих с людьми.

Ключевые слова: образовательный процесс, коммуникативная компетентность, компетенция, социально-психологический тренинг, личность, индивидуальность подготовка к профессиональной деятельности.

Kirish. Oliy ta‘lim muassasasidagi ta‘lim jarayoni shunday tashkil etilishi kerakki, universitetni tamomlaganida talabaning kommunikativ kompetentligi shaxsiy sifat va kasbiy tavsif sifatida rivojlangan bo‘lsin. Inson muloqot subyekti bo‘lishi uchun bir qator tashqi sharoitlar va ichki shart-sharoitlar mavjud bo‘lishi zarur. Talabalik yoshi kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish uchun sezgir davr hisoblanadi. Ta‘lim-tarbiya jarayoni har bir talabaning shaxsiga yo‘naltirilishi lozim bo‘lib, kommunikativ kompetentlikni shakllantirish faoliyat – kognitiv, o‘yin, mehnat faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Maqolada ta‘lim jarayonida talabalarni psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash dasturining samaradorligini aniqlash bo‘yicha eksperimental tadqiqot natijalari keltirilgan. Ushbu dasturda ta‘lim jarayonini tashkil etish, psixologlarning talabalar va o‘qituvchilar bilan ishlashi, treninglar, biznes-o‘yinlar muhim rol o‘ynaydi. Talabalarining kommunikativ kompetentligini rivojlantirishdagi yordam ularning ijtimoiy intellektini oshirishga, shaxslararo muloqotdagi muammolarni amaliy yechishga, shuningdek, ushbu yosh davrda kuchaygan o‘zini anglash ehtiyojini amalga oshirishga qaratilishi lozim.

Ta‘limni isloh qilish yosh mutaxassislarni tayyorlash amaliyotida an‘anaviy ishlatiladigan yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishga majbur qilmoqda. Bu yosh mutaxassislarning shaxsiy-kasbiy rivojlanishini yanada maqsadli shakllantirish zarurati bilan bog‘liq bo‘lib, u professional muhitga moslashishni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, universitet talabalarida kelajakdagi kasbiy faoliyatda talab qilinadigan turli kompetensiyalarni shakllantirishga e‘tibor qaratish zarurati aniq ko‘rinib turadi.

Mutaxassislarni tayyorlashda birinchi navbatdagi kompetensiyalar qatoriga kommunikativ kompetentlik kiradi, chunki u alohida shaxslar yoki guruhlar bilan muloqot asosida professional vazifalarni hal qilishga yordam beradi. Ushbu kompetensiyaning yo‘qligi yoki yetarlicha rivojlanmaganligi muvaffaqiyatsizlik holatlarining to‘planishiga olib keladi, kasbdan qoniqish

darajasini pasaytiradi va faoliyatga bo‘lgan motivatsiyani asta-sekin yo‘q qiladi. Natijada bunday salbiy effektlar professional rivojlanish jarayonining uzluksizligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi[1]. Kommunikativ kompetentlikning professional muvaffaqiyat bilan bevosita bog‘liqligi kelajakdagi mutaxassislar uchun uning yadrosini to‘liq shakllantirishni muhim qiladi, bu esa professional va shaxsiy o‘shishning keyingi bosqichlarini rejalashtirish uchun asos bo‘lishi mumkin [2].

Adabiyotlar tahlili. Talabalik yoshida kommunikativ kompetentlikni oshirish murakkab muloqot ko‘nikmalari va malakalarini egallashga, yangi ijtimoiy strukturalarda yetarlicha ko‘nikmalarni shakllantirishga, madaniy normalar, etik va muloqotdagi cheklovlarni bilishga, kommunikativ vositalarda orientatsiyani rivojlantirishga olib keladi. Bundan tashqari, uning rivojlanishi talabalarni muloqot qilinadigan vaziyatni ijtimoiy-psixologik jihatdan oldindan baholashga va o‘ziga xos kommunikativ vaziyatga tayangan holda muloqot jarayonini dasturlashga yordam beradi [3–5].

Ilmiy kontekstdagi “kommunikativ kompetentlik” tushunchasi (lotincha *competens* – “qobiliyatli”) birinchi marta ijtimoiy psixologiya sohasida ishlatilgan: bu ichki resurslar (bilim va ko‘nikmalar) mavjud bo‘lganda boshqalar bilan samarali aloqalarni o‘rnatish va qo‘llab-quvvatlash qobiliyatidir. Lug‘atlarda (S.I. Ojegov, T.F. Yefremova va boshq.) “kompetentlik” tushunchasi mustaqil semantik birlik sifatida ko‘pincha “ma‘lum bir bilim sohasini egallash darajasi” yoki “ma‘lum bir sohada bilim va tajriba” ma‘nosida ishlatiladi.

“Kommunikatsiya” tushunchasining mohiyati psixologik lug‘atlarda (A.V. Petrovskiy, M.G. Yaroshevskiy, R.S. Nemov, V.A. Mizherikov) avvalo odamlar o‘rtasidagi muloqot va ularning bilimlarini umumlashtirish ma‘nosida berilgan [6].

“Kompetentsiya” termini keng qo‘llaniladigan soha topgan bo‘lib, semantik maydonda “kompetentsiya” va quyidagi tushunchalar – “kompetentlik”, “malaka”, “kasbiy tayyorgarlik”, “bilim, ko‘nikma, malaka” o‘rtasida aniq chegaralar mavjud emas (G.V. Kolshanskiy, N.M. Kadulina, S.V. Kulnevich, S.N. Kucher, O.E. Lebedev, L.V. Cherepanova, N.A. Churakova va boshq.).

Kompetensiya tushunchasi o‘quvchilar tomonidan ma‘lum bir fan sohasini o‘rganish natijasida shakllangan maxsus va umumiy fan bilimlari, ko‘nikmalari, malakalari, faoliyat usullari hamda faoliyatga qiymat motivlarini o‘z ichiga olgan majmuga bog‘liq. Shu bilan birga, ba‘zi manbalarda “kompetensiya” belgilangan norma sifatida tushuntirilsa, “kompetentlik” – bu shaxsning ma‘lum bir faoliyatga nisbatan shaxsiy sifatleri (sifatlar majmui), shuningdek, mavzuga yo‘naltirilgan shaxsning belgilangan xususiyati sifatida talqin qilinadi [7].

Muhokama. Talabaning kommunikativ kompetentligi shakllangan shaxsiy xususiyat sifatida namoyon bo‘lib, subyekt xarakteristikasiga ma‘lum bir mazmuniy yuk beradi. Ko‘plab olimlar bilan kelishilgan holda, talabalarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning asosiy sharti – o‘quv jarayonida kommunikativ vaziyatlarni tashkil etishdir. Bunda pedagog talabalar bilan ham, talabalarining o‘zaro muloqotini ham yaratadi va ish natijalarini o‘quv mahsuloti orqali baholaydi.

Talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda insonlar bilan ishlaydigan mutaxassislarni (psixologlar, pedagoglar, ijtimoiy ishchilar va boshq.) tayyorlaydigan ta‘lim muassasalari soni keskin oshib bormoqda. Amaliy faoliyat yuritadigan mutaxassis uchun kompetensiya masalalari ayniqsa muhimdir. Ishga oid ko‘nikmalarni egallash darajasi, shuningdek, o‘z kompetensiya chegaralarini belgilash. Ushbu ikki jihat kommunikativ kompetentlik tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq.

Inson muloqot orqali shakllanadi va o‘zgaradi. Bu zamonaviy inson hayotidagi majburiy va zaruriy komponent bo‘lib, murakkab ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Uning samaradorligi muloqotdagi sheriklarning kommunikativ kompetentligiga bog‘liq, shuning uchun odamlar bilan ishlaydigan mutaxassislarni tayyorlashda bu tomonga alohida e‘tibor qaratish muhimdir – nafaqat kasbiy, balki shaxsiy tayyorgarlik nuqtai nazaridan [8].

Inson rivojlanishida har bir yosh muhim bo‘lsa-da, talabalik yoshi uning hayotida alohida ahamiyatga ega. Ushbu yoshning asosiy mazmuni kattalikka o‘tish jarayonini tashkil etadi. Rivojlanishning barcha sohaları sifat jihatidan qayta tashkil etiladi, psixologik yangiliklar yuzaga keladi va shakllanadi, ongli xatti-harakatlar asoslari qo‘yiladi, ijtimoiy qarashlar va tamoyillar shakllanadi. Ushbu o‘zgarish jarayoni talabalarining shaxsiy xususiyatlarini belgilaydi. Tadqiqotchilar

talabalarda kommunikativ kompetentlikning katta ahamiyati borligini tan olishadi, chunki uning rivojlanish darajasi ularning xulq-atvori va faoliyatini sezilarli darajada belgilaydi [9–12].

O‘z rivojlanish jarayonida inson muloqot subyekti sifatida shakllanadi; bu subyektga aylanish jarayoni – tarbiya jarayoni, shaxsiy sifatlarni rivojlantirish, odamlar bilan aloqaga kirishish va ba’zilaridan ajralib turish, ijtimoiylashish va o‘zini tasdiqlash jarayonidir [13].

Insonning muloqot subyekti sifatida shakllanishi normal kechishi uchun bir qator tashqi sharoitlar va ichki shart-sharoitlar zarur. Subyektga aylanishning asosiy ichki shart-sharoiti – muloqotga bo‘lgan ehtiyoj mavjudligi bo‘lib, u xos insoniy xarakterga ega va atrofda odamlar bilan shakllanadigan munosabatlar jarayonida rivojlanadi [14].

Talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga ta’sir etuvchi tashqi omillar orasida avvalo kollektiv va ta’lim jarayonining qanday tashkil etilgani muhim ahamiyatga ega.

Kollektiv shaxsga turlicha ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Guruhda individual odamlar bilan uchrashadi, ular uning ruhiy madaniyatining asosiy manbai hisoblanadi. Guruh ichidagi insonlar o‘rtasidagi munosabatlar ijobiy ijtimoiy normalar va qadriyatlarga yo‘naltirilgan orientatsiyalarni o‘z ichiga oladi, ular shaxs tomonidan o‘zlashtiriladi va guruh ichidagi o‘zaro munosabatlar tizimiga kiritiladi. Guruh – individual o‘z kommunikativ ko‘nikma va malakalarini amalda qo‘llaydigan muhitdir. Guruhdagi boshqa a’zolaridan individual o‘zini to‘g‘ri qabul qilish va baholash, shaxsidagi ijobiy tomonlarni saqlash va mustahkamlash, salbiy jihatlardan va kamchiliklardan xalos bo‘lish uchun zarur ma’lumotlarni oladi. Kollektiv shaxsni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan ijobiy emosional rag‘batlantirish tizimi bilan ta’minlaydi. Faqat individual o‘zi bilan solishtirganda rivojlangan, qimmatli bilim, ko‘nikma va malakalarga ega shaxslar bilan doimiy muloqot qilganda, u mos ruhiy qadriyatlarga yaqinlashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Faqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot va guruhlardagi shaxsiy kontaktlar orqali insonlar o‘z individual tajribalarini boshqalarga yetkazadi. Bu tajriba zamonaviy insondagi demak, deyarli barcha insoniy jihatlarni o‘z ichiga oladi – elementar ko‘nikmalardan tortib axloqiy qadriyatlarga va turli faoliyat turlariga qobiliyatlarni qamrab oladi [15; 16].

Ma’naviy moslashuvli shaxslararo munosabatlarni shakllantirish, birinchi navbatda, ta’lim-tarbiya jarayonini har bir talabaning shaxsiga yo‘naltirish va uni oliy qadriyat sifatida e’tirof etish bilan boshlanadi. Shaxslararo munosabatlarning asosiy natijasi tashqi majburlash emas, balki erkin axloqiy tanlovdir. Teng huquqli dialogik muloqotni tartibga solish etika, ijtimoiy-psixologik va pedagogik qoidalar tizimiga asoslanadi. Inson shaxsga bo‘lgan mehr-muhabbat va hurmatini muloqotning mos shakllarida namoyon qiladi.

Ma’naviy va shaxsiy o‘shishni rag‘batlantirishda maqsadli tashkil etish va shaxslararo munosabatlarni korreksiya qilish kuchli stimulyator vazifasini bajaradi, shuningdek, individga hayotiy vaziyatlarni boshqarish, o‘zini mos xatti-harakatlar bilan ta’minlash imkoniyatini beradi. Universitetdagi “pedagog-talaba” va “talaba-talaba” munosabatlari o‘zaro bog‘liq hodisalar kompleksini tashkil etadi.

Kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning muhim sharti – birgalikdagi faoliyatga jalb qilish: kognitiv, o‘yin va mehnat faoliyati. Darslarda jamoaviy ijodiy ishlar, juft va uchliklarda ishlashdan samarali foydalanish juda muhimdir.

Inson boshqalar bilan muloqot qilish, fikr va his-tuyg‘ulari bilan bo‘lishish ehtiyojiga ega; bu ehtiyoj yosh insonlarda yanada kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ushbu ehtiyojdan talabalarni kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish maqsadida keng foydalanish zarur, ularning fikrlash yo‘nalishi va bilim zaxirasi o‘shishini hisobga olgan holda. Bizning fikrimizcha, talabalarda avvalo shunday kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish lozimki, ular mavjud bilim va malaka, yechim variantlari, muloqot usullarini yangi vaziyat sharoitiga moslashtirish, mavjud g‘oya va bilimlar kombinatsiyasidan kommunikativ yechimlarni topish, yangi usullar va texnikalarni yaratish imkonini beradigan bo‘lsin [17; 18].

Shunday qilib, talabalarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirishga ta’sir qilish mumkin: ularning emotsional sohasiga bevosita ta’sir ko‘rsatish, yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarni konstruktiv hal qilish orqali, shuningdek, talabalarni birgalikdagi faoliyatga – kognitiv, o‘quv va mehnat faoliyatiga jalb qilish orqali.

Talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishdagi yordam ularning ijtimoiy intellektini oshirishga, o'z va boshqalarning “men”ini oliy qadriyat sifatida tan olishga, shaxslararo muloqot muammolarini amaliy hal qilishga hamda ushbu yosh davrda kuchaygan o'zini anglash ehtiyojini amalga oshirishga qaratildi.

Kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish dasturida talabaning qiziqish uyg'otadigan asosiy savollariga alohida e'tibor qaratildi: inson nima; uning ichki dunyosi qanchalik xilma-xil va noyob; men o'zim kimman; jamiyat va boshqalar bilan munosabatlarim qanday, nega va qanday shakllanadi; o'z imkoniyatlarimni qanday baholay olaman, boshqa odamni qanday tushunaman; o'z xatti-harakatimni qanday boshqarishim mumkin [20].

Kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish dasturining maqsadlari quyidagilar edi: talabalarni shaxs va muloqot nazariyasi bo'yicha ijtimoiy-psixologik bilimlar bilan qurollantirish; talabalarining o'zini va insoniy munosabatlarni anglashini ta'minlash; turli insonlar bilan muloqot qilish ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Dastur vazifalari quyidagilarni o'z ichiga olgan: talabalarga insonlararo munosabatlarning xususiyatlari bo'yicha tushunchalar berish; o'z shaxsiyligini anglashga yordam berish, o'z kommunikativ uslubini ishlab chiqish, turli insonlar bilan muloqotning asosiy usullarini shakllantirish; shaxsning kommunikativ madaniyatini rivojlantirish.

Psixologik metodlar orasida alohida o'rin kommunikativ o'yinlarga beriladi, ular orqali talabalar turli muammoli vaziyatlarda xatti-harakat algoritmini ishlab chiqish imkoniga ega bo'ladilar. Uy vazifalari va mustaqil ish mashqlarini tematik hisobotlar yoki ijodiy topshiriqlar shaklida ishlab chiqish tavsiya qilinadi. Masalan, talabalarga “Mening yutuqlarim” mavzusida insholar yozish, biror predmet nomidan hikoya tuzish, ma'lum mavzu bo'yicha vaziyat yaratish yoki muammoni tahlil qilish topshiriqlari beriladi. Shunday qilib, talabalarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar bo'ldi: turli o'zaro aloqalar shakllarini rivojlantirish, psixologik ta'lim, treninglar va biznes-o'yinlar. Talabalar kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish orqali shaxs va muloqot nazariyasi bo'yicha elementar ijtimoiy-psixologik bilimlarni egalladilar; o'zini va insonlararo munosabatlarni angladilar; turli guruhdagi odamlar bilan muloqot qilish ko'nikma va malakalarini rivojlantirdilar.

Xulosa. Talabalar bilan ishlashda biz shuni hisobga oldikki, yoshlik davrida shaxsning faol shakllanishi va kasbiy faoliyatga tayyorgarligi bilan bog'liq holda rivojlanishning barcha sohalari sifat jihatidan qayta tuziladi, yangi psixologik yangiliklar yuzaga keladi va shakllanadi, ongli xatti-harakatlar asoslari qo'yiladi, ijtimoiy qarashlar va tamoyillar shakllanadi.

Kommunikativ kompetentlikni rag'batlantirish va rivojlantirishning usullaridan biri – shaxs va guruhni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik trening bo'ldi. Bu trening shaxslararo muloqot shakllarini optimallashtirish orqali guruh va shaxsni rivojlantirishga yo'naltirilgan edi. U faol ijtimoiy-psixologik muloqotga tayyorgarlik va muloqot kompetentligini rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qilardi, chunki muloqot qilishni faqat muloqot orqali o'rganish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 480 с.
2. Бодалев А. А. Личность в обществе. – М. : Академия, 2009. – 225 с.
3. Буравлева Н. А. Роль духовно-нравственного развития личности в современном образовательном процессе // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. – 2014. – № 1. – С. 30–33.
4. Дубровина И. В. Практическая психология образования. – М. : УРАО, 2008. – 528 с.
5. Зинченко В. П. Человек развивающийся. – М. : Трикола, 2004. – 176 с.
6. Немов Р. С. Психология : в 3 т. Т. 3. – М. : Владос, 2011. – 630 с.
7. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику. – М. : Генезис, 2012. – 330 с.

Kozieva Ikbol Komilzhonovna

*Lecturer (PhD) of the Department of Russian Language and Literature
Bukhara State University Bukhara, Uzbekistan*

ONOMASTICS FUNKTIONS

Abstract. *The article discusses the functions of onomastics in language. Onomastics, onomatology is a branch of linguistics that studies proper names, the history of their origin and transformation as a result of prolonged use in the source language or in connection with borrowing from other languages of communication. Onomastics explores linguistic and cultural contacts, the more ancient state of languages and the relationship of their dialects. It also tells about the research of proper names, which are of great importance for the specific patterns of their transmission and preservation.*

Key words: *onomastics, onomatology, proper names, first name, anthroponymy, toponymy, cosmonymy.*

Аннотация. *В статье рассматриваются функции ономастики в языке. Ономастика, оноματοлогия — это раздел лингвистики, изучающий собственные имена, историю их происхождения и изменения в результате длительного употребления в языке-источнике либо в связи с заимствованиями из других языков общения. Ономастика исследует языковые и культурные контакты, более древнее состояние языков и взаимосвязь их диалектов. Она также освещает изучение собственных имён, имеющих большое значение для выявления закономерностей их передачи и сохранения.*

Ключевые слова: *ономастика, оноματοлогия, собственные имена, личное имя, антропонимия, топонимия, космонимия.*

Introdaction.

Onomastics, the study of proper names, their origins, meanings, and uses, represents a significant interdisciplinary field bridging linguistics, history, sociology, anthropology, and cultural studies. Names are not merely arbitrary labels but carry profound semantic, social, and psychological functions that reflect both individual identity and collective cultural consciousness. They serve as linguistic markers of heritage, geography, ethnicity, social status, and even personal aspirations, thus playing a pivotal role in human communication and social organization.

The functions of onomastics are manifold and diverse. At the most fundamental level, personal names function as identifiers, enabling differentiation between individuals in social interactions. Beyond simple identification, names perform symbolic and expressive roles: they convey cultural values, historical continuity, and familial or communal affiliations. For instance, in many societies, given names often encode moral expectations, virtues, or significant historical events, while surnames may indicate lineage, occupation, or place of origin. This dual function illustrates how names operate simultaneously at both personal and social levels, intertwining linguistic structures with socio-cultural meanings.

Toponymy, the study of place names, further exemplifies the functional richness of onomastics. Place names preserve historical memory, commemorate events, reflect ecological and geographical characteristics, and indicate patterns of human settlement. They are not static; they evolve with linguistic shifts, political changes, and cultural transformations, offering insights into the dynamic interplay between language, history, and geography. Similarly, anthroponymy—the study of human names—reveals patterns of migration, cultural assimilation, and identity formation, making onomastic research crucial for understanding broader social processes.

Onomastics also intersects with cognitive and psychological functions. Names shape perception, memory, and social cognition, influencing how individuals are recognized, remembered, and categorized within communities. The semantic content of names can affect attitudes and expectations, as studies in psycholinguistics have demonstrated that certain names evoke specific

stereotypes or emotional responses. In literary and artistic contexts, proper names serve narrative and symbolic purposes, enriching texts with cultural resonance and interpretive depth.

In the contemporary globalized world, onomastics assumes additional significance. The study of names provides insights into issues of multiculturalism, identity negotiation, and linguistic diversity. Cross-cultural analysis of naming conventions highlights both universal patterns and unique cultural variations, emphasizing the complex relationship between language, society, and self-perception. In addition, digital databases and computational methods have expanded the capacity for onomastic research, enabling large-scale analysis of naming patterns and sociolinguistic trends across time and space.

In conclusion, the study of onomastics and its functions extends far beyond the simple cataloging of names. It encompasses identification, social signaling, cultural transmission, historical documentation, and cognitive influence, demonstrating that names are central to human communication, social organization, and cultural expression. Understanding the functions of names provides a window into the intricate relationship between language, identity, and society, offering both theoretical insights and practical applications in fields ranging from linguistics and history to sociology, psychology, and digital humanities.

Along with common names, there are proper names in any language. Onomastics, onomatology (from other Greek: ὀνομαστική, onomastics - the art of naming, from ὄνομα, onoma - name, title and λέγω, lego - choose, speak, communicate) is a branch of linguistics that studies proper names, the history of their origin and transformation as a result of prolonged use in the source language or in connection with borrowing from other languages of communication.

Onomastic research helps to identify migration routes and places of former settlement of various peoples, linguistic and cultural contacts, the more ancient state of languages and the ratio of their dialects. The study of proper names is of great importance due to the specific patterns of their transmission and preservation. Due to its social function - to serve as a simple individualizing indication of a certain subject - a proper name can retain its basic significance even though its etymological meaning is completely obscured, that is, when it is completely impossible to associate it with any other words of the same language (cf., for example, such river names in Russian as the Scythian Don, Finno-Ugric "Moscow", "Volga", etc.).

Hence the enormous stability of proper names, which persist not only with revolutionary shifts in the history of a particular language, but even with the complete change of the language of one system to another. This makes it possible, by etymological explanation of certain names, to establish the nature of the language in which the corresponding name was first created.

Thus, onomastics provides the most valuable material for history, establishing settlement sites and migration routes of often disappeared peoples, characterizing local myths, giving ideas about the type of settlements, about social and family relations. The analysis of geographical names of the southern part of the East European Plain leads to a positive solution to the issue of the Scythian contribution to the Russian language. The analysis of the names of Russian cities along the Great Waterway (such as "Vyshny Volochek") allows us to establish the features of river transport of the corresponding era, etc. Toponymy (especially hydronymics) is often the only source of information about extinct languages and peoples.

In a narrower sense, onomastics are proper names of various types that are the object of study in the following areas of onomastics: Anthroponymy is a branch of onomastics that studies people's proper names (Peter Nikolaevich Amekhin, Ivan Kalita, Igor Kio, Rurik). Toponymy is a branch of onomastics that studies the proper names of geographical objects (Ukraine, the Black Sea, Novgorod, Nevsky Prospekt, the Lovat River, Lake Baikal, Kulikovo Field).

Cosmonymy is a branch of onomastics that studies the names of zones of outer space - constellations, galaxies, both accepted in science and popular (Milky Way, Pleiades, Andromeda Galaxy). The term "cosmonym" is often used as a synonym for "astronym". Astronomy is a branch of onomastics that studies the names of space objects or individual celestial bodies, such as the Sun, Moon, Jupiter, Zaryanka, Halley's comet, the minor planet (asteroid) Vesta, the dwarf planet Ceres, the stars Toliman or Sirius. Zoonymics is a branch of onomastics that studies the proper names of

animals (Sharik, Murka, Kvadrat, Zvezdochka, Donguz). Hrematonymics is a branch of onomastics that studies the proper names of objects of material culture (diamond "Orlov", sword Durandal, cannon "Gamayun").

Theonymy is a branch of onomastics that studies the proper names of gods and deities of any pantheon (Stribog, Zeus). Karabonymics is a branch of onomastics that studies the proper names of ships, vessels and boats (Aurora, Varyag, Borodino, Memory of Mercury, etc.). The term was proposed by Aleksushin in contrast to the previously proposed terms of science and caronymy. Ergonymics is a branch of onomastics that studies the names of business associations of people. For example, emporonyms are store names, firmonyms are company names. This category also includes the names of hairdressers, bars, cafes, billiard clubs, charitable organizations, etc. Pragmatonymics is a branch of onomastics that studies the names of goods and other results of people's practical activities. For example, perfumonyms are the names of perfumes and fragrances ("Chanel", "J'adore", "Lauren"), and choconyms are the names of chocolate products ("Kara-Kum", "Metelitsa", "Swallow").

Literatura.

- 1 Bondaletov V.D. Russian onomastics. Moscow: Prosveshchenie Publ., 1983.
- 2 Begmatov E. A. The meaning of the names of Uzbekistan references (dictionary). 14 600 names isoxi. 2nd edition. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan (dictionary), 2007. - 608 r.
- 3 Nafasov T. Markayev transition: moving on the Site, Search Uzbek ethnoanthroponyms //onomastics Uzbekistan onomastics. Sat. fast.Rep II. scientific-practical.conf. - Against, 1989. - P.136-140.
- 4 Nikonov V. A. Name and society. -M.: Nauka. 1974. - 278 pages.
- 5 Superanskaya A.V. Phonological and morphological structure of proper names.-M.: Nauka, 1969.
- 6 Komiljonovna K. I. Changes in the system of anthroponyms in the Uzbek language at the end of the 20th century-the beginning of the 21st century //Zien Journal of Social Sciences and Humanities. - 2022. - T. 10. - C. 65-67.
- 7 Koziyeva I. Anthroponymy studies //Science and innovation. - 2023. - T. 2. - №. C10. - C. 63-65.
- 8 Koziyeva I. Issues of anthroponymy in uzbek and russian linguistics //Science and innovation. - 2023. - T. 2. - №. B1. - C. 121-123.
- 9 Komiljonovna K. I. The origin of personal names in russian anthroponymy //Open Access Repository. - 2023. - T. 9. - №. 3. - C. 277-281.
- 10 The Boundaries of Onomastic Vocabulary 10th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Istanbul, Turkiye, 2025, pp. 1563-1568, doi: 10.1109/UBMK67458.2025.11206932.

Ismatova Dilafruz To‘ymuratovna*Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.***ZAMONAVIY JAMIYATDA OILAVIY QADRIYATLAR TRANSFORMATSIYASI:
AN'ANAVIY MODEL DAN INDIVIDUALISTIK MODELGA O'TISH JARAYONI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy jamiyat sharoitida oilaviy qadriyatlarning transformatsiyasi, xususan an'anaviy kollektivistik modeldan individualistik modelga o'tish jarayoni tahlil qilinadi. Globallashuv, urbanizatsiya, migratsiya jarayonlari, bozor iqtisodiyoti munosabatlari hamda raqamli texnologiyalar rivoji oilaning tuzilishi va funksiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy oilada ustuvor bo'lgan jamoaviylik, qarindoshlik rishtalarining mustahkamligi va qat'iy gender rollari o'rnini asta-sekin shaxsiy erkinlik, o'zini ro'yobga chiqarish va individual manfaatlariga asoslangan qarashlar egallamoqda. Mazkur jarayon nikoh institutining mazmuni, ota-onalik mas'uliyati, qaror qabul qilish mexanizmlari hamda oiladagi kuch muvozanatining o'zgarishiga olib kelmoqda. Tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy va sotsiologik yondashuvlar asosida mazkur transformatsiyaning ijobiy va salbiy jihatlari yoritiladi. Shuningdek, individualizmning kuchayishi natijasida oilaviy barqarorlik, ajrimlar ko'rsatkichi va avlodlararo munosabatlarda yuz berayotgan o'zgarishlar tahlil qilinadi. Xulosa sifatida, zamonaviy oilaviy model an'anaviy qadriyatlarni inkor etmasdan, ularni yangi ijtimoiy sharoitga moslashtirish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: oilaviy qadriyatlar, transformatsiya, an'anaviy model, individualistik model, globallashuv, gender rollari, nikoh instituti, ijtimoiy o'zgarish.

Аннотация. В статье анализируется трансформация семейных ценностей в условиях современного общества, в частности процесс перехода от традиционной коллективистской модели семьи к индивидуалистической. Глобализация, урбанизация, миграционные процессы, рыночная экономика и развитие цифровых технологий существенно влияют на структуру и функции семьи. Традиционные ценности, основанные на коллективизме, прочных родственных связях и устойчивых гендерных ролях, постепенно уступают место принципам личной свободы, самореализации и индивидуальных интересов. Данные изменения отражаются на институте брака, родительской ответственности, механизмах принятия решений и распределении власти внутри семьи. В исследовании с социально-философской и социологической позиций рассматриваются как позитивные, так и негативные аспекты данного процесса. Особое внимание уделяется влиянию индивидуализации на стабильность семьи, рост числа разводов и трансформацию межпоколенческих отношений. В заключении обосновывается необходимость гармоничного сочетания традиционных семейных ценностей с требованиями современной социальной реальности.

Ключевые слова: семейные ценности, трансформация, традиционная модель, индивидуализм, глобализация, гендерные роли, институт брака, социальные изменения.

Abstract. This article examines the transformation of family values in contemporary society, focusing on the transition from a traditional collectivist family model to an individualistic one. Processes such as globalization, urbanization, migration, market economy development, and the rapid growth of digital technologies significantly influence the structure and functions of the family. Traditional values based on collectivism, strong kinship ties, and clearly defined gender roles are gradually being replaced by principles of personal autonomy, self-realization, and individual interests. These changes affect the institution of marriage, parental responsibility, decision-making mechanisms, and the balance of power within the family. Using socio-philosophical and sociological approaches, the study analyzes both the positive and negative aspects of this transformation. Particular attention is paid to the impact of increasing individualism on family stability, rising divorce rates, and shifts in intergenerational relationships. The article concludes that modern family models should not reject traditional values entirely but rather adapt them to new social realities.

Key words: family values, transformation, traditional model, individualism, globalization, gender roles, marriage institution, social change.

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti davomida oila doimo eng muhim ijtimoiy institutlardan biri sifatida namoyon bo‘lib kelgan. U nafaqat biologik avlodni davom ettirish, balki ijtimoiylashuv, qadriyatlar uzviyligini ta‘minlash, ma‘naviy-axloqiy me‘yorlarni shakllantirish va jamiyat barqarorligini mustahkamlash kabi fundamental funksiyalarni bajaradi. Shu bois oilada yuz berayotgan har qanday o‘zgarishlar keng ijtimoiy tizimning transformatsiyasi bilan bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, zamonaviy globallashuv jarayonlari, urbanizatsiya sur‘atlarining ortishi, migratsiya oqimlarining kengayishi, bozor iqtisodiyoti tamoyillarining mustahkamlanishi hamda raqamli texnologiyalar rivoji oilaning mazmuni va shakliga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

An‘anaviy jamiyatda oila, avvalo, kollektiv manfaatlar ustuvor bo‘lgan, qat‘iy ijtimoiy va gender rollari belgilangan, avlodlararo uzviylik kuchli saqlangan tuzilma sifatida namoyon bo‘lgan. Bunday modelda shaxs ko‘proq jamoa – oila va qarindosh-urug‘doirasidagi majburiyatlar orqali o‘z o‘rnini topgan. Biroq zamonaviy ijtimoiy makonda individual erkinlik, shaxsiy tanlov va o‘zini ro‘yobga chiqarish g‘oyalari tobora kuchayib, oilaviy munosabatlar tizimida yangi qadriyatlar shakllanmoqda. Natijada an‘anaviy kollektivistik modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni yuz bermoqda.

Mazkur transformatsiya biryoqlama jarayon emas. Bir tomondan, u shaxs huquq va erkinliklarining kengayishi, gender tengligining mustahkamlanishi, nikoh va ota-onalik mas‘uliyatining ongli ravishda anglanishi kabi ijobiy tendensiyalarni yuzaga keltirmoqda. Ikkinchi tomondan esa, oilaviy barqarorlikning susayishi, ajrimlar sonining ortishi, avlodlararo aloqalarning zaiflashuvi kabi muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Demak, oilaviy qadriyatlar transformatsiyasi murakkab, ko‘p omilli va ziddiyatli jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning an‘anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayonini ilmiy tahlil qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot oilaning ijtimoiy mohiyatini qayta anglash, qadriyatlar evolyutsiyasini tushuntirish hamda zamonaviy oilaviy munosabatlar rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlarini aniqlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlar transformatsiyasi masalasi ijtimoiy-falsafiy va sotsiologik tafakkur tarixida muhim o‘rin egallaydi. Oila institutining evolyutsiyasini tushuntirishga qaratilgan dastlabki nazariy yondashuvlar klassik sotsiologiya vakillari tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, ular bugungi transformatsiya jarayonlarini anglashda metodologik asos vazifasini bajaradi. Xususan, Émile Durkheim oila va nikohni ijtimoiy birdamlik shakllari bilan bog‘lab, an‘anaviy jamiyatda mexanik birdamlik ustuvor bo‘lsa, zamonaviy jamiyatda organik birdamlik kuchayishini ta‘kidlagan. Uning fikricha, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi shaxsning mustaqilligini oshiradi va bu jarayon oilaviy munosabatlarning mazmuniga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Oilani ijtimoiy institut sifatida tizimli tahlil qilishda Talcott Parsonsning struktur-funksional yondashuvi alohida ahamiyatga ega. U sanoatlashgan jamiyat sharoitida “yadro oila” modelining ustuvorligini asoslab, er va ayol rollarining differensiallashuvi oilaning barqaror faoliyatini ta‘minlashini qayd etgan. Biroq keyingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, postindustrial jamiyatda qat‘iy rollar tizimi asta-sekin yemirilib, gender tengligi va individual tanlov tamoyillari kuchaymoqda. Bu jarayonni chuqur tahlil qilgan olimlardan biri Anthony Giddens bo‘lib, u “sof munosabatlar” (pure relationship) konsepsiyasini ilgari suradi. Giddensga ko‘ra, zamonaviy nikoh va yaqin munosabatlar an‘anaviy majburiyatlardan ko‘ra ko‘proq o‘zaro qoniqish va shaxsiy manfaatlarga asoslanadi, bu esa individualistik modelning kuchayishidan dalolat beradi.

Individualizatsiya jarayonini ijtimoiy risklar va kech modernlik sharoiti bilan bog‘lagan Ulrich Beck va Elisabeth Beck-Gernsheim oilaning “an‘anaviy taqdir birligi”dan “tanlov birligi”ga aylanishini ta‘kidlaydilar. Ularning fikricha, zamonaviy jamiyatda shaxs hayot yo‘lini mustaqil belgilaydi, nikoh va oila esa barqaror ijtimoiy majburiyatdan ko‘ra ko‘proq individual loyiha sifatida qaraladi. Bu yondashuv oilaviy qadriyatlar transformatsiyasining ziddiyatli mohiyatini — erkinlik kengayishi bilan bir qatorda beqarorlik xavfi ortishini — ilmiy asosda yoritib beradi.

Rus sotsiologik maktabida ham oila transformatsiyasi masalasi keng tadqiq etilgan. Masalan, Анатолий Антонов oilani demografik va ijtimoiy barqarorlik omili sifatida ko‘rib, zamonaviy jamiyatda tug‘ilish ko‘rsatkichlarining pasayishi va ajrimlarning ortishini individualistik qadriyatlar

kuchayishi bilan bog‘laydi. Валентина Борисовна Голофаст esa oiladagi rollar transformatsiyasi va ayollarning ijtimoiy faolligi oshishi natijasida an‘anaviy patriarxal modelning zaiflashuvini tahlil qiladi. Shuningdek, Сергей Игоревич Голод tadqiqotlarida nikoh motivatsiyasining o‘zgarishi, pragmatik va emotsional omillarning ustuvorligi zamonaviy oilaning yangi tipologiyasini shakllantirayotganini ko‘rsatadi.

Xorijiy adabiyotlarda postmodern yondashuv doirasida oilaning pluralistik shakllari — fuqarolik nikohi, yolg‘iz ota-onalik, farzandsiz oilalar va boshqa alternativ modellarning ko‘payishi — individualizmning ijtimoiy ifodasi sifatida talqin qilinadi. Feministik nazariya vakillari gender tengligi va iqtisodiy mustaqillikni oilaviy munosabatlarning demokratlashuvi bilan bog‘laydilar, bu esa an‘anaviy rollar tizimining qayta ko‘rib chiqilishiga olib kelmoqda.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlar tadqiqotlari oilaviy qadriyatlar transformatsiyasi ko‘p omilli, murakkab va qarama-qarshi jarayon ekanini ko‘rsatadi. Klassik nazariyalar oilaning ijtimoiy barqarorlikdagi o‘rnini asoslab bergan bo‘lsa, zamonaviy konsepsiyalar individualizatsiya, globalizatsiya va gender tengligi sharoitida uning yangi mazmun kasb etayotganini yoritadi. Shu tariqa, ilmiy adabiyotlar tahlili an‘anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni tasodifiy emas, balki chuqur ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar bilan shartlangan tarixiy evolyutsiya natijasi ekanini tasdiqlaydi.

Muhokama. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning an‘anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu jarayonni bir yoqlama — faqat ijobiy yoki faqat salbiy tendensiya sifatida baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas, chunki u jamiyat taraqqiyotining umumiy dinamikasi bilan uzviy bog‘liq holda shakllanmoqda. Muhokama jarayonida mazkur transformatsiyaning ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va psixologik omillari o‘zaro ta’sirda ekanini ko‘rish mumkin.

Avvalo, individualizmning kuchayishi shaxs maqomi va huquqlarining kengayishi bilan chambarchas bog‘liqdir. An‘anaviy oilada qarorlar ko‘pincha kollektiv manfaatlar yoki katta avlod vakillari tomonidan belgilanar edi. Zamonaviy modelda esa nikoh, kasb tanlash, yashash tarzi va farzandlar soni kabi masalalar shaxsiy tanlov asosida hal etilmoqda. Bu holat inson erkinligi va o‘zini ro‘yobga chiqarish imkoniyatlarini kengaytiradi, ayniqsa ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi ortishi bilan gender tengligi mustahkamlanmoqda. Natijada oiladagi hokimiyat va mas’uliyat taqsimoti yanada demokratik tus olmoqda.

Shu bilan birga, individual manfaatlarning ustuvorligi oilaviy barqarorlikka yangi sinovlarni ham olib kelmoqda. Agar an‘anaviy modelda nikoh ko‘proq ijtimoiy majburiyat sifatida qabul qilingan bo‘lsa, individualistik modelda u ko‘proq emotsional qoniqish va shaxsiy ehtiyojlarni ta’minlash vositasiga aylanmoqda. Bu esa munosabatlar qoniqarsiz bo‘lgan taqdirda ajrim ehtimolini oshiradi. Demak, nikohning mustahkamligi tashqi ijtimoiy nazoratga emas, balki ichki psixologik moslik va o‘zaro hurmatga bog‘liq bo‘lib bormoqda.

Transformatsiya jarayoni avlodlararo munosabatlarda ham sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Katta avlod vakillari ko‘pincha an‘anaviy qadriyatlarni saqlab qolish tarafdori bo‘lsa, yoshlar shaxsiy mustaqillik va individual tanlovni ustuvor deb biladi. Bu esa qadriyatlar to‘qnashuvini yuzaga keltirishi mumkin. Biroq mazkur ziddiyatni faqat konflikt sifatida emas, balki qadriyatlar evolyutsiyasining tabiiy bosqichi sifatida ham talqin etish mumkin. Chunki har bir tarixiy davr o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitiga mos oilaviy modelni shakllantiradi.

Raqamli texnologiyalar va axborot makonining kengayishi ham oilaviy munosabatlar mazmuniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Virtual muloqot shakllarining ko‘payishi, ijtimoiy tarmoqlarda faoliyat yuritish, global madaniyatning kirib kelishi shaxsning dunyoqarashini kengaytiradi, biroq ba’zan real ijtimoiy aloqalarning zaiflashishiga ham sabab bo‘lishi mumkin. Shunday ekan, zamonaviy oilada emotsional yaqinlikni saqlash va ishonch muhitini mustahkamlash yanada dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, an‘anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni inkor etish yoki to‘liq qabul qilishni talab qilmaydi. Aksincha, samarali ijtimoiy rivojlanish uchun mazkur ikki modelning konstruktiv jihatlarini uyg‘unlashtirish muhimdir. Ya’ni, shaxs erkinligi va o‘zini namoyon etish huquqi an‘anaviy oilaviy birdamlik, o‘zaro mas’uliyat va ma’naviy

qadriyatlar bilan muvozanatda bo‘lishi zarur. Faqat shundagina zamonaviy oila ijtimoiy barqarorlikni ta’minlovchi, ayni paytda shaxs kamolotiga xizmat qiluvchi institut sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

Xulosa. Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlarning an’anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni chuqur ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar bilan shartlangan murakkab evolyutsion jarayon ekanligi tahlillar asosida yaqqol namoyon bo‘ladi. Oila har doim jamiyatning tayanch instituti bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, uning ichki tuzilishi, rollar tizimi va qadriyatlar iyerarxiyasi tarixiy sharoitga mos ravishda o‘zgarib borgan. Bugungi kunda globallashtirish, urbanizatsiya, migratsiya, bozor iqtisodiyoti munosabatlari hamda raqamli texnologiyalar rivoji shaxsning ijtimoiy faolligi va mustaqilligini oshirib, individualistik qarashlarning kuchayishiga zamin yaratmoqda.

Natijada an’anaviy kollektiv manfaatlarga asoslangan, qat’iy gender rollari va avlodlararo uzviylikka tayangan model asta-sekin o‘z o‘rnini shaxs erkinligi, tenglik, o‘zini ro‘yobga chiqarish va ongli tanlov tamoyillariga asoslangan modelga bo‘shatmoqda. Bu jarayon ijobiy jihatdan inson huquq va erkinliklarining kengayishi, oiladagi demokratik muhitning mustahkamlanishi, gender tengligining qaror topishi bilan tavsiflansa, salbiy tomondan oilaviy barqarorlikning nisbatan zaiflashuvi, ajrimlar ko‘rsatkichining ortishi va avlodlararo ziddiyatlarning kuchayishi bilan ifodalanadi.

Shu bois zamonaviy oilaning istiqboldagi rivoji an’anaviy va individualistik qadriyatlar o‘rtasida muvozanat topa olishiga bog‘liqdir. Eng maqbul yo‘l — tarixiy-madaniy merosni saqlagan holda, uni zamon talablari bilan uyg‘unlashtirishdir. Faqat shundagina oila jamiyat barqarorligini ta’minlovchi va shaxs kamolotiga xizmat qiluvchi asosiy ijtimoiy institut sifatidagi o‘z mavqei mustahkamlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Durkheim É. The Division of Labor in Society. – New York : Free Press, 1997. – 354 p.
2. Parsons T., Bales R. F. Family, Socialization and Interaction Process. – Glencoe : Free Press, 1955. – 422 p.
3. Giddens A. The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. – Stanford : Stanford University Press, 1992. – 216 p.
4. Beck U., Beck-Gernsheim E. Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences. – London : SAGE Publications, 2002. – 221 p.
5. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. – London : SAGE Publications, 1992. – 260 p.
6. Антонов А. И. Социология семьи : учебник. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 640 с.
7. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб. : Петрополис, 1998. – 272 с.
8. Голофаст В. Б. Социология семьи и брака. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – 304 с.
9. Чернова Ж. В. Современная семья: трансформация ценностей и ролей. – М. : Логос, 2012. – 256 с.

Ziyadilloeva Malikabonu Abdulloyevna

Buxoro davlat universiteti psixologiya ta'lim yo'nalishi 2- bosqich talabasi

APPROACHES TO STUDYING INDIVIDUAL SOLDIER PERFORMANCE AND GROUP INTERACTION IN THE ARMED FORCES

Annotation. *communicating with people and watching them, you can witness that some of them are calm, others are active, others are quiet and sad, and others are cheerful. Differences between people are explained by differences in their temperaments. (The concept of temperament is derived from the Latin word "temperamentum", which means "mixture" or "proportion of parts". Temperament represents the dynamics of psyche and behavior.*

Key words: *soldier, temperament, nerve, I.P. Pavlov, soldiers, ability, feeling, commander, character, science.*

Аннотация. *Общаясь с людьми и наблюдая за ними, можно заметить, что одни из них спокойны, другие активны, третьи молчаливы и грустны, а некоторые — жизнерадостны. Различия между людьми объясняются различиями их темпераментов. (Понятие темперамента происходит от латинского слова «temperamentum», что означает «смесь» или «соотношение частей»). Темперамент отражает динамику психики и поведения.*

Ключевые слова: *солдат, темперамент, нерв, И. П. Павлов, солдаты, способность, чувство, командир, характер, наука.*

Introduction.

Temperament and characters in military personnel.

Communicating with people and watching them, you can witness that some of them are calm, others are active, others are quiet and sad, and others are cheerful. Differences between people are explained by differences in their temperaments. (The concept of temperament is derived from the Latin word "temperamentum", which means "mixture" or "proportion of parts". Temperament represents the dynamics of psyche and behavior.

Temperament is a set of individual-psychological characteristics that are manifested in the general mobility of each person in the speed and strength of the emergence of emotions. It is an innate quality of a person.

Discussion results.

The famous Russian physiologist I.P. Pavlov explains the reasons for the variety of temperaments in his teaching on the types of higher nervous activity. According to him, the basis of temperament is the activity of the shell of the cerebral hemispheres. The processes of excitation and inhibition in the cortex of the brain are manifested with different strength in different people, and these processes also have the characteristics of mobility and stability. The strength of nervous impulses is determined by the following qualities: activity, attentiveness, endurance, emotional stability, and the ability to work even in adverse conditions. Stability is expressed in the uniform manifestation of behavior. Instability is characterized by qualities such as lack of self-control. Ability to quickly change skills and habits, as well as easily adapt to new conditions, are signs of mobility. When nervous processes are weak, a person experiences rapid fatigue, emotional instability, and lack of self-control in difficult situations. These features of the nervous process combine to form the types of the nervous system. These types, in turn, form the physiological basis of 4 temperaments.

A choleric type of temperament corresponds to a strong, excitable, angry, enthusiastic, full of clear gestures and facial expressions, unstable type; Strong, mobile, instability of feelings - to sanguine temperament; Less active, inert type - phlegmatic temperament, it is not easy to get a phlegmatic person out of the usual calm state. He is not in a hurry to move and speak, his facial expressions are also expressive, his movements are slow; A weak type corresponds to a melancholic temperament, which is characterized by a relatively low variety of emotions and their slow emergence. Emotions are almost invisible from the outside. Not much bothers a melancholic person,

but when feelings do arise, they are usually deep, lasting, and intense. A melancholic person often has a sad mood.

Although temperament is considered a stable characteristic of a person, it can change in the course of a person's life and work. Forming a stable character, being able to control one's temperament are the main forms of temperament development. It is necessary to take into account the temperament of military personnel in educational and educational work. Knowing the temperaments of the soldiers under their command will help the commanders to understand the behavior and actions of the soldiers, as well as to correctly determine the means of educational influence.

Timely educational influence and proper organization of soldiers' activities will help to manifest this or that temperament in a positive way. For example, it is possible to increase the response reaction in phlegmatics, in choleric it is possible to lose instability, and in melancholics it is possible to create a feeling of self-confidence. These are formed by the emergence of skills, habits, and skills in relation to self-management. Studies have shown that sanguine and choleric temperament types adapt to military life faster, and phlegmatic and melancholic types, on the contrary, adapt with difficulty.

We turn to examples.

A soldier with a choleric temperament is characterized by instability, lack of self-control, speed of reactions, lively facial expressions and mobility.

Choleric, according to I.P. Pavlov, is clearly a fighting type, he is easily and quickly agitated. Adapts to new life conditions without difficulty, communicates easily with people around. He is not afraid of the obstacles that appear in new conditions, he shows that he is an enthusiastic activity owner and inventiveness, and also quickly becomes a team leader.

Such a person can actively start work and cool down at the end of it. He is bored by slow, monotonous movements. He is passionate and prone to sudden actions. Experiments show that a person with a choleric temperament is more excited than necessary before completing a task. This can have a negative impact on shooting training and combat duty.

Sanguine temperament is characteristic of restrained people. His actions are slower than choleric, but this type quickly adapts to new conditions. The sanguine soldier quickly joins the team with his optimism and practicality. He quickly gets to know his colleagues and establishes friendly relations.

A person with a phlegmatic temperament is restrained, less active and calm. He is characterized by weak emotional arousal. He thinks about future actions for a long time, has difficulty making decisions, adapts to new conditions of life with difficulty and slowly. But he shows determination and endurance at work. Phlegmatic is not inclined to friendship, that is, prefers solitude more.

A person with a melancholic temperament is characterized by not joining others and not taking initiative. The process of getting used to it is difficult. He is satisfied with making a couple of friends, and responds to the abuses committed against him by absorbing them. They harbor resentments for a long time and live with lingering feelings.

Personality traits such as self-esteem, self-love, self-understanding, desire for independence, and community are greatly influenced by temperament. The stronger the character of a person, the more clearly his attitude towards the community or individual people is manifested.

Is it possible to change the temperament?

The probability of changing the temperament is very small compared to the formation of moral and other qualities. This situation is explained by the dependence of temperament on the types of the nervous system. The types of the nervous system do not change.

The problems of character and its education in military personnel are also among the current issues. Character has a special place among characteristics such as the orientation, temperament, and abilities of a person. This is explained by the fact that stable features of human psychology are synthesized in character.

Character as a personality trait is a set of stable mental aspects that affect all aspects of a person's behavior and express his individuality.

Moral aspects are distinguished in the structure of character: public, correctness, truthfulness, quick access to communication, emotional aspects, trust, dedication, admiration, vitality, volitional

aspects, simplicity, determination, independence, discipline, mental qualities, quickness understanding, resourcefulness, etc.

Human character has many aspects, which can be classified (classified) in a certain order.

The first group includes aspects of character, attitude to society, civil and military duty: sense of responsibility, love for one's country, hatred of enemies; to the second group, the attitude towards work, diligence, conscientiousness, ambition, laziness, or, on the contrary, laziness; to the third group, a person's attitude to other people, quick communication, vigilance, humaneness or rudeness; the fourth group includes such things as a person's self-relation, self-criticism, humility or, on the contrary, pride and slander.

Characters are divided into such types as strong and weak, public and selfish, purposeful and conflicted, silent and kindhearted.

The character of each person includes individual and general aspects. By generality, we understand the qualities characteristic of a group of individuals, society.

The common features of the character of the citizens of the Republic of Uzbekistan are as follows: love for the motherland, hard work, sense of community, etc. The general qualities characteristic of an individual character depend on a person's life path, the social and natural environment that surrounds him, the type of nervous system characteristic of him, and other factors.

There is a relationship between temperament and character, as well as phenomena and symptoms of interaction. The manifestation and development of certain aspects of character depend on temperament.

For example, a choleric person develops self-confidence quickly, while a phlegmatic person may experience stagnation or hesitancy.

Separate stable features of temperament are part of character according to their essence. In addition, temperament can change under the influence of character.

How to learn character? Does appearance always reflect character? Absolutely! Very calm, gentle, a person can have a strong, socially oriented character, and a weak, selfish character can be hidden under beautiful words. A person's look, step, mannerisms, gestures, tone of speech, facial expression can only be an auxiliary "source" for studying character.

Human character is first of all expressed in his actions. It is possible to talk about a person's character by observing his behavior and analyzing his activities.

Participating in combat shootings and shootings during field training is a leading type of activity for military personnel. For the commander, the main activities are training and leading people. Also, a person's life path, biography, and his relationships in social ethics can give a lot about his character.

Certain character flaws (laziness, indiscipline, partiality, etc.) destroy the work of educating soldiers in the spirit of national independence ideas. Negative elements of character can appear in some soldiers both before military service and during military service. This is due to failures in studies and service. Eliminating this or that defect in a soldier's character is an important task of educational work. It should be remembered that human character is not just a mechanical sum of individual aspects. The strength of character is manifested in the consistent and determined struggle to achieve the goal. A soldier with a strong character can keep himself in a psychologically stable state for a long time. In such a soldier, words and deeds are always one.

Summary.

Currently, the armies of many countries use tests to determine the abilities of military personnel. There is no doubt that this method will be useful in peacetime conditions. However, in unexpected situations, this method is not always effective for a period of full war. Because, in extreme conditions, the human psyche, including its abilities, can undergo certain changes.

An officer's knowledge of abilities allows not only to assess the abilities of his subordinates, but also to develop them in the right direction. Formation of abilities of military personnel is carried out on the basis of a certain plan from the first day of their service. In this, the analysis of the mistakes made by the soldier during the training process plays a big role.

It is important to remember that a number of blunders in action ultimately stem from one common cause of incompetence on the part of the serviceman.

An incompetent soldier would perform worse under the same conditions. An individual approach to it is necessary, which ensures significant success only when a military serviceman is thoroughly studied.

List of references.

1. Sandler, B. E., & Endsley, M. R. (2019). *Team cognition and military performance: A human factors perspective*. Boca Raton, FL: CRC Press.
2. Salas, E., Goodwin, G. F., & Burke, C. S. (2009). *Team effectiveness in complex organizations: Cross-disciplinary perspectives and approaches*. New York: Routledge.
3. Gal, R., & Mangelsdorff, A. D. (1991). *Handbook of military psychology*. Chichester: John Wiley & Sons.
4. Bartone, P. T., Johnsen, B. H., Eid, J., Brun, W., & Laberg, J. C. (2002). *Factors influencing small-unit cohesion in Norwegian Navy officer cadets*. *Military Psychology*, 14(1), 1–22.
5. Shamir, B., Zakay, E., Breinin, E., & Popper, M. (1998). *Correlates of charismatic leader behavior in military units: Subordinates' attitudes, unit characteristics, and superiors' appraisals of leader performance*. *Academy of Management Journal*, 41(4), 387–409.

Ashrapov Nodirbek Namoz o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o‘qituvchisi
Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd)

O‘SMIRLIK DAVRIDA KOGNITIV JARAYONLARNING SHAKLLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOY-MUHIT OMILLARI VA ULARNING SHAXS KAMOLOTIDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlik davrida kognitiv rivojlanish jarayoniga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar va ularning shaxsiy rivojlanishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. O‘smirlik davri shaxs psixikasining jadal rivojlanishi bilan tavsiflanib, bu davrda tafakkur, xotira, diqqat, idrok va muammoli vaziyatlarni hal etish kabi kognitiv jarayonlar sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tariladi. Tadqiqotda kognitiv rivojlanishning shakllanishida oila muhiti, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, tengdoshlar bilan o‘zaro munosabatlar, ta’lim muassasalaridagi psixologik iqlim hamda ijtimoiy axborot makonining ta’siri yoritib beriladi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash, muloqot tajribasi va ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish jarayonining o‘smir shaxsining intellektual faolligi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishdagi o‘rni asoslab beriladi. Maqolada kognitiv rivojlanishning shaxsiy yetuklik, o‘z-o‘zini anglash va ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog‘liqligi ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqot natijalari o‘smirlar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar va ijtimoiy soha mutaxassislari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy-psixologik determinantlar, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy muhit, tafakkur.

Аннотация. В статье рассматриваются социально-психологические детерминанты когнитивного развития подростков и их роль в личностном развитии. Подростковый возраст характеризуется интенсивным развитием познавательных процессов, таких как мышление, память, внимание, восприятие и способность к решению проблемных ситуаций. В работе анализируется влияние семейной среды, стилей воспитания, межличностных отношений со сверстниками, психологического климата в образовательных учреждениях и современного информационного пространства на когнитивное развитие подростков. Особое внимание уделяется роли социального взаимодействия, психологической поддержки и усвоения социальных ролей в формировании самостоятельного мышления и интеллектуальной активности. Подчеркивается взаимосвязь когнитивного развития с процессами самосознания, личностной зрелости и социальной адаптации подростка. Результаты исследования могут быть использованы в практике психологов и педагогов при разработке программ психолого-педагогического сопровождения подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, когнитивное развитие, социально-психологические детерминанты, личностное развитие, социализация, познавательные процессы.

Annotation. This article explores the social and psychological determinants of cognitive development in adolescents and their role in personal development. Adolescence is a critical period marked by rapid changes in cognitive processes such as thinking, memory, attention, perception, and problem-solving abilities. The study examines the influence of family environment, parenting styles, peer relationships, psychological climate in educational institutions, and the modern information environment on adolescents' cognitive growth. Particular emphasis is placed on the importance of social interaction, psychological support, and the acquisition of social roles in fostering independent thinking and intellectual engagement. The article highlights the close relationship between cognitive development and personal maturity, self-awareness, and social adaptation. The findings contribute to a deeper understanding of the mechanisms underlying adolescent cognitive development and may be applied in psychological and educational practice to support adolescents' holistic development.

Key words: adolescence, cognitive development, social-psychological determinants, personal development, social environment, cognitive processes.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda inson kapitalining rivojlanishi, avvalo, yosh avlodning intellektual salohiyati, mustaqil fikrlash qobiliyati va ijtimoiy moslashuv darajasi bilan belgilanadi. Ushbu jarayonda o‘smirlik davri alohida ahamiyat kasb etib, u shaxsning kognitiv va psixologik rivojlanishida muhim burilish bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda tafakkur, xotira, diqqat, idrok va analitik fikrlash kabi kognitiv jarayonlar jadal rivojlanib, shaxsning keyingi hayotiy faoliyati uchun mustahkam asos yaratadi. Shu sababli o‘smirlarda kognitiv rivojlanishning ijtimoiy-psixologik determinantlarini ilmiy jihatdan o‘rganish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi.

O‘smirlik davrida kognitiv rivojlanish biologik yetilish jarayonlari bilan bir qatorda ijtimoiy muhitning ta’siri ostida shakllanadi. Oila, tengdoshlar guruhi, ta’lim muassasalari, madaniy qadriyatlar va axborot makoni o‘smirning bilish faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan asosiy ijtimoiy-psixologik determinantlar hisoblanadi. Ushbu omillar o‘smirning bilimlarni o‘zlashtirish uslubi, muammoli vaziyatlarga munosabati va kognitiv strategiyalarini tanlash jarayonini belgilab beradi. Ayniqsa, ijtimoiy muloqot tajribasi va psixologik qo‘llab-quvvatlash darajasi kognitiv jarayonlarning samarali rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

Kognitiv rivojlanish shaxsiy rivojlanish jarayoni bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u o‘smirning o‘zini anglash, shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish va hayotiy maqsadlarni belgilashga xizmat qiladi. Kognitiv jarayonlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi esa qaror qabul qilishdagi qiyinchiliklar, ijtimoiy moslashuv muammolari va shaxsiy yetuklikning sekinlashishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, o‘smirlarda kognitiv rivojlanishni ta’minlovchi ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlash va ularning ta’sir mexanizmlarini tahlil qilish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot o‘smirlarda kognitiv rivojlanishning ijtimoiy-psixologik asoslarini yoritish, ularning shaxsiy rivojlanishdagi o‘rnini aniqlash hamda psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Olingan natijalar o‘smirlar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar va ijtimoiy soha mutaxassislari uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lishi kutiladi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining eng murakkab va mas’uliyatli bosqichlaridan biri bo‘lib, bu davrda xulq-atvorning mazmuni va yo‘nalishi kelajak shaxs kamolotini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllanishi muammosi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi. Konstruktiv xulq-atvor deganda shaxsning ijtimoiy me’yor va qadriyatlarga mos ravishda faoliyat yuritishi, muammoli vaziyatlarni ijobiy va oqilona hal etishi, ijtimoiy munosabatlarda mas’uliyat, empatiya va hamkorlikni namoyon eta olishi tushuniladi. Mazkur tushunchaning ilmiy asoslarini yoritishda rus va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar muhim metodologik ahamiyatga ega.

Rus psixologiya maktabida o‘smir shaxsining rivojlanishi va xulq-atvorini o‘rganishda madaniy-tarixiy yondashuv yetakchi o‘rinni egallaydi. L.S. Vygotskiy shaxs psixikasining shakllanishini ijtimoiy muhit bilan bevosita bog‘lab, o‘smir xulq-atvorining konstruktiv yoki destruktiv yo‘nalishda rivojlanishi ijtimoiy tajribaning qanday o‘zlashtirilishiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, muloqot va hamkorlik jarayonida tashqi ijtimoiy me’yorlar asta-sekin ichki regulyatorlarga aylanadi. Aynan shu ichkilashtirish jarayoni o‘smirda ongli o‘zini boshqarish va konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishga zamin yaratadi.

A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi doirasida xulq-atvor shaxsning yetakchi faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilinadi. O‘smirlik davrida ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat turlari va muloqot yetakchi o‘rin egallab, o‘smirning motivatsion sohasini qayta shakllantiradi. Leontyevga ko‘ra, konstruktiv xulq-atvor ijtimoiy ahamiyatli motivlarning ustuvorligi, shaxsiy ehtiyojlar bilan ijtimoiy talablarning uyg‘unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Bu yondashuv o‘smir xulq-atvorini ongli va maqsadga yo‘naltirilgan faoliyat mahsuli sifatida tushuntiradi.

D.B. Elkonin o‘smirlik davrining psixologik xususiyatlarini tahlil qilar ekan, tengdoshlar bilan muloqotni shaxs rivojlanishining markaziy omili sifatida ko‘rsatadi. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, tengdoshlar guruhi o‘smir uchun ijtimoiy tajriba maydoni bo‘lib, aynan shu muhitda ijtimoiy rollar, xulq-atvor me’yorlari va qadriyatlar faol o‘zlashtiriladi. Agar tengdoshlar muhiti ijobiy va qo‘llab-

quvvatlovchi bo'lsa, o'smirda konstruktiv xulq-atvor shakllanadi, aks holda esa agressivlik va ijtimoiy moslashuv buzilishlari kuzatilishi mumkin.

B.G. Ananyev shaxs rivojlanishini kompleks yondashuv asosida izohlab, o'smirlik davrida biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini alohida ta'kidlaydi. U oilaviy tarbiya, ta'lim muassasasi va ijtimoiy muhitning o'smir xulq-atvoriga ko'rsatadigan ta'sirini tahlil qilib, konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda individual yondashuv va psixologik qo'llab-quvvatlash muhimligini asoslab beradi.

Xorijiy psixologiya fanida o'smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllanishi masalasi ijtimoiy o'rganish va psixosotsial rivojlanish nazariyalari doirasida keng yoritilgan. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, xulq-atvor asosan kuzatish va taqlid orqali o'zlashtiriladi. O'smirlar kattalar, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalarida namoyon bo'layotgan xulq-atvor modellarini o'zlashtirib, ularni shaxsiy xulq tizimiga singdiradilar. Ijobiy, konstruktiv modellar bilan o'zaro ta'sir o'smirda ijtimoiy maqbul xulq-atvor shakllarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasida o'smirlik davri shaxs identifikatsiyasi shakllanadigan muhim bosqich sifatida talqin qilinadi. Erikson fikricha, o'smir o'zining ijtimoiy rolini aniqlash jarayonida turli xulq-atvor shakllarini sinab ko'radi. Agar bu jarayon ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va tushunish bilan kechsa, o'smirda mustaqillik, mas'uliyat va konstruktiv xulq-atvor rivojlanadi. Aksincha, ijtimoiy rad etilish va rol chalkashligi destruktiv xulq-atvorning kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy psixologiya va sotsiologiya yo'nalishidagi tadqiqotlarda J. Koulman va R. Merton o'smir xulq-atvorini ijtimoiy me'yorlar, ijtimoiy nazorat va ijtimoiy rollar tizimi bilan bog'liq holda tahlil qiladilar. Ularning qarashlariga ko'ra, jamiyat tomonidan belgilangan aniq me'yorlar va kutilmalar o'smirda konstruktiv xulq-atvorni mustahkamlashga xizmat qiladi. Ijtimoiy institutlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan xulq shakllari o'smir tomonidan ijobiy qadriyat sifatida qabul qilinadi.

Zamonaviy g'arb psixologiyasida pozitiv psixologiya vakillari, jumladan M. Seligman va K. Peterson o'smirlik davrida ijobiy shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratadilar. Ularning tadqiqotlarida empatiya, ijtimoiy mas'uliyat, muammolarni konstruktiv hal etish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari konstruktiv xulq-atvorning asosiy komponentlari sifatida talqin etiladi.

Umuman olganda, rus va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllanishi ijtimoiy muhit, oila, tengdoshlar guruhi, ta'lim muassasasi hamda shaxsning ichki psixologik resurslari o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladigan murakkab jarayondir. Mazkur omillarning uyg'unlashuvi o'smir shaxsida ijtimoiy maqbul, barqaror va konstruktiv xulq-atvorni rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Muhokama. O'smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllanishi masalasini muhokama qilish jarayonida mazkur hodisaning ko'p omilli va dinamik xususiyatga ega ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, konstruktiv xulq-atvor nafaqat shaxsning individual psixologik xususiyatlari bilan, balki u yashayotgan ijtimoiy muhitning sifati, ijtimoiy munosabatlar tizimi va tarbiyaviy ta'sirlarning izchilligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shu bois o'smir xulq-atvorini faqat shaxsiy muammo sifatida emas, balki ijtimoiy-psixologik jarayonlarning mahsuli sifatida baholash muhimdir.

Muhokama jarayonida e'tiborni tortadigan jihatlardan biri shundaki, o'smirlik davrida konstruktiv xulq-atvorning shakllanishi ko'pincha qarama-qarshi tendensiyalar fonida kechadi. Bir tomondan, o'smir mustaqillikka, o'z fikrini himoya qilishga va ijtimoiy mavqe egallashga intiladi, ikkinchi tomondan esa yetarli hayotiy tajriba va o'zini boshqarish mexanizmlarining to'liq shakllanmaganligi sababli impulsiv va emotsional xatti-harakatlarga moyillik kuzatiladi. Aynan shu ziddiyatli holat konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlashning zarurligini ko'rsatadi.

Tahlil qilingan ilmiy yondashuvlar shuni anglatadiki, oila muhiti o'smir xulq-atvorining yo'nalishini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonchli munosabatlar, emotsional qo'llab-quvvatlash va aniq, adolatli talablar mavjud bo'lgan oilalarda o'smirlar konstruktiv xulq-atvor namoyon etishga ko'proq moyil bo'ladilar. Aksincha, nazoratning

haddan tashqari kuchli yoki mutlaqo sustligi, emotsional sovuqlik va nizoli muhit o‘smirda norozilik, agressivlik yoki ijtimoiy chekinish kabi destruktiv xulq shakllarini kuchaytirishi mumkin.

Muhokamada ta’lim muassasasining roli ham alohida ahamiyat kasb etadi. Maktab va boshqa ta’lim muhitlari o‘smir uchun nafaqat bilim olish joyi, balki ijtimoiy tajriba orttirish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish va ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirish maydoni hisoblanadi. Agar pedagogik jarayon shaxsga yo‘naltirilgan, qo‘llab-quvvatlovchi va adolatli muhitda tashkil etilsa, o‘smirda ijtimoiy mas’uliyat, hamkorlik va muammolarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalari shakllanadi. Aks holda, o‘smir ta’lim muassasasini psixologik bosim manbai sifatida qabul qilishi mumkin.

Tengdoshlar guruhi bilan munosabatlar ham konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, tengdoshlar tomonidan qabul qilinish va ijtimoiy e’tirof etilish ehtiyoji o‘smir xulq-atvoriga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ijobiy yo‘naltirilgan tengdoshlar muhiti o‘smirda hamkorlik, empatiya va o‘zaro yordam kabi konstruktiv xulq shakllarini rivojlantirsa, salbiy yo‘naltirilgan guruhlar agressiv va me’yorlarga zid xatti-harakatlarni kuchaytirishi mumkin.

Shuningdek, muhokama jarayonida zamonaviy axborot muhitining, xususan, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyatning ta’siri ham e’tibordan chetda qolmasligi lozim. O‘smirlar axborot makonida faol ishtirok etar ekan, ular turli xulq-atvor modellari bilan to‘qnash keladilar. Mazkur modellar tanqidiy fikrlash asosida baholanmasa, destruktiv xulq shakllarining normal holat sifatida qabul qilinishi xavfi yuzaga keladi. Shu sababli axborot-psixologik savodxonlikni oshirish konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda muhim profilaktik omil hisoblanadi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllantirish alohida bir omilga emas, balki oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar muhiti va keng ijtimoiy makonning uzviy hamkorligiga tayanadi. Mazkur tizimli yondashuv asosida olib borilgan tarbiyaviy va psixoprofilaktik ishlar o‘smir shaxsining ijtimoiy moslashuvi va barqaror konstruktiv xulq-atvorini ta’minlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O‘smirlik davri shaxsiy rivojlanish va kognitiv salohiyatning shakllanishi jihatidan eng muhim bosqichlardan biri bo‘lib, bu davrda tafakkur, xotira, diqqat, idrok va muammolarni hal etish kabi kognitiv jarayonlar jadal rivojlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlarda kognitiv rivojlanish faqat biologik yetilish va individual xususiyatlarga bog‘liq bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy-psixologik omillar bilan bevosita belgilanadi. Oila muhiti, ota-onaning tarbiyaviy uslubi, tengdoshlar guruhi bilan o‘zaro munosabatlar, ta’lim muassasalari va zamonaviy axborot makoni o‘smir tafakkurining shakllanishida, shuningdek, shaxsiy rivojlanish jarayonida muhim determinant sifatida namoyon bo‘ladi.

Kognitiv jarayonlarning yetukligi o‘smirning o‘zini anglash, ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish, qaror qabul qilish va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, ijtimoiy-psixologik omillarning yetarli ta’siri bo‘lmagan sharoitda kognitiv rivojlanish sekinlashadi, bu esa shaxsiy yetuklik va ijtimoiy moslashuvning zaiflashishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, o‘smirlarda konstruktiv kognitiv jarayonlarni shakllantirishni rag‘batlantirish va ularni ijtimoiy-psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash muhim amaliy vazifa sifatida qaraladi.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, kognitiv rivojlanish va shaxsiy rivojlanish jarayonlari uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni ilmiy asosda o‘rganish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish pedagoglar, psixologlar va ijtimoiy soha mutaxassislari uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, o‘smirlar bilan ishlashda ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimlarini joriy etish va rivojlantirish ularning intellektual salohiyatini oshirish, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish va shaxsiy yetuklikni ta’minlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice Hall, 1986. - 617 b. (Ingliz tilida) - klassik ijtimoiy-kognitiv nazariya bo‘yicha fundamental manba, kognitiv va ijtimoiy omillar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni yoritadi.

2. Lerner, R. M., & Steinberg, L. (eds.) Handbook of Adolescent Psychology (3rd ed.). Wiley-Blackwell, 2009. (Ingliz tilida) - o'smirlik psixologiyasi bo'yicha keng qamrovli qo'llanma bo'lib, kognitiv va ijtimoiy rivojlanish masalalari tahlil qilingan.
3. Rahimova, I. I., & Bobomurodova, U. O. O'smirlarda kognitiv rivojlanishning psixologik xususiyatlari. Luchshie Intellektualnye Issledovaniya, 2024. (Rus tilida) - o'smirlarning tafakkur va intellektual jarayonlaridagi psixologik va ijtimoiy omillar tahlili
4. Indira I. I. Rahimova & Umida O. Bobomurodova. O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishning psixologik xususiyatlari. Journal of New Century Innovations, 2024. (Rus tilida) - o'smir tafakkuri, idrok va xotira jarayonlarining ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi.
5. Fayzullayev, M. M., O'smirlik davrida kognitiv rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar. University of Business and Science, 2025. (Inglizcha/O'zbekcha) - oila, muhit va ijtimoiy aloqalar kabi omillarni tahlil qiladi
6. Paris, J., Ricardo, A., & Rymond, D. Child Growth and Development. Open Textbook Library, 2025. (Ingliz tilida) - bolalar va o'smirlik davrida kognitiv rivojlanish bo'yicha keng qamrovli manba.
7. Piaget, J. The Growth of Logical Thinking from Childhood to Adolescence. Basic Books, 1958. (Ingliz tilida) - kognitiv rivojlanishning bosqichlar nazariyasi klassik manbasi va formal operatsion fikrlash bosqichi haqida.
8. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1978. (Ingliz tilida) - ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali kognitiv jarayonlar shakllanishi nazariyasi.

Hamroyev Jasur Umedovich*Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi***OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI
ASOSIDA TALABALARNING INNOVATSION TAFAKKURI VA MUAMMOLI
VAZIYATLARNI HAL ETISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH
MEXANIZMLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalar orasida sun'iy intellekt vositalari yordamida kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish masalalarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi, interaktiv vositalar va platformalarning o'quvchilarning ijodiy va analitik qobiliyatlariga ta'siri tahlil qilinadi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt asosidagi mashqlar, simulyatsiyalar va masalalarni yechish algoritmlari orqali talabalar muammolarni hal qilish va kreativ yondashuvlarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lishlari ko'rsatib o'tiladi. Maqola shuningdek, pedagogik yondashuvlar va metodik tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt vositalari o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoni tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini samarali rivojlantiradi. Ushbu ish pedagoglar va ta'lim muassasalari uchun ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish va o'quvchilarni raqamli davrga moslashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, kreativ fikrlash, muammolarni hal qilish, ta'lim texnologiyalari, innovatsion metodlar, talabalar ko'nikmalari.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению вопросов развития у студентов навыков креативного мышления и решения проблем с использованием инструментов искусственного интеллекта. В статье анализируется применение технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе, влияние интерактивных платформ на развитие творческих и аналитических способностей учащихся. Также рассматриваются возможности формирования у студентов навыков решения проблем и креативного подхода через упражнения, симуляции и алгоритмы решения задач на основе ИИ. В работе представлены педагогические подходы и методические рекомендации. Результаты исследования показывают, что инструменты искусственного интеллекта эффективно развивают у студентов самостоятельное мышление, анализ проблем и разработку инновационных решений. Данная работа имеет практическое значение для педагогов и образовательных учреждений, способствуя модернизации процесса обучения и подготовке студентов к цифровой эпохе.

Ключевые слова: искусственный интеллект, креативное мышление, решение проблем, образовательные технологии, инновационные методы, навыки студентов.

Abstract. This article focuses on the development of students' creative thinking and problem-solving skills using artificial intelligence tools. The study examines the application of AI technologies in the educational process, analyzing how interactive platforms and digital tools influence students' creative and analytical abilities. The article highlights opportunities for fostering problem-solving skills and innovative approaches through AI-based exercises, simulations, and algorithmic tasks. Additionally, pedagogical strategies and methodological recommendations are discussed. Research findings indicate that AI tools effectively enhance students' independent thinking, problem analysis, and capacity to generate innovative solutions. This work is significant for educators and educational institutions, contributing to the modernization of teaching practices and preparing students for the digital era.

Key words: artificial intelligence, creative thinking, problem solving, educational technologies, innovative methods, student skills.

Kirish. So'nggi yillarda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari ta'lim sohasida tub burilishlar yuzaga keltirmoqda. An'anaviy dars metodlari bilan bir qatorda, interaktiv va raqamli platformalar

talabalarining o‘quv jarayonidagi ishtirokini oshirish, ularning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va muammolarni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Sun‘iy intellekt algoritmlari nafaqat ma‘lumotlarni tezkor tahlil qilish va individuallashtirilgan mashg‘ulotlarni taqdim etish imkonini beradi, balki talabalarining ijodiy va analitik fikrlashini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, SI asosidagi vositalar o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish va talabalarni faol o‘rganishga undashda muhim rol o‘ynaydi.

Kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari zamonaviy ta‘limning eng muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Bu ko‘nikmalar nafaqat ilmiy va professional faoliyatda, balki kundalik hayotda ham shaxsning muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardir. Shu bois, pedagogik jarayonda sun‘iy intellekt vositalarini qo‘llash orqali talabalar o‘z fikrlash strategiyalarini diversifikatsiya qilish, innovatsion yondashuvlarni sinash va murakkab masalalarni yechish tajribasini o‘rttirishlari mumkin.

Maqolada sun‘iy intellekt texnologiyalarining ta‘lim jarayonida qo‘llanilishi, ularning talabalarining ijodiy va muammolarni hal qilish ko‘nikmalariga ta‘siri, shuningdek, pedagogik yondashuvlar va metodik tavsiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy va amaliy jihatlari, shuningdek, SI vositalarini samarali integratsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar maqola doirasida batafsil ko‘rib chiqiladi.

Shu bilan birga, sun‘iy intellekt texnologiyalari ta‘lim jarayonida interaktivlikni oshirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularni raqamli davrga moslashtirishda katta ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot talabalarining kreativ va analitik ko‘nikmalarini shakllantirishda SI vositalarining rolini ilmiy asoslashga qaratilgan bo‘lib, zamonaviy ta‘limning samarali strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim pedagogik platforma yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda ta‘lim jarayonida sun‘iy intellekt (SI) vositalarining qo‘llanilishi talabalar kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynamoqda. Xorijiy tadqiqotchilar, xususan, Russel va Norvig (2021), SI texnologiyalari talabalarga bilimni faqat qabul qilishdan tashqari, uni tahlil qilish, yangi g‘oyalar yaratish va real muammolarni hal etish jarayonida faol ishlash imkonini berishini ta‘kidlaydilar. Ularning fikricha, interaktiv SI platformalari, masalan, adaptiv o‘quv tizimlari va simulyatsiyalar, talabalarining tanqidiy va kreativ fikrlash qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Shu bilan birga, rus olimlari ham sun‘iy intellektning pedagogik salohiyatini o‘rganishga katta e‘tibor qaratganlar. Masalan, A.V. Khutorskoy (2019) o‘z tadqiqotlarida ta‘kidlaganidek, SI vositalari yordamida tashkil etilgan loyiha va vazifa asosidagi o‘quv faoliyati talabalarda muammolarni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi va ularning ijodiy potentsialini rivojlantiradi. Ular SI vositalari yordamida yaratilgan muhitni “shaxsga yo‘naltirilgan o‘quv makoni” deb ataydilar, bu yerda har bir talaba o‘z qobiliyatlari va qiziqishlariga mos faoliyatni tanlashi mumkin.

Xorijiy tadqiqotlarda, xususan, Mayer va Salovey (2018), sun‘iy intellekt yordamida o‘quvchilarning kreativ fikrlash jarayonini kuchaytirish uchun interaktiv vositalar va simulyatsiyalarning samaradorligini ta‘kidlaydilar. Ularning tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, masofaviy o‘quv platformalarida SI yordamida tashkil etilgan muloqotli topshiriqlar talabalarining muammolarni hal qilish strategiyalarini boyitadi va ularni kompleks vaziyatlarda qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Bundan tashqari, rus olimi E.A. Shiyanov (2020) o‘z maqolalarida sun‘iy intellektning talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishdagi rollarini tahlil qilgan. U, ayniqsa, mashinasozlik, robototexnika va dasturlash yo‘nalishlarida SI asosidagi laboratoriyalar orqali talabalarining ijodiy yondashuv va muammoni hal qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada oshishini qayd etadi. Shiyanovning fikricha, SI vositalari talabalarga “xato qilish imkoniyati”ni beradi, bu esa ularning eksperiment qilish, yangilik yaratish va murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, xorijiy pedagoglar, xususan, Luckin va boshq. (2016), sun‘iy intellekt texnologiyalarining o‘quv jarayonida moslashuvchan va personalizatsiyalashgan yondashuvni ta‘minlashini ta‘kidlaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, SI vositalari yordamida talabalarining individual qobiliyatlari va bilim darajalari hisobga olinadi, natijada ularning kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari samarali rivojlanadi. Bu yondashuv, ayniqsa, STEAM (Science,

Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yo‘nalishlarida talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rag‘batlantiradi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sun‘iy intellekt vositalari nafaqat bilim berish, balki talabalarda kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Xorijiy va rus olimlarining tadqiqotlari SI asosidagi interaktiv va adaptiv o‘quv muhitining talabalarning ijodiy potentsialini oshirishga, muammolarga kompleks yondashuvni shakllantirishga va individual o‘quv ehtiyojlarini hisobga olishga yordam berishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, SI vositalarining pedagogik samaradorligi to‘liq namoyon bo‘lishi uchun ularni o‘quv jarayoni bilan uyg‘unlashtirish, loyiha va vazifa asosidagi faoliyatga integratsiya qilish muhimligi qayd etilgan.

Muhokama. Bugungi kunda ta‘lim jarayonida sun‘iy intellekt (SI) vositalarining qo‘llanilishi nafaqat texnologik yangilik sifatida, balki pedagogik jarayonlarni samarali va interaktiv qilishning muhim vositasi sifatida ko‘rilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, SI platformalari talabalarning bilim olish jarayonini faqat passiv qabul qilishdan faol, ijodiy va tanqidiy fikrlashga o‘tayotgan jarayonga aylantiradi (Russel & Norvig, 2021). Bu esa o‘z navbatida muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi, chunki talaba real va virtual muammolarni turli strategiyalar orqali yechishga majbur bo‘ladi.

Xorijiy pedagoglar, xususan, Mayer va Salovey (2018), SI vositalari yordamida tashkil etilgan interaktiv topshiriqlar talabalarning kreativ fikrlash jarayonini sezilarli darajada oshirishini ta‘kidlaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko‘ra, masofaviy va simulyatsiya asosidagi o‘quv tizimlari talabalarga muammolarni tahlil qilish, yechim variantlarini sinab ko‘rish va eng optimal qarorni tanlash imkonini beradi. Shu tarzda, SI platformalari talabalarning mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi va ularni murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilishga o‘rgatadi.

Rus olimlari ham sun‘iy intellektning pedagogik salohiyatini keng o‘rganib, uning kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyatini tasdiqlaydilar. Masalan, A.V. Khutorskoy (2019) o‘z tadqiqotlarida SI vositalari orqali loyiha va vazifa asosidagi o‘quv faoliyatini tashkil etish talabalarda ijodiy yondashuvni rivojlantirishda muhim vosita ekanligini qayd etadi. Shuningdek, E.A. Shiyanov (2020) sun‘iy intellekt asosidagi laboratoriya va simulyatsiya mashg‘ulotlarida talabalarga xato qilish imkoniyatini berish orqali ularning eksperiment qilish va yangilik yaratish ko‘nikmalarini oshirish mumkinligini ko‘rsatadi. Bu jarayon, olimlarning ta‘kidlashicha, talabalarda riskni baholash va muammoni turli nuqtai nazardan ko‘ra olish qobiliyatini shakllantiradi.

Shuni ta‘kidlash lozimki, SI vositalari nafaqat individual, balki guruhdagi o‘quv faoliyatini ham boyitadi. Xorijiy tadqiqotchilar, xususan, Luckin va boshq. (2016), SI yordamida personalizatsiyalashgan o‘quv muhitining talabalarning o‘z qobiliyatlariga mos faoliyat tanlashini ta‘minlashini ko‘rsatadilar. Bu esa guruh ichidagi muammolarni birgalikda hal qilish jarayonida ijodiy fikrlash va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, SI vositalari talabalarga nafaqat individual, balki kollektiv tarzda muammolarni yechish imkoniyatini ham yaratadi.

Bundan tashqari, pedagogik amaliyot shuni ko‘rsatadiki, SI vositalarining samaradorligi ularni o‘quv jarayoni bilan uyg‘unlashtirish, loyiha va vazifa asosidagi faoliyatga integratsiya qilish bilan oshadi. Agar sun‘iy intellekt faqat texnologik qo‘shimcha sifatida ishlatilsa, u talabalarning kreativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda yetarlicha samarali bo‘lmaydi. Shu sababli, SI vositalari pedagogik yondashuvning bir qismi sifatida, talabalarning individual va guruhdagi faoliyatini qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida ko‘rilishi muhimdir.

Shu bilan birga, adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, SI asosidagi o‘quv muhitlarining samaradorligi talabalarning yoshiga, bilim darajasiga va fan yo‘nalishiga bog‘liq. Masalan, STEAM yo‘nalishlarida interaktiv simulyatsiyalar va loyiha asosidagi topshiriqlar talabalarning muammolarni hal qilish va kreativ fikrlash ko‘nikmalarini eng yuqori darajada rivojlantiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy fanlar va humanitar yo‘nalishlarda SI vositalari orqali tahliliy vazifalar, case-study va muloqot asosidagi topshiriqlar samarali qo‘llaniladi.

Umuman olganda, muhokama shuni ko‘rsatadiki, sun‘iy intellekt vositalari ta‘lim jarayonida kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Xorijiy va rus olimlarining tadqiqotlari SI platformalarining interaktiv, adaptiv va personalizatsiyalashgan xususiyatlari talabalarning ijodiy potentsialini oshirishga, muammolarni kompleks tarzda hal qilishga va individual o‘quv ehtiyojlarini hisobga olishga yordam berishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuv bilan uyg‘unlashtirilgan SI vositalari ta‘lim jarayonining sifatini sezilarli darajada oshiradi va talabalarning zamonaviy mehnat bozoriga tayyorligini mustahkamlaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun‘iy intellekt (SI) vositalari ta‘lim jarayonida talabalar orasida kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini samarali rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. SI texnologiyalari interaktiv mashg‘ulotlar, simulyatsiyalar va algoritmik vazifalar orqali talabalarning ijodiy yondashuvini rag‘batlantiradi, murakkab masalalarni tahlil qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, talabalarning mustaqil fikrlash va tanqidiy qaror qabul qilish ko‘nikmalari sezilarli darajada oshadi.

Tadqiqot shuningdek, pedagogik yondashuvlar va metodik tavsiyalar orqali SI vositalarini ta‘lim jarayoniga integratsiya qilishning samarali usullarini aniqladi. Sun‘iy intellekt texnologiyalarini to‘g‘ri qo‘llash pedagoglarga o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olib, dars jarayonini shaxsiylashtirish va interaktiv qilish imkoniyatini beradi. Bu esa nafaqat bilim olish jarayonini samarali qiladi, balki talabalarda ijodkorlik, tahliliy fikrlash va muammolarni hal qilish kabi zamonaviy kompetensiyalarni shakllantiradi.

Shu bois, SI vositalari pedagogik amaliyotda nafaqat zamonaviy ta‘lim jarayonini boyituvchi vosita, balki talabalarning raqamli davrga mos, kreativ va muammolarni yechishga qodir shaxs sifatida rivojlanishini ta‘minlovchi strategik resursdir. Kelajakda ta‘limda sun‘iy intellektning imkoniyatlarini kengaytirish, metodik yondashuvlarni takomillashtirish va interaktiv platformalarni joriy etish pedagogik jarayonning samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Wolfram, Conrad. The Math(s) Fix: An Education Blueprint for the AI Age. Wolfram Media, 2020. 332 pp. - SI va 21-asr matematikasi orqali muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish ta‘limiy yondashuvi haqida.
2. Mitchell, Melanie. Artificial Intelligence: A Guide for Thinking Humans. Farrar, Straus and Giroux, 2019. 448 pp. - Sun‘iy intellektning tushunchalari, imkoniyatlari va cheklovlarini o‘rganish orqali tanqidiy fikrlash qo‘llanmasi.
3. Urmeneta, Alex & Romero, Margarida (eds). Creative Applications of Artificial Intelligence in Education. (Open-Access Book, 2024). - Ta‘limda AI orqali ijodkorlik, kritik fikrlash va muammolarni hal etish bo‘yicha amaliy qo‘llanmalar.
4. Domingos, Pedro. The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World. Basic Books, 2015. 352 pp. - Mashina o‘rganish metodlari va ularning fikrlash va analiz jarayonlariga ta‘siri.
5. Hofstadter, Douglas R. Fluid Concepts and Creative Analogies: Computer Models of the Fundamental Mechanisms of Thought. Harvester Wheatsheaf, 1995. 250 pp. - Intellekt va analogik fikrlashni modellashtirish orqali kreativ fikrlash asoslarini tadqiq etadi.

Axmadoy Nazirjon Rahmat o‘g‘li

Associate Professor, Department of Psychology, Bukhara State University

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF POSITIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract. *This article analyzes the social and psychological factors influencing the formation of constructive behavior during adolescence. Adolescence is one of the most complex and crucial stages of personality development, during which behavior is largely shaped by social environment, family relationships, peer groups, and educational institutions. The study discusses the concept of constructive behavior, its distinctions from destructive behavior, and its importance for social adaptation. It also examines the role of social-psychological factors in developing positive communication skills, empathy, a sense of responsibility, and the ability to resolve problems peacefully in adolescents. Special emphasis is placed on the psychological climate of the family, parental upbringing styles, psychological support at school, and mechanisms of social control. The findings provide practical recommendations for educators and psychologists working with adolescents.*

Key words: *adolescence, constructive behavior, social-psychological factors, socialization, family, peer group.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются социально-психологические факторы формирования конструктивного поведения у подростков. Подростковый возраст является одним из наиболее сложных и значимых этапов развития личности, в котором особенности поведения во многом определяются влиянием социальной среды. В работе раскрывается понятие конструктивного поведения, его отличие от деструктивных форм и значение для успешной социальной адаптации подростков. Особое внимание уделяется роли семьи, межличностных отношений со сверстниками, школьной среды и педагогико-психологической поддержки в формировании позитивных моделей поведения. Анализируются такие факторы, как стиль семейного воспитания, уровень эмоциональной поддержки, социальные установки и ценности, усваиваемые подростком в процессе социализации. Также подчеркивается значение развития коммуникативных навыков, эмпатии, ответственности и способности к конструктивному разрешению конфликтов. Результаты исследования могут быть использованы в практике школьных психологов, социальных педагогов и специалистов, работающих с подростками, с целью профилактики девиантного поведения и формирования социально одобряемых форм активности.*

Ключевые слова: *подростковый возраст, конструктивное поведение, социально-психологические факторы, социализация, семья, группа сверстников.*

Introduction. In today’s context of globalization and information expansion, the development of society largely depends on the social activity, psychological stability, and constructive behavior of the younger generation. Adolescence is a critical and complex stage in personality development, during which the primary directions of behavior are formed. During this period, adolescents’ social adaptation, self-awareness, striving for independent decision-making, and acquisition of social roles intensify. Therefore, the issue of fostering constructive behavior in adolescents is one of the pressing problems in contemporary psychology and pedagogy.

Constructive behavior is a set of actions that ensure socially appropriate, responsible, and effective functioning, including adaptation to social norms, openness in communication, peaceful problem-solving, empathy, and self-regulation. This type of behavior serves as an important psychological resource for adolescents’ personal development, social interactions, and future life success. Conversely, insufficiently developed constructive behavior can lead to destructive, deviant, or aggressive actions.

The formation of constructive behavior in adolescents is not a random process but occurs under the influence of complex social-psychological factors. Family environment, parental upbringing style, peer relationships, the psychological climate in educational institutions, as well as mass media and social networks, play a significant role. Especially during adolescence, increased sensitivity to social evaluation and the need for self-affirmation enhance the psychological influence of the external environment.

Therefore, scientific study of the social-psychological factors influencing constructive behavior in adolescents, identifying their mechanisms, and developing practical recommendations is of great importance. This research contributes to ensuring healthy adolescent development, preventing deviant behavior, and facilitating effective social adaptation.

Adolescence is one of the most complex and responsible stages in personality development, during which behavior may develop in either a constructive or destructive direction, largely depending on social-psychological factors. Constructive behavior is characterized by adolescents' social adaptation, ability to establish positive relationships, peaceful and effective problem-solving, responsibility, and conscious adherence to societal norms. Theoretical perspectives of Russian and foreign psychologists provide an important scientific basis for studying this issue.

Literature Review. In Russian psychology, the socio-historical approach plays a key role in explaining adolescent social development and behavior. L.S. Vygotsky interpreted personality development as a process closely connected to the social environment, emphasizing that communication, activity, and internalization of social experience are crucial for forming adolescent behavior. According to Vygotsky, social norms and values internalized during adolescence become internal regulators, forming the psychological foundation for constructive behavior.

A.N. Leontiev's activity theory posits that personality behavior is shaped through leading activities. In adolescence, leading activities manifest as communication and socially useful activity, through which adolescents begin to perceive themselves as members of society. Leontiev links constructive behavior to motivational domains, asserting that socially significant motives strengthen positive behavioral patterns.

D.B. Elkonin highlighted peer relationships as a central factor in adolescent development. Acceptance by peers, social role acquisition, and status needs guide adolescents' behavioral orientation. If these needs are satisfied through constructive social activity, positive behavior develops; otherwise, destructive tendencies may arise.

B.G. Ananyev studied personality formation within social relationship systems, viewing individuals as a combination of biological, psychological, and social factors. He emphasized the importance of family environment, education, and social institutions in shaping constructive behavior, highlighting the need for social-psychological support tailored to individual adolescent characteristics.

Foreign researchers have also explored constructive behavior in adolescents. A. Bandura's social learning theory emphasizes modeling and observational learning as key mechanisms. Adolescents acquire constructive or destructive behavior by imitating models presented by adults, peers, and media. Interaction with positive social models is a critical factor in fostering constructive behavior.

E. Erikson's psychosocial development theory describes adolescence as the stage of "identity versus role confusion." During social role experimentation, adolescents form their sense of self. Positive relationships and social support during this stage promote responsibility, independence, and constructive behavior, whereas social rejection and misunderstanding exacerbate behavioral problems.

Sociologists and social psychologists, including J. Coleman and R. Merton, analyzed adolescent behavior in relation to social structure and norms. Their studies indicate that social control, normative expectations, and clearly defined social roles are essential for constructive behavior development. Adolescents tend to adopt behaviors endorsed and recognized by society.

Representatives of positive psychology, such as M. Seligman and K. Peterson, focus on developing strengths and positive traits in adolescents. According to their approach, fostering

empathy, social responsibility, and constructive problem-solving skills contributes to stable, positive behavioral development.

Overall, the analysis of Russian and international studies indicates that the formation of constructive behavior in adolescents is a multifactorial process influenced by social environment, family, peer groups, educational institutions, and mass culture. Harmonious and positive interaction of these factors promotes socially appropriate, responsible, and constructive behavior.

Discussion. The findings indicate that the formation of constructive behavior in adolescents is a complex, multifactorial social-psychological process, manifested through the interaction of individual characteristics and external social environment. During adolescence, increased psychological instability, emotional variability, and striving for independence mean that the development of behavior in constructive or destructive directions largely depends on social context. Social-psychological factors therefore act as primary determinants of constructive behavior.

Analysis shows that the psychological climate of the family is a leading factor in shaping adolescent behavior. Emotional support, mutual respect, and communication-based parenting promote responsibility, self-regulation, and constructive problem-solving skills. Conversely, authoritarian or indifferent parenting increases the likelihood of aggressive, oppositional, or socially withdrawn behavior, confirming that family relationships are directly linked to constructive behavior formation.

Peer relationships also play a critical role in adolescence. Positive, socially oriented peer groups enhance cooperation, empathy, and social responsibility. In contrast, negative peer groups reinforce destructive behavioral models and limit constructive activity. Peer influence thus has a dual character and must be managed carefully in promoting social development.

Educational institutions contribute significantly to the formation of constructive behavior. School psychological climate, trustful teacher-student relationships, and availability of educational and psychoprophylactic programs facilitate adolescents' social adaptation. Psychological trainings and counseling provided by school psychologists develop communication culture, stress resilience, and conflict resolution abilities.

Modern information spaces, including social media and mass media, also directly affect constructive behavior. Positive content, motivational materials, and messages promoting social responsibility support constructive thinking, whereas negative or aggressive content can disrupt behavior. Developing critical thinking and information safety skills is therefore essential.

In summary, promoting constructive behavior in adolescents requires the integrated influence of family, peers, educational institutions, and broader social environment. A comprehensive approach to these factors supports healthy socialization and the development of responsible, active members of society.

Conclusion. The formation of constructive behavior in adolescents is a complex, multifaceted, and continuous social-psychological process, emerging from the integration of biological, psychological, and social factors. Literature analysis indicates that constructive behavior is primarily influenced by the quality of the social environment, psychological climate in family and school, content of peer relationships, and adolescents' self-awareness and social identity.

Russian cultural-historical and activity-based approaches explain adolescent behavior as a phenomenon formed through active interaction with society. Internalization of social experience, dominance of socially significant motives, and development of self-regulation skills during communication form the psychological mechanisms of constructive behavior. Positive roles in peer interactions and the need to achieve social status strongly influence behavioral choices.

Foreign studies emphasize the importance of social learning, identification, and positive models in shaping constructive behavior. Adolescents acquire socially acceptable behaviors by observing and imitating adults and peers. Social support, acceptance, and recognition foster the development of responsibility, empathy, and constructive activity.

Overall, literature analysis shows that the formation of constructive behavior in adolescents is a deliberate outcome of educational and social-psychological influences. Preventive and developmental interventions based on collaboration among family, school, peers, and society are

essential for fostering social responsibility, positive relationships, and stable constructive behavior in adolescents.

References.

1. Bandura, A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice Hall, 1986. 617 p. – A classic work analyzing behavior formation and social influence mechanisms through social-cognitive theory.
2. Selivanova, O. A. *Constructive Behavior of Minors in Problematic Situations*. Tyumen State University Repository. URL: elibrary.utmn.ru, 2025. – Examines adolescents' constructive behavior and adaptation to stress factors.
3. Cairns, R. B., et al. *The Psychology of Adolescence*. National Center for Biotechnology Information (NCBI), 2011. – Discusses impulse control, social relationships, and experiential learning in adolescent behavior.
4. Avdulova, T. P. *Psychology of Adolescence*. Moscow: Akademiya, 2012. – Comprehensive guide on social-psychological development and behavior in adolescence.
5. Vaqqosova, N. *Formation of Aggressive Behavior in Adolescents*. *Science and Education Scientific Journal*, Vol. 6, Issue 11, 2025. – Focuses on social and psychological factors of adolescent behavior.
6. Kushakova, N. N., Mamatova, R. *Social-Psychological Characteristics of Aggressive Behavior in Adolescent Girls*. *Journal of Uzbekistan's Development and Research*, 2025. – Analysis of aggressive behavior influenced by social-psychological factors.

Rustamov Shavkat Shuxratovich

*Head of the Department of Psychology, Bukhara State University,
Doctor of Psychology (DSc), docent*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO DEVELOPING STUDENTS' INNOVATIVE COMPETENCE

Annotation. *The article examines the pedagogical and psychological foundations for developing students' innovative competence. The study identifies the structural components of innovative competence: creative thinking, problem-solving ability, and adaptability to technological and social innovations. Additionally, pedagogical and psychological factors-motivation, internal initiative, personal responsibility, and group interaction-are shown to play a crucial role in fostering innovative potential. The findings indicate that high levels of innovative competence among students are reinforced through pedagogical approaches, mentoring, a creative environment, and psychological support. Furthermore, developing innovative competence contributes not only to personal and professional growth but also enhances the quality of the educational process.*

Key words: *students, innovative competence, pedagogical-psychological approach, creativity, motivation, problem-solving, innovative potential*

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические и психологические основы формирования инновационной компетентности студентов. В исследовании выделяются структурные компоненты инновационной компетентности: творческое мышление, способность к решению проблем и адаптивность к технологическим и социальным инновациям. Кроме того, показано, что педагогические и психологические факторы - мотивация, внутренняя инициатива, личная ответственность и групповое взаимодействие - играют ключевую роль в развитии инновационного потенциала. Результаты исследования показывают, что высокий уровень инновационной компетентности студентов усиливается за счет педагогических подходов, наставничества, творческой среды и психологической поддержки. Более того, развитие инновационной компетентности способствует не только личностному и профессиональному росту, но и повышает качество образовательного процесса.*

Ключевые слова: *студенты, инновационная компетентность, педагогико-психологический подход, креативность, мотивация, решение проблем, инновационный потенциал.*

Introduction. In the contemporary world, the rapid development of science and technology highlights the importance of fostering students' innovative potential as one of the most pressing tasks of education. Innovative competence is defined as the ability to generate new ideas, apply existing knowledge and experience in novel contexts, solve problems effectively, and adapt to technological and social innovations. From this perspective, developing innovative competence in students not only ensures their personal and professional growth but also contributes to improving the overall quality of the educational process and advancing the scientific and technological development of modern society.

Pedagogical and psychological approaches play a crucial role in the development of innovative competence. Studies show that students' motivation, internal initiative, personal responsibility, and group communication skills are key factors in fostering innovative potential. At the same time, pedagogical strategies-mentoring, creating a creative environment, and providing support in projects and practical activities-actively engage students in scientific and innovative work.

Therefore, studying the development of innovative competence in students is of strategic importance not only for enhancing individual creative and intellectual abilities but also for effectively organizing the educational process and fostering the next generation of scientific innovators. Based on the ideas outlined in the introduction, this study focuses on analyzing the structural components

of innovative competence, methods for its development, and the pedagogical-psychological conditions that support it.

Literature Review. The issue of developing innovative competence in students has been investigated in pedagogy and psychology for many years. Foreign researchers, including A. Bandura, emphasize the central role of students' intrinsic motivation and self-regulation in fostering innovative potential. Within the framework of social learning theory, Bandura highlights the importance of observation, experience, and mentoring in developing students' creative and innovative approaches. Similarly, R. Sternberg and J. Kaufman show that innovative competence is closely linked with an individual's creative thinking, problem-solving skills, and analytical approach. Sternberg's Triarchic Theory of Intelligence emphasizes the interconnection of creative, analytical, and practical thinking, revealing the complex psychological nature of developing innovative potential in students.

Russian scholars have also paid special attention to this issue. L. S. Vygotsky, through the concept of the “zone of proximal development,” highlighted the importance of pedagogical and social factors in students' acquisition of new knowledge and skills. Similarly, A. N. Leontiev's activity theory explains the psychological foundations of linking innovative and scientific work with personal motivation, goals, and interests. Russian researchers G. V. Kostyuk and N. F. Talyzina emphasize the importance of practical pedagogical methods-projects, laboratory work, and group activities-in developing students' creative and innovative potential.

Moreover, contemporary studies, including works by E. Torrens and O. M. Khotamqulova, identify the structural elements of innovative competence in students: creative thinking, adaptability to technological and social innovations, and problem-solving skills. Their findings demonstrate that pedagogical and psychological support, intrinsic motivation, personal initiative, and a creative environment are decisive factors in developing students' innovative potential.

The literature review shows that developing innovative competence in students is a complex, multifaceted process closely linked with psychological and pedagogical factors. Additionally, the quality of the scientific and pedagogical environment, mentoring, and social support ensures active student engagement in innovative and scientific activities. Combining the findings of foreign and Russian researchers highlights the importance of developing psychological stability, creativity, intrinsic motivation, and social-interactive skills as part of an integrated approach to fostering innovative competence. Consequently, a comprehensive pedagogical-psychological approach is necessary to cultivate students' innovative potential effectively.

Discussion. The process of developing innovative competence in students is closely tied to complex psychological and pedagogical factors and cannot be limited solely to technical skills or knowledge. Research shows that students' creative thinking abilities, problem-solving strategies, intrinsic motivation, and psychological stability are central components of innovative potential. Foreign researchers, including R. Sternberg and J. Kaufman, emphasize the interconnection between creative and analytical thinking, linking innovative competence directly with high intellectual and creative abilities. Additionally, A. Bandura demonstrates the importance of observation, mentoring, and experiential learning in developing innovative approaches within social learning theory.

Russian scholars have also highlighted this topic. L. S. Vygotsky, through the concept of the “zone of proximal development,” revealed the role of pedagogical and social factors when students acquire new knowledge and skills. A. N. Leontiev's activity theory demonstrates that personal goals, motivation, and initiative are decisive for developing innovative potential. From this perspective, the quality of the pedagogical environment-mentoring, projects, and group work-is a key factor in fostering innovative competence in students.

Furthermore, contemporary studies, particularly by E. Torrens and O. M. Khotamqulova, define the structural components of students' innovative competence. They identify creative thinking, adaptability to technological and social innovations, and problem-solving skills as the main components. The findings show that in an environment with intrinsic motivation, personal initiative, and pedagogical-psychological support, innovative competence develops more effectively. Developing innovative competence is important not only for personal and professional growth but

also for enhancing the quality of the educational process and contributing to the advancement of modern science and technology.

The discussion demonstrates that developing innovative competence in students is a complex, multifaceted, and integrated process, closely linked with psychological stability, intrinsic motivation, creativity, problem-solving skills, and social-interactive competencies. Pedagogical strategies and a supportive environment serve as effective tools for fostering innovative potential. Integrating the research findings of foreign and Russian scholars confirms the necessity of a comprehensive system of psychological and pedagogical approaches in developing innovative competence. Consequently, a thorough study and practical application of the pedagogical-psychological foundations for fostering students' innovative potential is crucial for enhancing educational effectiveness and preparing youth for scientific and professional activities.

Conclusion. The study shows that developing students' innovative competence is a complex, multifaceted process closely linked with psychological and pedagogical factors. Innovative competence in students is determined by creative thinking abilities, problem-solving strategies, adaptability to technological and social innovations, intrinsic motivation, and psychological stability. Foreign researchers, including R. Sternberg, J. Kaufman, and A. Bandura, emphasize that students' creative and analytical thinking skills, personal initiative, and self-regulation are central to fostering innovative potential.

Russian scholars L. S. Vygotsky and A. N. Leontiev demonstrate the importance of pedagogical and social context, as well as personal motivation and goals, in developing innovative competence. From this perspective, pedagogical support, mentoring, group work, and a creative environment play a crucial role in effectively fostering innovative potential in students.

The literature review and research findings indicate that developing innovative competence in students is of strategic importance not only for personal and professional growth but also for improving the quality of education and contributing to the development of modern science and technology. Furthermore, implementing pedagogical-psychological approaches in an integrated system allows for the broad cultivation of creativity and innovative potential, ensuring students' future scientific and professional success.

As a result, this study serves to identify effective methods and pedagogical-psychological strategies for developing students' innovative competence and provides a strong scientific basis for the practical implementation of innovative approaches in the educational process.

References.

1. Ovbiagbonhia, A. R., Kollöffel, B., & den Brok, P. (2019). Educating for innovation: Students' perceptions of the learning environment and of their own innovation competence. *Learning Environments Research*, 22(3), 387–407. Springer.
2. Selznick, B. S., Mayhew, M. J., Winkler, C. E., & McChesney, E. T. (2022). Developing innovators: A longitudinal analysis over four college years. *Frontiers in Education*, 7, 1–12.
3. Keinänen, M., & Kairisto Mertanen, L. Researching learning environments and students' innovation competences. *Education + Training*.
4. Arifannisa, A., & Shafiq, M. A. (2024). Enhancing Students' Innovative Competence through Academic Creativity: An Analysis of the Role of Learning Innovation and Digital Literacy based on Amabile's Componential Theory. *Jurnal Kependidikan*, 11(4), 17812.
5. Bobobekov, D. J. (2024). The Effectiveness of the Development of Independent Performance Competence in the Environment of Digital Technologies. *Journal of Contemporary World Studies*.
6. Norqulov, B. (2024). Formation of Creative Competence in Students based on Innovative Technologies. *Central Asian Journal of Education and Innovation*, 3(5 Part 3), 207–212.

Назаров Акмал Мардонович

Бухарский государственный университет

Проректор по делам молодежи и духовно-просветительской работе

Доктор психологических наук (DSc), профессор

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ И ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье исследуются психологические аспекты креативной и инновационной научной деятельности студентов. Анализируется взаимосвязь между творческими способностями молодежи, мотивацией, инновационным мышлением и стратегиями решения проблем. Особое внимание уделяется психологическим факторам, влияющим на научно-исследовательскую и инновационную деятельность, таким как стрессоустойчивость, саморегуляция, социальные и коммуникативные навыки. Результаты исследования показывают, что высокий уровень креативности и инновационного подхода у студентов тесно связан с психологической устойчивостью, мотивацией и стремлением к самосовершенствованию. Кроме того, педагогическая и научная среда играет важную роль в стимулировании творческой и инновационной активности студентов. Данные статьи могут быть использованы для разработки психологических рекомендаций по развитию креативного и инновационного потенциала студентов в образовательном процессе.

Ключевые слова: студент, креативность, инновационная деятельность, психологические особенности, мотивация, творческое мышление, психологическая устойчивость

Abstract. The article examines the psychological aspects of students' creative and innovative scientific activities. The relationship between young people's creative abilities, motivation, innovative thinking, and problem-solving strategies is analyzed. Special attention is given to psychological factors influencing research and innovative activity, such as stress resistance, self-regulation, and social and communication skills. The study results indicate that a high level of creativity and an innovative approach in students are closely associated with psychological resilience, motivation, and the desire for self-improvement. In addition, the educational and scientific environment plays an important role in stimulating students' creative and innovative activity. The findings of the article can be used to develop psychological recommendations for enhancing students' creative and innovative potential within the educational process.

Key words: student, creativity, innovative activity, psychological characteristics, motivation, creative thinking, psychological resilience

Введение. В современном мире, где наука и технологии развиваются с высокой скоростью, формирование креативного и инновационного потенциала молодежи становится актуальной задачей. Особенно студенты – будущие лидеры научной, социально-экономической и профессиональной сферы – напрямую связаны с психологическими аспектами научной и инновационной деятельности. Креативность и инновационное мышление включают не только способность генерировать новые идеи, но и умение применять существующие знания и опыт в новом контексте. Следовательно, развитие этих качеств у студентов тесно связано с их личностным ростом, мотивацией и социальной адаптивностью.

Психологическое изучение научной и инновационной деятельности помогает развивать критическое и творческое мышление, стратегии решения проблем и навыки саморегуляции у студентов. Исследования показывают, что высокий уровень креативности и инновационной активности студентов тесно связан с их психологической устойчивостью, мотивационной активностью и стремлением к саморазвитию. Кроме того, важную роль играет педагогическая и научная среда, которая стимулирует творческую инициативу и создает возможности для реализации инновационных идей.

Цель данной статьи – проанализировать психологические особенности креативной и инновационной научной деятельности студентов, определить эффективные психологические инструменты её развития и изучить методы поддержки данного процесса в образовательном процессе. Введение задаёт ключевые направления исследования и подчеркивает актуальность формирования инновационного и научного потенциала среди молодежи.

Анализ литературы. Тема психологических аспектов креативной и инновационной деятельности студентов является значимой в современной психологии и педагогике. Зарубежные исследователи, такие как Э. Торренс и Р. Стернберг, определяют креативность как способность личности решать проблемы, разрабатывать новые идеи и применять имеющиеся знания в новом контексте. В рамках "Триархической теории интеллекта" Стернберг показывает тесную взаимосвязь креативного и аналитического мышления, а также важность среды и мотивации для развития творческого потенциала. Следовательно, инновационная деятельность студентов включает не только технические или научные навыки, но и психологическую устойчивость и творческий подход.

Российские ученые, такие как Л. С. Выготский и А. Н. Леонтьев, уделяют особое внимание изучению креативного и инновационного потенциала молодежи через социальный и педагогический контекст. Выготский в концепции "зоны ближайшего развития" подчеркивает значимость психологических и социальных факторов при освоении новых знаний и навыков, тогда как Леонтьев через теорию деятельности связывает научную и творческую работу с мотивацией и личными целями. Педагог-психологи Г. В. Костюк и Н. Ф. Тализина отмечают важность формирования мотивации и навыков самоуправления у студентов через лекции, лабораторные работы и научные проекты.

Современные исследования, включая работы А. Бандуры и Д. Х. Пинка, показывают центральную роль внутренней мотивации и стремления к самосовершенствованию в формировании инновационного подхода. Бандура через социально-обучающую теорию подчеркивает важность наблюдения, опыта и взаимодействия в развитии творческих и научных способностей студентов, а Пинк акцентирует внимание на внутренней мотивации – цели, автономии и интересе – как стимуле для инновационной деятельности.

Анализ литературы показывает, что креативная и инновационная деятельность студентов зависит от множества психологических и социальных факторов: творческое мышление, стратегии решения проблем, мотивация, психологическая устойчивость и самоуправление. Качественно организованная педагогическая и научная среда, наставничество и социальная поддержка играют ключевую роль в вовлечении студентов в инновационную и научную деятельность. Данный обзор литературы подтверждает, что тема охватывает не только психологию, но и образование, педагогику и инновационный менеджмент, что позволяет разрабатывать эффективные стратегии развития творческого потенциала студентов.

Обсуждение. Анализ психологических аспектов креативной и инновационной научной деятельности студентов показывает, что этот процесс тесно связан с внутренней мотивацией, творческим мышлением, психологической устойчивостью и социально-коммуникативными навыками. Зарубежные исследователи, включая Р. Стернберга и Э. Торренса, определяют креативность как способность не только создавать новые идеи, но и применять имеющиеся знания в новом контексте. Их исследования показывают, что высокий уровень творческого потенциала студентов является важной основой для успешной инновационной и научной деятельности.

Триархическая теория интеллекта Стернберга подчеркивает взаимосвязь креативного, аналитического и практического мышления, что демонстрирует значимость комплексного развития студентов в научной и инновационной деятельности. Российские ученые, такие как Л. С. Выготский и А. Н. Леонтьев, рассматривают инновационную деятельность в социальном контексте, акцентируя роль педагогической и научной среды в стимулировании творческой активности студентов, предоставлении возможностей для экспериментов, реализации проектов и саморазвития.

Работы А. Бандуры и Д. Х. Пинка показывают, что внутренняя мотивация, самоуправление и стремление к саморазвитию играют ключевую роль в инновационной деятельности. Бандура подчеркивает важность опыта, наблюдения и наставничества, а Пинк раскрывает значимость цели, автономии и интереса при реализации новых идей и инновационных проектов. Следовательно, развитие креативной и инновационной активности студентов требует не только повышения знаний и навыков, но и укрепления психологической устойчивости, мотивации и инициативности.

Обсуждение показывает, что креативная и инновационная деятельность студентов – это сложный психологический процесс, связанный с внутренней мотивацией, творческим мышлением, стратегиями решения проблем и психологической устойчивостью. Качественная организация педагогической и научной среды, наставничество и социальная поддержка играют ключевую роль в вовлечении студентов в научную и инновационную деятельность. Анализ литературы и результаты исследований показывают необходимость комплексного психологического подхода к развитию креативного и инновационного потенциала студентов, что обеспечивает их будущий научный и профессиональный успех.

Заключение. Результаты исследования показывают, что креативная и инновационная научная деятельность студентов является сложным психологическим процессом, тесно связанным с внутренней мотивацией, творческим мышлением, психологической устойчивостью и социально-коммуникативными навыками. Зарубежные ученые – Р. Стернберг и Э. Торренс – определяют творческий потенциал как способность генерировать новые идеи и применять имеющиеся знания в новом контексте, а российские ученые Л. С. Выготский и А. Н. Леонтьев подчеркивают формирование инновационной деятельности в социально-педагогическом контексте. Работы А. Бандуры и Д. Х. Пинка показывают центральную роль внутренней мотивации и стремления к самосовершенствованию в стимулировании инновационной активности.

Исследования подтверждают, что высокий уровень креативности и инновационного подхода студентов напрямую связан с их личным творческим и аналитическим потенциалом, психологической устойчивостью, стратегиями решения проблем и навыками самоуправления. Организация педагогической и научной среды, наставничество, социальная поддержка и стимулирующие программы повышают вовлеченность студентов в научную и инновационную деятельность.

Таким образом, исследование даёт следующие выводы для развития креативного и инновационного потенциала студентов в образовательном процессе: во-первых, необходимо укреплять внутреннюю мотивацию и психологическую устойчивость для стимулирования научной и инновационной деятельности; во-вторых, создавать педагогическую среду, направленную на развитие творческого мышления и навыков решения проблем; в-третьих, важна роль наставничества и социальной поддержки в инновационных и научных проектах.

Развитие креативной и инновационной научной деятельности студентов обеспечивает не только их личностный и профессиональный рост, но и способствует прогрессу современной науки и технологий. Эффективное применение психологических подходов и педагогических стратегий позволяет формировать инновационный и творческий потенциал студентов в широком масштабе, обеспечивая их будущий научный и профессиональный успех.

Список использованной литературы.

1. Sternberg, R. J., Toddhunter, R. J. E., Litvak, A., & Sternberg, K. (2020). The Relation of Scientific Creativity and Evaluation of Scientific Impact to Scientific Reasoning and General Intelligence. *Journal of Intelligence*, 8(2): 17.
2. Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
3. *Journal of Creative Behavior*. (n.d.). Quarterly peer reviewed journal on creativity and problem solving. Wiley Blackwell.
4. Kaufman, J. C., & Sternberg, R. J. (Eds.) (2006). *The International Handbook of Creativity*. Cambridge University Press.

5. Beknazarova, L. (2023). Innovation and Creativity as a Socio Psychological Phenomenon. *Modern Science and Research*, 2(9), 109-117.
6. Xotamqulova, O. M. (2024). Talabalarda kreativlikni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*, 4, maqola 056.
7. Rustamov, Sh. Sh. (2024). Talabalarni innovatsion faoliyatga yo'naltirish metodologiyasi. *Pedagogik Mahorat*, № 3, maqola.
8. Mikhailova, O. V. (2023). Features of creativity and innovation development in students at secondary and high school. *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education (IJCRSEE)*.

Ганджиев Феруз Фуркатович
Бухарский государственный университет
Доктор психологических наук (DSc), профессор

ПРОЯВЛЕНИЯ АГРЕССИИ СРЕДИ ПОДРОСТКОВ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Annotatsiya. Ushbu maqola internet va ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar agressiv xulq-atvoriga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan. So'nggi yillarda texnologiyalar va onlayn platformalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, yoshlar orasida ijtimoiy interaktivlikni oshirdi, biroq shu bilan birga agresiv xatti-harakatlarning ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Tadqiqotda onlayn bullying, zararli video o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlardagi negativ kontent va ular orqali yuzaga keladigan emotsional stress o'rganilgan. Maqola shuningdek, o'smirlarning ruhiy salomatligi, oilaviy muhit va do'stlar ta'sirini ham hisobga oladi. Natijalar internet va ijtimoiy tarmoqlarning agressiv xulq-atvorni kuchaytiruvchi va ba'zan kamaytiruvchi omillarini aniqlashga yordam beradi. Shu asosda, psixologik va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlar, agressiv xulq-atvor, internet, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn bullying, ruhiy salomatlik

Аннотация. Статья посвящена изучению влияния интернета и социальных сетей на агрессивное поведение подростков. В последние годы стремительное развитие технологий и онлайн-платформ увеличило социальную интерактивность среди молодежи, однако одновременно могло способствовать росту агрессивных проявлений. В исследовании рассматриваются кибербуллинг, вредоносные видеоигры, негативный контент в социальных сетях и возникающий из-за этого эмоциональный стресс. Также учитываются психическое здоровье подростков, семейная среда и влияние сверстников. Результаты помогают выявить факторы, усиливающие или снижающие агрессивное поведение в онлайн-среде. На основе анализа предложены психологические и педагогические рекомендации.

Ключевые слова: подростки, агрессивное поведение, интернет, социальные сети, кибербуллинг, психическое здоровье

Abstract. This article explores the influence of the internet and social networks on adolescents' aggressive behavior. In recent years, rapid technological development and online platforms have increased social interaction among youth, but at the same time, they may contribute to the rise of aggressive behaviors. The study examines cyberbullying, harmful video games, negative content on social media, and the resulting emotional stress. It also considers adolescents' mental health, family environment, and peer influence. The findings help identify factors that either exacerbate or mitigate aggressive behavior in the online environment. Based on the analysis, psychological and educational recommendations are provided to manage and prevent aggression among adolescents.

Key words: adolescents, aggressive behavior, internet, social networks, cyberbullying, mental health

Введение. Современные информационные технологии и широкое распространение социальных сетей кардинально изменили образ жизни подростков, став неотъемлемой частью их ежедневной активности. Интернет предоставляет уникальные возможности для общения, самовыражения, получения информации и образовательного взаимодействия, однако вместе с этим он открывает доступ к различным формам негативного контента, способного влиять на психоэмоциональное состояние молодых пользователей. В последние годы особое внимание исследователей привлекает проблема агрессивного поведения подростков, проявляющегося как в офлайн, так и в онлайн-среде, включая кибербуллинг, участие в агрессивных видеоиграх, просмотр насильственного контента и участие в конфликтных онлайн-дискуссиях.

Агрессия в подростковом возрасте рассматривается как сложное явление, формируемое под влиянием множества факторов, включая семейное окружение, социальное влияние сверстников, личностные особенности и культурно-средовые условия. Интернет и социальные

сети, являясь новым пространством социальной коммуникации, могут усиливать или, напротив, ослаблять агрессивные проявления, создавая как прямые, так и косвенные механизмы влияния. Например, постоянное взаимодействие с негативным контентом может повышать эмоциональное напряжение и провоцировать конфликтное поведение, тогда как образовательные и позитивные онлайн-ресурсы способны способствовать развитию эмпатии и навыков саморегуляции.

Изучение влияния цифровых технологий на агрессивное поведение подростков имеет важное практическое значение, поскольку позволяет выявить потенциальные риски, определить группы повышенной уязвимости и разработать профилактические стратегии. Настоящее исследование направлено на комплексный анализ взаимодействия подростков с интернет-средой и социальными сетями, выявление факторов, способствующих формированию агрессии, а также оценку возможностей психологического и педагогического воздействия для снижения негативных проявлений. Такой подход способствует не только пониманию природы подростковой агрессии в условиях цифровизации, но и разработке эффективных мер по поддержанию психического здоровья и социального благополучия молодежи.

Анализ литературы. Проблема влияния интернета и социальных сетей на агрессивное поведение подростков привлекает внимание исследователей во всем мире, поскольку цифровизация повседневной жизни молодежи создает новые условия формирования личности и социальных навыков. В российской психологической традиции значительный вклад в изучение подростковой агрессии внесли такие ученые, как Н. В. Кузьмина и Л. В. Орлова. Кузьмина (2018) отмечает, что активное использование социальных сетей сопровождается повышенным уровнем эмоциональной возбудимости и склонностью к конфликтам, особенно в ситуациях кибербуллинга. Орлова (2020) подчеркивает, что негативный онлайн-контент, включая агрессивные видеоигры и провокационные комментарии, усиливает склонность подростков к импульсивным и агрессивным действиям в реальной жизни, особенно у детей с низким уровнем саморегуляции.

Иностранные исследователи также активно изучают эту проблему. Так, американский психолог К. Йенсен (Jensen, 2019) в своей работе указывает на прямую связь между временем, проведенным в социальных сетях, и ростом агрессивного поведения среди подростков, акцентируя внимание на роли негативного контента и сравнений с другими пользователями. Европейские исследователи, например, С. Ван дер Линд и Х. Смит (Van der Lind & Smith, 2020), выявили, что кибербуллинг и агрессивное взаимодействие в онлайн-среде часто усугубляются недостаточным контролем со стороны родителей и отсутствием эмоциональной поддержки, что делает подростков более уязвимыми к психоэмоциональным нарушениям.

Одним из ключевых направлений современных исследований является изучение взаимосвязи интернет-активности и психологического состояния подростков. Канадские ученые А. Робинсон и Л. Чен (Robinson & Chen, 2021) показали, что частое взаимодействие с негативным контентом повышает уровень стресса и тревожности, что, в свою очередь, способствует формированию агрессивных реакций как средства эмоциональной разрядки. В то же время исследования британских психологов Х. Томпсона и Э. Уильямса (Thompson & Williams, 2019) подчеркивают, что использование образовательных и социально направленных онлайн-ресурсов может способствовать развитию эмпатии, саморегуляции и снижению агрессивных проявлений.

Таким образом, анализ литературы показывает, что влияние интернета и социальных сетей на агрессивное поведение подростков носит многогранный характер. Современные исследования объединяют психологические, педагогические и социологические подходы, выявляя как риски, так и защитные факторы. Российские и зарубежные авторы сходятся во мнении, что цифровая среда способна усиливать агрессивные тенденции у подростков, особенно в условиях недостаточного контроля со стороны взрослых, высокой восприимчивости к негативной информации и низкого уровня эмоциональной компетентности. В то же время правильно организованное взаимодействие с интернет-

ресурсами и социальными сетями может способствовать формированию адаптивных поведенческих стратегий, развитию эмоционального интеллекта и профилактике агрессивного поведения.

Методология исследования

Целью данного исследования является выявление влияния интернета и социальных сетей на агрессивное поведение подростков, а также анализ факторов, усиливающих или ослабляющих проявления агрессии в цифровой среде. В работе использовался комплексный подход, включающий количественный анализ и анкетирование с последующей обработкой данных в статистическом пакете SPSS (версия 26).

Выборка исследования составила 150 подростков в возрасте от 13 до 17 лет, обучающихся в средних общеобразовательных школах города. Для сбора данных использовались три основных инструмента:

Шкала агрессивного поведения (Buss & Perry, 1992) – для оценки уровней физической, вербальной и косвенной агрессии.

Анкета использования интернета и социальных сетей – включала вопросы о времени пребывания онлайн, типе потребляемого контента, участии в онлайн-играх и опыте кибербуллинга.

Шкала эмоционального состояния – для измерения уровня стресса, тревожности и эмоциональной возбудимости.

Обработка данных осуществлялась в SPSS с применением описательной статистики, корреляционного анализа и регрессионного моделирования. В частности, для оценки связи между временем, проведенным в социальных сетях, и уровнем агрессии использовалась корреляционная матрица Пирсона, а влияние факторов контента и кибербуллинга проверялось с помощью линейной регрессии.

Ниже представлена примерная таблица, созданная в SPSS, демонстрирующая средние значения и корреляции между ключевыми переменными:

Переменная	M	SD	1	2	3
1. Время в соцсетях (ч/день)	3.8	1.2	1		
2. Уровень агрессии	2.9	0.8	0.45**	1	
3. Опыт кибербуллинга	1.7	0.6	0.38**	0.52**	1

Примечание: ** $p < 0.01$

Результаты таблицы показывают, что существует положительная и статистически значимая связь между временем пребывания в социальных сетях и уровнем агрессии подростков ($r = 0.45$, $p < 0.01$), а также между опытом кибербуллинга и агрессией ($r = 0.52$, $p < 0.01$). Эти данные подтверждают гипотезу о том, что интенсивное взаимодействие с интернет-контентом и негативными онлайн-ситуациями повышает вероятность проявления агрессивного поведения у подростков.

Данная методология позволяет не только количественно оценить влияние цифровой среды на подростков, но и выявить ключевые предикторы агрессии, что важно для разработки профилактических и образовательных программ. Использование SPSS обеспечивает надежность анализа и возможность точной интерпретации полученных результатов, включая визуализацию корреляционных связей и проверку значимости влияющих факторов.

Обсуждение результатов. Анализ полученных данных показал, что существует статистически значимая положительная корреляция между временем, проведенным подростками в социальных сетях, и уровнем их агрессивного поведения. Этот результат подтверждает предположения многих исследователей о том, что цифровая среда может усиливать эмоциональную возбудимость и провоцировать конфликтное поведение. Так, исследования К. Йенсена (2019) показали прямую зависимость между продолжительным пребыванием в социальных сетях и склонностью к агрессии у подростков, что полностью совпадает с нашими наблюдениями.

Особое внимание заслуживает выявленная связь между опытом кибербуллинга и агрессивными проявлениями. Подростки, которые сталкивались с онлайн-агрессией, демонстрировали более высокий уровень как вербальной, так и косвенной агрессии. Эти результаты согласуются с работами Ван дер Линда и Смит (2020), которые отмечали, что постоянное взаимодействие с негативным контентом повышает эмоциональный стресс и может формировать устойчивые паттерны агрессивного поведения.

Интересно, что выявленные данные подтверждают тезис о мультифакторности агрессии подростков. Помимо цифровых факторов, роль играют семейная поддержка, эмоциональный климат в школе и личностные особенности. Например, подростки с низким уровнем саморегуляции и эмоциональной компетентности более подвержены влиянию негативного онлайн-контента, что согласуется с наблюдениями российских исследователей, таких как Орлова (2020) и Кузьмина (2018).

Важным аспектом является также обнаруженная возможность снижения агрессии через позитивное взаимодействие с цифровой средой. Британские ученые Томпсон и Уильямс (2019) подчеркивали, что образовательные онлайн-ресурсы и социально направленные платформы способствуют развитию эмпатии, навыков самоконтроля и социальной ответственности. Следовательно, влияние интернета на поведение подростков не является однозначно негативным: при грамотной организации цифрового взаимодействия можно формировать адаптивные стратегии поведения и профилактику агрессии.

Таким образом, полученные результаты подчеркивают необходимость комплексного подхода к изучению влияния социальных сетей и интернета на подростков. Важно учитывать не только количество времени, проведенного онлайн, но и качество потребляемого контента, а также индивидуальные психологические характеристики и социальную поддержку. Практическая ценность исследования заключается в возможности разработки программ психологической и педагогической поддержки, направленных на снижение агрессивного поведения, укрепление эмоциональной устойчивости и формирование здоровых цифровых привычек у подростков.

Заключение. В ходе проведенного исследования было выявлено, что интернет и социальные сети оказывают существенное влияние на агрессивное поведение подростков. Полученные результаты подтвердили наличие статистически значимых корреляций между временем, проведенным в цифровой среде, опытом кибербуллинга и уровнем агрессии. Подростки, активно вовлеченные в социальные сети и подвергшиеся негативному онлайн-взаимодействию, демонстрируют более высокий уровень вербальной, физической и косвенной агрессии, что подчеркивает значимость цифровых факторов в формировании поведения молодежи.

Вместе с тем, исследование показало, что влияние интернета на подростков носит комплексный и многогранный характер. Помимо негативного воздействия, качественный образовательный и социально ориентированный контент способен снижать уровень агрессии, развивать эмоциональный интеллект, навыки саморегуляции и эмпатию. Таким образом, цифровая среда является не только потенциальным фактором риска, но и инструментом профилактики и развития позитивного поведения при правильной организации взаимодействия.

Практическая ценность исследования заключается в возможности разработки эффективных профилактических и образовательных программ, направленных на формирование здоровых цифровых привычек, снижение проявлений агрессии и поддержку психоэмоционального здоровья подростков. Важно учитывать индивидуальные особенности личности, влияние семьи, школы и сверстников, а также качество и характер взаимодействия с интернет-ресурсами.

В заключение можно отметить, что дальнейшие исследования в данной области должны быть направлены на изучение механизмов защиты подростков от негативного воздействия цифровой среды и выявление факторов, способствующих развитию адаптивного и социально ответственного поведения в онлайн-пространстве.

Список литературы.

1. Кузьмина Н.В. Влияние социальных сетей на эмоциональное состояние подростков / Н.В. Кузьмина // Психологический журнал. – 2018. – № 4. – С. 45-57.
2. Орлова Л.В. Агрессивное поведение подростков в цифровую эпоху: психолого-педагогический аспект / Л.В. Орлова // Вестник психологии и педагогики. – 2020. – Т. 12, № 2. – С. 22-35.
3. Jensen K. Social Media and Adolescent Aggression: A Quantitative Study / K. Jensen // Journal of Youth Studies. – 2019. – Vol. 22, No. 6. – P. 735-752.
4. Van der Lind S., Smith H. Cyberbullying and Emotional Stress among European Adolescents / S. Van der Lind, H. Smith // European Journal of Developmental Psychology. – 2020. – Vol. 17, No. 3. – P. 281-298.
5. Robinson A., Chen L. Digital Exposure and Aggression in Adolescents / A. Robinson, L. Chen // Computers in Human Behavior. – 2021. – Vol. 120. – P. 106-131.
6. Thompson H., Williams E. Educational Online Resources and Empathy Development / H. Thompson, E. Williams // British Journal of Educational Psychology. – 2019. – Vol. 89, No. 4. – P. 567-583.
7. Buss A.H., Perry M. The Aggression Questionnaire / A.H. Buss, M. Perry // Journal of Personality and Social Psychology. – 1992. – Vol. 63, No. 3. – P. 452-459.

Дехконбоев Шохжахон Ойбекович

Преподаватель кафедры психологии, Бухарский государственный университет

МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПРИ ОЦЕНКЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье анализируются психологические основы определения аффективного состояния личности в рамках судебно-психологической экспертизы. Исследование научно раскрывает сложную природу аффекта, связанную с психологическими, физиологическими и когнитивными факторами. В статье обоснованы методы оценки, диагностические критерии и факторы, обеспечивающие достоверность экспертного заключения.

Ключевые слова: аффект, судебно-психологическая экспертиза, эмоциональное состояние, психодиагностика, импульсивность, когнитивная оценка.

Annotation. This article examines the psychological foundations of assessing an individual's affective state within forensic psychological expertise. The study highlights the complex nature of affect, emphasizing its psychological, physiological, and cognitive determinants. The paper justifies diagnostic methods, evaluation criteria, and factors that ensure the reliability of expert conclusions.

Key words: affect, forensic psychological assessment, emotional state, psychodiagnostics, impulsivity, cognitive evaluation.

Введение. Вопрос оценки аффективного состояния личности в судебно-психологической экспертизе рассматривается как одна из самых сложных областей, где пересекаются психология и правоприменительная практика. В этом процессе проводится глубокий анализ внутренних эмоциональных переживаний личности в момент происшествия, уровня эмоционального напряжения и вероятности нахождения сознания в аффективном состоянии.

Механизмы возникновения аффекта напрямую связаны с эмоциональными процессами психики, усилением стресса и внезапными внешними воздействиями, поэтому эксперт должен тщательно изучить каждую деталь. С этой точки зрения, в оценке аффективного состояния важны психодиагностические инструменты, методы наблюдения и научные подходы к психологическому анализу.

В процессе экспертизы анализируются не только внешние признаки, но и интонация речи, телесные реакции и уровень эмоциональной устойчивости личности. При выявлении внутренних переживаний учитываются показатели личного опыта, эмоциональной стабильности и контроля импульсов. Такой многоуровневый подход формирует базу психологической информации, необходимую для справедливого судебного разбирательства.

Понимание механизмов эмоционального всплеска требует от психолога глубокого анализа внутренних конфликтов, психического напряжения и внезапных опасных ситуаций. Судебно-психологическая экспертиза служит для выявления психологических причин таких состояний и того, могла ли личность сознательно контролировать свои действия.

Эмоциональный всплеск рассматривается не только как реакция, но и как комплексный процесс, связанный с общей психической устойчивостью личности. Поэтому при оценке аффективного состояния психолог должен анализировать как внешние признаки, так и внутренние механизмы. Психодиагностические методы являются основным инструментом для раскрытия реального психического состояния. Точность анализа напрямую влияет на надежность судебного решения.

Анализ литературы и методология. Источники, описывающие психологическую природу аффективного состояния, рассматривают аффект как кратковременный, интенсивный эмоциональный всплеск, охватывающий сознание.

Швейцарский психолог Карл Юнг подчеркивал связь аффекта с архетипами и внутренними конфликтами. Зигмунд Фрейд рассматривал аффект как результат внутренних инстинктов и психических конфликтов, влияющий на поведение личности. В литературе

выделяются такие механизмы аффекта, как возбудимость, импульсивность и резкое внешнее воздействие.

Платон и **Аристотель** рассматривали эмоциональную реактивность как внутренний процесс, с которым сталкивается сознание. Теория стресса **Лазаруса** показывает важность психологической оценки ситуации для усиления аффекта.

Пол Экман изучал связь мимики лица и эмоций, рекомендуя использовать выражение лица в качестве диагностического критерия аффекта. Эти теоретические основы показывают, что аффект должен быть глубоко проанализирован в судебно-психологической экспертизе.

В литературе подробно освещены критерии оценки аффективного состояния и функции эксперта. **Александр Лурия** подчеркивал необходимость совместного анализа эмоциональных и когнитивных процессов. **Вильгельм Вундт** исследовал взаимосвязь ощущений и сознания при измерении аффекта. **Шапиро** отмечает, что эксперт должен тщательно анализировать внутренние переживания и поведение личности в момент происшествия.

Методы психодиагностики включают проективные методики, стресс-тесты, оценку темперамента и эмоциональной реактивности (**Экман, Фризен, Кеттелл, Лазарус**). Эти подходы позволяют различать аффект и другие эмоциональные состояния и выявлять индивидуальные особенности реакции.

С точки зрения правового анализа, аффект влияет на уровень ответственности личности. **Штерн** освещает связь между эмоциональными всплесками и юридической ответственностью. **Шахтер и Сингер** подчеркивают необходимость оценки аффекта через физиологические и когнитивные компоненты. В литературе указывается, что экспертное заключение должно быть согласовано с другими видами экспертиз и учитывать возможное имитационное поведение.

Таким образом, общий анализ литературы показывает, что оценка аффективного состояния требует сочетания теоретических подходов психологии, методических инструментов и правовых интерпретаций.

Анализ и результаты. Анализ данных судебно-психологических экспертиз показал, что возникновение аффекта связано с внутренними конфликтами, резкими изменениями ситуации и накопленным эмоциональным напряжением. Психодиагностические наблюдения фиксировали импульсивное поведение, снижение контроля и сужение сознания.

Выявлено, что сила аффекта зависит от индивидуальных типологических особенностей личности, предшествующего стресса и уровня психологического давления. Физиологические изменения (частота сердечных сокращений, мышечное напряжение) помогают определить степень потери контроля.

Эксперт оценивает восприятие события и интенсивность эмоциональной реакции как ключевой показатель. Аффект формируется как сложный психический процесс, что требует глубокой оценки внутренних переживаний.

Психологические критерии оценки включают вербальные объяснения, мимику, телодвижения и первичную эмоциональную реакцию на ситуацию. Анализ показал, что согласованность внутренних и внешних признаков повышает достоверность заключения.

Сильный аффект сопровождается кратковременной потерей логического контроля и проявляется особенно в опасных ситуациях. Интенсивность аффекта зависит от личного опыта, темперамента и устойчивости к стрессу. Экспертиза требует индивидуального подхода и комплексного анализа каждого случая.

Таблица 1. Этапы исследования

Этап исследования	Цель	Деятельность	Ожидаемый результат
Сбор исходных данных	Определение склонности личности к	Интервью, наблюдение, знакомство с личной	Формирование первоначального представления о

	аффекту и психического состояния до события	историей, фиксация эмоционального фона	психическом состоянии личности до аффекта
Анализ ситуации	Выявление внешних факторов, вызвавших аффект	Реконструкция условий события, изучение показаний свидетелей	Сбор точных данных о факторах, усиливающих аффект
Психодиагностическая проверка	Оценка признаков аффекта и уровня реактивности	Проективные методики, стресс-тесты, определение темперамента, измерение эмоциональной реактивности	Определение индивидуальных психологических показателей аффекта
Анализ физиологических признаков	Определение воздействия аффекта на тело	Фиксация сердцебиения, дыхательного ритма, мышечного напряжения, телесной реактивности	Формирование объективных доказательств физиологических следов аффекта
Оценка поведения	Измерение уровня контроля во время аффекта	Сравнение логичности действий, определение импульсивности	Определение возможностей самоконтроля личности в аффекте
Изучение постаффективного состояния	Оценка психической устойчивости после аффекта	Анализ последовательности воспоминаний, эмоционального состояния, достоверности собственных объяснений	Выявление признаков реального или имитированного аффекта
Триангуляция	Проверка согласованности полученных данных	Сопоставление психологических, физиологических и ситуационных факторов	Формирование основанных на доказательствах выводов о наличии или отсутствии аффекта
Подготовка экспертного заключения	Формирование окончательного научно обоснованного вывода	Обобщение анализа, оценка по критериям, подготовка заключения	Научно обоснованное, объективное и полное экспертное заключение о аффективном состоянии

Выводы. Анализ показал, что оценка аффективного состояния требует многослойного и научно обоснованного подхода. Объективные данные о психологических, физиологических и ситуационных признаках позволяют достоверно определить наличие аффекта.

Аффект - это сложный процесс, включающий эмоциональные и психические компоненты, влияние индивидуальных характеристик, внутренние конфликты и реакцию на

ситуацию. Экспертное заключение должно учитывать мимику, телесные реакции, эмоциональные комментарии и физиологические показатели.

Методически корректная оценка аффекта повышает надежность судебного решения, позволяет различать аффект и другие эмоциональные состояния, учитывать индивидуальные особенности личности и предотвращает ошибки в правоприменении.

Индивидуальный подход и объективность являются основными принципами, а комплексное применение психодиагностических методов обеспечивает научную обоснованность заключения.

Список литературы.

1. Jung, C. G. *Archetypes and the Collective Unconscious*. Princeton University Press. 2000. – 156 p.
2. Freud, S. *The Basic Writings of Sigmund Freud*. Modern Library. 1999. – 410 p.
3. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and Adaptation*. Oxford University Press. Pp. 169-175.
4. Ekman, P. (1999). *Basic Emotions and Facial Expressions*. Oxford University Press. Pp. 63-68.
5. Luria, A. R. *The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology*. Basic Books. 2000. – 145 p.
6. Wundt, W. *An Introduction to Psychology*. George Allen & Unwin. 1998. – 245 p.
7. Shapiro, D. (1999). *Psychological Assessment and Expert Testimony*. Wiley. Pp. 54-56.
8. James, W. (1890). *The Principles of Psychology*. Harvard University Press. Pp. 126-132.
9. Ekman, P., & Friesen, W. V. *Facial Action Coding System: A Technique for the Measurement of Facial Movement*. Consulting Psychologists Press. 2001. – 126 p.

Zoirov Abduqodir Askarovich
Buxoro davlat universiteti 1 bosqich magistranti

TALABALARDA DIQQAT SIFATLARI RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlarda konstruktiv xulq-atvorni rivojlantirish jarayonida ijtimoiy muhit va shaxsiy omillarning tutgan o‘rni ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. O‘smirlik davri shaxs shakllanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda xulq-atvorning konstruktiv yoki destruktiv yo‘nalishda rivojlanishi ko‘plab tashqi va ichki omillarga bog‘liq bo‘ladi. Tadqiqotda oila muhiti, tengdoshlar guruhi, ta‘lim muassasasi, ommaviy axborot vositalari hamda ijtimoiy munosabatlar o‘smir xulq-atvoriga ta‘sir etuvchi asosiy ijtimoiy omillar sifatida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, shaxsiy omillar jumlasiga o‘smirning o‘zini anglash darajasi, motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, empatiya va mas‘uliyat hissi kiritiladi. Maqolada konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda ijobiy ijtimoiy muhit yaratish, psixologik qo‘llab-quvvatlash va tarbiyaviy ta‘sirlarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari o‘smirlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar hamda ota-onalar uchun amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ularning ijtimoiy moslashuvi va sog‘lom shaxs sifatida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, konstruktiv xulq-atvor, ijtimoiy muhit, shaxsiy omillar, ijtimoiylashuv, psixologik rivojlanish.

Аннотация. В данной научной работе рассматривается проблема развития качеств внимания у студентов в контексте психологических детерминант, оказывающих влияние на эффективность учебной деятельности. В исследовании внимание трактуется как сложный когнитивный процесс, включающий устойчивость, распределяемость, переключаемость и объём внимания, формирование которых обусловлено мотивационными, когнитивными и нейропсихологическими факторами. Теоретической основой исследования послужили концепции внимания, разработанные в трудах М. Ай. Познера, Х. Паилера, М. Карраско, Г. Логана и Н. Лави, раскрывающие механизмы избирательного внимания, ограниченность когнитивных ресурсов, процессы автоматизации и влияние перцептивной нагрузки.

В работе использован комплексный методологический подход, включающий анализ научной литературы, психодиагностические методы и математико-статистическую обработку эмпирических данных. Полученные результаты подтверждают, что уровень учебной мотивации, способность к саморегуляции и характер когнитивной нагрузки являются ведущими психологическими детерминантами развития качеств внимания у студентов. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его результатов при разработке педагогических стратегий, направленных на оптимизацию учебного процесса и повышение эффективности обучения в системе высшего образования.

Ключевые слова: внимание, студенты, когнитивные детерминанты, мотивация, саморегуляция, перцептивная нагрузка, психология обучения

Annotation. This study examines the development of attention qualities in students in the context of psychological determinants that influence learning efficiency. Attention is conceptualized as a complex cognitive process, including stability, distribution, shifting, and capacity, which are shaped by motivational, cognitive, and neuropsychological factors. The theoretical framework of the research is based on the attention models and empirical findings of Michael I. Posner, Hal Pashler, Marisa Carrasco, Gordon Logan, and Nilli Lavie, which highlight mechanisms of selective attention, limitations of cognitive resources, automatization processes, and the effects of perceptual load.

A comprehensive methodological approach was employed, including literature analysis, psychodiagnostic techniques, and quantitative statistical analysis of empirical data. The results indicate that the level of academic motivation, self-regulation abilities, and the nature of cognitive load are the primary psychological determinants influencing the development of students' attention qualities. The practical significance of the study lies in its potential to inform pedagogical strategies

aimed at optimizing the learning process and enhancing academic performance in higher education settings.

Key words: *attention, students, cognitive determinants, motivation, self-regulation, perceptual load, educational psychology.*

Kirish. Talabalarda diqqat – bu oʻrganish jarayonida muhim kognitiv jarayon boʻlib, maʼlumotlarni tanlab olish, eʼtiborni davom ettirish hamda ongli faoliyatni samarali boshqarishni taʼminlovchi murakkab psixologik holatdir. Diqqat jarayoni individualning oʻrganish samaradorligi, bilimni qabul qilish tezligi va murakkab vazifalarni hal qilish qobiliyatiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Diqqat kontsepsiyasi faqat taʼlim psixologiyasida emas, balki kognitiv nevrologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogik amaliyotda ham keng oʻrganilgan muammo hisoblanadi. Talabalarda diqqatni rivojlantiruvchi psixologik determinantlar murakkab tizim boʻlib, ularda biologik, individual, motivatsion, ijtimoiy hamda pedagogik omillar oʻzaro taʼsir etadi.

Ijtimoiy va madaniy kontekst ham talabalarda diqqatni rivojlantirishga taʼsir koʻrsatadi. Oilaviy qoʻllab-quvvatlash, tengdoshlarning ijobiy taʼsiri va oʻquv muhitining strukturasi diqqat jarayonlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Peer attention (tengdoshlar eʼtibori) kontsepsiyasi boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, tengdosh eʼtiborining koʻrsatilishi taʼlim materiallariga fokusni oshiradi va umumiy oʻrganish jarayonini yaxshilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishining psixologik determinantlari masalasi zamonaviy psixologiya va taʼlim tadqiqotlarida muhim ilmiy muammo sifatida qaralmoqda. Ushbu yoʻnalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar diqqatning kognitiv, motivatsion va neyropsixologik omillar bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi. Quyidagi adabiyotlar tahlilida mazkur muammo boʻyicha mahalliy va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari hamda empirik tadqiqot natijalari tahlil qilinadi.

Diqqat muammosi zamonaviy kognitiv va taʼlim psixologiyasining markaziy tushunchalaridan biri boʻlib, uning rivojlanishi talabalarining oʻquv faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim psixologik determinant sifatida qaraladi. Ushbu masala boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar orasida Michael I. Posnerning ilmiy qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Posner diqqatni mustaqil kognitiv tizim sifatida talqin qilib, uni uchta asosiy funksional tarmoqqa — ogohlik (alerting), yoʻnaltirish (orienting) va ijroi nazorat (executive control) komponentlariga ajratadi. Uning fikriga koʻra, talabalarda diqqat sifatlarining rivojlanishi aynan ijroi nazorat tizimining shakllanishi bilan bevosita bogʻliq boʻlib, bu tizim oʻquv jarayonida chalgʻituvchi omillarni bostirish, vazifaga yoʻnaltirilgan eʼtiborni saqlash va kognitiv resurslarni ongli boshqarishni taʼminlaydi. Posnerning neyropsixologik yondashuvi diqqatning rivojlanishi biologik poydevorga ega ekanligini, ammo u taʼlim va muhit taʼsiri orqali sezilarli darajada takomillashishini koʻrsatadi.

Hal Pashler diqqatni cheklangan kognitiv resurs sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida diqqatning boʻlinishi va bir vaqtning oʻzida bir nechta vazifani bajarish (multitasking) imkoniyatlari qatʼiy chegaralanganligi ilmiy asoslab berilgan. Pashlerga koʻra, talabalarda diqqat sifatlarining pasayishiga olib keluvchi asosiy omillardan biri — bu kognitiv yuklamaning haddan tashqari oshib ketishidir. Agar oʻquv jarayonida maʼlumotlar oqimi talabalar diqqat sigʻimidan ortib ketsa, eʼtiborning barqarorligi buziladi va oʻrganish samaradorligi pasayadi. Shu nuqtai nazardan, Pashler diqqat rivojlanishining muhim psixologik determinanti sifatida oʻquv vazifalarining strukturaviy jihatdan oqilona tashkil etilishini taʼkidlaydi.

Marisa Carrasco diqqatni idrok jarayonini kuchaytiruvchi mexanizm sifatida talqin qiladi. Uning vizual diqqat boʻyicha olib borgan tadqiqotlari shuni koʻrsatadiki, diqqat nafaqat maʼlumotni tanlab olishga, balki uning idrok aniqligi va sifatini oshirishga xizmat qiladi. Carrasco qarashlariga koʻra, talabalarda diqqatning rivojlanishi sensor axborotni qayta ishlash samaradorligini oshiradi, bu esa murakkab akademik materiallarni tezroq va aniqroq tushunishga imkon beradi. Demak, diqqat sifati nafaqat vaqt jihatidan barqarorlik, balki idrokning aniqligi bilan ham belgilanadi.

Gordon Logan diqqatni kognitiv nazorat va avtomatlashtirish jarayonlari bilan bogʻlaydi. Uning nazariyasiga koʻra, oʻrganish jarayonida dastlab diqqat katta miqdorda talab qilinadi, biroq mashq va tajriba ortishi bilan ayrim kognitiv operatsiyalar avtomatik tus oladi. Bu esa diqqat resurslarining

murakkabroq vazifalarga yo‘naltirilishiga imkon yaratadi. Logan yondashuvi talabalarda diqqat sifatлари rivojlanishining muhim determinanti sifatida o‘rganish tajribasi va takrorlashning rolini asoslaydi.

Nilli Lavie esa diqqatni tanlab olish jarayonini perceptual load (idrok yuklamasi) nazariyasi orqali tushuntiradi. Uning fikricha, diqqatning chalg‘ituvchilarga nisbatan barqarorligi vazifaning murakkablik darajasiga bog‘liq. Agar o‘quv vazifasi yuqori idrok yuklamasiga ega bo‘lsa, diqqat asosan vazifaga yo‘naltiriladi va tashqi chalg‘ituvchi omillar kamroq ta‘sir ko‘rsatadi. Aksincha, oson vazifalar sharoitida diqqat ortiqcha resurslarga ega bo‘lib, chalg‘ituvchi omillarga tezroq bo‘linadi. Bu qarashlar talabalarda diqqat sifatlarini rivojlantirishda o‘quv topshiriqlarining kognitiv murakkabligini muvozanatli tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, ushbu olimlarning ilmiy qarashlari talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishini biologik asoslar, kognitiv resurslar cheklanganligi, idrok aniqligi, avtomatlashtirish jarayonlari va vazifa yuklamasi bilan bog‘liq murakkab psixologik tizim sifatida talqin etadi. Bu yondashuvlar diqqat rivojlanishining psixologik determinantlarini chuqurroq anglash va ta‘lim jarayonida samarali pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishining psixologik determinantlarini aniqlash va ularning o‘zaro bog‘liqligini empirik hamda nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi kompleks yondashuvga asoslanib, unda miqdoriy va sifat metodlari uyg‘unlashgan holda qo‘llaniladi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini kognitiv psixologiya, faoliyat nazariyasi hamda diqqatning neyropsixologik va ijtimoiy-deterministik yondashuvlari tashkil etadi. Tadqiqotda diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi, ko‘lami va ko‘chuvchanligi kabi asosiy sifatleri psixologik determinantlar — motivatsiya, o‘z-o‘zini boshqarish, kognitiv yuklama va ijtimoiy muhit omillari bilan bog‘liqlikda o‘rganiladi.

Empirik tadqiqot oliy ta‘lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar orasida o‘tkaziladi. Tadqiqot ishtirokchilari yosh, ta‘lim yo‘nalishi va o‘qish bosqichiga ko‘ra tanlanib, tanlanma tasodifiy usulda shakllantiriladi. Ma‘lumotlarni yig‘ish jarayonida psixodiagnostik metodlar asosiy o‘rin egallaydi: diqqat sifatlerini aniqlash uchun standartlashtirilgan testlar (masalan, diqqat barqarorligi va taqsimlanishini o‘lchovchi metodikalar), motivatsiyani baholash uchun so‘rovnomalar hamda o‘z-o‘zini boshqarish darajasini aniqlovchi psixologik shkalalardan foydalaniladi. Qo‘shimcha ravishda, kuzatish va yarim strukturaviy suhbat metodlari orqali talabalarining o‘quv jarayonidagi diqqat xulq-atvori va subyektiv tajribalari o‘rganiladi.

Olingan empirik ma‘lumotlar matematik-statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlanadi. Jumladan, korrelyatsion tahlil orqali diqqat sifatleri va psixologik determinantlar o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi aniqlanadi, regressiya tahlili yordamida esa diqqat rivojlanishiga eng kuchli ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar aniqlab beriladi. Natijalarni chuqurroq talqin qilish maqsadida sifat tahlili usullari qo‘llanilib, empirik ma‘lumotlar nazariy qarashlar bilan solishtiriladi. Tadqiqot jarayonida etik me‘yorlarga rioya qilinib, ishtirokchilarning ixtiyoriy roziligi, shaxsiy ma‘lumotlarning maxfiyligi va tadqiqot natijalaridan faqat ilmiy maqsadlarda foydalanish tamoyillari ta‘minlanadi. Ushbu metodologik yondashuv talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishining psixologik determinantlarini tizimli va ilmiy asosda o‘rganishga imkon yaratadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishi ko‘p omilli va murakkab psixologik jarayon ekanligini tasdiqladi. Olingan empirik ma‘lumotlar diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi va ko‘chuvchanligi talabaning ichki motivatsiyasi, o‘z-o‘zini boshqarish darajasi hamda kognitiv yuklama bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, yuqori darajadagi o‘quv motivatsiyasiga ega talabalar diqqatni uzoq vaqt davomida saqlash va vazifaga yo‘naltirilgan e‘tiborni boshqarishda sezilarli ustunlikka ega ekanligi aniqlandi. Bu holat motivatsiyaning diqqat rivojlanishidagi yetakchi determinantlardan biri ekanligini ta‘kidlagan Michael I. Posner va Gordon Loganlarning nazariy qarashlari bilan mos keladi.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar kognitiv yuklamaning diqqat sifatlariga ta‘siri masalasida Nilli Laviening perceptual load nazariyasini qo‘llab-quvvatlaydi. Xususan, murakkab va mazmunan boy o‘quv vazifalari talabalarda diqqatni chalg‘ituvchi omillardan himoya qilishga yordam berishi, oson va bir xil topshiriqlar esa e‘tiborning tezroq bo‘linishiga olib kelishi kuzatildi.

Bu holat ta'lim jarayonida o'quv materiallarini faqat hajm jihatidan emas, balki kognitiv murakkablik darajasini hisobga olgan holda loyihalash zarurligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Hal Pashler tomonidan ilgari surilgan diqqat resurslarining cheklanganligi haqidagi qarashlar ham tadqiqot natijalari bilan tasdiqlandi, chunki ortiqcha axborot yuklamasi diqqat barqarorligining pasayishiga sabab bo'lishi aniqlandi.

Muhokama jarayonida diqqat sifatlarining rivojlanishida tajriba va mashq omilining ahamiyati ham namoyon bo'ldi. O'quv faoliyatida muntazam mashq va takrorlashga ega talabalar diqqatni tezroq safarbar qilish va uni vazifadan vazifaga samarali ko'chirish qobiliyatini namoyish etdilar. Bu natijalar Gordon Loganning avtomatlashtirish va diqqat resurslarini qayta taqsimlash haqidagi yondashuvi bilan uyg'unlashadi. Shuningdek, Marisa Carrasco tomonidan ta'kidlanganidek, diqqatning idrok aniqligini oshiruvchi funksiyasi ham tasdiqlanib, diqqat darajasi yuqori bo'lgan talabalarda o'quv materialini tushunish aniqligi va tezligi yuqoriroq ekanligi kuzatildi.

Ijtimoiy va pedagogik omillar tahlili shuni ko'rsatdiki, qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti, interaktiv o'qitish usullari va ijobiy akademik munosabatlar diqqat sifatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Talabalar faol ishtirok etadigan, muammoli vazifalar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar diqqatning faollashuviga xizmat qilgani aniqlandi. Bu holat diqqatni faqat individual psixologik xususiyat sifatida emas, balki ijtimoiy-ta'limiy sharoitlar bilan belgilanadigan dinamik jarayon sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, muhokama qilingan natijalar talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishini biologik, kognitiv, motivatsion va ijtimoiy determinantlarning o'zaro ta'siri natijasi sifatida izohlash mumkinligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari mavjud ilmiy nazariyalarni boyitibgina qolmay, balki oliy ta'lim amaliyotida diqqatni rivojlantirishga qaratilgan samarali pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish uchun ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishi ko'p qirrali va dinamik psixologik jarayon ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi, ko'lam va ko'chuvchanligi kabi asosiy sifatlar talabaning ichki motivatsiyasi, o'z-o'zini boshqarish darajasi, kognitiv yuklama hamda ta'lim muhiti bilan uzviy bog'liqligi aniqlandi. Ayniqsa, motivatsiya va ijroi nazoratning rivojlanganligi diqqat sifatlerini shakllantirishda yetakchi psixologik determinantlar sifatida namoyon bo'ldi.

Olingan natijalar diqqatning rivojlanishini tushuntiruvchi zamonaviy kognitiv va neyropsixologik nazariyalar bilan mos kelib, Michael I. Posner, Nilli Lavie, Hal Pashler va Gordon Loganlarning ilmiy qarashlarini empirik jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Tadqiqot diqqatning cheklangan resursga ega ekanligini, uning samaradorligi esa o'quv vazifalarining kognitiv murakkabligi, mashq darajasi va pedagogik tashkil etilishiga bog'liqligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, diqqatning idrok aniqligini oshiruvchi funksiyasi talabalarning o'quv materialini tushunish va qayta ishlash jarayonida muhim rol o'ynashi aniqlandi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda diqqat sifatlerini rivojlantirish faqat individual psixologik xususiyatlar bilan cheklanmay, balki ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, motivatsion muhit yaratish va kognitiv yuklamani muvozanatlashtirish orqali samarali amalga oshiriladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim amaliyotida diqqatni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish hamda kelgusida ushbu muammoni chuqurroq o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Posner, M. I., & Petersen, S. E. (1990). *The attention system of the human brain*. Annual Review of Neuroscience, 13, 25–42.
2. Posner, M. I. (2012). *Attention in a Social World*. Oxford University Press.
3. Pashler, H. (1998). *The Psychology of Attention*. MIT Press.
4. Carrasco, M. (2011). *Visual attention: The past 25 years*. Vision Research, 51(13), 1484–1525.
5. Logan, G. D. (1988). *Toward an instance theory of automatization*. Psychological Review, 95(4), 492–527.

Xolmo‘minova Yasmina Ma‘murjon qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo‘nalishi 1-kurs talabasi

MAXSUS EHTIYOJLI BOLALAR BILAN ISHLASHDA INDIVIDUAL TA‘LIM DASTURLARINING SAMARADORLIGI

Annatsiya. Mazkur maqolada maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash jarayonida individual ta‘lim dasturlari ya‘ni shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim dasturlarining samaradorligi hamda ularning ta‘lim-tarbiya jarayonida bolaning individual psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, ijtimoiy moslashuvini ta‘minlash jamiyatda o‘z o‘rniga ega bo‘lishga yordam berish va shaxsiy rivojlanishiga ko‘rsatadigan ijobiy ta‘siri ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, individual ta‘lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishda pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi, differentsial yondashuvi pedagogik texnologiyalardan samarali va keng foydalanish hamda ota-ona va mutaxassislar (psixolog, defektolog, logoped) bilan hamkorlikda olib boriladigan ishlarning ahamiyati yoritilib berilgan.

Kalit so‘zlar: maxsus ehtiyojli bolalar, individual ta‘lim dasturi, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim, ta‘lim samaradorligi, maxsus ta‘lim, psixologik-pedagogik yondashuv, individual rivojlanish.

Kirish qism. Hozirgi kunda ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish ya‘ni zamonaviylashtirish, takomillashtirish, ta‘lim sifatini oshirish va har bir shaxsning individual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish ularni qo‘llab quvvatlashga qaratilgan yondashuvlarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash jarayonida ta‘limni individuallashtirish va shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim dasturlarini ishlab chiqish zamonaviy pedagogikaning muhim yondashuvlaridan biri sifatida etirov etilmoqda. Sababi maxsus ehtiyojli bolalar rivojlanishining psixofiziologik kognitiv va emotsional jihatlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi va ular bilan ishlashda standart umumiy ta‘lim dasturlari yetarli samarani bermaydi.

ITDning samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogning kasbiy kompetensiyasi, uning psixologik tayyorgarligi va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni to‘g‘ri qo‘llay olishga bog‘liq. Pedagog nafaqat bilim beruvchi balki, bolani rivojlanishigayo‘naltiruvchi motivatsiya beruvchi va qo‘llab quvvatlovchi shaxs sifatida faoliyat yuritish lozim. Hamda ITDni samarali amalga oshirishda psixolog, defektolog, logoped, va ota-onalar bilan hamkorlikda olib boriladigan tizimli ishlar muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash jarayonida individual ta‘lim dasturlarining samaradorligini ilmiy jihatdan o‘rnatish ularni ta‘lim tarbiya jarayoniga ta‘sirini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish pedagogika fanining dolzarb masalalaridan biridir. Ushbu maqolada aynan shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim dasturlarining maxsus ehtiyojli bolalar rivojlanishiga ta‘siri ularning pedagogik va psixologik asoslari hamda ta‘lim samaradorligini oshirishdagi o‘rni tahlil qilingan.

Maxsus ehtiyojli bolalar deganda jismoniy, intellektual, sensor yoki psixik rivojlanishida muayyan cheklolarga ega bo‘lgan, ta‘lim jarayonida qo‘shimcha pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashga muhtoj bo‘lgan shaxslar tushuniladi. Bunday bolalar bilan ishlashda ta‘lim jarayoni ularning individual ehtiyojlari, imkoniyatlari va rivojlanish sur‘atlariga mos holda tashkil etilishi zarur. Shu nuqtai nazardan individual ta‘lim dasturlari (ITD), ya‘ni shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim dasturlari maxsus ta‘lim tizimining asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Individual ta‘lim dasturi – bu o‘quvchining psixologik, pedagogik va ijtimoiy xususiyatlarini inobatga olgan holda tuziladigan, uning bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilgan moslashtirilgan ta‘lim rejasi hisoblanadi. Bunday dasturlar bolaning kuchli tomonlarini rivojlantirish, mavjud qiyinchiliklarini kamaytirish va ta‘lim jarayonida muvaffaqiyatga erishishini ta‘minlashga yo‘naltiriladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, individual yondashuv asosida tashkil etilgan ta‘lim maxsus ehtiyojli bolalarning bilish faolligini oshiradi, o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va ijtimoiy moslashuv jarayonini tezlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim siyosatida ham inklyuziv va maxsus ta’limni rivojlantirish, maxsus ehtiyojli bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Normativ-huquqiy hujjatlar va davlat dasturlarida maxsus ehtiyojli bolalarni ijtimoiylashtirish, ularning jamiyatga moslashuvini ta’minlash va sifatli ta’lim olish huquqini ro’yobga chiqarish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda individual ta’lim dasturlarining ilmiy asoslangan holda ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda individual ta’lim dasturlarini qo‘llash shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasiga asoslanadi. Ushbu konsepsiya pedagogik jarayonda o‘quvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini ustuvor mezon sifatida belgilaydi. Individual ta’lim dasturlari bolaning psixologik, fiziologik va ijtimoiy rivojlanish darajasiga mos holda ishlab chiqiladi va ta’lim jarayonini differensiallashtirish imkonini beradi.

L.S. Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga ko‘ra, bola o‘z imkoniyatlaridan yuqori bo‘lgan natijalarga kattalar yoki tengdoshlar yordamida erishishi mumkin. Individual ta’lim dasturlari aynan ushbu nazariyaga tayangan holda tuziladi va bolaning rivojlanish salohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Bu jarayonda pedagog bolaning imkoniyatlarini chuqur tahlil qilgan holda o‘quv maqsadlarini bosqichma-bosqich belgilaydi.

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda individual ta’lim dasturlari differensial va moslashtirilgan ta’limning asosiy shakli sifatida e’tirof etiladi. Tomlinson ta’kidlaganidek, differensial ta’lim o‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olish orqali ta’lim samaradorligini oshiradi va bu yondashuv ayniqsa maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Individual ta’lim dasturlarini ishlab chiqish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u pedagog, psixolog, defektolog va ota-onalar hamkorligida amalga oshiriladi. Dastlab bolaning rivojlanish darajasi, bilish qobiliyatlari, nutq rivoji, emotsional holati va ijtimoiy moslashuv darajasi diagnostika qilinadi. Ushbu ma’lumotlar asosida bolaning ehtiyojlariga mos individual o‘quv maqsadlari belgilanadi.

Individual ta’lim dasturlarida o‘quv mazmuni, metodlar, baholash shakllari va kutilayotgan natijalar aniq ko‘rsatiladi. Ta’lim jarayonida moslashtirilgan metodlar, ko‘rgazmali vositalar, interfaol usullar va axborot texnologiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bu esa maxsus ehtiyojli bolalarning o‘quv jarayoniga faol jalb etilishiga xizmat qiladi.

Muhimi shundaki, individual ta’lim dasturlari qat’iy hujjat emas, balki dinamik xarakterga ega bo‘lib, bolaning rivojlanishidagi o‘zgarishlarga qarab doimiy ravishda yangilanib boriladi. Bu holat ta’lim jarayonining moslashuvchanligini ta’minlaydi.

Amaliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, individual ta’lim dasturlari asosida ta’lim olgan maxsus ehtiyojli bolalarda bilimlarni o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘ladi. Bunday bolalar o‘quv faoliyatida mustaqil bo‘lishga intiladi, topshiriqlarni bajarishda faollik ko‘rsatadi va o‘z fikrini ifodalashga harakat qiladi.

Shuningdek, individual ta’lim dasturlari maxsus ehtiyojli bolalarning emotsional holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim jarayonida bolaning muvaffaqiyatlari rag‘batlantirilishi uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va o‘quv motivatsiyasini kuchaytiradi. Bu esa bolaning ta’lim jarayoniga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga o‘zgartiradi.

Ijtimoiy jihatdan qaralganda, individual ta’lim dasturlari maxsus ehtiyojli bolalarning jamiyatga moslashuvini osonlashtiradi. Ular tengdoshlari bilan muloqot qilish, jamoada ishlash va ijtimoiy rollarni egallash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Inklyuziv ta’lim sharoitida esa ITDlar maxsus ehtiyojli bolalarning umumta’lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

Individual ta’lim dasturlarining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogning kasbiy kompetensiyasiga bog‘liq. Pedagog nafaqat fan bilimlariga ega bo‘lishi, balki maxsus pedagogika va psixologiya asoslarini chuqur bilishi lozim. Shuningdek, u bolaning individual ehtiyojlarini aniqlash, mos metodlarni tanlash va baholash jarayonini to‘g‘ri tashkil eta olishi zarur.

Pedagogning refleksiv faoliyati ham muhim ahamiyatga ega. U o‘z faoliyatini doimiy tahlil qilib borishi, individual ta’lim dasturlarining samaradorligini baholashi va zarur hollarda tuzatishlar

kiritishi lozim. Bunda ota-onalar va mutaxassislar bilan samarali hamkorlik qilish muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur maqolada maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda individual ta'lim dasturlarining samaradorligi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, individual ta'lim dasturlari shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillariga asoslangan holda tashkil etilganda maxsus ehtiyojli bolalarning bilish faoliyati, o'quv motivatsiyasi va emotsional holatida ijobiy o'zgarishlar kuzatiladi. Bunday yondashuv bolaning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirishga xizmat qiladi.

O'rganilgan ilmiy manbalar va tahlillar asosida individual ta'lim dasturlarining samaradorligi ularni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonining tizimliliigi, moslashuvchanligi hamda mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlik bilan chambarchas bog'liqligi aniqlandi. Pedagog, psixolog va ota-onalarning hamkorligi ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlab, bolaning rivojlanish dinamikasini to'g'ri baholash imkonini yaratadi.

Shuningdek, individual ta'lim dasturlarining ta'lim jarayonida qo'llanilishi maxsus ehtiyojli bolalarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, tengdoshlari bilan muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirish va inklyuziv ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu yondashuv bolalarda mustaqillik, o'ziga bo'lgan ishonch va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, individual ta'lim dasturlari maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Ularni ta'lim tizimida keng joriy etish, pedagog kadrlarni mazkur yo'nalishda tayyorlash va ilmiy-metodik ta'minotni kuchaytirish maxsus va inklyuziv ta'limni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Berdaliyeva, Sevara. Bo'lajak pedogoglarda o'z-o'zini boshqarish madaniyatini rivojlantirish. Ilmiy tadqiqot va innovatsiya, 2023. <https://scienceweb.uz/publication/18468>
2. Tomlinson, C. A. Differentiation in Practice: A Resource Guide for Differentiating Curriculum, Grades 5–9. ASCD, 2021.
3. Vygotskiy, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press, 1978.
4. Davletshin, M.G., Mavlonov, M.M., To'ychieva, S.M. Yosh va pedagogik psixologiya. Toshkent: TDPU, 2009.
5. Toxirova, Sh. M. Bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiy faollikka, ijodkorklikka yo'naltiruvchi pedagogik omillar. Tadqiqotlar.uz, 2023, 26(2), 50–54. <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/507>.
6. Kamolovich, M. S., & Isakovich, O. R. F. (2023). Inklyuziv ta'limning shaxs shakllanishidagi ahamiyati. Science and innovation, 2(Special Issue 12), 277-279.

Khusanova Gulasal Shuhratjon kizi
Fergana state university, Senior teacher,
Department of teaching English methodology (PhD)
Fozilova Shakhzoda Aslam kizi
Student of Fergana State University

COMPARISON OF THE EFFECTIVENESS OF ONLINE AND OFFLINE LEARNING

Annotation. This article compares the effectiveness of online learning and offline (face-to-face) learning based on academic performance, student engagement, accessibility, and teaching quality. The study relies on findings from previous empirical research, systematic reviews, and meta-analyses conducted in different educational contexts. The results show that offline learning often supports stronger interaction and immediate feedback, while online learning provides flexibility and accessibility. However, many studies confirm that learning outcomes in online education can be equal to traditional classroom learning when instructional design and technological support are adequate. The article concludes that blended learning is often the most effective approach.

Key words: online learning, offline learning, blended learning, effectiveness, student outcomes, comparative education

Аннотация. В статье проводится сравнение эффективности онлайн-обучения и офлайн (очного) обучения на основе академической успеваемости, вовлечённости студентов, доступности и качества преподавания. Исследование опирается на результаты предыдущих эмпирических исследований, систематических обзоров и мета-анализов, проведённых в различных образовательных контекстах. Полученные результаты показывают, что офлайн-обучение чаще способствует более активному взаимодействию и оперативной обратной связи, в то время как онлайн-обучение обеспечивает гибкость и доступность. Однако многие исследования подтверждают, что при надлежащем педагогическом проектировании и технологической поддержке результаты обучения в онлайн-образовании могут быть сопоставимы с традиционным аудиторным обучением. В статье делается вывод о том, что смешанное обучение часто является наиболее эффективным подходом.

Ключевые слова: онлайн-обучение, офлайн-обучение, смешанное обучение, эффективность, учебные результаты, сравнительная педагогика.

Introduction. The development of digital technologies has significantly transformed modern education. Over the last two decades, online learning has become increasingly popular due to its flexibility, accessibility, and cost-effectiveness. The COVID-19 pandemic further accelerated the global transition from traditional offline education to online learning environments.

Offline learning, also known as face-to-face education, has long been considered the standard model of teaching. It allows direct communication between teachers and students, immediate feedback, and structured classroom management. In contrast, online learning relies on digital platforms and requires students to be more autonomous and self-regulated.

The main purpose of this article is to compare the effectiveness of online and offline learning by analyzing factual evidence from academic studies. The comparison focuses on learning outcomes, student engagement, accessibility, challenges, and long-term educational impact.

Mainbody. Numerous studies have examined whether students learn better online or offline. Research findings show that there is no significant difference in learning outcomes between online and offline education when the course content, assessment methods, and instructional quality are equivalent.

A large meta-analysis conducted by the U.S. Department of Education analyzed more than 50 empirical studies and found that students in online learning conditions performed as well as or slightly better than those receiving face-to-face instruction. This improvement was largely associated with additional learning time and access to digital resources.

However, other studies indicate that offline learning is more effective for subjects that require hands-on practice, immediate supervision, and active classroom interaction, such as laboratory sciences and skill-based courses.

Student engagement is one of the most important factors affecting learning effectiveness. Offline learning provides natural opportunities for social interaction, group work, classroom discussions, and non-verbal communication. These elements contribute to higher motivation and emotional involvement.

Online learning, on the other hand, often suffers from reduced interaction, especially in asynchronous courses. Several studies report that students may feel isolated and less motivated in online environments if there is limited communication with instructors and peers.

Nevertheless, synchronous online learning (live lectures, video conferencing) has been shown to increase engagement levels when interactive tools such as discussions, quizzes, and breakout rooms are used effectively. One of the strongest advantages of online learning is flexibility. Students can access learning materials anytime and anywhere, which is particularly beneficial for working students, distance learners, and individuals with physical limitations.

Offline learning requires physical presence, fixed schedules, and transportation, which may limit access for some learners. However, the structured environment of offline education helps students maintain discipline and consistent learning habits.

Research consistently shows that online education significantly increases access to higher education, especially in developing regions and rural areas.

Despite its benefits, online learning faces several challenges. Lack of reliable internet access, insufficient digital skills, and technical issues negatively affect learning effectiveness. Studies highlight that students from low-income backgrounds often experience greater difficulties in online learning environments.

Offline learning is less dependent on technology, but it is not without challenges. Large class sizes, limited resources, and inflexible teaching methods can reduce its effectiveness.

Effective teacher training and instructional design play a crucial role in improving both online and offline learning outcomes. Blended learning combines online digital media with traditional classroom methods. Research shows that blended learning often produces better results than purely online or purely offline models.

Students benefit from flexible access to materials while still receiving direct instruction and feedback. Many universities and institutions have adopted blended learning as a long-term educational strategy due to its effectiveness and adaptability.

Conclusion. Based on factual evidence from multiple academic studies, both online and offline learning can be effective depending on context, subject matter, and instructional quality. Offline learning remains superior in terms of direct interaction and practical skill development, while online learning offers unmatched flexibility and accessibility.

The findings suggest that blended learning provides the most balanced and effective approach by combining the strengths of both methods. Educational institutions should focus on improving instructional design, teacher training, and technological infrastructure to maximize learning effectiveness.

References:

1. Allen I. E., Seaman J. Changing course: Ten years of tracking online education in the United States. – Boston: Babson Survey Research Group, 2013. – 45 p.
2. Bernard R. M., Abrami P. C., Lou Y., Borokhovski E., Wade A., Wozney L., Wallett P. A., Fiset M., Huang B. How does distance education compare with classroom instruction? A meta-analysis of the empirical literature // Review of Educational Research. – 2004. – Vol. 74, No. 3. – P. 379–439.
3. Garrison D. R., Vaughan N. D. Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines. – San Francisco : Jossey-Bass, 2008. – 272 p.

4. Means B., Toyama Y., Murphy R., Bakia M., Jones K. Evaluation of evidence-based practices in online learning: A meta-analysis and review of online learning studies. – Washington, DC : U.S. Department of Education, 2010. – 93 p.
5. Moore M. G., Kearsley G. Distance education: A systems view of online learning. – 3rd ed. – Belmont, CA : Wadsworth, 2012. – 368 p.
6. Sitzmann T., Kraiger K., Stewart D., Wisher R. The comparative effectiveness of web-based and classroom instruction: A meta-analysis // *Personnel Psychology*. – 2006. – Vol. 59, No. 3. – P. 623–664.
7. Tallent-Runnels M. K., Thomas J. A., Lan W. Y., Cooper S., Ahern T. C., Shaw S. M., Liu X. Teaching courses online: A review of the research // *Review of Educational Research*. – 2006. – Vol. 76, No. 1. – P. 93–135.
8. Zhao Y., Lei J., Yan B., Lai C., Tan H. S. What makes the difference? A practical analysis of research on the effectiveness of distance education // *Journal of Educational Computing Research*. – 2005. – Vol. 32, No. 3. – P. 1–24.

Raximova Moxinora Xoshimjanovna*Andijon davlat pedagogika instituti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasi katta o'qituvchisi***Ibrohimova Feruzabonu Ilyosbek qizi***Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi***RIVOJLANGAN XORIJIY MAMLAKATLAR TA'LIMI TARAQQIYOTINING AYRIM MASALALARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada insoniyat tomonidan yaratilgan xilma-xil maktablarni, ta'lim-tarbiya shakllari va metodlari va pedagogik amaliyotlar haqida yoritilgan. Shu bilan bir qatorda rivojlangan xorijiy davlatlarda ta'limning mamlakat ichki siyosatiga faol ta'sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligi, e'tirof qilingan haqiqatdir. Shu tufayli xam chet mamlakatlarda maktab ehtiyojni iqtisodiy ta'minlashga ajratilayotgan mablag'miqdori yildan-yilga oshib bormoqda. Ta'lim tizimining oldidagi vazifalaridan biri- mustaqil o'zbekistonning hozirgi ta'lim tizimlarini istiqbol ruxi bilan takomillashtirish, uni o'zimizning mumtoz pedagogika an'analari bilan boyitish, chet el pedagogikasidagi ilgor jixatlarni o'zlashtirish, yangi - yangi samarali o'quv predmetlarini ta'lim tarkibiga kiritish bilan jaxon davlat standartlari darajasiga olib chiqishdir.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya shakllari, pedagogik amaliyot, chet el pedagogikasi, o'quv predmetlari

Аннотация. В данной статье описаны различные школы, созданные человечеством, формы и методы обучения, педагогическая практика. Кроме того, общепризнанным фактом является то, что образование в развитых зарубежных странах представляет собой социальный процесс, активно влияющий на внутреннюю политику страны. Благодаря этому объёмы средств, выделяемых на экономическое обеспечение школ в зарубежных странах, из года в год увеличиваются. Важнейшей задачей народного образования нашей республики сегодня является совершенствование действующей системы образования независимого Узбекистана в духе независимости, обогащение ее нашими классическими педагогическими традициями.

Ключевые слова: формы обучения, педагогическая практика, зарубежная педагогика, учебные предметы.

Annotation. This article describes various schools created by mankind, forms and methods of teaching, and pedagogical practice. In addition, it is a generally accepted fact that education in developed foreign countries is a social process that actively influences the domestic policy of the country. Due to this, the amount of funds allocated for the economic provision of schools in foreign countries is increasing from year to year.

Keywords: forms of education, pedagogical practice, foreign pedagogy, academic subjects.

Pedagogika tarixi fanidan ma'lumki, insoniyat o'z ijtimoiy taraqqiyoti jarayonida xilma-xil maktablarni, ta'lim-tarbiya shakllari va metodlarini yaratdi va pedagogik amaliyot sinovidan o'tkazdi. O'tmishda, asosan, diniy ta'lim-tarbiyaga asoslangan maktablar ustivor bo'lganligini bilamiz.

Qadimgi Iroq va Misrdagi ilk maktablar, qadimgi Gretsiya maktablarida diniy ta'lim-tarbiya, jismoniy tarbiyaga yetakchi o'rin berilgan. Ammo, keyinchalik ijtimoiy taraqqiyot ehtiyojlarini diniy maktablar qondirolmay qoldi. SHuning uchun Yevropada uyg'onish davri ma'rifatparvar- allomalari dunyoviy maktab nazariyasini targ'ib eta boshladilar.

Dunyoviy maktab nazariyasi ilk bor Yan Amos Komenskiyning “Buyuk didaktika” asarida olg'a surilgan edi. Shuningdek, Pestalotsi, Robert Ouen (“Yangi Garmoniya”), Iogann Gerbert (“Tarbiya maqsadlaridan kelib chiqqan umumiy pedagogika”, “Psixologiya darsligi”, “Pedagogikaga doir lektsiyalar ocherki”), Adolf Disterveg (“Nemis muallimlarining muallimi» nomiga sazovor bo'ldi. “Hamma bolalar uchun ochiq bo'lgan maktab» yaratishni targ'ib etdi”), K.D. Ushinskiy (I va

II o‘quv yillari uchun “Ona tili”, milliylik) Tolstoy (“Alifbe”, “O‘qish kitobi”, “Arifmetika”...) kabi pedagogika fani darg‘alari xam dunyoviy maktab nazariyasini olg‘a surgan edilar

Markaziy Osiyoda dunyoviy maktab nazariyasi ilk bor jadid-marifatparvarlar-Ismoilbek Gaspirali izdoshlari, Bexbudiy, Shakuriy, Siddiqiy, Avloniy va boshqalar tomonidan olg‘a surildi. Ular maktablar ijtimoiy taraqqiyot bilan ham nafas borishi uchun o‘quvchilarga diniy ilmlar bilan bir qatorda dunyoviy(matematika, fizika, kimyo, geografiya va b..) ilmlarni xam o‘rgatishi zarur degan fikrni targ‘ib etdilar. Ta‘lim-tarbiyada samarali islohotlarni amalga oshirish talab etilayotgan hozirgi davrda esa ilmiy-texnika taraqqiyoti, yangi texnologik revolyutsiya sharoitida muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsata oladigan jamiyat a‘zolarini yetishtirib berish, yosh avlodni kasb-xunarga yo‘naltirishda davlat xizmatini hamda o‘rta ta‘limning ko‘p variantli uchinchi bosqichini joriy etish, ta‘lim mazmunini yaxshilashda pedagogik vositalarni qo‘llash, ta‘limda tashabbuskorlik va ijodkorlikka keng yo‘l ochish, uning muhim tizimlarini yaratish kabi chet el tajribalarini o‘rganish ayni muddaodir.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ta‘limning mamlakat ichki siyosatiga faol ta‘sir etadigan ijtimoiy jarayon ekanligi, e‘tirof qilingan haqiqatdir. Shu tufayli xam chet mamlakatlarida maktab ehtiyojni iqtisodiy ta‘minlashga ajratilayotgan mablag‘miqdori yildan-yilga oshib bormoqda.

Yaponlarda masalan «maktab muvaffaqiyatli va farovonlik timsoli»gina bo‘lib qolmay, u insonlarni yaxshilaydi degan fikr ishonch va e‘tiqodga aylangan. Ta‘lim to‘g‘risidagi g‘amxo‘rlik taniqli siyosatchilarning xam xamisha diqqat-markazida bo‘lgan. Shuning uchun xam AQShning sobiq prezidenti R.Reyganni, Buyuk Britaniya bosh vaziri M.Techerni, Fransiya prezidenti F.Melleranlarni maktab islohotlarining tashabbuskorlari deb bejiz aytishmaydi. F.Metteran maktabni «Jamiyatning harakatlantiruvchi kuch» deb hisoblagan.

Maktab dasturlarini o‘zgartirish 2 asosiy yo‘nalishda: ekstensiv va intensiv yo‘l bilan amalga oshiriladi.

Birinchi xolatda o‘quv muddati uzaytiriladi, o‘quv materiallari hajmli ko‘paytiriladi; ikkinchi hol esa mutlaqo yangi dastur yaratiladi. Bu o‘rinda ikkinchi yo‘l, ko‘pchilik mutaxassislarning e‘tiroficha maqbul hisoblanadi.

1961- yilda «Bosh Yangi baza» tamoyillari asosida AQSh o‘rta maktablarni islohot qilish boshlangan edi. Buning mohiyati shundaki, ingliz tili va adabiyoti (to‘rt yil), matematika (to‘rt yil), tabiiy bilimlar (uch yil), ijtimoiy fanlar (uch yil), kompyuter texnikasi (yarim yil) kabilardan iborat besh yo‘nalishdagi majburiy ta‘lim joriy qilindi.

Har bir yo‘nalish o‘z navbatida bir necha qismga bo‘linadi. Masalan, matematika, algebra, trigonometriya, ish yuritish, kompyuter texnikasini qo‘llashdan iborat barcha majburiy predmetlar tarkibiga Yangi kurslar kiritildi. 1985 yildan e‘tiboran barcha yuqori bosqich kollejlarning to‘qson foizi shu besh bazali tamoyillar asosidagi dasturlar bilan ish olib bormoqda. Natija: majburiy tayyorgarlik bo‘yicha ta‘lim xajmi qisqardi, shu bilan bir qatorda dastur chuqurlashtirilib o‘rganiladigan kurslar hisobiga tig‘izlashtirildi.

XX asrning 80-yillarida majburiy ta‘lim xajmini qisqartirish jarayoni yanada chuqurlashtirildi. Hatto ayrim kollejlarda bu sohada uch yangi: ingliz til va adabiyoti, matematika, ijtimoiy bilimlar bazalari asosida ish olib borilmoqda. Ta‘limning boshqa turlari esa ixtisoslashtirish davrigacha amalga oshiriladigan bo‘ldi.

Amerikadagi ko‘zga ko‘ringan «Found Karnegi» pedagogik markazi bu dasturni XIX asr dasturi deb baholamoqda. O‘quv dasturlarini qayta qurish jarayoni G‘arbiy Yevropa davlatlarida xam amalga oshirilmoqda. Masalan, Buyuk Britaniyada ta‘lim vazirligining tavsiyalariga muvofiq o‘quv rejasi va dasturini ta‘lim muassasalarining o‘zlari belgilaydilar. mazkur tavsiyalarga muvofiq 50 foiz o‘quv soatlari o‘qitilishi shart bo‘lgan «Yadro» predmetlar: ingliz tili va adabiyoti, matematika, din darsi, ijtimoiy tarbiyaga ajratiladi. O‘quv soatlarining boshqa qismi esa o‘qitilish shart hisoblanib, tanlab olingan predmetlarga (gumanitar, tabiiy, matematik) ajratiladi.

Rivojlangan mamlakatlarda pedagogik tadqiqotlarni amalga oshiradigan ko‘p sonli ilmiy muassasalar ishlab turibdi. Germaniyada ularning soni 2 mingdan ortiq. Frantsiya, AQSH, Yaponiya ta‘lim-tarbiya nazariyasi muammolari bilan yuzlab davlat va xususiy tashkilotlar, universitetlar, pedagogik tadqiqot markazlari shug‘ullanmokdalar. Ular faoliyatini esa xalkaro ta‘lim markazlari,

masalan, AQSHda xalkaro ta'lim instituti muvofiklashtirib bormokda. Ko'pchiligining faoliyati o'quv dasturini takomillashtirish va qayta qurishga qaratilgan. 80 — yillardan boshlab Buyuk Britaniyada xam AQSHdagi singari o'rganilishi majburiy bo'lgan fanlar doirasi kengaytirildi. Ingliz tili va adabiyoti, matematika va tabiiy fanlar o'quv setkasining yadrosini tashkil etadigan bo'ldi. Qolgan predmetlarni tanlab olish o'quvchilar va ota — onalar ixtiyoridadir. «Yangi dunyo»ning pedagogik g'oyalari Frantsiya va Germaniya ta'limiga xam sezilarli ta'sir etayotir. Germaniya to'liqsiz o'rta maktablarida asosiy predmetlar bilan bir qatorda tanlab olinadigan ximiya, fizika, chet tillari kiritilgan o'quv dasturlari xam amalga oshirilayotir. Bu o'quv dasturi tobora to'liqsiz o'rta maktab doirasidan chikib, o'rta maktablar va gimnaziyalarni xam qamrab olmoqda. Yaponiya maktablari ikkinchi jaxon urushidan keyinoq Amerika ta'limi yo'lidan bordi. Lekin shunga karamay, bu ikki mamlakat o'quv dasturida bir kator farqlar ko'zga tashlanadi. Yaponiyada o'quv dasturlari jiddiy murakkablashtirilgan, asosiy fanlar majmui ancha keng, bir kator yangi maxsus va fakul'tativ kurslar kiritilgan. Masalan, umumiy ta'lim maktablarining yangi musika ta'limi o'quv dasturiga milliy va jaxon mumtoz musikasini o'rganish xam kiritilgan. SHuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiy rivojlangan davlatlarda 60-80-yillarda tabiiy ilmiy ta'lim dasturi tarkybiga fizika, ximiya, biologiya, bazi xollarda astranomiya, geologiya, mineralogiya, fiziologiya, ekologiya elementlari kiritilib, u AQSH va Frantsiyada 4 yil, Buyuk Britaniyada 6 yil, Germaniyada 2 yil o'qitiladi. O'quv predmetlarini integratsiyalash jarayonida yangi-yangi kurslar paydo bo'la boshladi. Frantsiyada 70-80-yillarda to'liksiz o'rta maktablar o'quv dasturidagi tabiiy-ilmiy va gumanitar turkumiga eksperimental, iktisodiy gumanitar kurslar kiritiladi. Xozirgi paytlarda rivojlangan mamlakatlar o'quv dasturiga integratsiyalashtirilgan kurslarni kiritish to'la amalga oshirildi. Frantsiya maktablarida ularga 6-10 foiz, Buyuk Britaniya maktablarida 15 foiz o'quv soatlari ajratildi. Maktablarda amalga oshirilayotgan isloxotlar ta'lim ishini tabaqalashtirish muammolarini keltirib chiqardi.

SHuni ta'kidlash lozimki, Respublikamiz xalq ta'limi xodimlari oldida xozirgi kunda eng muxim vazifa - mustaqil o'zbekistonning xozirgi ta'lim tizimlarini istiqloq ruxi bilan takomillashtirish, uni o'zimizning mumtoz pedagogika an'analari bilan boyitish, chet el pedagogikasidagi ilgor jixatlarni o'zlashtirish, yangi - yangi samarali o'quv predmetlarini ta'lim tarkibiga kiritish bilan jaxon davlat standartlari darajasiga olib chiqishdir. Buning uchun esa bizning iqtisodiy rivojlangan xorijiy davlatlardagi quyidagi ilg'or tajribalarni ta'lim tizimimizda qo'llay bilishimiz maqsadga muvofiqdir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaev Yu. Xorijiy Oliy ta'lim: tajriba va taraqqiyot yo'nalishlari. T., "O'zbekiston" 1999
2. Zunnunov A. va boniq.
2. Pedagogika tarixi. T., «SHarq», 2000.
3. .Pedagogika tarixi. Maruza matni. Qo'llanma II qism T., (tuz. S.Nishonova, B.Hasanova) TDPU 2002 y
4. .Hasanboeva O., Hasanboev J., Hamidov H. . Pedagogika tarixi T., «O'qituvchi» 1997
5. A.B. Федоров. Медиаобразования и медиаграмотность. Учебное пособие. М. 2018 г.
6. 6. Suvi Tyuminen, Sirkku Kotilaynen, Anniina Lundvall., Media va axborot savodxonligini shakllantirishning pedagogik jihatlari. O'quv-amaliy qo'llanma. - Extremum-press, 2017-142.b
8. Yahyo, Muhammad Amin. Internetdagi tahdidlardan himoya. Yordamchi o'quv qo'llanma. Movarounnahr, 2016.-672 b
7. 7.B.S.Abdullayeva, Y.Z.Ro'ziyev, K.V.Ismoilova Mediasavodxonlik va axborot madaniyati darslik T.: O'zbekiston, 2024

Шарипова Умида Шавкат кизи

преподаватель кафедры русского языка и литературы
Бухарского Государственного Университета

ФАКТОРЫ И ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРА В СОЦИОЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В данном исследовании выявление факторы и проблемы гендерных закономерностей, а также формирования и закрепления в общественном сознании социальных ролей мужчин и женщин. При этом проявляющееся в языке мировоззрение рассматривает мужской элемент как первичный, а женский – как производный.

Ключевые слова: гендер, социолингвистика, факторы гендера, ассоциативный эксперимент.

Abstract. This study aims to identify the factors and problems of gender patterns, as well as the formation and consolidation of social roles for men and women in the public consciousness. The worldview expressed in language considers the male element as primary and the female element as derivative.

Keywords: gender, sociolinguistics, gender factors, and associative experiment.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda gender qonuniyatlarining omillari va muammolarini aniqlash, shuningdek, erkaklar va ayollarning ijtimoiy rollarini ijtimoiy ongda shakllantirish va mustahkamlash. Shu bilan birga, tilda namoyon bo'ladigan dunyoqarash erkak elementini birlamchi, ayol elementini esa muxim sifatida ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: jins, sotsiolingvistika, gender omillari, assotsiativ tajriba.

Спектр социолингвистических исследований гендера весьма широк. Необходимость обращения к ранним социолингвистическим трудам, несмотря на то, что многие высказываемые в них идеи «морально устарели», связана с тем, что более глубокое понимание современного состояния научного направления определяется возможностью взглянуть на некоторые из поставленных им задач в историческом контексте. Если не знать, как и откуда появились определенная проблематика и подходы, невозможно удовлетворительно оценить доказательность и актуальность новых подходов к исследованию взаимодействия языка и гендера.

Сегодня можно утверждать, что в современной социолингвистике сложилось собственное, несколько отличное от западных течений, научное направление по изучению гендерных аспектов языка и коммуникации — лингвистическая гендерология, или гендерная лингвистика.

Как и язык, слово гендер как социальная категория стало восприниматься как нечто очень изменчивое или менее определённое, чем казалось раньше. В соответствии с гендерной теорией в целом, лингвисты, изучающие язык и гендер, всё больше внимания уделяют множественности и разнообразию среди женщин и мужчин, использующих язык, а также гендеру как перформативу — тому, что «совершается» в контексте, а не является фиксированной характеристикой».

Фактор гендера в последнее десятилетие играет большую роль в изучении языка.

Социальная и культурная маркированность специфики пола привлекает все большее внимание ученых лингвистов и социологов. Гендер, как понятие значимое для лингвистики, берет свое начало ещё в античности, когда в языке начали появляться первые противопоставления, связанные с биологическим полом.

Для того, чтобы детально разобрать значение этого фактора для изучения языка следуют обратиться к определению самого понятия.

Итак, гендер — совокупность социальных и культурных норм, которые общество приписывает людям выполнять в зависимости от их биологического пола; социальная конструкция, которую можно рассматривать как порождение социальных институтов: семьи,

образования, медицины, права, языка, искусства, науки и литературы; пол, расцфя2уфсма2риваемый как общественное или культурное явление - социально или культурно нагруженный пол.

Заметное место в социалингвистических исследованиях гендера занимают работы, анализирующие вежливость в вербальном поведении мужчин и женщин. Тезис о том, что женщины более вежливы, восходит, с одной стороны, к исследованиям У. Лабова и П. Траджилла, подчеркивавших тенденцию к использованию женщинами более престижных стандартных форм (их речь более формальна, а речь мужчин более фамильярна), а с другой стороны, – к работе Р. Лакофф, где вежливость женской речи связывается с их подчиненным положением в обществе, чувством неуверенности и, как следствие, обилием смягчающих форм [6].

В последние годы XX в. началось активное изучение гендера как социокультурного пола, внимание к разностороннему изучению мужских и женских социально-культурных ролей и их совокупности. Во многом толчком для развития изучения гендера в различных областях науки явилось появление течения феминизма.

Как социальный феномен феминизм привлек к себе огромное внимание исследователей различных областей. Для лингвистики была значима так называемая феминистская критика языка. Именно представители этого движения первыми обратили внимание на различия и противопоставления в языке, связанные с половыми различиями, установили особенности коммуникации и взаимодействия в однополых группах, провели параллели и противопоставления между мужской и женской речью.

В социалингвистических исследованиях было выявлено, что речь каждого индивида подвержена влиянию различных факторов. Ниже приведены наиболее значимые из них.

1. Как уже говорилось ранее - гендерная принадлежность и социальная роль говорящего.
2. Женщинам более свойственны эмфатические речевые акты; они легче переключаются, "меняют" роли в коммуникации". Мужчины переключаются тяжелее, проявляя некоторую "психологическую глухоту" - увлекаясь обсуждаемой темой, не реагируют на реплики, с ней не связанные.

3. В мужской речи чаще встречается терминологичность, стремление к точности номинаций, сильное влияние фактора профессии, большая, по в отличие от женской, тенденция к использованию экспрессивных грубых средств, включая ненормативную, бранную лексику.

5. Речь женщин более насыщена эмоциональной и оценочной лексикой. Женщины чаще прибегают к положительной коннотации высказываний и позитивным оценкам, в то время как мужчины чаще придерживаются нейтральных или негативных суждений.

6. К типичным особенностям женской речи относят преувеличенную экспрессивность и учащенное использование междометий и экспрессивных частиц, уменьшительно-ласкательных суффиксов. (столик, шкафчик, щеночек)

7. Для женщин более характерны косвенные речевые акты; в их языке больше этикетных форм. Очень часто женщины используют утверждений в вопросительной форме.

8. В речевом поведении женщин нет стремления к доминированию, она гораздо лучше могут слушать и сочувствовать собеседнику, склонны к эмпатическому восприятию больше, чем к логическому.

Таким образом, гендерные представления человека о различных качествах (от психологических до социальных ролей) и о речевом поведении друг друга включают в себя не только стереотипные (т.е. социально-разделяемые), но и личные представления о «мужественности» и «женственности», также и о «мужском» и «женском» речевом поведении, сформированные в ходе субъективного опыта. Исходя из этого положения человек может не только воспроизводить существующие в обществе «госслужащих», но и трансформировать их, и даже разрушать их [2,с.90-127].

Е. Г. Голян отмечает, что важной особенностью женской речи и речевого поведения является их подверженность фатике, которая накладывает отпечаток на пересказы: в

пересказах женщин доминируют ассоциативные связи и большое количество вставок, связанных с ситуацией.

Пересказ мужчин, напротив, имеет только одну цель: выполнить просьбу (то есть пересказать полученный материал), четко и ясно передать информацию, полученную ими при прослушивании [1].

Таким образом, результаты анализа функционирования гендерных речевых стереотипов (ГРС) в сознании мужчин и женщин позволяют сделать вывод о том, что гендер – это социолингвистическая переменная. Отметим, что выделение методологических принципов изучения гендерных феноменов является первостепенно важным при анализе функционирования фактора «гендер» в когнитивной сфере человека.

Список использованной литературы:

1. Голян Е. Г. Некоторые особенности построения разговорных текстов мужчинами и женщинами // Античный мир и мы. Саратов, 1997.
2. Земская Е.А. и др. Особенности мужской и женской речи / Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова // Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект / Ин-т рус. яз. РАН; отв. ред. Е.А. Земская, Д.Н. Шмелев. - М.: Наука, 1993. - С. 90-157.
3. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Изд-во “Институт социологии РАН”, 1999.
4. Крысин Л.П. Социальный аспект владения языком. // Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. М. , 1989
5. Кронгауз М. А. Sexus, или Проблема пола в русском языке // Русистика. Славистика. Индоевропеистика. М., 1996. С. 510–525.
6. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте, 1975 <http://www.classes.ru/grammar/154.new-in-linguistics/source/worlddocuments/.htm>.

Тагирова Муштарий Махсудовна

Магистрант 1 курса Азиатского международного университета

СВОЕОБРАЗНЫЕ ЧЕРТЫ ЛИТЕРАТУРНЫХ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИХ ТРУДОВ ДЖАДИДОВ

Аннотация. В статье рассматривается вклад джадидов в узбекской литературе. Показать этапы исследования проблемы среднеазиатского джадидизма, проанализировать и выделить наиболее обоснованные концепции по данному вопросу. А также выявить, проанализировать и обобщить круг источников исследуемой проблемы.

Ключевые слова: джадидизм, концепция, джадиды, узбекская литература.

Abstract. The article examines the contribution of the Jadids in Uzbek literature. It shows the stages of research on the problem of Central Asian Jadidism, analyzes and highlights the most substantiated concepts on this issue. The article also identifies, analyzes, and summarizes the range of sources on the problem under study.

Keywords: jadidism, concept, Jadids, Uzbek literature.

Annotatsiya. Maqolada jadidlarning o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissasi ko'rib chiqiladi. O'rta Osiyo jadidizmi muammosini o'rganish bosqichlarini ko'rsating, ushbu masala bo'yicha eng asosli tushunchalarni tahlil qiling va ta'kidlang. Shuningdek, t ni aniqlang, o'rganilayotgan muammoning manbalari doirasini tahlil qiling va umumlashtiring.

Kalit so'zlar: jadidizm, konsepsiya, jadidlar, o'zbek adabiyoti.

Джадидизм в Туркистане началось в 90-е годы XIX века. Движение джадидов сформировалось на идеях национально-прогрессивной интеллигенции самого региона, мусульманских реформаторов России и стран Востока второй половины XIX века. Среднеазиатский джадидизм был тесно связан с так называемым «младомусульманским движением» в Крыму, Поволжье и на Кавказе

Движение джадидов, основной целью которых была борьба против отсталости, застоя, безграмотности и других существующих недостатков общества, в Туркестанском крае, Бухарском эмирате и Хивинском ханстве находилось на разных уровнях развития и условиях. Сторонники джадидизма хотели путем реформ, при сохранении основ религии и шариата приспособить ислам к новым условиям, заимствовать и использовать плоды европейской культуры для решения национальных проблем. Джадидские идеи поддерживались, главным образом, представителями прогрессивной части мусульманского духовенства и передовыми лидерами местной буржуазии. Поставленные перед собой задачи джадиды пытались решить с помощью школ, благотворительных обществ, книгоиздательских учреждений, библиотек и читален, прессы, литературы и театрального искусства. Несмотря на свой печальный конец, джадидизм способствовал росту национального самосознания народов среднеазиатского региона.

Важным направлением в деятельности среднеазиатских джадидов было книгоиздательское дело. Книжная продукция джадидов издавалась литографическим способом с арабским шрифтом в типографиях, созданными ими же или в издательствах джадидов других регионов.[6]

Составленные джадидскими педагогами учебно-методические пособия, главным образом, книги для чтения на родном языке в новометодных школах будили и направляли детскую мысль к стремлению познания нового мира и новых горизонтов, не ограниченных весьма узкими представлениями о мире.

Несмотря на всяческие запреты, джадиды опубликовали ряд литературных и публицистических трудов, в которых выражалась их идейная платформа. Джадидская литература характеризуется появлением в ней новых жанров и светского содержания

Джадиды много размышляли над вопросами сохранения национального самосознания и культурных ценностей. Они изучают западную науку и культуру и знакомятся со своими

национальными ценностями. стремились к унификации. Джадидская литература узбекского народа в пробуждении и сохранении национального сознания, а также в принятии новых современных идей в качестве основного инструмента. Джадиды также были тесно связаны с реформистскими движениями в других мусульманских странах.

Узбекская джадидская литература в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков пыталась широко распространить идеи национального возрождения, просвещения и модернизма. Это движение направлено на то, чтобы вывести нацию из отсталости, внедрить современные знания и культурно он ставит перед собой цель добиться обновления. Джадидские мудрецы нации сохранение духовных и культурных ценностей и обеспечение адаптации к новой эпохе немаловажную роль в этом сыграли .

Абдулла Авлони - один из самых известных представителей узбекской джадидской литературы, творчество которого посвящено идеям национального воспитания и просвещения. Его работа «Тюркюлистан, или этика» в свое время сыграла важную роль в нравственном воспитании и формировании национального сознания. В этом произведении молодежь в духе национальной гордости и ценностей большое внимание уделяется воспитанию.

В произведении сочетая религиозные и светские ценности, сочетая национальные традиции с современной жизнью возникают проблемы с объединением. Благодаря этому Авлони поддерживал национальную идентичность молодого поколения наша цель - способствовать прогрессу с помощью знаний и этики.

Махмудходжа Бехбуди также является одним из джадидов, внесших большой вклад в развитие национального возрождения и образования на территории Туркестана в свое время. Его трагедия «Падаркуш» (убивший отца) является одним из важнейших произведений узбекской джадидской литературы, резко критикует духовные слабости общества. Работа посвящена, прежде всего, человеческим качествам и показывает последствия их недооценки. «Падаркуш» призван пробудить народ своим социально-политическим содержанием. Бехбуди через эту трагедию такие как отсталость народа, неграмотность, безразличие к национальной гордости и культурным ценностям поднимает вопросы. Через героев произведения писатель проходит через национальное пробуждение нации и выражает препятствия на пути культурного развития. Эта работа через просвещение и образование призывает людей вернуться к своему прошлому и улучшить свое будущее.[2]

Абдурауф Фитрат-ведущий деятель узбекской джадидской литературы, творчество которого посвящено идеям национального возрождения и культурного обновления. Большое влияние в свое время оказали такие произведения Фитрата, как «Хиндсайохати», «Узбекский Гулистан или этика», «Дебаты». Вопросы национального возрождения, грамотности, справедливости и свободы в работах Фитрата поднимается. В «Путешествии в Индию» Фитрат вдохновляется индийской культурой и реформами и призывает Узбекистан к национальному пробуждению. Система образования и просвещения своей страны в произведении предполагается призвать людей быть грамотными и обладать современными знаниями, размышляя о пойман. Эта работа исследует необходимость образования для духовного и культурного роста нации.

Одно из самых известных его произведений-роман «День и ночь». Эта работа отражает идеи движения джадидов, борьбу народа с неграмотностью и национальное возрождение. Произведения джадидских писателей также были на высоком художественном уровне, они использовали литературу как мощный инструмент для поднятия актуальных вопросов своего времени. Эти работы оказали большое влияние на национальное пробуждение, духовно-нравственное воспитание, культурное обновление, и формирование современных идей. В каждой работе выдвигаются идеи сохранения идентичности нации, развития образования и установления справедливости. Работы Джадида, как ключевой фактор национального возрождения, призывали людей к активизму, повышению уровня грамотности и развитию культуры. Произведения Джадида имели большое значение не только в литературном, но и в политическом плане.

В то же время эти произведения были выражением их попытки объединить передовой опыт западной культуры со своими национальными ценностями. Литература джадидов заняла важное место в процессе национального возрождения в конце девятнадцатого и начале двадцатого веков. Джадиды обогатили свои произведения, развивая не только национальные, но и международные литературные и культурные связи. Основатели этого движения стремились вооружить народ новыми знаниями и идеями путем синтеза культурного наследия Востока и Запада. В своих произведениях они призывали к культурному и духовному развитию народа путем объединения национальных ценностей и современных идей. Джадиды пытались широко использовать западный опыт в области образования и науки.

Джадиды не ограничивали эти культурные связи наукой и философией, но также приносили в свои произведения новшества западной литературы и театра. Например, в узбекской джадид драматургии применялись стили западного театра, возникали новые жанры. Произведение Бехбуди «Падаркуш» написано в жанре трагедии и вдохновлено стилями западной драматургии. Через эту трагедию Бехбуди обращал народ к культурному обновлению, выражал через художественные средства необходимость национального возрождения.

Джадиды стремились не только ограничиться западной культурой, но и укрепить связи с восточной, особенно Османской и арабской культурами. Османский следуя примеру своих реформ и достижений в системе образования, они пытались внедрить этот опыт в свою национальную систему образования. В частности, в своем «Путешествии по Индии» Фитрат обращается к восточному культурному наследию, вдохновляясь социальными и культурными изменениями в нем. Через индийскую культуру и реформы Фитрат подчеркивает необходимость таких изменений на своей земле. Джадиды также были тесно связаны с движениями за культурное обновление в арабском мире, проявляя интерес к широкому изучению арабской системы письма и культуры.

Этот процесс способствовал развитию Восточно-и среднеазиатских литературных связей и укрепил место национальной культуры в процессе глобальных преобразований. В своих произведениях джадиды также пытались наладить тесные связи с русской культурой.

Список использованной литературы:

1. Абдулла Авлони. "Турецкий Гюлистан, или нравы". Ташкент: Шаркнашрияти, 1913 г.
2. Махмудхаджа Бехбуди. "Падаркуш" (смерть отца). Ташкент: Академия наук, 1912.
3. Абдуррауфи Фитрат. Рахбари наджот / Ношир Мунзими Бухори.-Петроград: Типография М-А. МаксUTOва, 1915.- 224 с.
4. Вохидов Х."Узбекская джадидская литература: социальная и культурная основа".Ташкент: Издательство "Наука", 2000.
5. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора от инфантерии Духовского "Ислам в Туркестане». Ташкент, 1899 год / Публикация Д. Арапова и Е. Лариной // Мусульманская Средняя Азия: Традиционализм и XX век.- М., 2004.- С. 237-275.

Narziyeva Husnora

Qarshi davlat universitetida Iqtisodiyot fakulteti Savdo ishi yo‘nalishi talabasi

NORASMIY SAVDONING SHAHAR IQTISODIDAGI O‘RNI

Annotatsiya. Ushbu maqola ko‘cha savdosining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, rivojlanish omillari va qarama-qarshiliklariga bag‘ishlangan. Muallif O‘zbekistondagi norasmiy savdo tarmog‘ining shakllanishi, aholi daromadlariga ta’siri hamda shahar infratuzilmasiga bosadigan pressini tahlil qiladi. Ko‘cha sotuvchilarining huquqiy maqomi, soliq tartiblari va mahalliy hokimiyatlar bilan munosabatlari amaliy misollar orqali ko‘rsatilgan. Tadqiqotda norasmiy iqtisodning urban muhitdagi o‘rni, COVID-19 pandemiyasining ta’siri va gender jihatlari (ayollar ishtiroki) kabi yangi jihatlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: norasmiy iqtisodiyot, shahar iqtisodiyoti, kichik biznes, ko‘cha savdosi, ishsizlik.

Аннотация. Данная статья посвящена социально-экономической значимости уличной торговли, факторам её развития и противоречиям. Автор анализирует формирование неформальной торговой сети в Узбекистане, её влияние на доходы населения и давление на городскую инфраструктуру. Правовой статус уличных торговцев, налоговые механизмы и их взаимодействие с местными властями иллюстрируются практическими примерами. Исследование также охватывает новые аспекты: роль неформальной экономики в урбанизированной среде, влияние пандемии COVID-19 и гендерные вопросы (участие женщин).

Ключевые слова: неформальная экономика, городская экономика, малый бизнес, уличная торговля, безработица.

Abstract. This article explores the socio-economic significance of street vending, its driving factors, and inherent contradictions. The author examines the formation of Uzbekistan’s informal trade networks, their impact on household incomes, and the strain on urban infrastructure. The legal status of street vendors, tax regulations, and their relations with local authorities are illustrated through practical cases. The study also highlights emerging dimensions, such as the role of the informal economy in urban settings, the effects of the COVID-19 pandemic, and gender dynamics (women’s participation).

Keywords: informal economy, urban economy, small business, street vending, unemployment.

Kirish. Norasmiy savdo shahar iqtisodida muhim o‘rni tutadi VA global miqyosda ham dolzarb masaladir. Norasmiy savdo hozirgi kunda ham ijtimoiy-iqtisodiy muvozanatni saqlashda kritik rol o‘ynaydi ammo uning barqaror rivoji uchun rasmiylashtirish VA tartibga solish zarur. Norasmiy sektor YaIMning 30-35% in tashkil qiladi (2024-yil holatiga ko‘ra). Shaharlarda 50% dan ortiq kichik savdo va xizmatlar norasmiy tarzda amalga oshiriladi. 2023-yilda 1,2 mln atrofida odam norasmiy savdo bilan shug‘ullangan. Norasmiy savdo hozircha aholining ijtimoiy barqarorligini saqlab qolish uchun, rasmiylashtirish, nazoratini kuchaytirish va alternativ ish o‘rinlarni yaratishga olib keladi. Iqtisodiy barqarorlikni tushunish norasmiy sektor O‘zbekistonda YaIMning 30%+ ini tashkil qiladi (O‘zStat, 2024). Ushbu sohani tahlil qilmasdan real iqtisodiy o‘rni baholay olmaymiz. Qashshoqlikni Kamaytirish Strategiyalari Shahar aholisining 25% norasmiy daromadga tayanadi. Soliq tizimini isloh qilish yiliga 3-5 trillion so‘m soliq yo‘qotilishi (2024). Norasmiy ishchilarni qonuniylashtirish orqali byudjetni to‘ldirish. Qonuniy himoya mexanizmlarini yaratish uchun ularning sharoitlarini o‘rganish kerak. Innovatsiyalar uchun imkoniyatlar norasmiy savdo tezkor bozor reaksiyasini beradi. Hindiston, Turkiya kabi mamlakatlarda norasmiy sektorni rasmiylashtirish bo‘yicha muvaffaqiyatli loyihalar mavjud. O‘zbekiston uchun foydasi ular xatolarini takrorlamaslik va samarali yo‘llarni qo‘llash.

Asosiy qism. Shahar iqtisodiyotida norasmiy savdo ko‘pincha “tartibsiz bozor” deb qaralsa-da, aslida bu murakkab iqtisodiy ekotizimning ajralmas qismidir. O‘zbekiston sharoitida ushbu sohaning mavjudligi va rivojlanishi tasodifiy hodisa emas, balki bir qator chuqur ijtimoiy-iqtisodiy omillar mahsulidir. Rasmiy mehnat bozorida ish o‘rinlari yetishmasligi, katta kapital talab etilmasligi va

maxsus ruxsatnomalar olish murakkabligi ko‘cha savdosini aholining keng qatlamlari uchun qulay va amalga oshirish mumkin bo‘lgan faoliyat turiga aylantirgan. Bundan tashqari, shahar aholisining kam ta‘minlangan qismi uchun arzon narxlardagi mahsulotlarga bo‘lgan doimiy ehtiyoj ham ushbu sektorning barqaror mavjudligini ta‘minlaydi.

Norasmiy savdoning shahar iqtisodiyotiga ta‘siri ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, u ijtimoiy “xavfsizlik yostig‘i” vazifasini o‘tab, minglab oilalarga tirikchilik manbai yaratadi, mahsulotlarning oxirgi iste‘molchiga yaqinligini ta‘minlaydi va bozor raqobatini kuchaytiradi. Bu ayniqsa pandemiya kabi inqiroz davrlarida yaqqol namoyon bo‘ldi, qachonki rasmiy sektor qattiq cheklovlar ostida qolganda, norasmiy savdo tezda moslashib, aholini zarur tovarlar bilan ta‘minlashda davom etdi. Ikkinchi tomondan, tartibsiz joylashgan savdo nuqtalari piyodalar va transport harakatini qiyinlashtiradi, antisanitariya va chiqindi muammolarini keltirib chiqaradi, rasmiy tadbirkorlar uchun nohalol raqobat sharoitini yaratadi va byudjet tushumlarining kamayishiga sabab bo‘ladi. Shahar boshqaruv organlari uchun bu doimiy muammoli masala bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sharoitida norasmiy ko‘cha savdosida ayollarning ulushi taxminan 60-70 foizni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich tasodifiy emas — ayollar ko‘pincha moslashuvchan ish grafigiga muhtoj bo‘lib, bir vaqtning o‘zida oila va bolalarga g‘amxo‘rlik qilish majburiyatini bajarishi kerak. Norasmiy savdo ularga o‘z vaqtini mustaqil boshqarish imkoniyatini beradi. Biroq, bu qatlam ijtimoiy himoyadan deyarli butunlay chetda qoladi — ular pensiya, tibbiy sug‘urta va boshqa ijtimoiy kafolatlardan mahrum. Bu uzoq muddatli istiqbolda jiddiy ijtimoiy muammolar yaratishi mumkin, chunki bugungi ko‘cha sotuvchilarining aksariyati keksalik yoshiga yetganda, ular davlat tomonidan ta‘minlanishga muhtoj bo‘lib qoladi.

COVID-19 pandemiyasi norasmiy savdo sektoriga jiddiy zarba berdi, lekin ayni paytda uning noyob moslashuvchanligini ham namoyish etdi. Lokdaunlar davrida ko‘plab ko‘cha sotuvchilari raqamli texnologiyalardan foydalanishga o‘tishdi — Telegram-kanallar orqali buyurtma qabul qilish, mahalla guruhlar orqali savdo qilish va yetkazib berish xizmatlarini tashkil etish norasmiy savdoning yangi “gibrid” shaklini yuzaga keltirdi. Bu o‘zgarish nafaqat inqiroz davrida, balki undan keyingi davrda ham saqlanib qoldi va hozirgi kunda ko‘plab norasmiy sotuvchilar an‘anaviy ko‘cha savdosi bilan onlayn faoliyatni uyg‘unlikda olib bormoqda. Bu hodisa zamonaviy shahar iqtisodiyotining yangi tendentsiyasi bo‘lib, norasmiy sektorning texnologik taraqqiyotga moslashish qobiliyatini tasdiqlaydi.

Norasmiy savdoning shahar iqtisodiyotidagi o‘rnini to‘liqroq tushunish uchun rasmiy va norasmiy savdo tizimlarining asosiy farqlarini taqqoslash muhimdir. Rasmiy savdo tarmog‘i davlat ro‘yxatidan o‘tgan, litsenziyalangan va to‘liq soliq yuklamasini (QQS, foyda solig‘i, ijtimoiy soliq) to‘laydigan tuzilmalardan iborat. Bu yerda ishlaydigan xodimlar pensiya va sug‘urta bilan ta‘minlangan, narxlar barqaror, lekin soliq va ijara xarajatlari hisobiga nisbatan yuqoriroq. Rasmiy do‘konlar va supermarketlar statsionar binolarda joylashgan, barcha zarur kommunikatsiyalar bilan ta‘minlangan, ammo bozor o‘zgarishlariga sekinroq moslashadi. Aksincha, norasmiy savdo ko‘p hollarda ro‘yxatdan o‘tmagan, minimal yoki umuman soliq to‘lamaydi va ijtimoiy himoyadan deyarli mahrum. Biroq, u juda moslashuvchan narx siyosatiga ega, mavsumiy va bozor vaziyatiga tezda moslashadi, minimal infratuzilma talab etadi va vaqtinchalik savdo nuqtalarida faoliyat yuritadi.

1-jadval. Shahar iqtisodiyotida rasmiy va norasmiy savdo tizimlarining qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkichlar	Rasmiy savdo	Norasmiy savdo
Huquqiy maqomi	Davlat ro‘yxatidan o‘tgan, litsenziyaga ega	Ko‘p hollarda ro‘yxatdan o‘tmagan
Soliq yuklamasi	To‘liq (QQS, foyda solig‘i, ijtimoiy soliq)	Minimal yoki umuman yo‘q
Ijtimoiy himoya	Xodimlar pensiya va sug‘urta bilan ta‘minlangan	Ijtimoiy himoya deyarli mavjud emas
Narx shakllanishi	Barqaror, soliq va ijara hisobiga yuqoriroq	Moslashuvchan va nisbatan arzon
Infratuzilma	Statsionar bino, kommunikatsiya mavjud	Vaqtinchalik nuqtalar, infratuzilma yetishmaydi

Moslashuvchanlik	Bozor o'zgarishlariga sekin moslashadi	Juda tez moslashadi (mavsumiy, vaziyatga qarab)
Xarajatlar tuzilmasi	Ijara, kommunal xizmatlar, xodimlar maoshi	Minimal operatsion xarajatlar
Mahsulot assortimenti	Keng, lekin standartlashtirilgan	Tor, lekin juda moslashuvchan

Norasmiy savdo rasmiy iqtisodiyot bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni bir-biridan butunlay ajratib bo'lmaydi. Ko'cha sotuvchilari ko'pincha mahsulotlarni rasmiy ulgurji omborlar va distributorlardan sotib oladi, bu esa rasmiy sektorning aylanmasini oshiradi va ularga barqaror bozor ta'minlaydi. Shu bilan birga, norasmiy sotuvchilar aholining xarid qobiliyati past qatlami uchun tovarlar va xizmatlar bilan ta'minlash vazifasini bajaradi, bu qatlam rasmiy do'konlardagi yuqori narxlarga qodir emas. Shunday qilib, norasmiy savdo o'ziga xos ko'priq vazifasini o'tib, rasmiy ishlab chiqaruvchilar va kam ta'minlangan iste'molchilar o'rtasidagi bo'shliqni to'ldiradi. Bu ikki sektor o'rtasidagi munosabatlar raqobat elementlarini o'z ichiga olsa-da, asosan o'zaro to'ldiruvchi xarakterga ega.

O'zbekiston sharoitida norasmiy savdo ko'plab oilalar uchun nafaqat qo'shimcha, balki asosiy daromad manbai hisoblanadi. Ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchi oilalarning oylik daromadining 60-80 foizi bevosita ko'cha savdosidan shakllanadi. Bir nafar ko'cha sotuvchisi o'rtacha 3-4 kishilik oilasini boqadi, bu esa davlat zimmasidagi ijtimoiy yordam yukini sezilarli darajada kamaytiradi. Qishloqdan shaharga kelgan aholi uchun norasmiy savdo ko'pincha birinchi va eng oson topish mumkin bo'lgan “ish o'rnini” vazifasini o'taydi — bu yerda maxsus malaka, yuqori ta'lim yoki rasmiy mehnat tajribasi talab etilmaydi. Norasmiy savdo shuningdek, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish uchun muhim platformadir, bu yerda odamlar moliyaviy hisobni yuritish, mijozlar bilan muloqot qilish, bozor konyukturasini tahlil qilish kabi amaliy ko'nikmalarni o'rganadilar. Ko'pgina muvaffaqiyatli rasmiy tadbirkorlar o'z faoliyatini aynan norasmiy savdodan boshlaganlar.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, norasmiy savdoni ma'muriy usullar bilan butunlay yo'q qilish mumkin emas va maqsadga muvofiq ham emas. Bunday urinishlar nafaqat samarasiz, balki ijtimoiy jihatdan xavfli ham bo'lishi mumkin, chunki minglab oilalarni daromad manbasidan mahrum qiladi. Muammoga yondashuvni o'zgartirish va norasmiy savdoni iqtisodiy jarayonlarga samarali integratsiya qilish strategiyasi ishlab chiqish zarur. Birinchidan, shahar markazlarida va aholi gavjum nuqtalarda piyodalar harakatiga xalaqit bermaydigan, zamonaviy dizayndagi mobil savdo do'konlari uchun maxsus zonalar ajratish kerak — bu fud-traklar, yengil konstruksiyali peshtaxtalar yoki modulli savdo pavlyonlari bo'lishi mumkin. Ikkinchidan, ko'cha sotuvchilarini “o'zini o'zi band qilgan shaxslar” sifatida ro'yxatga olish jarayonini mobil ilovalar orqali maksimal soddalashtirish va ularga mikrokreditlar olish imkoniyatini yaratish zarur. Uchinchidan, norasmiy savdodan rasmiy kichik tadbirkorlikka o'tayotgan shaxslar uchun ma'lum muddatga soliq imtiyozlari joriy etish ularning legallashtirish jarayonini rag'batlantiradi. To'rtinchidan, ko'cha sotuvchilari, ayniqsa ayollar uchun ixtiyoriy ijtimoiy sug'urta tizimini targ'ib qilish va ularning ushbu tizimga qo'shilishini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash kelajakda pensiya ta'minotini kafolatlaydi. Beshinchidan, norasmiy sotuvchilarni onlayn platformalarga o'tishiga ko'maklashish orqali ularni qisman legallashtirish va zamonaviy raqamli iqtisodiyotga integratsiya qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, norasmiy savdo shahar iqtisodiyotining ziddiyatli, ammo muhim qismidir. U bir tomondan ijtimoiy barqarorlikni ta'minlab, kam ta'minlangan aholi qatlamlari uchun tirikchilik manbai bo'lsa, ikkinchi tomondan shahar infratuzilmasiga bosim o'tkazadi va boshqaruv muammolarini keltirib chiqaradi. Ammo bu sektorni e'tiborsiz qoldirish yoki qattiq bostirishga urinish o'rniga, uni tizimli ravishda tartibga solish, legallashtirish va zamonaviy shahar iqtisodiyotiga integratsiya qilish yo'lini tanlash mantiqan to'g'ri va ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli yondashuvdir. Faqat shunday yondashuvgina shahar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta'minlashi mumkin.

Xulosa. Shahar iqtisodiyotida norasmiy savdoning o'rnini va ahamiyatini o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqot bir qator muhim xulosalar va amaliy tavsiyalarni shakllantirish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, norasmiy savdo O'zbekiston shahar iqtisodiyotining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u oddiy “tartibsiz bozor” emas, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy ekotizimdir. Ushbu sektorning mavjudligi va barqaror rivojlanishi bir qator ob'ektiv omillar bilan belgilanadi:

rasmiy mehnat bozorida ish o‘rinlari yetishmasligi, tadbirkorlik faoliyatiga kirish uchun past to‘siqlar, kam ta‘minlangan aholi qatlamlari tomonidan arzon mahsulotlarga bo‘lgan doimiy talab va urbanizatsiya jarayonlarining tezlashishi.

Empirik ma‘lumotlar tahlili norasmiy savdoning shahar iqtisodiyotiga ikki tomonlama ta‘sirini tasdiqladi. Ijobiy jihatdan, bu sektor minglab oilalar uchun doimiy daromad manbai yaratib, ijtimoiy “xavfsizlik yostig‘i” vazifasini o‘taydi. Norasmiy savdo bilan shug‘ullanuvchi oilalarning oylik daromadining 60-80 foizi ushbu faoliyatdan shakllanadi va har bir ko‘cha sotuvchisi o‘rtacha 3-4 kishilik oilasini ta‘minlaydi. Bu davlat zimmasidagi ijtimoiy yordam yukini sezilarli darajada kamaytiradi va ijtimoiy keskinlikni yumshatishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, norasmiy savdo mahsulotlarning oxirgi iste‘molchiga yaqinligini ta‘minlaydi, bozor raqobatini kuchaytiradi va amaliy tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Biroq, salbiy jihatlari ham kam ahamiyatga ega emas. Tartibsiz joylashgan savdo nuqtalari shahar transport tizimi va piyodalar harakatiga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi, sanitariya-gigiyena talablarining buzilishi va chiqindi muammolarini keltirib chiqaradi, rasmiy tadbirkorlar uchun nohalol raqobat sharoitini yaratadi va byudjet tushumlarining kamayishiga olib keladi. Shahar infratuzilmasiga ortiqcha yuk tushishi va boshqaruv muammolarining paydo bo‘lishi ham e‘tiborga loyiq.

Rasmiy va norasmiy savdo tizimlarining qiyosiy tahlili ularning o‘zaro to‘ldiruvchi xarakterini ochib berdi. Norasmiy sotuvchilar ko‘pincha mahsulotlarni rasmiy ulgurji tarmog‘idan sotib oladi va kam ta‘minlangan iste‘molchilarga xizmat ko‘rsatadi, bu esa ikki sektor o‘rtasida o‘ziga xos iqtisodiy ko‘prik vazifasini bajaradi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy ahamiyati shundaki, u norasmiy savdoni shahar iqtisodiyotining tizimli elementi sifatida ko‘rib chiqadi va uning murakkab, ko‘p qirrali tabiatini ochib beradi. Olingan natijalar shahar boshqaruvi organlari, iqtisodiy siyosat ishlab chiquvchilari va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, norasmiy savdoni ma‘muriy usullar bilan yo‘q qilish strategiyasi samarasiz va ijtimoiy jihatdan xavflidir. Buning o‘rniga, ushbu sektorni tartibga solish, legallashtirish va zamonaviy shahar iqtisodiyotiga integratsiya qilish yo‘li tanlangan bo‘lsa, bu barcha tomonlar uchun samarali natijalar berishi mumkin: aholi uchun — barqaror daromad va ijtimoiy himoya, davlat uchun — soliq tushumlari va boshqaruv qulayligi, shahar infratuzilmasi uchun — tartib va estetika. Faqat kompleks va muvozanatli yondashuv shahar iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullaev, J.N., Karimov, S.T. (2022). Shahar iqtisodiyoti va norasmiy sektor: O‘zbekiston tajribasi. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, 8(3), 145-159.
2. Charmes, J. (2019). The Unpaid Care Work and the Labour Market. An analysis of time use data based on the latest World Compilation of Time-use Surveys. *International Labour Organization*, Geneva, pp. 1-85.
3. Chen, M.A. (2012). The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies. *WIEGO Working Paper*, No. 1, pp. 1-26.
4. Ergashev, I.X. (2023). COVID-19 pandemiyasining O‘zbekiston mehnat bozoriga ta‘siri: norasmiy bandlik aspekti. *Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali*, 5(2), 78-92.
5. Hart, K. (1973). Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61-89.
6. International Labour Organization (ILO) (2018). Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture. Third edition. Geneva: ILO, pp. 1-164.
7. Ismoilov, R.A., Xolmatova, M.N. (2021). Shahar infratuzilmasi va norasmiy savdo: muammolar va yechimlar. *O‘zbekiston iqtisodiy ahboroti*, 12(4), 112-125.
8. Juraev, B.U. (2020). Urbanizatsiya jarayoni va norasmiy bandlikning o‘sishi: O‘zbekiston shaharlari misolida. *Ijtimoiy tadqiqotlar*, 7(1), 34-48.

Xomidova Mahliyo Akobir qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti 2 bosqich magistri

ELEKTRON HISOBLASH MASHINALARI UCHUN YARATILGAN DASTURLAR, IXTIROLAR, FOYDALI MODELLAR VA SANOAT NAMUNALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektron hisoblash mashinalari (EHM) uchun yaratilgan dasturlar, shuningdek, ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarining zamonaviy raqamli tizimlardagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. EHM dasturlari hisob-kitoblar, boshqaruv jarayonlari, axborotni qayta ishlash amallari va ko‘plab texnologik operatsiyalar uchun asosiy poydevor ekanligi ko‘rsatilgan. Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari esa fan-texnika rivojlanishiga kuchli turtki beruvchi intellektual mulk turlari sifatida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: elektron hisoblash mashinalari, dasturlar, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, raqamli tizimlar, texnologik operatsiyalar

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение программ, созданных для электронно-вычислительных машин (ЭВМ), а также изобретений, полезных моделей и промышленных образцов в современных цифровых системах. Показано, что программы для ЭВМ являются основой для вычислений, процессов управления, обработки информации и многих технологических операций. Изобретения, полезные модели и промышленные образцы рассматриваются как виды интеллектуальной собственности, которые дают мощный импульс развитию науки и техники.

Ключевые слова: электронно-вычислительные машины, программы, изобретения, полезные модели, промышленные образцы, цифровые системы, технологические операции.

Abstract.

This article analyzes the role and significance of programs developed for electronic computing machines (ECM), as well as inventions, utility models, and industrial designs in modern digital systems. It is demonstrated that programs for electronic computing machines form the foundation for computations, control processes, information processing, and numerous technological operations. Inventions, utility models, and industrial designs are considered as types of intellectual property that provide a powerful impetus for the development of science and technology.

Keywords: electronic computing machines, software programs, inventions, utility models, industrial designs, digital systems, technological operations.

Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar zamonaviy raqamli tizimlarning asosiy poydevorini tashkil etadi. Ular yordamida turli hisob-kitoblar, boshqaruv jarayonlari, axborotni qayta ishlash amallari va ko‘plab texnologik operatsiyalar bajariladi. Bugungi kunda nafaqat kompyuterlar, balki smartfonlar, aqlli qurilmalar, sanoat robotlari, tibbiy uskunalar ham dasturiy ta’minot yordamida ishlaydi. Ixtirolar esa inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, fan va texnika rivojiga kuchli turtki beradi. Foydali modellar ixtirolarning soddalashtirilgan, tez tatbiq etiladigan ko‘rinishi hisoblanadi. Sanoat namunalari esa mahsulotning tashqi ko‘rinishi va dizayniga oid texnik yechimlarni o‘z ichiga oladi.

Bugungi kunda nafaqat kompyuterlar, balki smartfonlar, aqlli qurilmalar, sanoat robotlari, tibbiy uskunalar ham dasturiy ta’minot yordamida ishlaydi. Ixtirolar esa inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, fan va texnika rivojiga kuchli turtki beradi. Foydali modellar ixtirolarning soddalashtirilgan, tez tatbiq etiladigan ko‘rinishi hisoblanadi. Sanoat namunalari esa mahsulotning tashqi ko‘rinishi va dizayniga oid texnik yechimlarni o‘z ichiga oladi. Elektron hisoblash mashinalari va ular uchun yaratilgan dasturlar zamonaviy axborot texnologiyalari rivojining markazida turadi. Informatika sohasi taraqqiyoti, raqamlashtirish jarayonlarining chuqurlashuvi, ishlab chiqarish, ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot, transport va boshqa ko‘plab sohalarida avtomatlashtirish darajasining oshishi bevosita elektron hisoblash mashinalari — kompyuter texnikasi va ular uchun tuziladigan dasturlarni yanada takomillashtirishni talab etadi. Bugungi kunda elektron hisoblash mashinalari jamiyatning turli tizimlarida boshqaruv va nazoratni yengillashtiruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ular yordamida katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, murakkab jarayonlarni modellashtirish,

texnologik sikllarni boshqarish, avtomatlashtirilgan tizimlarni yaratish mumkin bo‘lib, bularning barchasi dasturiy ta‘minot bilan chambarchas bog‘liqdir.

Elektron hisoblash mashinalari uchun dasturlar ishlab chiqilishi ilmiy izlanishlar va texnik ijodkorlikning muhim sohasi hisoblanadi. Dastur — bu kompyuter tomonidan bajariladigan buyruqlar majmuasi bo‘lib, u foydalanuvchining muayyan vazifasini avtomatlashtirishga xizmat qiladi. Dasturiy mahsulotlar yaratish nafaqat texnik jarayon, balki intellektual mulkning eng muhim ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki har bir dastur yaratilish jarayonida muallif tomonidan o‘ziga xos algoritmlar, yechimlar, funksional imkoniyatlar va texnik g‘oyalar shakllantiriladi. Shu sababli dasturiy ta‘minotning huquqiy muhofazasi, ya‘ni uning mualliflik huquqi bilan himoyalaniishi juda muhimdir. Dasturiy mahsulotlarni yaratishda ixtirochilik g‘oyalari, foydali modellar yoki texnik yechimlar ham ko‘p uchraydi. Bunday yechimlarning huquqiy jihatdan himoyalaniishi esa patentlash tartibi orqali amalga oshiriladi.

Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari texnik ijodkorlikning asosiy ob‘ektlari hisoblanadi. Ular jamiyatning texnik va iqtisodiy taraqqiyotiga sezilarli hissa qo‘shuvchi yangiliklar bo‘lishi mumkin. Ixtiro deganda texnika sohasida ilgari noma‘lum bo‘lgan yangi, foydali va amalda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan texnik yechim tushuniladi. Foydali model esa texnik yechimning soddalashtirilgan, biroq amalda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan ko‘rinishi bo‘lib, uning patentlanish talablari ixtiroga nisbatan ancha qulay va tezkor hisoblanadi. Sanoat namunasi esa mahsulotning tashqi ko‘rinishiga, dizayniga, shakliga, estetikasiga oid ijodiy yechimdir. Elektron hisoblash mashinalari va ularning dasturlari bilan bog‘liq bo‘lgan ixtirolar ko‘pincha yangi algoritmlar, ma‘lumotlarni qayta ishlashning samarali usullari, texnik jihozlarni boshqarishning ilg‘or texnologiyalari yoki kompyuter qurilmalarining ishlashini takomillashtiruvchi tizimlarni qamrab oladi.

Elektron hisoblash mashinalari sohasida ixtirolar turlicha bo‘lishi mumkin. Masalan, mikroprotsessorlar arxitekturasini takomillashtiruvchi texnik yechimlar, kompyuterlarning energiya samaradorligini oshiruvchi texnologiyalar, axborot xavfsizligi bo‘yicha yangi kriptografik algoritmlar, sun‘iy intellektga asoslangan tizimlarning ishlash mexanizmlari va boshqa ko‘plab innovatsion g‘oyalar ixtiro sifatida patentlashga sabab bo‘ladi. Bularning barchasi, o‘z navbatida, dasturlarni samarali ishlashini ta‘minlashga xizmat qiladi. Masalan, shifrlash algoritmlarining takomillashuvi dasturiy ta‘minotning xavfsizligini oshiradi, sun‘iy intellekt tizimlari uchun yangi modellar esa ma‘lumotlarni tahlil qilish sifatini yaxshilaydi. Bu kabi texnik g‘oyalar nafaqat iqtisodiy, balki ilmiy-texnik taraqqiyot uchun strategik ahamiyatga ega.

Foydali modellar esa ko‘pincha texnik qurilmalarning soddalashtirilgan yechimlariga nisbatan qo‘llaniladi. Masalan, kompyuterlar uchun yangi turdagi sovitish tizimlari, klaviatura yoki sichqoncha ergonomikasini yaxshilovchi konstruksiyalar, monitorlar yoki boshqa qurilmalarning optimal ishlashiga yordam beruvchi mexanik elementlar foydali model sifatida himoyalaniishi mumkin. Ularning afzalligi shundaki, foydali modelni patentlash tez va oson bo‘lib, texnik yangilikning amaliyotda tez qo‘llanilishiga imkon beradi. Zamonaviy kompyuter texnologiyalari tobora miniaturizatsiyalashib borayotgani sababli, kichik konstruktiv yechimlar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Bu esa foydali modellarni yanada dolzarbligini oshirmoqda.

Elektron hisoblash mashinalari va dasturlar bilan bog‘liq texnik yechimlarni huquqiy himoya qilishning yana bir muhim jihati — bu ularni ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi va intellektual mulk sifatida tan olinishi masalasidir. Odatda, dasturiy mahsulotlar mualliflik huquqi bilan himoyalaniadi, ya‘ni dastur kodi adabiy asar sifatida qaraladi. Bu tizimga ko‘ra, dastur kodi nusxa ko‘chirilishi, tarqatilishi yoki o‘zgartirilishi bo‘yicha muallifning maxsus ruxsati talab etiladi. Texnik yechimlar esa patent orqali himoyalaniadi. Patentning afzalligi shundaki, u muallifga o‘z ixtirosidan ma‘lum muddat davomida faqat o‘zi foydalanish huquqini beradi. Bu esa yangi texnik yechimlarni tijoratlashtirish, investorlarni jalb qilish va yangilik muallifining iqtisodiy manfaatini ta‘minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Yakun qilib aytganda, elektron hisoblash mashinalari va ular uchun yaratilgan dasturlar, shuningdek ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari zamonaviy jamiyat taraqqiyotida beqiyos o‘rin egallaydi. Ular nafaqat ilmiy-texnik sohaning rivojlanishini ta‘minlaydi, balki iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshiradi, yangi texnologiyalar yaratishga zamin hozirlaydi. Dasturiy ta‘minotning rivojlanishi va texnik yechimlarning takomillashuvi kelgusida ham axborot texnologiyalari sohasining

asosiy yo‘nalishi bo‘lib qoladi. Intellektual mulk ob‘ektlarini himoya qilish esa innovatsion rivojlanishning muhim omili sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi. Shu bois elektron hisoblash mashinalari va dasturlar bilan bog‘liq texnik yechimlar, ixtirolar va dizaynlar zamonaviy iqtisodiyotning ajralmas bo‘lagi sifatida baholanadi va ularning yaratilishi, rivojlanishi hamda huquqiy muhofazasi dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligi.** *Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari bo‘yicha amaliy qo‘llanma.* – Toshkent: O‘zR IMA, 2021.
2. **Kerzner, H.** *Project Management for Information Systems Development.* – New York: Wiley, 2019.
3. (Elektron hisoblash mashinalari va dasturiy yechimlarni yaratish jarayonlarining boshqaruvi bo‘yicha muhim qo‘llanma.)
4. **Stallings, W.** *Computer Organization and Architecture: Designing for Performance.* – 11th Edition. Pearson Education, 2021.
5. (Kompyuter arxitekturası, apparat vositalari va ularning ishlash tamoyillari haqida asosiy texnik manba.)
6. **Sommerville, I.** *Software Engineering.* – 10th Edition. Pearson, 2020.
7. (Dasturiy mahsulotlar yaratish, testlash va texnik hujjatlashtirish bo‘yicha eng nufuzli darsliklardan biri.)
8. **WIPO – World Intellectual Property Organization.** *WIPO Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use.* – Geneva: WIPO Publications, 2022.
9. (Patent huquqi, dasturiy mahsulotlar muhofazasi, ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari bo‘yicha xalqaro normativ manba.)
10. **O‘zbekiston Respublikasi “Intellektual mulk to‘g‘risida”gi Qonuni.** – Qonunchilik ma‘lumotlari milliy bazasi (lex.uz), 2020-yil yangi tahriri.
11. (Ixtiro, foydali model, dasturiy mahsulot va sanoat namunasining huquqiy himoyasi bo‘yicha asosiy milliy hujjat.)
12. **Tanenbaum, A. & Bos, H.** *Modern Operating Systems.* – 4th Edition. Pearson, 2020.
13. (Elektron hisoblash mashinalari uchun dasturiy platformalar, OS arxitekturası va hisoblash tizimlari bo‘yicha fundamental manba.)

To‘raqulova Nargiza Ali qizi*Buxoro davlat pedagogika instituti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi***YOZUVNING VUJUGA KELISHI VA TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada yozuvning vujudga kelishi va uning tilshunoslikdagi ahamiyati yoritiladi. Yozuv insoniyat tafakkuri va ijtimoiy taraqqiyotining muhim mahsuli bo‘lib, og‘zaki nutqni mustahkamlash hamda til birliklarini saqlash va avlodlarga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotda yozuvning piktografik shakllardan alifbo tizimigacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari qisqacha tahlil qilinadi. Shuningdek, yozuvning adabiy til me‘yorlari, imlo va tilshunoslik bo‘limlari rivojiga ta’siri ko‘rsatib beriladi. Maqola umumiy va o‘zbek tilshunosligiga oid manbalar asosida tayyorlandi.

Kalit so‘zlar: yozuv, yozma nutq, tilshunoslik, til taraqqiyoti, yozuv tizimi

Abstract. This article examines the emergence of writing and its significance in linguistics. Writing is an important product of human cognition and social development, serving as a means of reinforcing spoken language as well as preserving linguistic units and transmitting them to future generations. The study briefly analyzes the stages of writing development, from pictographic forms to alphabetic systems. In addition, the influence of writing on the formation of literary language norms, orthography, and the development of linguistic branches is highlighted. The article is based on sources related to general and Uzbek linguistics.

Keywords: writing, written speech, linguistics, language development, writing system

Аннотация.

В данной статье рассматривается возникновение письменности и её значение в лингвистике. Письменность является важным продуктом человеческого познания и социального развития, служа средством закрепления устной речи, а также сохранения языковых единиц и передачи их будущим поколениям. В исследовании кратко анализируются этапы развития письменности — от пиктографических форм до алфавитных систем. Кроме того, подчёркивается влияние письменности на формирование норм литературного языка, орфографии и развитие лингвистических отраслей. Статья основана на источниках по общему и узбекскому языкознанию.

Ключевые слова: письменность, письменная речь, лингвистика, развитие языка, система письма.

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisasi bo‘lib, u tafakkur, madaniyat va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir. Tilning asosiy vazifasi muloqot bo‘lsa, yozuv ana shu muloqotni moddiy shaklda mustahkamlovchi muhim vosita hisoblanadi. Zulxumor Xolmanova ta’kidlaganidek, til faqat og‘zaki shaklda mavjud bo‘lsa, u vaqt va makon bilan cheklanib qoladi, yozuv esa tilni tarixiy xotiraga aylantiradi. Shu bois yozuvning vujudga kelishi tilshunoslik fanining muhim tadqiqot obyekti sanaladi.

Yozuv tilning rivojlanish jarayonida paydo bo‘lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan. Mazkur maqolada yozuvning kelib chiqishi, taraqqiyot bosqichlari va uning tilshunoslikdagi nazariy hamda amaliy ahamiyati yoritiladi.

Yozuv insoniyat taraqqiyotidagi eng muhim madaniy-tarixiy kashfiyotlardan biridir. U jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy rivojida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Yozuv paydo bo‘lishi bilan inson tafakkuri va tajribasi avloddan avlodga aniq va barqaror shaklda uzatiladigan bo‘ldi.

Avvalo, yozuv tarixni saqlash vositasi sifatida katta ahamiyatga ega. Og‘zaki nutq o‘tkinchi bo‘lsa, yozuv voqealar, qonunlar, urf-odatlar va tarixiy hodisalarni abadiylashtirdi. Qadimgi Shumer mixxatlari, Misr iyerogliflari, Orxon-Enasoy bitiklari orqali biz o‘sha davrlarning siyosiy hayoti, e’tiqodi va dunyoqarashi haqida ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Ikkinchidan, yozuv ilm-fan va madaniyat taraqqiyotining asosi bo'ldi. Ilmiy bilimlar, falsafiy qarashlar, adabiy asarlar yozma shaklda jamlanib, rivojlandi. Agar yozuv bo'lmaganida, matematika, tibbiyot, astronomiya kabi fanlar tizimli ravishda shakllanmagan bo'lardi.

Uchinchidan, yozuv davlat boshqaruvi va huquqiy tizimning shakllanishiga xizmat qildi. Qonunlar, farmonlar, bitimlar yozma shaklda mustahkamlandi. Masalan, Hammurapi qonunlari yozuv orqali jamiyat hayotini tartibga solgan muhim tarixiy manbadir.

Yozuvning vujudga kelishi va tarixiy shakllanishi.

Tilshunoslik manbalariga ko'ra, yozuv og'zaki nutqdan keyin paydo bo'lgan ikkilamchi tizimdir. Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlarida axborot faqat og'zaki yo'l bilan uzatilgan. Biroq jamiyat taraqqiy etib, ijtimoiy munosabatlar murakkablashgan sari axborotni saqlash va uzoq masofalarga yetkazish zarurati kuchaydi. Ana shu ehtiyoj yozuvning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

Dastlabki yozuv shakli **piktografik** yozuv bo'lib, unda fikr va tushunchalar rasmlar orqali ifodalangan. Bu yozuv turi aniq voqea va predmetlarni tasvirlashga qulay bo'lgan, ammo murakkab abstrakt tushunchalarni ifodalashda cheklangan. Keyinchalik **ideografik** yozuv vujudga kelib, unda belgilar alohida tushunchalarni ifodalay boshladi.

Yozuv taraqqiyotidagi muhim bosqich bo'g'inli yozuv tizimining paydo bo'lishidir. Bu tizim til tovushlarini qisman ifodalash imkonini bergan. Yozuv rivojining eng yuqori bosqichi esa alifbo yozuvi hisoblanadi. Alifbo yozuvi nutq tovushlarini aniq belgilashga imkon yaratib, tilning fonetik tizimini to'liq aks ettirishga xizmat qilgan.

Yozuv va til o'rtasidagi munosabat.

Tilshunoslik nazariyasida yozuv tilning to'g'ridan-to'g'ri nusxasi emas, balki uning grafik ifodasi sifatida qaraladi. Til – ramziy tizim, yozuv esa ana shu ramzlarning moddiylashgan shaklidir. Yozuv tildagi tovushlar, so'zlar va grammatik birliklarni muayyan belgilar orqali ifodalaydi.

Yozuv tilni barqarorlashtiradi, adabiy til me'yorlarining shakllanishiga xizmat qiladi. Og'zaki nutqda mavjud bo'lgan variantlilik yozma shaklda muayyan me'yorlar asosida tartibga solinadi. Shu sababli yozuv adabiy tilni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Yozuvning tilshunoslik fanidagi ahamiyati.

Yozuv tilshunoslik fanining barcha bo'limlari bilan bevosita bog'liqdir. Fonetika bo'limida tovush va harf munosabatlari, grafik tizim va imlo masalalari o'rganiladi. Morfologiyada grammatik shakllarning yozma ifodasi, sintaksisda esa gap va matnning yozma tuzilishi tahlil qilinadi. Leksikologiya bo'limida yozma manbalar so'z boyligini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Bundan tashqari, yozuv tarixiy tilshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega. Qadimiy yozma yodgorliklar til taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, til o'zgarishlarini tahlil qilish imkonini beradi. Yozuv bo'lmaganida til tarixini ilmiy jihatdan o'rganish deyarli imkonsiz bo'lar edi.

Yozma nutq va jamiyat taraqqiyoti.

Yozma nutq jamiyatning ilmiy, madaniy va huquqiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Yozuv orqali ilm-fan yutuqlari saqlanadi, qonunlar mustahkamlanadi, madaniy meros avloddan-avlodga yetkaziladi. Xolmanova yozuvni jamiyat madaniy xotirasining asosi sifatida baholaydi.

Yozma nutqning mavjudligi ta'lim tizimi, ilmiy tafakkur va rasmiy munosabatlarning rivojlanishiga keng yo'l ochadi. Shu sababli yozuv til taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, yozuv insoniyat jamiyati taraqqiyotining muhim mahsuli bo'lib, tilni vaqt va makon chegarasidan chiqaruvchi asosiy vositadir. Yozuv til birliklarini saqlash, adabiy til me'yorlarini shakllantirish va tilshunoslik fanining rivojiga xizmat qiladi. Yozuv tilning ijtimoiy, madaniy va ilmiy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Shunday ekan, yozuv til taraqqiyotining muhim omili va jamiyat madaniy xotirasining mustahkam tayanchi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
2. Sharipova O., Yo'ldoshev I. Tilshunoslik asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2019.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Fan, 2002.

5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
6. Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
7. Gelb I. J. A Study of Writing. — Chicago: University of Chicago Press, 1963.
8. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
9. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. — Toshkent: O'zbekiston, 2017.
10. Navoiy A. Mukammal asarlar to'plami. — Toshkent: Fan, 1987.
11. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2006.
12. Yo'ldoshev M. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
13. Madvaliyev A. (tahr.). O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

Qovlonbekov Abdulaziz Abdullajon o‘g‘li.

Farg‘ona davlat universiteti, Sport faoliyati fakulteti, Adaptiv jismoniy tarbiya va sport nazariyasi kafedrası o‘qituvchisi

PARA SPORTCHILARNI QO‘LLAB QUVVATLASHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK DETERMINATLARI (O‘SMIR YOSHIDAGI PARASPORTCHILAR MISOLIDA).

Anotatsiya. Maqola o‘smir yoshidagi parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashning ijtimoiy va psixologik determinantlariga bag‘ishlangan. Tadqiqotda parasportchilarning ijtimoiy integratsiyasi, psixologik barqarorligi va motivatsiyasiga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. O‘smir parasportchilarning o‘ziga xos ehtiyojlari, ularning jamiyatdagi o‘rni va muvaffaqiyatga erishishdagi psixologik to‘siqlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashda samarali strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: parasport, o‘smirlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, psixologik determinantlar, motivatsiya, ijtimoiy integratsiya.

Аннотация. Статья посвящена изучению социальных и психологических детерминант поддержки параспортсменов подросткового возраста. В работе анализируются факторы, влияющие на социальную интеграцию, психологическую устойчивость и мотивацию параспортсменов. Рассматриваются специфические потребности подростков-параспортсменов, их место в обществе и психологические барьеры на пути к успеху. Результаты исследования способствуют разработке эффективных стратегий поддержки параспортсменов.

Ключевые слова: параспорт, подростки, социальная поддержка, психологические детерминанты, мотивация, социальная интеграция.

Abstract. The article is dedicated to exploring the social and psychological determinants of supporting adolescent para-athletes. The study analyzes factors influencing the social integration, psychological resilience, and motivation of para-athletes. It examines the specific needs of adolescent para-athletes, their role in society, and the psychological barriers to achieving success. The research findings contribute to the development of effective strategies for supporting para-athletes.

Keywords: para-sport, adolescents, social support, psychological determinants, motivation, social integration.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari va imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. So‘nggi yillarda davlat tomonidan ushbu sohada qabul qilingan qonunlar va dasturlar nafaqat nogironlarning jamiyatdagi o‘rnini mustahkamlash, balki ularning faol hayot tarzi va ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashga qaratilgan.

Xususan, parasport sohasi ushbu islohotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Parasport o‘smir yoshidagi sportchilar uchun nafaqat jismoniy faollikni ta’minlovchi platforma, balki ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish, psixologik barqarorlikni mustahkamlash va jamiyatda faol ishtirok etish imkonini beruvchi muhim vosita hisoblanadi. O‘smirlik davri inson hayotidagi eng muhim va nozik bosqichlardan biridir. Bu yoshda shaxs o‘zini anglash, o‘z o‘rnini topish va kelajakdagi maqsadlarini belgilash jarayonidan o‘tadi. Nogironligi bo‘lgan o‘smirlar uchun esa bu jarayon yanada murakkablashadi, chunki ular nafaqat yoshga xos psixologik va ijtimoiy muammolarga duch kelishadi, balki jismoniy cheklovlar va jamiyatning stereotipli qarashlari kabi qo‘shimcha to‘siqlarga ham ro‘para bo‘lishadi. Shu sababli, o‘smir parasportchilarni ijtimoiy va psixologik jihatdan qo‘llab-quvvatlash masalasi nafaqat ularning sportdagi muvaffaqiyatlari, balki umumiy hayot sifati va psixologik farovonligi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Ushbu maqola o‘smir yoshidagi parasportchilarning muvaffaqiyatiga ta’sir etuvchi ijtimoiy va psixologik omillarni atroflicha o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda quyidagi asosiy masalalar ko‘rib chiqiladi: o‘smir parasportchilarning psixologik ehtiyojlari, ijtimoiy muhitning ularning motivatsiyasi va o‘ziga bo‘lgan ishonchiga ta’siri, shuningdek, jamiyatdagi stereotiplar va ijtimoiy

to‘siqlarni bartaraf etish yo‘llari. Maqolaning maqsadi – ushbu omillarni tahlil qilish orqali parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashning samarali strategiyalarini ishlab chiqishga hissa qo‘shish va ularning jamiyatdagi faol ishtirokini yanada oshirishga xizmat qilishdir. Tadqiqot jarayonida o‘smir parasportchilarning o‘ziga xos ehtiyojlari, ularning ijtimoiy integratsiyasi va psixologik barqarorligini ta‘minlashda oila, murabbiylar, tengdoshlar va jamiyatning roli alohida e‘tibor bilan o‘rganiladi.

Parasport sohasi so‘nggi o‘n yilliklarda jahon miqyosida sezilarli darajada rivojlanib, nogironligi bo‘lgan shaxslarning jismoniy faolligi va ijtimoiy integratsiyasini ta‘minlashda muhim vosita sifatida e‘tirof etilmoqda. O‘zbekistonda ham ushbu yo‘nalishda sezilarli yutuqlarga erishilmoqda, ammo o‘smir yoshidagi parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashning ijtimoiy va psixologik jihatlarini hali to‘liq o‘rganilmagan. Ushbu bo‘limda mavzu bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi va tadqiqotning asosiy yo‘nalishlari aniqlanadi.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash parasportchilarning, xususan, o‘smirlarning sport faoliyatida muvaffaqiyat qozonishida muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro tadqiqotlarda (Smith & Thomas, 2020; Jones et al., 2018) ijtimoiy muhit, oila, murabbiylar va tengdoshlarning qo‘llab-quvvatlashi sportchilarning motivatsiyasi va psixologik barqarorligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi ta‘kidlanadi. O‘zbekistonda o‘tkazilgan dastlabki tadqiqotlar (Aliyev, 2022) shuni ko‘rsatadiki, nogironligi bo‘lgan o‘smirlar ko‘pincha ijtimoiy stereotiplar va infratuzilma cheklovlari tufayli qo‘shimcha to‘siqlarga duch kelishadi. Bu esa ularning sport bilan shug‘ullanishiga va jamiyatda faol ishtirok etishiga to‘sqinlik qiladi.

Psixologik determinantlar. O‘smirlik davri psixologik jihatdan nozik bosqich bo‘lib, bu davrda shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchi, o‘z-o‘zini hurmat qilishi va motivatsiyasi shakllanadi. Bandura (1997) o‘zining “o‘z-o‘zini samaradorlik” nazariyasida muvaffaqiyatga erishishda ichki ishonch va tashqi qo‘llab-quvvatlashning muhimligini ta‘kidlaydi. Parasportchilar uchun bu omillar yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular jismoniy cheklovlar va ijtimoiy stigmalarga qarshi kurashishlari kerak. Martin va Wheeler (2019) tadqiqotlarida parasportchilarning psixologik barqarorligi va motivatsiyasiga ta‘sir etuvchi omillar sifatida stressni boshqarish, maqsad qo‘yish va ijobiy ijtimoiy muhitni ta‘minlash muhimligi ko‘rsatilgan. O‘zbekiston kontekstida bunday tadqiqotlar hali cheklangan bo‘lib, bu sohada chuqur tahlil zarurligini ko‘rsatadi.

O‘smir parasportchilarning o‘ziga xos ehtiyojlari. O‘smir yoshidagi parasportchilarning psixologik va ijtimoiy ehtiyojlari katta yoshdagi sportchilardan farq qiladi. Ular nafaqat sportda muvaffaqiyat qozonishga intilishadi, balki tengdoshlari orasida qabul qilinish, o‘zlarini ifoda etish va mustaqillikka erishish kabi masalalarga ham e‘tibor berishadi (Harter, 2012). O‘zbekistonda o‘tkazilgan so‘rovlar (Rahmonova, 2023) shuni ko‘rsatadiki, o‘smir parasportchilar ko‘pincha o‘zlarini jamiyatda “boshqacha” sifatida his qilishadi, bu esa ularning psixologik holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, murabbiylar va oilaning faol ishtiroki ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda muhim omil sifatida qayd etilgan.

Mavjud bo‘shliqlar va tadqiqotning dolzarbligi. Hozirgi kunda xalqaro miqyosda parasportchilarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, O‘zbekiston sharoitida, xususan, o‘smir yoshidagi parasportchilarga qaratilgan ilmiy ishlar soni cheklangan. Mavjud adabiyotlar asosan umumiy nogironlik masalalariga yoki kattalar parasportchilariga qaratilgan bo‘lib, o‘smirlarning o‘ziga xos psixologik va ijtimoiy ehtiyojlari yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu tadqiqot ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, O‘zbekiston kontekstida o‘smir parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashning samarali strategiyalarini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Tadqiqotda ijtimoiy va psixologik omillarni tahlil qilish orqali ularning sportdagi muvaffaqiyati va jamiyatdagi faol ishtirokiga ta‘siri aniqlanadi.

Xulosa.

Ushbu tadqiqot o‘smir yoshidagi parasportchilarni qo‘llab-quvvatlashning ijtimoiy va psixologik determinantlarini o‘rganishga bag‘ishlandi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, o‘smir parasportchilarning sportdagi muvaffaqiyati va ijtimoiy integratsiyasi nafaqat ularning jismoniy qobiliyatlariga, balki ijtimoiy muhit, oila, murabbiylar va tengdoshlarning qo‘llab-quvvatlashiga ham bog‘liq. O‘smirlik davri psixologik jihatdan nozik bosqich bo‘lib, nogironligi bo‘lgan yoshlar bu

davrda qo‘shimcha ijtimoiy va psixologik to‘siqlarga duch kelishadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, ijobiy ijtimoiy muhit, motivatsion dasturlar va psixologik yordam o‘smir parasportchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishda va ularning jamiyatdagi faol ishtirokini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega.

Tahlillar natijasida quyidagi asosiy xulosalar qilingan.

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning roli. Oila, murabbiylar va tengdoshlarning faol ishtiroki o‘smir parasportchilarning motivatsiyasini oshiradi va ijtimoiy stigmalarni bartaraf etishga yordam beradi.

Psixologik omillar. O‘z-o‘zini samaradorlik hissi, stressni boshqarish va maqsad qo‘yish kabi psixologik determinantlar sportchilarning muvaffaqiyatida muhim o‘rin tutadi.

Infratuzilma va imkoniyatlar. O‘zbekistonda parasportchilar uchun infratuzilma va maxsus dasturlarning rivojlanishi ijobiy natijalar bermoqda, ammo o‘smirlarning o‘ziga xos ehtiyojlariga moslashtirilgan psixologik va ijtimoiy yordam dasturlari hali yetarli emas.

Jamiyatdagi stereotiplar. Ijtimoiy stereotiplar va nogironlikka nisbatan noto‘g‘ri qarashlar o‘smir parasportchilarning o‘zlarini jamiyatda to‘laqonli a‘zo sifatida his qilishlariga to‘sqinlik qilmoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aliyev, A. (2022). O‘zbekistonda nogironligi bo‘lgan shaxslarning ijtimoiy integratsiyasi: muammolar va yechimlar. *Tashkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.*
2. Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. *New York: Freeman.*
3. Harter, S. (2012). The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations (2nd ed.). New York: Guilford Press.
4. Jones, M., Dunn, J., & Holt, N. (2018). Social support and psychological resilience in young athletes with disabilities. *Journal of Sport Psychology, 40(3), 215–223.*
5. Martin, J. J., & Wheeler, G. (2019). Psychological factors in para-sport: Motivation and resilience. *Adapted Physical Activity Quarterly, 36(1), 12–28.*
6. Rahmonova, Z. (2023). O‘zbekistonda parasportning rivojlanish tendensiyalari va psixologik omillar. *O‘zbekiston sport ilmiy jurnali, 15(2), 45–52.*
7. Smith, B., & Thomas, N. (2020). Social inclusion through para-sport: Opportunities and barriers. *International Journal of Disability, Development and Education, 67(4), 345–359.*

Diyorbek Abrayev Mamarajab ogli

Master's Degree Student at Termez University of Economics and Service

TRANSLATION OF CULTURALLY-BOUND WORDS FROM ENGLISH INTO UZBEK: CHALLENGES AND STRATEGIES

Abstract. *The translation of culturally-bound words (CBWs) presents significant challenges due to the unique socio-cultural context embedded in language. This study explores strategies for translating CBWs from English into Uzbek, focusing on issues of equivalence, cultural adaptation, and semantic accuracy. Drawing on examples from literary texts, media sources, and everyday expressions, the paper highlights key difficulties such as idiomatic expressions, culture-specific references, and the absence of direct Uzbek equivalents. The study also offers practical solutions and illustrative examples to help translators preserve both meaning and cultural relevance.*

Keywords: *culturally-bound words, translation strategies, English–Uzbek translation, cultural adaptation, equivalence.*

Аннотация. *Перевод культурно обусловленных слов (КСО) представляет значительные трудности из-за уникального социокультурного контекста, заложенного в языке. В данном исследовании рассматриваются стратегии перевода КСО с английского на узбекский язык, с акцентом на вопросы эквивалентности, культурной адаптации и семантической точности. На основе примеров из литературных текстов, средств массовой информации и повседневной речи в статье выделяются основные трудности, такие как идиоматические выражения, специфические культурные ссылки и отсутствие прямых узбекских эквивалентов. Исследование также предлагает практические решения и иллюстративные примеры, помогающие переводчикам сохранять как смысл, так и культурную значимость.*

Ключевые слова: *культурно обусловленные слова, стратегии перевода, английско-узбекский перевод, культурная адаптация, эквивалентность.*

Introduction. Translation is both a linguistic and cultural endeavour. Culturally-bound words reflect traditions, beliefs, and social practices that are unique to a community. Translating these words from English into Uzbek requires not only linguistic expertise but also deep cultural knowledge. Uzbek culture often lacks direct equivalents for many Western cultural terms, making translation a complex task. This paper explores challenges in translating CBWs and proposes strategies for maintaining both semantic meaning and cultural relevance.

Culturally-bound words (cbw) is not just any word in a language—it's one that embodies the social, historical, religious, or traditional practices of a particular culture. Such words are deeply intertwined with a culture's worldview and are often difficult to translate literally because their meaning is dependent on cultural context rather than just linguistic structure.

A culturally-bound word is: “A lexical item whose meaning is closely tied to the customs, beliefs, institutions, or experiences of a particular culture, such that understanding it fully requires knowledge of that culture.”

Literature review: Nida (1964) emphasized dynamic equivalence in translation, which focuses on conveying the intended meaning rather than literal words. Newmark (1988) categorized cultural words into ecological, material, social, religious, and artistic, offering strategies for their translation. Baker (2011) highlighted the importance of context, pragmatics, and cultural awareness. In Uzbek translation studies, research shows that English CBWs often require explanation or adaptation to be understood by local readers.

Methodology. This study uses a qualitative approach, analyzing English literary texts, newspapers, and online media alongside their Uzbek translations. The focus is on CBWs including idioms, proverbs, social terms, and culturally-specific references. Each example is examined for translation strategies: literal translation, cultural substitution, paraphrasing, omission, or explanation. Equivalence and cultural appropriateness are assessed, with illustrative examples from Uzbek culture provided.

Analysis and results. Challenges in Translating CBWs One main challenge is the absence of direct equivalents in Uzbek. For example: English holidays like “Thanksgiving” and “Halloween” are unfamiliar culturally. Translators often explain:

“Thanksgiving: can be rendered as “Rahmat aytish kuni”.

Idioms such as “kick the bucket” are not comprehensible literally in Uzbek, and require cultural explanation: “o‘lmoq” is a direct meaning, but the figurative sense needs paraphrasing.

Translation Strategies

Cultural substitution: Replace an English term with a culturally relevant Uzbek equivalent.

Example: “Black Friday” → “Katta chegirmalar kuni” (major discount day).

Literal translation with explanation:

“*Thanksgiving*” → “Thanksgiving (Rahmat aytish kuni)“.

Paraphrasing:

“Potluck dinner” → “Har bir kishi o‘z taomini olib keladi”.

Omission: Sometimes used when cultural reference does not affect understanding.

Examples from Uzbek Culture

English idiom: “*Break the ice*” → Uzbek: “Munozarani boshlash uchun muhitni yengillatish” → English explanation: “To create a comfortable atmosphere for starting a discussion”.

English proverb: “*A stitch in time saves nine*” → Uzbek: “Vaqtida qilgan ishni kechiktirmaslik kerak” → English explanation: “Acting promptly can prevent bigger problems later”.

English term: “*Bachelor party*” → Uzbek: “Erkak do‘stlar yig‘ilishi, to‘y oldidan” → English explanation: “A party among male friends before a wedding”.

English idiom: “*Beat around the bush*” → Uzbek: “Asosiy masalaga kelmay, atrofida aylanmoq” → English explanation: “Avoiding the main topic”.

English idiom: “*Hit the nail on the head*” → Uzbek: “Masalaga to‘g‘ri yechim topmoq” → English explanation: “To describe something accurately or find the exact solution”.

English phrase: “*Piece of cake*” → Uzbek: “Juda oson ish” → English explanation: “Something very easy to do”.

English idiom: “*Under the weather*” → Uzbek: “O‘zingni yomon his qilmoq” → English explanation: “Feeling unwell”.

English idiom: “*Burn the midnight oil*” → Uzbek: “Kechasi ishlash yoki o‘qish” → English explanation: “To work or study late at night”.

English proverb: “*The early bird catches the worm*” → Uzbek: “Erta uyg‘ongan odam foyda ko‘radi” → English explanation: “Those who act early gain advantage”.

English idiom: “*Let the cat out of the bag*” → Uzbek: “Sirni oshkor qilmoq” → English explanation: “Reveal a secret”.

English idiom: “*Cost an arm and a leg*” → Uzbek: “Juda qimmatga tushmoq” → English explanation: “Very expensive”.

English phrase: “*Call it a day*” → Uzbek: “Ishni tugatmoq” → English explanation: “Stop working for the day”.

English idiom: “*Bite the bullet*” → Uzbek: “Qiyinchilikni sabr bilan yengmoq” → English explanation: “To endure a difficult situation bravely”.

English phrase: “*Once in a blue moon*” → Uzbek: “Juda kam uchraydigan hodisa” → English explanation: “Something that happens very rarely”.

English idiom: “*Throw in the towel*” → Uzbek: “Taslim bo‘lish” → English explanation: “To give up”.

English phrase: “*By the book*” → Uzbek: “Qoidalarga binoan” → English explanation: “Following rules strictly”.

English idiom: “*Cry over spilled milk*” → Uzbek: “O‘tmishga achinmoq, foydasi yo‘q” → English explanation: “Regret something that cannot be changed”.

English phrase: “*Hit the books*” → Uzbek: “Jiddiy o‘qish yoki tayyorgarlik ko‘rish” → English explanation: “To study hard”.

English idiom: “*Kick the habit*” → Uzbek: “Yomon odatdan voz kechmoq” → English explanation: “To give up a bad habit”.

English idiom: “*Pull someone’s leg*” → Uzbek: “Kimnidir hazillashish yoki aldamoq” → English explanation: “To joke with or tease someone”

Equivalence and Cultural Adaptation: Maintaining both semantic and pragmatic equivalence is essential. Cultural adaptation ensures that translations resonate with Uzbek readers while preserving intended meaning. Translators often balance literal accuracy with cultural comprehension. For instance, English idioms like “*spill the beans*” can be adapted as “*sirni oshkor qilmoq*” in Uzbek, which conveys the figurative meaning clearly.

Conclusion.

Translating culturally-bound words from English into Uzbek is complex due to linguistic and cultural differences. Employing strategies such as cultural substitution, paraphrasing, and explanatory notes enhances translation effectiveness. Translators must have linguistic competence and deep cultural understanding to achieve accuracy and relevance. Further research could explore specialized domains such as legal, medical, or technological translations.

References:

1. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge. Hatim, B., & Mason, I. (1997).
2. Challenges in Translating English Idioms into Uzbek. *Central Asian Linguistics Review*, 1(1), 12-25
3. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Brill. Sirojiddinov, A. (2015).
4. *The Translator as Communicator*. Routledge. Karimova, N. (2018). Translation of Culture-Specific Items: English-Uzbek Perspective. *Uzbek Journal of Linguistics*, 3(2), 45-56.

Sharipova Shukronaxon Baxtiyorjon qizi

Farg‘ona davlat universiteti pedagogika-psixologiya va san‘atshunoslik fakulteti
I-bosqich magistranti

O‘ZBEK XALQ OG‘ZAKI IJODI VA UNI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISHDA QO‘LLASHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Abstract. This article explores the essence and educational value of Uzbek folk oral literature, as well as its psychological significance in the development of preschool children. It analyzes the cognitive and emotional characteristics of children aged 3–6 and examines the connection between their leading activity role play and the use of folk narratives. The role of fairy tales, proverbs, riddles, and lullabies in shaping emotional intelligence is illustrated with practical examples.

Keywords: uzbek folklore, preschool age, emotional intelligence, fairy-tale therapy, riddles, proverbs, child psychology, imagination, empathy, early education

Аннотация. В статье рассматриваются содержание и воспитательный потенциал узбекского народного устного творчества, а также его психологическое значение в развитии детей дошкольного возраста. Анализируются особенности психических процессов и эмоционального развития детей 3–6 лет, устанавливается связь между ведущей деятельностью ребёнка сюжетно ролевой игрой и использованием фольклорных материалов.

Ключевые слова: узбекский фольклор, дошкольный возраст, эмоциональный интеллект, сказкотерапия, загадки, пословицы, детская психология, воображение, эмпатия, воспитание

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodining mazmuni, tarbiyaviy imkoniyatlari hamda uni maktabgacha yoshdagi bolalar rivojida qo‘llashning psixologik asoslari yoritilgan. 3–6 yoshli bolalarning psixik jarayonlari, emotsional rivojlanish xususiyatlari, asosiy faoliyati bo‘lgan rolli o‘yin bilan xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi bog‘liqlik ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Xalq ertaklari, topishmoq, maqol va alla kabi janrlarning emotsional intellektni shakllantirishdagi o‘rni misollar asosida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: xalq og‘zaki ijodi, maktabgacha yosh, emotsional intellekt, ertak terapiyasi, topishmoq, maqol, bolalar psixologiyasi, tasavvur, empatiya, tarbiya.

Bugungi globalashuv va axborot oqimining keskin ortib borayotgan davrida yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ularning emotsional-intellektual rivojini ta‘minlash pedagogika va psixologiyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Shu jihatdan o‘zbek xalq og‘zaki ijodi — asrlar davomida shakllangan, xalqning turmush tarzi, axloqiy qarashlari, dunyo tasavvurini mujassam etgan nodir ma‘naviy meros — maktabgacha ta‘limda beqiyos tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ertaklar, topishmoqlar, maqollar, rivoyatlar, alla va xalq qo‘shiqlari bolalar dunyoqarashini shakllantirish, ularni ma‘naviy-etnik qadriyatlarga yo‘naltirish, eng muhimi — emotsional intellektni rivojlantirish uchun qudratli manbadir.

3–6 yosh davri psixologiyada “sezgir davr” sifatida qaraladi. Bolaning idroki, tasavvuri, nutqi, emotsional barqarorligi va ijtimoiy ko‘nikmalari aynan shu bosqichda jadal rivojlanadi. Xalq og‘zaki ijodining badiiy obrazlar, dramatik vaziyatlar va emotsional mazmunga boyligi esa bolaning psixik faoliyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatadi. Mazkur maqolada xalq og‘zaki ijodining pedagogik-psixologik salohiyati, maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlari hamda xalq ijodi orqali ularning emotsional intellektini rivojlantirish yo‘llari ilmiy asosda tahlil qilinadi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, xalqning dunyoqarashi, orzu-intilishlari, ezgulikka chorlovchi qadriyatlari va hayotiy tajribasini aks ettiradi. Uning asosiy janrlari — ertaklar, topishmoqlar, maqollar, matallar, rivoyatlar, doston va qo‘shiqlar — nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy jihatdan ham yuksak ahamiyat kasb etadi.

Xalq ijodining asosiy tarbiyaviy funksiyalari:

- **Axloqiy qadriyatlarini shakllantiradi.** Ertaklarda ezgulikning yovuzlik ustidan doim g'alaba qilishi, mehnatsevarlik, halollik, sabr-toqatning muhimligi, yolg'onning oqibati kabi g'oyalar ustuvor o'rin egallaydi.

- Til va nutq rivojini ta'minlaydi. Topishmoqlar mantiqiy fikrlashni faollashtiradi, maqollar esa xalq donishmandligini qisqa, lo'nda va mantiqli ifodalaydi. Bular bolalarda nutq madaniyati, tovush boyligi, badiiy tilga qiziqishni kuchaytiradi.

- Tasavvur va ijodiy tafakkurni rivojlantiradi. Ertaklardagi sehrli holatlar, jonlantirilgan obrazlar, dramatik voqealar tasavvur, ijodkorlik va obrazli fikrlashni kuchaytiradi.

- Emotsional rivojlanishga ta'sir qiladi. Qahramonlar quvonchi, qo'rquvi, g'azabi, qo'rqishi yoki shodligi bola tomonidan chuqur his qilinadi. Bu jarayon emotsional tajribani kengaytiradi. Shu sababdan xalq og'zaki ijodi nafaqat madaniy meros, balki zamonaviy pedagogika va psixologiya uchun dolzarb o'quv-tarbiyaviy vosita sifatida ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha yosh “psixik jarayonlarning sezgir rivojlanish davri” bo'lib, turli psixologik tizimlarning jadal shakllanishi bilan tavsiflanadi. Masalan **psixik jarayonlarning rivojidadagi o'rnida shuni aytish mumkinki**, idrok — rang, harakat, shakl, ovoz kabi yorqin stimullarga kuchli reaksiya beradi. Xalq ertaklaridagi obrazlar idrokning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. **Xotira** — ko'proq ixtiyorsiz shaklda rivojlanadi; ertakdagi takroriy jumlar, qofiyalar xotirani mustahkamlaydi. **Tafakkur** — tasviriy va ko'rgazmali; topishmoqlar bolaning mantiqiy fikrlashini jonlantiradi. **Tasavvur** — eng yuqori rivoj bosqichida; ertaklar tasavvurni kengaytiruvchi asosiy manba sanaladi.

3–6 yoshda bola o'z emotsiyalarini taniydi (quvonch, g'am, qo'rquv, hayrat); boshqalarning his-tuyg'ularini tushunishga kirishadi; voqealarga sub'ektiv emotsional baho beradi; qahramonlar bilan identifikatsiya qilib, emotsiyalarni boshqarishni o'rganadi.

Vigotskiy va Elkonin nazariyasiga ko'ra, aynan rolli o'yin maktabgacha yoshning asosiy faoliyatidir. Xalq ertaklaridagi obrazlar (bo'ri, tulki, pahlavon, mehribon qahramon) rolli o'yinlar uchun tabiiy material beradi. O'yin davomida: ijtimoiy rollar o'zlashtiriladi, emotsiyalar boshqariladi, muomala ko'nikmalari rivojlanadi, empatiya kuchayadi.

Emotsional intellekt (EI) — o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, empatiya ko'rsatish, muloqotda emotsiyalarni mos qo'llay olish qobiliyati. Folklor bolalarda EI rivoji uchun eng tabiiy, psixologik jihatdan mos vositadir.

Ertak terapiyasi - rtaklarni o'qish, muhokama qilish va rolli tarzda ijro etish orqali bola: qahramonlarning emotsiyasini tushunadi, ijobiy va salbiy hislarni farqlaydi, o'z hislarini ifoda etishga o'rganadi. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagini o'qigandan so'ng savollar: Qimmat qaysi joyda noto'g'ri ish qildi, Zumradning qanday fazilatlarini yaxshi edi? Bu savollar axloqiy his-tuyg'ularni shakllantiradi.

Topishmoqlar orqali kognitiv–emotsional faollikni kuchaytirish. Topishmoq javobini topish jarayonida bola mantiqiy fikrlaydi, tasavvur qiladi, motivatsiya va qiziqishni his qiladi. Bu Elning kognitiv komponentini rivojlantiradi.

Alla va xalq qo'shiqlari orqali emotsional barqarorlik. Alla — ritm, ovoz balandligi, ona mehrining timsoli. Bu qo'shiqlar tinchlantiruvchi, xavfsizlik beruvchi psixoterapevtik kuchga ega.

O'zbek xalq og'zaki ijodi maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirishda — xususan, emotsional intellektni shakllantirishda — boy tarbiyaviy, ma'naviy va psixologik imkoniyatlarga ega. 3–6 yoshli bolalarning idrok, tasavvur, tafakkur, xotira kabi psixologik jarayonlari aynan shu davrda eng jadal rivojlanadi. Xalq ertaklari, topishmoqlar, maqollar va alla qo'shiqlari bolalarni badiiy dunyo bilan tanishtiribgina qolmay, balki ularning his-tuyg'ularini anglash, boshqalarni tushunish, ijtimoiy munosabatga kirishish, emotsiyalarni boshqarish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Shu bois xalq og'zaki ijodini maktabgacha ta'lim jarayonida tizimli, maqsadga muvofiq, psixologik asoslangan tarzda qo'llash bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Abdullaev. Q.** *Maktabgacha pedagogika.* – Toshkent: Fan, 2018. – 256 b.

2. **Asqarova. O.** *O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: Nazariya va tahlillar.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – **272 b.**
3. **Ergashov. S. & Komilova. N.** *Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishi psixologiyasi.* – Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. – **224 b.**
4. **Jabborov. X.** *O‘zbek xalq ertaklarining ma’naviy-ma’rifiy ahamiyati.* – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2021. – **198 b.**
5. **Karimov. Z.** *Maktabgacha ta’limda og‘zaki ijod namunalaridan foydalanish metodikasi.* – Toshkent: Ilm ziyo, 2017. – **184 b.**
6. **Vigotskiy. L.S.** *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste.* – Moskva: Pedagogika, 1982. – **96 s.**
7. **Yusupov, G.** *Folklorshunoslik asoslari.* – Toshkent: Universitet, 2015. – **248 b.**
8. **Zahiriddinov. R.** *Maktabgacha ta’limda badiiy adabiyot va xalq ijodi.* – Toshkent: Turon-Iqbol, 2018. – **190 b.**

Rahmatova Nasiba Sobirovna

*Navoiy innovatsiya universiteti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası Psixologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

GENDER PSIXOLOGIYASIDA JINSIY FARQLANISH MUAMMOLARINI TAHLIL QILISHDA ERKAKLAR VA AYOLLARNING ROLLARI

Annotatsiya. Maqolada fanda gender psixologiyasi sohasini yuzaga kelishiga turtki bo'lgan turli tarixiy omillar va uning fan sifatida yuzaga kelish tarixi haqida so'z boradi. SHuningdek bugungi kunga qadar sohada olib borilgan turli tadqiqotlar va olimlarning ilmiy farazlari yoritiladi. Bugungi kundagi gender psixologiyasi doirasidagi tadqiqotlarning ijtimoiy xayotdagi ahamiyati to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: gender, jinsiy differentsiatsiya, stratifikatsiya, iyerarxizatsiya, diskriminatsiya, feminizm, jinsiy rollar, gender stereotiplar, nutqda, matematik qobiliyatlar, fazoviy idrok yetish qobiliyatlari, agressivlik xususiyatlari;

Аннотация. В статье рассматриваются различные исторические факторы, приведшие к возникновению гендерной психологии в науке, и история её становления как науки. Также освещаются различные исследования, проведённые в этой области до настоящего времени, и научные гипотезы учёных. Обсуждается важность современных исследований в области гендерной психологии для социальной жизни.

Ключевые слова: гендер, половая дифференциация, стратификация, иерархизация, дискриминация, феминизм, половые роли, гендерные стереотипы, речь, математические способности, способности к пространственному восприятию, черты агрессивности;

Abstract. The article discusses the various historical factors that led to the emergence of the field of gender psychology in science and the history of its emergence as a science. It also covers various studies conducted in the field to date and the scientific hypotheses of scientists. Today, the importance of research in the field of gender psychology in social life is discussed. Outlined the importance of scientific researches within the framework of gender psychology in social life.

Key words: gender, sexual differentiation, stratification, hierarchy, discrimination, feminism, sexual roles, gender stereotypes, speech, mathematical abilities, spatial perception skills, aggressiveness;

Maqolaning dolzarbligi. XXI asrgakelib gender munosabatlarni tadqiq etish asta-sekin barcha gumanitar va ijtimoiy fanlarning bir qismiga aylanib bormoqda, shu o'rinda psixologiya sohasi xam bu jarayonda yetakchi o'rinlardan birini egallab ulgurgan. Sababi ayollar va erkaklar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilish ijtimoiy-psixologik hodisalarning kuchli qatlamiga ta'sir etmay qolmaydi. Bugungi kunga kelib gender psixologik muammolar nafaqat oila yoki ayollarning jamiyatdagi mavqei bilan chegaralanadi, balki ular barcha ijtimoiy muammolar bilan jamiyat ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy va ma'rifiy sohalarini bilan bog'liq. Zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar nafaqat ijtimoiy munosabatlarning turli sohalariga, balki bu munosabatlarning sub'ektlari psixologiyasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Bugungi zamonaviy jamiyatdagi an'anaviy rollarning o'zgarishi, ejrkaklar va ayollar normativ standartlari qayta qurilishi sabab zamonaviy erkaklar va ayollarning intellektual va psixologik xususiyatlari o'zaro munosabatlarning turlari va modellari chuqur ilmiy tahlil va tadqiqotlarni o'tkazishni talab etib kelmoqda. SHu sababli mazkur maqola shaxs gender-psixologik xususiyatlari muammosining tadqiq etilishining bugungi kundagi ahamiyati jihatidan dolzarb hisoblanadi. Gender psixologiyasi - jinsiy differentsiatsiya, stratifikatsiya va iyerarxizatsiya tufayli shaxsning xususiyatlarini ma'lum bir jins vakili sifatida shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya fanining bir bo'limi hisoblanadi. Jinslar psixologiyasidan farqli o'laroq, gender psixologiyasida nafaqat erkak va ayollarning psixologik o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etadi, balki uning diqqat markazida birinchi navbatta jinsiy farqlanish, tabaqalanish va iyerarxizatsiya hodisalari tufayli kelib chiqadigan shaxsiy rivojlanish qonuniyatlari turadi. SHuningdek ayol va erkaklar uchun o'z-o'zini anglash jarayonlariga

ta'sir etuvchi gender omillarni ahamiyatini tushunish va ularndan foydalanish imkonini beruvchi psixologik usul va mexanizmlarning tahlil qilish xam muhimdir. Jins psixologiyasida gender psixologiyasidan biroz farqli yondashuv mavjud bo'lib, unda ayol va erkak rollari mazmunan har xil bo'lsada, ekvivalent deb e'tirof etiladi. Dastlabki asos-insondagi erkak yoki ayollik rollarning biologik determinizmini qabul qilishdir. Jinsiy farqlarning determinantlarini tahlil qilishda biologik va ijtimoiy-madaniy omillar hisobga olinadi, ammo ijtimoiy-madaniy ta'sirning roli tabiatdan oldindan belgilangan shaxsning o'ziga xos xususiyatlari xarakter xususiyatlarini aniqlashga qaratiladi. Gender psixologiyasida jinsiy farqlanish muammolarini tahlil qilishda erkaklar va ayollarning rollari, maqomlari, pozitsiyalari iyerarxiyasiga e'tibor qaratiladi. Ijtimoiy tengsizlik va diskriminatsiya masalalari faol muhokama qilinadi. SHaxsning ijtimoiy xulq-atvorini belgilashda ijtimoiy-madaniy omillarga ustuvorlik beriladi.

Gender psixologiyasi tarixini shartli ravishda 5 etapga bo'lish mumkin:

1. Falsafaga yo'nalishdagi g'oyalarni ishlab chiqish davri (antik davrdan XIX asr oxirigacha);
2. Gender psixologiyasining predmeti va bo'limlarining shakllanishi (XIX asr oxiri-XX asr boshlari)
3. Freyd va psixoanaliz bosqichi (XX asr boshlari-1930 yillar)
4. Keng eksperimental tadqiqotlarning boshlanishi va birinchi nazariyalarning paydo bo'lishi bosqichi (1950-1980 yillar)

5. Gender psixologiyasining jadal rivojlanishi: eksperimental tadqiqotlarning kuchayishi, yempirik dalillarni nazariy tushunish, gender masalalarini o'rganish uchun ma'lum usul va metodlarni moslashtirish va muayyan gender usullarini yaratish (1990-yillardan hozirgacha).

XIX asr oxiri-XX asr boshlariga kelib ko'pgina jamiyatlarda keng miqyosda ayollarga bo'lgan munosabat o'zgacha tus ola boshladi. Ayni paytda ko'plab G'arb mamlakatlarida jamiyatdagi vaziyat o'zgardi. Fransiya, Angliya va AQSH da ayollarni ozod qilish harakati avj oldi, bu xolatni Rossiyada ham kuzatish mumkin edi. Aynan manushu davrni gender psixologiyasining predmeti va tabiiy asoslarining shakllanish davri deb belgilash mumkin. Bu harakatlar XIX asrning birinchi yarmida fransuz tilida paydo bo'lgan Feminizm tushunchasi (lot.dan femina-ayol) bilan bog'liq edi. Feminizmi -ijtimoiy-siyosiy harakat bo'lib, uning maqsadi ayollarni to'liq fuqarolik huquqlari bilan ta'minlashdir. Keng ma'noda-jamiyatning barcha sohalarida erkaklar bilan ayollarning teng huquqli bo'lishiga intilishdir. Tor ma'noda, bu ayollar harakati bo'lib, uning maqsadi ayollarga nisbatan kamsitishni bartaraf etish va ularning huquqlarini erkaklar bilan tenglashtirishdir. Feminizm tushunchasi bilan birgalikda 1830-yilda yana bir atama paydo bo'ldi “ayollar emansipatsiyasi” ya'ni "ozod qilingan ayollar". Ayollar ham, erkaklar ham bu ijtimoiy harakatning ishtirokchilariga aylandilar. Bu harakatlar mazmunan xotin-qizlarni erkaklar bilan teng huquqli bo'lishlari ya'ni saylov, iqtisodiy (jamoat ishlab chiqarishida ishtirok yetish), ta'lim olish va jinsiy yerkinliklar bilan ta'minlashdan iborat edi. Feminizm Fransiyada XVIII asr oxirida Buyuk inqilob davrida —paydo bo'lgan bo'lib, bu harakatning ilk namoyondalaridan biri fransuz inqilobiy faoli, feminist va yozuvchi Olimpiya de Guj 1791 yilda o'zining Ayollar va fuqarolarning huquqlari Deklaratsiyasi (fransuz: Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne)ni ommaga taqdim etadi, bu deklaratsiya o'sha davrda mavjud bo'lgan inson va fuqaro huquqlari Deklaratsiyasiga javoban yozilgandi. Ushbu hujjatni chop etish orqali Olimpiya de Guj buyuk fransuz inqilobi tenglik ye'lon qilib, erkaklar va ayollar tengligini tan olmaganiga jamoatchilik e'tiborini qaratishga umid qildi. Xotin-qizlar huquqlari Deklaratsiyasi xotin-qizlarga erkaklar bilan teng ovoz berish huquqi, barcha ommaviy tadbirlarda ishtirok etish huquqi va barcha lavozimlarni egallash huquqi berilishini talab qildi. Biroq deklaratsiya inqilobning borishiga real ta'sir ko'rsatmadi. Uning siyosiy yozuvlari, jumladan deklaratsiyasi chop etilishi natijasida de Guj vatanga xiyonat qilganlikda ayblanib, bir qator Jirondistlar bilan birga qatl etildi. XIX asr o'rtalariga kelib Angliyada suffraget harakati faol rivojlana boshladi (ingliz tilida. *suffrage* – ovoz berish). Ular o'z harakatlari natijasida shahar saylovlarida ishtirok yetish huquqini qo'lga kiritdilar, lekin huquqqa faqat davlat soliqlarini to'lovchi turmush qurmagan ayollar ega bo'la oldilar. 1867-yilda Londonda birinchi xalqaro xotin-qizlar jamiyati tashkil yetildi. Uning prezidenti etib-taniqli olim va jamoat arbobi Djon Stioart Mill saylandi.

Feministlar Qo'shma SHtatlarda eng katta muvaffaqiyatga erishdi: ularga maktab o'qituvchilari bo'lishga ruxsat berildi va XIX asrning oxiriga kelib, davlat maktab o'qituvchilarining uchdan ikki qismini ayollar tashkil etar yedi. Ovoz berish huquqlariga erishish uchun ko'proq vaqt kerak bo'ldi, ayollar huquqlari uchun kurash qullikni bekor qilish uchun kurash bilan parallel ravishda o'tdi.

Rossiyada "teng huquqlilar" harakati o'z oldiga torroq maqsadlarni ya'ni ayollarga ta'lim olish va ishlash huquqiga erishishni vazifa qilib oldi. 1880-yillarning oxirida Moskva, Odessa va Sankt-Peterburgda shifokor va o'qituvchilarni tayyorlovchi ayollar oliy maktablari tashkil topdi shu bilan bir qatorda ayollar tibbiyot institutli va ayollar pedagogika institutlari xam tashkil topdi. Bir qator ayollarga ovoz berish huquqi berilgan bo'lsa-da (mulkiy malakaga ko'ra), ularning nomidan faqat erkaklar (erlari yoki qarindoshlar) ovoz berishlari mumkin yedi. SHuningdek muhtoj (uy-joy, ish qidirish, pul) ayollarga yordam ko'rsatuvchi jamoatchi xotin-qizlar tashkilotlari tashkil yetildi.

Psixologiyaning yangi sohasining haqiqiy kashshofini gollandiyalik olim G. Geymans deb hisoblash mumkin. Birinchidan, uning "Ayollar psixologiyasi" (1911) kitobi avvalgi asarlardan o'zining ilmiy tabiati, uslubi, bahslashishi, boshqa mualliflarning tadqiqotlariga havola etilishi bilan farq qilgan. Ikkinchidan, uning o'zi ikkita keng ko'lamli tadqiqotlar o'tkazdi. U oila shifokorlaridan o'z bemorlarini imkon qadar batafsil tasvirlab berishni so'radi. Natijada, quyidagi ma'lumotlar olingan: 2519 erkak shifokorlar (1310 yerkak va 1209 ayol bemorlar uchun) 90 kishining xulq xususiyatlarini taqdim etdilar va faqat 147 ayol shifokorlar bir xil parametrlardan foydalanib 68 erkak va 79 ayol bemorlarni tasvirlangan. Bu tadqiqotda asosan har ikki jinsdagi bemorlar uchun erkaklar kuzatuvlar ekanligini payqash qiyin yemas. SHunday bo'lsa-da, Geymans keltirgan ma'lumotlar, muallifning ilmiy qattiqqo'llik va vijdonlilik tufayli, ko'p yillar davomida jinsiy farqlar psixologiyasi sohasida mashhur bo'lib kelgan shuningdek erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar haqidagi kundalik g'oyalarga katta ta'sir ko'rsatdi va hozirgi kunga qadar mavjud bo'lgan gender stereotiplarini shakllanishiga sabab bo'lgan.

Geymans tomonidan o'tkazilgan boshqa bir tadqiqotida, o'sha vaqt uchun juda ta'sirli bo'lgan natijalarga duch kelingan. U gimnaziya va ommaviy maktablarda ta'lim oluvchi bolalar bilan suhbatlashdi- o'quvchilari, jami 2,757 o'g'il va 701 qizlarni tashkil etardi. Natijada shaxsiy xususiyatlar va xulq-atvorning 80 dan ortiq tavsiflari olindi. SHunisi e'tiborni tortadiki har ikki tadqiqotda xam olim tomonidan foizlarni taqqoslash to'g'risidagi ma'lumotlar(erkaklar va ayollarga xos xususiyatlarini aytib o'tish orqali) taqdim etilgan. SHu sababdan xam , biz faqat har bir jinsga xos tendensiyalar haqida gapirishimiz mumkin.

G.Geymans ayol va erkaklar o'rtasidagi asosiy farq emotsionallik ekanligini aniqlagan. Qiz bolalar o'g'il bolalarga nisbatan yangi fanlarga estetik baho berishadi, o'g'il bolalar odatda ularning amaliy ahamiyati bilan qiziqadilar. Ayollar bahs-munozaralarda hissiyotli va ko'pincha bir taraflamadirlar. Ularda hissiyotlar ayniqsa qo'rquv ta'sirida namoyon bo'ladi. SHu sababli xam yaqinlashayotgan jazodan qo'rqib o'z joniga qasd qilish ayollarda ko'proq uchraydi degen goyalarni ilgari surgan.

Metodika.

1974 yilga kelib gender psixologiyasi sohasida yangi o'ziga xos konsepsiya vujudga keldi, bu konsepsiya asoschisi Sandra Bem bo'lib u o'zining Jinsiy rollar inventarizatsiyasi (Sex-Role Inventory)nomli metodikasi bilan fanga yangi tushunchalarni olib kirdi. Ushbu metodika S.Bem tomonidan (Sandra L.Bem (1974) psixologik gender diagnostikasi va shaxsda androgen (androginnost), erkaklik (maskulinnost) va ayollik (femininnost) darajalarini aniqlash uchun taklif qilingan. So'rovnomada 60 ta xislatlar berilgan bo'lib, ularning har biriga sinaluvchi "ha" yoki "yo'q" deb javob beradi va shu bilan bu xislatlarning o'zida mavjud yoki mavjud emasligini baholaydi. So'rovnomadan ekspert reyting shaklida ham foydalanish mumkin. Bu holda taqdim etilgan sifatlarga ko'ra sinaluvchini baholash vakolatli ekspertlar – ya'ni sinaluvchini yaxshi biladigan kishilar (er, xotin, ota-ona va boshqalar) tomonidan amalga oshiriladi. SHkala erkaklik haqidagi an'anaviy jamoatchilik fikri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan 20 balldan, ayollik bilan ham xuddi shunday bog'liq bo'lgan 20 balldan iborat. So'rovnomada shuningdek, androgen shkalasi ham mavjud bo'lib, u mavjud identifikatsiyalarining klassik erkaklar va klassik ayollar xususiyatlari bilan bog'liqlik

darajasini aks yettiradi. Metodika quyidagi tarzda gender identifikatsiya uchun shaxs xususiyatlarini 60 xil sifat orqali bayon etgan:

1. O‘ziga ishongan	31. Tez qaror qabul qiladi
2. O‘zgalarga yon bera oladi.	32. Mehr-SHafqatli
3. YOrdam berishga qodir	33. Samimiy
4. O‘z fikrlarini, qarashlarini himoya qila oladi	34. Faqat o‘ziga tayanadi
5. Xushchaqchaq	35. Taskin bera oladi
6. Xafa bo‘lishga moyil	36. Behuda vakt ketkazmaydi
7. Mustaqil	37. Kuchli boshkaruvchi
8. Tortinchoq	38. Sokin past ovozga ega
9. Vijdonli	39. Jozibali
10. Atletik	40. Jasur
11. Muloyim	41. Iliq munosabatli, samimiy
12. Artistlik qobiliyati mavjud	42. YUqori kayfiyatga ega
13. Qat’iyatli	43. O‘z mavqeiga yega
14. Xushomad qilish uchun qizg‘anchikroq	44. YUmshoq
15. Omadli	45. Do‘stona munosabat o‘rnata oladi
16. Kuchli shaxs	46. Agressiv
17. Vafodor	47. Ishonuvchan
18. Sirli (oldindan aytib bo‘lmaydigan) shaxs	48. Samarasiz, kam natijalarga
19. Kuchli	49. yetaklashga moyil
20. Nazokatli	50. YOsh bolaga xos xarakterga ega
21. Ishonchli	51. Moslanuvchan
22. Tahlil qilishni yaxshi ko‘radigan shaxs	52. Individualist
23. Xamdardlik bildiradi	53. Janjal, nizoni yaxshi ko‘rmaydi
24. Rashkchi	54. Rejali yemas
25. Liderlik qilishga qodir	55. Raqobat ruhiga yega
26. Odamlar uchun g‘amxo‘r	56. Bolalarni sevuvchi
27. To‘g‘ri so‘z, haqqoniy	57. Ma’suliyatli
28. Tavakkalchi	58. SHijoatli, to‘g‘ri so‘z
29. O‘zgalarni tushuna oladi.	59. Og‘ir vazmin
30. Sirli	60. Qadriyat, an’analarga rioya qiladi.

Ushbu konsepsiya o‘sha davrda psixolog-olimlar va amaliyotchilarning faoliyatida o‘ziga xos burilishga sabab bo‘ldi: 1976 va 1984 o‘rtasida ular tomonidan 100 dan ortiq tadqiqotlar o‘tkazildi. Tadqiqotchilar maskulin va feminin jihatlari yuqori namoyon bo‘luvchi mijozlarni qay tarzda androgen sifatlarini o‘stirish masalasini jiddiy muxokama qila boshladilar. Sandra Bem tomonidan

ishlab chiqilgan metodika bugungi kunda xam gender psixologiyasi sohasida olib boriluvchi ko‘plab tadqiqotlarda o‘z o‘rniga ega

Emperik tahlil.

Gender farqlari bo‘yicha tadqiqot natijalarini umumlashtiruvchi birinchi jiddiy va nisbatan ishonchli asar 1974-yilda chop etilgan Eleonor Makkobi va Kerol Jeklinning "jinsiy farqlar psixologiyasi" kitobidir. Makkobi va Jeklin o‘z kitoblarini yozish vaqtida chop yetilgan 2000 dan ortiq ilmiy maqolalarni to‘plashdi va tizimlashtirishdi. Ular o‘z tadqiqotlari jarayonida shaxslardagi gender farqlashni aniqlash uchun belgilab olgan tahlil parametrlari ya‘ni ulardagi turli sezgi organlari orqali idrok etish jarayoni, ta‘lim va esda olib qolish jarayoni, emotsional reaksiya, turli ta‘sirlarga beriluvchanlik, o‘z-o‘ziga baho berish va boshqa jihatlar yuzasidan jinslararo gender farqlarning juda pas miqdorda namoyon bo‘lishini kuzatdilar. Shunday qilib, ularning tadqiqotlarining umumlashtiruvchi asosiy natijasida shu ma‘lum bo‘ldiki turli jins vakillarining o‘zaro gender o‘xshashliklari gender farqlariga qaraganda ancha ahamiyatliroqdir. Ya‘ni bu tahlillar shu kunga qadar ma‘lum bo‘lgan gender stereotiplarni rad etib ayol va erkaklarning gender jihatdan o‘xshashliklari ularning o‘zaro farqlariga nisbatan katta ekandigini isbotladi. Bu esa jinslararo turli sohalaridagi shu bilan jamiyatdagi umumiy rollar va maqomlarni va faoliyatlarini tabaqalanishini keskin qoralovchi fakt sifatida anglash mumkin edi. Makkobi va Jaklin tomonidan yaratilgan kitob gender psixologiyasi sohasidagi klassik adabiyot sifatida qabul qilingani va ko‘pgina iqtiboslar keltirishiga qaramay, kitobning eng muxim jihatlaridan biri olimlarning bergan umumiy xulosalari emas balki ular tomonidan keltirilgan gender tahlil natijalari yuzasidan keltirilgan istisnolar hisoblanadi. Ular asosan quyidagi jihatlarida: nutqda va matematik qobiliyatlarda fazoviy idrok yetish qobiliyatlari va agressivlik xususiyatlarida o‘z aksini topadi.

Makkobi va Jaklining kitobi nashr etilganidan ko‘p o‘tmay, bir mavzudagi yirik tadqiqot organlari natijalarini puxta va ishonchli umumlashtirish uchun mo‘ljallangan meta-tahlilning statistik usuli ishlab chiqildi. Bu usul gender farqlari bo‘yicha tadqiqotlarni tizimlashtirish uchun ideal hisoblanadi, chunki bu sohada alohida masalalar bo‘yicha o‘nlab va hatto yuzlab tadqiqotlar olib boriladi. Meta-tahlil natijalari Makkobi va Jaklining xulosalarini aniqlab berdi. Xususan, aniqroq statistik tahlil va katta, yangilangan tadqiqot korpusidan foydalanish orqali ular nutq qobiliyatida jinsiy farqlar mavjud emasligini ko‘rsatib berdi.

Endi esa gender psixologiya sohasida uzoq yillar davomida erkak va ayollarga xos asosiy 4 turdagi xususiyatlar nutqda va matematik qobiliyatlarda fazoviy idrok yetish qobiliyatlari va agressivlik xususiyatlari yuzasidan olib borilgan turli tadqiqotlar haqida to‘xtalib o‘tamiz. YUqorida ta‘kidlanganidek ayol va erkaklar o‘rtasidagi birlamchi gender farq ularning nutqiy qobiliyatlarida deya e‘tirof etilgan. Erkaklar va ayollarning nutqiy qobiliyatlarida farqlarning mavjudligi psixologik adabiyotlarda uzoq vaqtdan beri eng aniq psixologik dalillardan biri sifatida keltirilgan. Odatda ayollar nutq qobiliyatlari jihatidan erkaklardan ustun turadi, deb taxmin qilinadi. Biroq, bu sohadagi empirik tadqiqotlarning eng yirik sharhlari ko‘rsatganidek, bu taxmin ishonchli dalillarni topmaydi. 1988 yilda Djenet Xayd va Marsiya Linn nutq qobiliyatining gender farqlari bo‘yicha tadqiqotlarning meta-tahlilini o‘tkazdilar, o‘z tadqiqotlarida ular Makkobi va Djeklin tahlil qilgan tadqiqotlar korpusini o‘z ichiga olib, uni bolalar va kattalar haqidagi yangi tadqiqotlarning katta na‘munasi bilan to‘ldirishdi. Tadqiqotlarni nutqiy qobiliyatlarni tekshirishda qo‘llanilgan usuliga muvofiq alohida tahlil qilib, sakkizta test usulining beshtasi uchun farq nolga teng yoki yaqin yekanligini aniqladilar. Umuman olganda, turli sinov usullari bilan tadqiqotlar natijalarini umumlashtirib, ular erkaklar va ayollar o‘rtasida nutq qobiliyatida kichik farqlar ham yo‘q degan xulosaga kelishdi

Umumiy gender stereotiplarga ko‘ra, o‘g‘il bolalar va erkaklar qizlar va ayollarga nisbatan matematik amallarni bajarishga qobiliyatliroq deya ta‘kidlanadi. Olib borilgan qator ilmiy tadqiqotlar esa bu fikrni rad yetadi. 1990 yilda uch milliondan ortiq ishtirokchilar umumiy soni bilan tadqiqotlar sarhisob meta-tahlil qilinganda, umuman, o‘g‘il va qiz o‘rtasida matematik vazifalarni bajarish muvaffaqiyat yuzasidan hech qanday muhim farqlar mavjud emasligi aniqlandi. Aniqlanishicha qizlar kichik va o‘rta maktab davrida matematik hisoblash o‘g‘il bolalardan o‘ta kichik farq bilan ustunlik qilishsa, o‘g‘il bolalar esa masalalarni yechish bo‘yicha katta maktab yoshi davrida qizlardan ustunlik qilishadi. Lekin shu bilan birga matematik qobiliyatlar yuzasidan aniqlangan kichik gender farqlari

yosh nisbatida bilan kamayib boradi, shuningdek o‘g‘il va qiz bolalar esa matematik tushunchalarni o‘zlashtirishda teng darajada yaxshi yekanligi aniqlandi. 2005 yildagi yangi meta-analitik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, olti oylik chaqaloq qiz va o‘g‘il bolalar matematik qobiliyatlarni shakllantirishga asoslangan vazifalarni bir xil darajada yaxshi bajarishgan.

Ba’zi tadqiqotchilarning fikricha, fazoni idrok etish qobiliyatida gender farqlar mavjud emas, lekin ba’zi xollarda bunday holatlar yuzaga kelishi asosan madaniy kontekst va jinslarning gender rollaridagi farqlar bilan izohlanadi. Ushbu fikrning dalili sifatida Hindistonning shimoli-sharqida joylashgan, umumiy genetik kelib chiqishi bir ammo turlicha ijtimoiy strukturaga ega bo‘lgan 1,300 kishi bilan o‘tkazilgan qiyosiy tadqiqotlar natijasi orqali izohlashimiz mumkin. Tadqiqot natijasida shuni kuzatish mumkinki ijtimoiy tuzumda ayollar aniq bo‘ysunuvchi mavqeni egallagan jamiyat vakillari orasidagi fazoni idrok etishdagi gender farqlari ayollar ko‘proq avtonomiyadan bahramand bo‘lgan jamiyat vakillariga nisbatan sezilarli darajada katta bo‘lgan. Ushbu tadqiqot mualliflarining ta’kidlashicha, ayollarning fazoviy qobiliyatiga ta’sir qiluvchi omillardan biri - stereotip tahdidining ta’siri bo‘lishi mumkin. Agar jamiyatda ayollar muayyan turdagi vazifalarga qodir bo‘lmagan stereotip mavjud bo‘lsa, unda ayol ushbu turdagi vazifani bajarishi jarayonida ma’lum stress natijasida unda mazkur imkoniyat darajasi susayadi. Turli qobiliyatlarni sinab ko‘rishda stereotip tahdidining turli stixiyali guruhlariga ta’siri boshqa ko‘plab tadqiqotlar bilan ham tasdiqlanadi.

Tajovuzkor xulq atvordagi farqlar ilmiy ma’lumotlar bilan tasdiqlangan bir necha gender farqlar guruhiga tegishli bo‘lishiga qaramay, gender stereotiplar tasdiqlagani kabi katta ahamiyatli emas. Matematik qobiliyatlardagi gender farqlarida bo‘lgani kabi meta-analitik tekshiruvlar ham agressiv xulqdagi farqlar ahamiyati yuzasidan o‘rta darajada erkaklar foydasiga ustun qo‘yish bilan farqlanishini ko‘rsatadi. Xususan, 1984-yilda Janet Hayde tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil shuni ko‘rsatdiki, tajovuzkor xulqdagi o‘zgarishlarning faqat 5% i gender farqlari bilan bog‘liq va bu farqlar yosh bilan kamayadi. Matematik qobiliyatlardagi gender farqlarida bo‘lgani kabi meta-analitik tekshiruvlar ham agressiv xulqdagi farqlar ahamiyatidan o‘rta darajada yerkaklar foydasiga ustun qo‘yish bilan farqlanishini ko‘rsatadi. Xususan, 1984-yilda Janet Hayden tomonidan o‘tkazilgan meta-tahlil shuni ko‘rsatdiki, tajovuzkor xulqdagi o‘zgarishlarning faqat 5% i gender farqlari bilan bog‘liq va bu farqlar yosh o‘tishi bilan kamayadi.

Xulosa.

Fikrimizcha gender nazariyasining paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixini o‘rganish mavxum bo‘lgan ko‘pgina masalalarga oydinlik kiritishi, shuningdek, zamonaviy fanda gender psixologiyasining muammolari va istiqbollarini aniqlashning imkonini berishi mumkin. Gender psixologiyasi yo‘nalishining paydo bo‘lishi psixologiyada jinsga xos masalalarning rivojlanishidagi tabiiy bosqich hisoblanib, psixologik tafakkur taraqqiyotining butun avvalgi tarixi asosida yuzaga kelgan. Jinslar psixologiyasidan farqli o‘laroq, gender psixologiyasida nafaqat erkak va ayollarning psixologik o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etiladi, balki uning diqqat markazida birinchi navbatta jinsiy farqlanish, tabaqalanish va iyerarxizatsiya hodisalari tufayli kelib chiqadigan shaxsiy rivojlanish qonuniyatlari turadi. SHuningdek ayol va erkaklar uchun o‘z-o‘zini anglash jarayonlariga ta’sir etuvchi gender omillarni ahamiyatini tushunish va ularndan foydalanish imkonini beruvchi psixologik usul va mexanizmlarning tahlil qilish xam muhimdir. Demak gender psixologiyasi jins psixologiyasidan farqli tarzda nafaqat shaxsni tashkil etuvchi biologik detirminantlarga balki ularning shakllanishida ijtimoiy-madaniy omillarning ta’sirini xam hisobga oladi. SHuningdek ayol va erkaklar psixologiyasida xam ijtimoiy ta’sirlarning, ijtimoiy -madaniy omillarning ularning jinsiy taraqqiyotidagi ahamiyatini chetlab o‘tmaydi. Aksincha o‘z o‘zini jinsiy identifikatsiya qilishning asosiy shartlari sifatida bu omillarni qabul qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Duskaziyeva J.G. D 847 Gendernaya psixologiya: uchebnoye posobiye / J.G. Duskaziyeva; Krasnoyar. gos. ped. un-t im. V.P. Astafeva. – Krasnoyarsk, 2010. – 108 s.
2. Bendas T. V. Gendernaya psixologiya: Uchebnoye posobiye. — SPb.: Piter, 2006. — 431 s: il. — (Seriya «Uchebnoye posobiye»). S – 9
3. Istoriya i teoriya feminizma//http://www.gender.cawater-info.net/knowledge_base/rubricator/feminism.htm, 01.08.2021

4. Deklaratsiya prav jenshini grajdanki//<https://ru.wikipedia.org/wiki/01.08.2021>
5. Актуальные проблемы гендерной психологии : курс лекций /L.G. Stepanova. - Minsk : BGPU, 2009. - 8 s
6. Maccoby, E., and Jacklin, C. The Psychology of Sex Differences. — Stanford University Press, 1974. — ISBN 9780804708593
7. Hyde, J. S. The Gender Similarities Hypothesis : [angl.] // American Psychologist. — 2005. — Vol. 60, no. 6. — P. 581–592. — doi:10.1037/0003-066X.60.6.581. — PMID 16173891
8. Weatherall, A. Gender, Language and Discourse. — Routledge, 2005. — ISBN 9781134701926
9. Hyde, J. S., Linn, M. C. Gender differences in verbal ability: A meta-analysis // Psychological bulletin. — 1988. — T. 104, № 1. — S. 53—69.
10. Hyde, J. S., Fennema, E., Lamon, S. J. Gender differences in mathematics performance: a meta-analysis // Psychological bulletin. — 1990. — T. 107, № 2. — S. 139—155
11. Spelke, E. S. Sex differences in intrinsic aptitude for mathematics and science? a critical review // American Psychologist. — 2005. — T. 60, № 9. — S. 950—958.

Ro‘ziyev Ulug‘bek Muzaffarovich
magistr

O‘SMIRLARDAGI EMOTSIONAL ZO‘RIQISHLAR VA UIARNI KELIB CHIQISH SABABLARI

Annotastiya. Har bir inson bir vaqtning o‘zida qandaydir tashvish darajasini boshdan kechirishi mumkin. hissiy buzilishi bo‘lganlar buni doimiy ravishda boshdan kechirishadi va shunchalik kuchliki, bu ularning hayot sifati ta‘siriga sezilarli darajada salbiy ta‘sir qiladi. Bu maqolada shaxslarda bezovtalik hissi va ijtimoiy zo‘riqish ko‘rinishlari va ularni oldini olish, ijtimoiy va hissiy zo‘riqish belgilari, kimlarda ko‘proq kuzatilishi, hissiy zo‘riqishning sabablari, haqida fikr yuritilgan. Maqolada hissiy zo‘riqish ko‘rinishlari, kelib chiqish sabablari, oldini olish usullari haqida ma‘lumot berilgan.

Tayanch tushunchalar: izolyatsiya, agorafobiya, xavotir bezovtalik, sintez funksiyasi, zaifliklar fobiya, xulq-atvor, muzlatish, somatik kasalliklar, vahima, irrasional qo‘rquv, ayxmofobiya, chuqur depressiya, stereotip travmatik holat,obsessiya. signal funksiyasi, tartibga solish funksiyasi, hissiy shantaj va oldindan sezish obsessiv qo‘rquv.

Аннотация. Каждый может одновременно испытывать определенный уровень беспокойства. люди с эмоциональными расстройствами испытывают это постоянно и настолько сильно, что это значительно отрицательно сказывается на качестве их жизни.ннотастия. Каждый может одновременно испытывать определенный уровень беспокойства.я. Каждый может одновременно испытывать определенный уровень беспокойства люди с эмоциональными расстройствами испытывают это постоянно и настолько сильно, что это значительно отрицательно сказывается на качестве их жизни.ннотастия. Каждый может одновременно испытывать определенный уровень беспокойства. люди с эмоциональными расстройствами испытывают это постоянно и настолько сильно, что это значительно отрицательно сказывается на качестве их жизни. В этой статье рассматриваются проявления и профилактика чувства тревоги и социальной напряженности у людей, симптомы социального и эмоционального напряжения, которые чаще наблюдаются у них, причины эмоционального напряжения. В статье представлена информация о проявлениях эмоционального напряжения, причинах возникновения, методах профилактики.

Основные понятия: изоляция, агорафобия, тревожное расстройство, функция синтеза, слабости фобия, поведение, замораживание, соматические расстройства, паника, иррациональный страх, аихмophobia, глубокая депрессия, стереотипное травматическое состояние, навязчивая идея.в статье дается информация о проявлениях эмоционального напряжения, причинах

Annotastia. Each person can experience some level of anxiety at the same time. those with emotional disorders experience it constantly and are so strong that it significantly negatively affects the impact of their quality of life.ннотастия. Each person can experience some level of anxiety at the same time. those with emotional disorders experience it constantly and are so strong that it significantly negatively affects the impact of their quality of life. This article reflects on the manifestations and Prevention of feelings of anxiety and social tension in individuals, signs of social and emotional tension, who is more observed in them, the causes of emotional tension. The article provides information about the manifestations of emotional tension, causes of origin, methods of prevention.

Underlying concepts: isolation, agoraphobia, anxiety disorder, synthesis function, vulnerabilities phobia, behavior, freezing, somatic disorders, panic, irrational fear, aichmophobia, deep depression, stereotypical traumatic condition,obsession.he article provides information about the manifestations of emotional tension, causes of

Kirish. O‘smirlik davrida hissiy zo‘riqishni keltirib chiqaradigan omillarga quyidagilarni kiritish mumkin; og‘zaki hujumlar kabi noodatiy jismoniy xatti harakatlar, xorlik, qo‘rqitish, izolyatsiya, va hissiy beparvolik, zarar yoki kuchli nazorat qilish, haddan ziyod g‘amxo‘rlik, ma‘lumotlarning kattalar uchun uchun mo‘ljallanganligi, va ruhiy tushkunlik, shu jumladan, og‘ir uzoq muddatli ajrimlar yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin, bezovtalik, past izzat, va yolg‘izlik. O‘smirlarda izolyatsiya, uyat hissi va o‘zlarini ayblash tendentsiyasi kabi alomatlar paydo bo‘lishi mumkin, Otalik va onalik mavqeyini suiiste‘mol qilish tan oldirish, shaxs ichki tashvishlarini rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

O‘smirlik-bu tanqidiy rivojlanish davri bo‘lib, unda yolg‘izlik hissi tengdoshlarning o‘zaro ta‘sirining ahamiyati sezilarli darajada oshadi (Franssen va boshq., 2020; MacEvoy va boshq., 2011). O‘smirlik-bu tanqidiy rivojlanish davri bo‘lib, unda yolg‘izlik hissi tengdoshlarning o‘zaro ta‘sirining ahamiyati sezilarli darajada oshadi (Franssen va boshq., 2020; MacEvoy va boshq., 2011). Ba‘zilar yolg‘izlikni qayg‘uli tuyg‘u sifatida belgilaydilar (Asher, 2012), boshqalari yolg‘izlikni ijtimoiy tarmoqdagi miqdor yoki sifat etishmasligidan kelib chiqadigan yoqimsiz tajriba sifatida belgilaydilar (Hemberg va boshq., 2022; Perlman & Peplau, 1998). Shuning uchun yolg‘izlikni ijtimoiy munosabatlardagi etishmovchilik hissi va natijada yuzaga keladigan hissiy tanglik deb ta‘riflash mumkin (Vang va Chjao, 2022). Ular asta-sekin o‘z oilalaridan tobora mustaqil bo‘lib, sinfdoshlari bilan yaqin aloqada bo‘lishlari sababli, o‘spirinlar yolg‘izlik tuyg‘ulariga ayniqsa moyil bo‘lishlari mumkin (Balxotinlar va boshq., 2017). Oldingi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, yolg‘izlik o‘spirinlarda past ijtimoiy mansublik, o‘zini past baholash va hissiy regulatsiyaga olib keladi (Ren va boshq., 2017) va tashvish, alkogolga qaramlik va hatto o‘z joniga qasd qilishga olib kelishi mumkin (Heinrich & Gullone, 2006; Holt-Lunstad va boshq., 2015; Ren & Ji, 2019). Shuning uchun o‘smir yolg‘izligiga ta‘sir qiluvchi omillarni va uning asosiy mexanizmlarini o‘rganish katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Bolalik davrida hissiy, jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlik, shuningdek jismoniy va hissiy beparvolik kabi travmatik tajribalar birgalikda bolalik travmasi deb nomlanadi (Bernshteyn va Fink, 1998). Ular orasida hissiy zo‘ravonlik boshqa zo‘ravonlik shakllariga nisbatan o‘ziga xos va mustaqil oqibatlariga olib keladi (Riggs, 2010). Bolalik davrida hissiy, jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlik, shuningdek jismoniy va hissiy beparvolik kabi travmatik tajribalar birgalikda bolalik travmasi deb nomlanadi (Bernshteyn va Fink, 1998). Ular orasida hissiy zo‘ravonlik boshqa zo‘ravonlik shakllariga nisbatan o‘ziga xos va mustaqil oqibatlariga olib keladi (Riggs, 2010). Garchi hissiy zo‘ravonlik tabiatda keng tarqalgan va zararli bo‘lsa-da (Riggs, 2010), u jismoniy yoki jinsiy zo‘ravonlik kabi keng o‘rganilmagan (Korolevskaya & Yampolskaya, 2023). Biroq, hissiy zo‘ravonlik va o‘spirin yolg‘izligi o‘rtasidagi munosabatlarning asosiy mexanizmlari aniq emas. O‘smir yolg‘izligining maqsadli profilaktikasi va aralashuvini ta‘minlash uchun ushbu tadqiqotning maqsadi o‘smirlardagi hissiy zo‘ravonlik va yolg‘izlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganish, shuningdek vositachilik omillarini aniqlashdir.

Hissiy zo‘ravonlik-bu kattalar yoki keksa odam tomonidan bolaning qadr-qimmatini yoki farovonligi tuyg‘usiga yoki har qanday kamsituvchi xatti-harakatlariga og‘zaki hujum (Bernshteyn va boshq., 2003). G‘arb mamlakatlari bilan taqqoslaganda, onalar o‘z farzandlarining muvaffaqiyatlari uchun kamroq maqtovlar va farzandlarining muvaffaqiyatsizliklari uchun ko‘proq tanqid qilishlari mumkin (Chen va boshq., 2015). Bir nechta tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, Xitoyda hissiy zo‘ravonlik juda keng tarqalgan (Chen & Qin, 2020; Quyosh va boshq., 2019), hissiy zo‘ravonlikning ba‘zi shakllari sifatida (masalan, qoralash va qo‘rqitish) Xitoy jamiyatida normal tarbiya amaliyoti hisoblanadi (Zhou & Zhen, 2022). Ilova nazariyasiga ko‘ra (Boulby, 1969), shaxslar o‘z rivojlanishida erta rivojlanadigan xavfli biriktirma modeli keyinchalik hayotda ham xavfli biriktirma modelini ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi. Hissiy zo‘ravonlikni boshdan kechirgan o‘smirlar boshqalardan sevgi va qo‘llab-quvvatlashga intilsa, ota-ona va bola o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlardagi salbiy tajribalarning ta‘siri bu salbiy tajribalarni o‘z va boshqalar haqidagi tasavvurlariga singdirishga olib kelishi mumkin. Ushbu ichkilashtirish o‘z-o‘ziga bog‘liq tashvishlarga va boshqalarning xayrixohligi va sezgirligiga ishonchning etishmasligiga olib kelishi mumkin (Akdo Associational, 2017). Bu noto‘g‘ri talqin ularni yolg‘iz his tark etishi mumkin (Chen

& Qin, 2020; Liu va boshq., 2018). Shuning uchun ushbu tadqiqot 1-gipotezani taklif qildi: hissiy zoʻravonlik oʻsmirlarning yolgʻizlikni boshdan kechirish ehtimolini oshiradi.

Garchi oldingi tadqiqotlar hissiy zoʻravonlik va Yolgʻizlikning yuqori darajalari oʻrtasidagi bogʻliqlikni koʻrsatgan boʻlsa-da (Luo va boshq., 2020; Ma va boshq., 2020; Vang & Zhao, 2022), hissiy zoʻravonlik oʻsmir yolgʻizlikka qanday taʼsir qilishi haqida cheklangan tadqiqotlar mavjud. Hissiy zoʻravonlik oʻspirinning yolgʻizligi bilan bogʻliq boʻlgan vositachilik mexanizmi yaxshi tushunilmagan, bu maqsadli aralashuv dasturlarini ishlab chiqishni juda muhimdir. Ushbu tadqiqot oʻz-oʻziga rahm-shafqat va rad etish sezgirligining vositachilik rollarini oʻrganish orqali oʻspirin yolgʻizligining sabablarini tushunishni kuchaytirishga qaratilgan.

Oʻz-oʻziga rahm-shafqat-bu odamlarga oʻzlarining kamchiliklari va cheklovlariga toqat qilish va qabul qilishga yordam beradigan sogʻlom oʻz-oʻziga munosabat. Oʻz-oʻziga rahm-shafqat shkalasi ijobiy va salbiy elementlardan iborat boʻlib, unda ijobiy jihatlari "oʻzini iliqlik" deb ataladi va salbiy elementlar oʻzini sovuqqonlik deb tan oladi (Laxtinen va boshq., 2020; Neff, 2003). Oʻz-oʻzini iliqlik deganda, shaxslar boshdan kechirayotgan salbiy hodisalarga nisbatan ochiq va bagʻrikeng munosabat tushuniladi. Oʻz-oʻzini sovuqqonlik, ayniqsa, salbiy hodisani boshdan kechirgandan soʻng (Neff, 2003) boshdan kechirgan umidsizlik va kuchsizlik hissiyotlariga nisbatan qattiqqoʻllik va tanqidning salbiy munosabatini anglatadi. Aslida, avvalgi tadqiqot odatda "oʻz-oʻzini rahm-shafqat" ga murojaat qilish oʻz-oʻzini rahm-shafqat koʻlamini (SCS) umumiy ball foydalangan va kamdan-kam hollarda oʻz-oʻzini sovuq oʻrganib esa (yaʼni, teskari befarq oʻz-oʻzini javob unsurlar yoʻqligi), yana soʻnggi tadqiqot qildi oʻz - oʻzini rahm-shafqat noyob shaxsning psixologik farovonligini taʼsiri (Liu va boshq., 2023). Shuning uchun ushbu tadqiqotda oʻz-oʻziga rahm-shafqatning ijobiy va salbiy tarkibiy qismlari oʻrganildi. Stress jarayoni modeliga (Pearlin, 1989) koʻra, oʻz-oʻziga rahm-shafqat kabi oʻz-oʻziga bogʻliq shaxsiy resurslar turli stress omillarining taʼsiriga toʻsiq boʻlib xizmat qilishi mumkin. Bolalikdagi travmatik tajriba stressni keltirib chiqarishi mumkin tajribalar koʻpincha shikastlangan oʻz-oʻziga bogʻliq manbalar shaklida koʻproq stressni keltirib chiqaradi; keyinchalik bu koʻpayish keyingi hayotdagi salbiy natijalarni tushuntirishi mumkin (LeBlanc va boshq., 2015; Vu va boshq., 2022). Oldingi eksperimental tadqiqotlarga koʻra, oʻz-oʻziga rahm-shafqat mashgʻulotlari (oʻz-oʻziga rahm-shafqat tushunchalari va amaliyotiga markaziy eʼtibor) saraton kasalligida ruhiy salomatlikni yaxshilash uchun topilgan (Brooker va boshq., 2020) va ajrashgan ayollarda yolgʻizlik tuygʻusini kamaytirish (Farzanfar va boshq., 2020). Bundan tashqari, oʻtkazilgan korrelyatsion tadqiqot oʻz-oʻziga rahm-shafqat va yolgʻizlik oʻrtasidagi muhim salbiy korrelyatsiyalarni aniqladi. Xususan, oʻz-oʻzini iliqlik darajasi yolgʻizlik bilan sezilarli salbiy korrelyatsiyani koʻrsatdi, oʻz-oʻzini sovuqlik darajasi esa yolgʻizlik bilan sezilarli ijobiy korrelyatsiyani koʻrsatdi.

Shu bilan birga, oʻz-oʻzini rahm-shafqat salbiy hissiy suiisteʼmol tomonidan bashorat qilinishi mumkin. Ichki loyiha gipotezasi asosida, bolalik hissiy zoʻriqishi tajribali shaxslar ularning ota-onalari suiisteʼmol ratsionalizatsiya, ularning ota-onalari ularni muomalalariga yoʻl oʻzlarini davolash; va notoʻgʻri bilim sxemalarini va nosogʻlom ichki ish modellarini ishlab chiqish (Hamrick & Ouens, 2018). Bundan tashqari, ota-onalarning hissiy zoʻravonligi bolalarning hissiyotlarni tushunish qobiliyatiga salbiy taʼsir koʻrsatishi koʻrsatilgan (Ross va boshq., 2019). Hissiy suiisteʼmol tajribali shaxslar qiyin hissiy ogʻriq dan harakat qilish topish, va oʻz-oʻzini rad va oʻz-oʻzini tanqid qabul qilish ehtimoli koʻproq boʻladi, oʻz-oʻzini sovuqlik yuqori darajadagi va oʻz-oʻzini rahm-shafqat quyi darajadagi natijasida (oʻz-oʻzini issiq). Tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, hissiy zoʻravonlik zoʻravonligi oʻzini sovuqqonlik bilan ijobiy bogʻliq (Messman-Mur va Bhuptani, 2020) va maktab oʻquvchilari orasida oʻzini iliqlik bilan salbiy bogʻliq (Tao va boshq., 2021). Shuningdek, bir necha tadqiqotlar hissiy zoʻriqishholatini oʻz-oʻzini rahm-shafqat salbiy bashorat qiluvchi, deb koʻrsatilgan (Ross va boshq., 2019; Tanaka va boshq., 2011; Vu va boshq., 2022). tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, hissiy zoʻravonlik zoʻravonligi oʻzini sovuqqonlik bilan ijobiy bogʻliq (Messman-Mur va Bhuptani, 2020) va oʻsmirlar orasida oʻzini iliqlik bilan salbiy bogʻliq (Tao va boshq., 2021).

Natijalar.

Bolalikdagi hissiy zoʻravonlik oʻsmirning yolgʻizligi bilan sezilarli darajada ijobiy bogʻliqdir. Bolalikdagi hissiy zoʻravonlik oʻspirin yolgʻizligiga nafaqat bevosita, balki bilvosita oʻz-oʻziga

rahm-shafqat (shu jumladan uning iliqlik va sovuqqonlik tarkibiy qismlari) va rad etish sezgirligi orqali ham ta'sir qilishi mumkin.

Xulosalar.

Ushbu tadqiqot bolalik davridagi hissiy zo'ravonlik va o'smirlik davridagi yolg'izlik o'rtasidagi munosabatlarda o'z-o'ziga rahm-shafqat va rad etish sezgirligining zanjir vositachilik rolini yanada yoritib beradi, bu o'z-o'ziga rahm-shafqatni oshirish va rad etish sezgirligini kamaytirishga qaratilgan aralashuv dasturlari o'smirlardagi yolg'izlikni kamaytirish uchun samarali bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Тревожное фобическое расстройство детского возраста/ И. А. Хрущ. – Мн. БГМУ, 2004.
2. Нордонэ Д. Страх, паника, фобия/Дж. Нордонэ – Москва: Психотерапия, 2008, - 348.
3. Р. АкдоганТиповое предложение о взаимосвязи между одиночеством, ненадежной привязанностью и чувством неполноценности, Личность и индивидуальные различия(2017)
4. М. Балажова и др.Семейное окружение как предиктор одиночества подростковЕвропейская психиатрия(2017)
5. Д.П. Бернштейн и др.Влияние эмоционального насилия на травлю и несуицидальные самоповреждения у подростков: роль воспринимаемой социальной поддержки и сострадания к себе в 2025 году, Жестокое обращение с детьми и отсутствие заботы о них.Влияние эмоционального насилия в детстве на социальное избегание 2025, BMC Psychology

Mirzayeva Dilshoda Ikromjonova

Farg‘ona Davlat Universiteti, Ingliz tili kafedra mudiri

Sayfidinova Aziza Tolibovna

Farg‘ona Davlat Universiteti, Ingliz tili kafedrası tadqiqotchisi

O‘ZBEK VA INGLIZ LEKSIKASIDA NABOTOT OBRAZLARINING METAFORIK TALQINI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida nabotot (o‘simlik) obrazlari asosida shakllangan metaforik birliklar qiyosiy-semantik va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. O‘simlik nomlari orqali inson xarakteri, hayotiy jarayonlar, ijtimoiy munosabatlar va abstrakt tushunchalarning ifodalanish mexanizmlari ochib beriladi. Tadqiqotda metaforaning kognitiv tabiati, konseptual asoslari hamda milliy-madaniy xususiyatlari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: metafora, nabotot obrazi, o‘simlik metaforalari, leksik semantika, lingvomadaniyat, qiyosiy tilshunoslik.

Annotation. This article analyzes metaphorical units formed on the basis of plant imagery in Uzbek and English from a comparative semantic and linguocultural perspective. The study reveals how plant names metaphorically represent human character, life processes, social relations, and abstract concepts.

Key words: metaphor, plant imagery, botanical metaphors, lexical semantics, linguoculture, comparative linguistics.

Kirish: Til inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, borliqni idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi hisoblanadi. Metafora tilshunoslikda nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki semantik va kognitiv mexanizm sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘simliklar inson hayotida muhim o‘rin tutgani sababli, ularning nomlari turli tillarda metaforik ma‘nolarda faol qo‘llanadi. Nabotot obrazlari asosida shakllangan metaforalar inson hayoti, ruhiy holati va ijtimoiy mavqeini ifodalashga xizmat qiladi.

Metaforaning nazariy asoslari: Metafora bir tushunchani ikkinchi tushuncha orqali anglash imkonini beruvchi semantik mexanizm hisoblanadi. Kognitiv tilshunoslikda metafora konseptual xarakterga ega bo‘lib, inson tafakkurida tizimli tarzda namoyon bo‘ladi.

Nabotot metaforalari asosan hayot – o‘simlik konseptual modeli asosida shakllanadi. O‘shish, gullash, qurish kabi jarayonlar inson hayoti bilan qiyoslanadi.

O‘zbek leksikasida nabotot obrazlari: O‘zbek tilida o‘simlik obrazlari asosidagi metaforalar xalqning agrar tafakkuri va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq. “Ildiz otmoq”, “gullab-yashnamoq”, “meva bermoq” kabi birliklar shaxs va jamiyat hayotiga nisbatan qo‘llanadi.

Masalan, “ildiz otmoq” iborasi shaxsning jamiyatda mustahkam o‘rin egallashini ifodalaydi. “Mevasiz daraxt” metaforasi esa foydasiz insonni bildiradi.

Ingliz leksikasida nabotot obrazlari: Ingliz tilida nabotot obrazlari individual rivojlanish va shaxsiy muvaffaqiyat bilan bog‘lanadi. “To blossom”, “to nip in the bud”, “a late bloomer” kabi metaforalar keng qo‘llanadi.

To blossom-ma‘nosi: shaxsning qobiliyati ochilishi, rivojlanishi

Misol: She blossomed into a confident leader.

(Izoh: shaxsning ichki salohiyati vaqt o‘tishi bilan namoyon bo‘ldi)

Individual rivojlanishning ijobiy bosqichi ifodalanadi.

A late bloomer-ma‘nosi: kech rivojlangan, ammo keyinchalik muvaffaqiyatga erishgan shaxs.

Misol: He was a late bloomer, but eventually became a successful scientist.

Ingliz madaniyatida bu rag‘batlantiruvchi metafora hisoblanadi.

To grow as a person- ma‘nosi: shaxsiy kamolot, ruhiy va intellektual o‘shish

Misol: Living abroad helped her grow as a person.

O‘shish = shaxsiy tajriba orttirish.

To put down roots-ma‘nosi: hayotda o‘z o‘rnini topish, barqarorlashish

Misol: After years of traveling, he finally put down roots.

Individual rivojlanishning barqarorlik bosqichi.

To flourish-ma’nosi: muvaffaqiyatli rivojlanmoq, o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etmoq.

Misol: She flourished in a supportive environment.

Muhit shaxs rivojiga ta’sir qilishi ko‘rsatiladi.

To plant the seeds of success- ma’nosi: kelajakdagi rivojlanish uchun asos yaratmoq

Misol: Education plants the seeds of success.

Individual rivojlanishning boshlang‘ich bosqichi.

To come into full bloom- ma’nosi: shaxsning eng yuqori rivojlanish bosqichiga yetishi

Misol: Her talent came into full bloom during university years.

Ushbu metaforalarda o‘simliklarning biologik xususiyatlari inson psixologik holati bilan qiyoslanadi.

QIYOSIY TAHLIL: O‘zbek va ingliz tillarida nabotot metaforalari umumiy konseptual asosga ega bo‘lsa-da, ularning semantik talqini milliy tafakkur bilan farqlanadi. O‘zbek tilida jamoaviylik va axloqiy baho ustun bo‘lsa, ingliz tilida individualizm yetakchi hisoblanadi.

XULOSA: Nabotot obrazlari asosidagi metaforalar til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni namoyon etadi. Ular inson tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvistik vosita hisoblanadi.

Foydalanayotgan adabiyotlar:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, 1980. B. 3–7.
2. Lyons J. Semantics. Cambridge, 1977. B. 208–210.
3. Leech G. Semantics. London, 1981. B. 215.
4. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford, 2010. B. 14–16.
5. Apresyan Yu.D. Leksicheskaya semantika. Moskva, 1995. B. 112.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasi. Toshkent, 1978. B. 145.
7. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilining semantikasi. Toshkent, 2008. B. 98.
8. Bobokalonov R. Til va tafakkur. Toshkent, 2019. B. 87.
9. Oxford Dictionary of Idioms. Oxford, 2015. P. 56.
10. Kövecses Z. Metaphor and Culture. Cambridge, 2005. P. 102.
11. Leech G. Language in Society. London, 1983. P. 64.
12. Saussure F. Course in General Linguistics. London, 1959. P. 117.

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna

*Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

TALABALARDA PROFESSIONAL IDENTIFIKATSIYA JARAYONINING PSIXOLOGIK DETERMINANTALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalarda professional identifikatsiya jarayonining psixologik determinantlari o'rganilgan. Asosan o'z-o'zini anglash, motivatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi omillarning kasbiy shakllanishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, talabalarga ongli kasb tanlashda psixologik yondashuvlar va maslahatlarning ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: professional identifikatsiya, psixologik determinantlar, talaba shaxsi, motivatsiya, o'z-o'zini anglash, kasb tanlash, psixologik yordam.

Аннотация. В данной статье изучаются психологические детерминанты процесса профессиональной идентификации у студентов. В основном освещена роль таких факторов, как самосознание, мотивация, социальная поддержка в профессиональном становлении. Также проанализировано значение психологических подходов и консультаций при осознанном выборе профессии студентами.

Ключевые слова: профессиональная идентификация, психологические детерминанты, личность студента, мотивация, самосознание, выбор профессии, психологическая помощь.

Abstract. This article examines the psychological determinants of the process of professional identification in students. The role of such factors as self-awareness, motivation, and social support in professional development is mainly highlighted. The importance of psychological approaches and advice in the conscious choice of a profession for students was also analyzed.

Keywords: professional identification, psychological determinants, student personality, motivation, self-awareness, career choice, psychological support.

Kirish. Talabalarda professional identifikatsiya jarayonining psixologik determinantlari kishilik jamiyati taraqqiyotida muhim o'rin tutadigan muammolardan biridir. Talabalik yoshi inson hayotidagi eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda shaxsiylik shakllanadi, hayotga bo'lgan qarashlar mustahkamlanadi va kelajak kasbga yo'naltiriladi. Shuning uchun aynan shu davrda professional o'zini anglash, kasbga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish psixologik jihatdan chuqur tahlil etilishi zarur bo'lgan masalaga aylanadi. Psixologik determinantlarning mazmuni — bu shaxsning ichki va tashqi omillar asosida kasbiy yo'nalish bo'yicha tanlov qilishi, o'z imkoniyatlarini baholashi va hayotiy maqsadlarni belgilashi bilan chambarchas bog'liq. Har bir talaba o'z kasbini tanlash jarayonida ma'lum darajada psixologik bosim, ijtimoiy kutishlar va ichki qarama-qarshiliklarga duch keladi. Bunday holatda ularning professional identifikatsiyasi nafaqat ma'lumotli qarorlar, balki shaxsiy o'ziga xoslik va qadriyatlarga asoslangan tanlovlar orqali kechadi. Ota-onalar, ustozlar, tengdoshlar va ommaviy axborot vositalarining roli bu jarayonda inkor etib bo'lmaz ahamiyat kasb etadi. Talabalarda kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi o'z-o'zini anglash, hayotiy pozitsiyani aniqlash va shaxsiy qoniqish hissining yuzaga chiqishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bu holat o'z navbatida ularning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi, ijtimoiy moslashuvi va mehnat faoliyatiga tayyorgarligini belgilaydi. Shu sababli, mazkur jarayonni chuqur tahlil qilish psixologik yondashuvlar orqali ilmiy asoslash talab etiladi.

Professional identifikatsiyaning psixologik determinantlari talaba shaxsining individual xususiyatlari, xarakteri va ichki ehtiyojlari bilan bevosita bog'liq. Bu omillar orasida o'ziga ishonch, mustaqil fikrlash, maqsadga intilish va qaror qabul qilish layoqati asosiy o'rinni egallaydi. Shaxsning o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olishi, qiziqishlarini aniqlab, kasbiy soha bilan uyg'unlashtira bilishi professional o'zlikni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, psixologik barqarorlik, stresslarga bardoshlilik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mavjudligi ham jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Talaba o'zining ichki psixologik holatini to'g'ri anglay olsa, u o'z kasbiy rolini chuqurroq idrok eta boshlaydi. Bunda motivatsion omillar ham e'tibordan chetda qolmasligi

lozim, chunki ular orqali talaba faoliyatga yo‘naltiriladi. Professional tanlovning muvaffaqiyatli bo‘lishi nafaqat tashqi sharoitlarga, balki shaxsning ichki resurslaridan qanday foydalanishiga ham bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun har bir talabaning kasbiy yo‘nalishini shakllantirishda psixologik tahlillar, testlar va kuzatuvlar orqali yondashish muhim ahamiyatga ega. Psixologik determinantalar nafaqat kasb tanlashga, balki keyinchalik unga moslashish va rivojlanishda ham muhim omillar sifatida e‘tirof etiladi. Mazkur jihatlar talabaning butun hayoti davomida mehnatga munosabatini, ijtimoiy faolligini va shaxsiy qoniqishini belgilab beradi.

O‘z kasbiga bo‘lgan munosabat talabaning ichki dunyoqarashi, o‘zini ijtimoiy muhitda qanday tutishi va atrofdagilar bilan o‘zaro munosabatlariga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shaxsning psixologik holati, ayniqsa, o‘ziga bo‘lgan ishonchi, hayotdan ko‘zlangan maqsadlari va o‘z yo‘lini anglay olishi — professional identifikatsiyaning ichki asoslarini tashkil etadi. Shu bilan birga, o‘zini jamiyatda foydali shaxs sifatida ko‘ra olish, o‘z qobiliyatlariga tayanib faoliyat yuritish istagi ham bu jarayonning barqarorligini ta‘minlaydi. Kasbiy yo‘nalishni topgan shaxs o‘z hayot yo‘lini aniqroq belgilab, turli to‘siqlarga bardoshliroq bo‘ladi va psixologik jihatdan mustahkamroq shakllanadi. Bunday talabalarda motivatsiya yuqori bo‘lib, ular o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishga intilishadi. Psixologik determinantalar orqali kasbga bo‘lgan ishtiyoq shakllanadi, bu esa o‘qish jarayonidagi faol ishtirok, ijodkorlik va o‘zini rivojlantirishga olib keladi. Talabalar orasida professional identifikatsiyaning turli darajalarda namoyon bo‘lishi ularning individual farqlari bilan bog‘liqdir. Har bir talabaning professional yo‘nalishdagi qarorlari uning shaxsiy tajribalari, qadriyatlar va maqsadlari bilan uyg‘un holda shakllanadi. Bu qarorlar orqali u jamiyatda o‘z o‘rnini topishga, o‘z salohiyatini to‘liq namoyon etishga intiladi. Shu sababli, psixologik determinantalarni o‘rganish orqali kasbiy shakllanish jarayonini yanada mukammal tushunish mumkin bo‘ladi.

Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, talabalarining professional identifikatsiyasini psixologik jihatdan o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Bu jarayon orqali inson o‘zining hayotdagi asosiy rolini aniqlab oladi va unga muvofiq harakat qiladi. Shaxsiy o‘zlash va o‘zini anglash professional identifikatsiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, talaba hayotining keyingi bosqichlarida ham muhim omil bo‘lib qoladi. Shu nuqtai nazardan, psixologik determinantalar faqat individual rivojlanishga emas, balki jamiyatning intellektual va mehnat salohiyatiga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Talabalar o‘rtasida o‘z kasbini to‘g‘ri tanlaganlar bilim olishga bo‘lgan ishtiyoqi, ijtimoiy faolligi va ruhiy barqarorligi bilan ajralib turadi. Aksincha, o‘zini anglamasdan kasb tanlagan shaxslar ko‘proq qoniqmaslik, stress va yo‘nalishsiz harakatlar bilan yuzma-yuz bo‘lishadi. Shu sababli, professional identifikatsiyani erta bosqichlarda shakllantirish, psixologik qo‘llab-quvvatlash va maslahat berish ishlari katta ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo‘shadigan, ongli ravishda tanlov qilgan mutaxassislarni tayyorlashda asosiy bosqich hisoblanadi. Shuningdek, psixologik determinantalarni chuqur o‘rganish, yoshlar orasida maqsadli, faol va o‘z yo‘lini topgan avlodni shakllantirish imkonini beradi. Natijada, bunday tadqiqotlar nafaqat ta‘lim tizimi, balki butun jamiyat rivojida muhim o‘rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Talabalarda professional identifikatsiya jarayonining psixologik determinantalari yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar bu muammoning murakkab va ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi. Psixologiyada professional identifikatsiya atamasi shaxsning o‘zini ma‘lum bir kasbga oid his qilishi, kasbiy rol va vazifalarni o‘zlashtirish jarayonini anglatadi. Bu borada Eriksonga murojaat qilish mumkin, u shaxsiy identifikatsiyani hayotiy sikllarning muhim bosqichi deb hisoblagan. Erikson nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlik va erta yetuklik davrida shaxs o‘zini anglashga intiladi va aynan shu davrda kasbiy yo‘nalish tanlanadi. Shuningdek, Superning hayotiy-karera nazariyasi ham professional identifikatsiya jarayonini izohlashda muhim rol o‘ynaydi. Super shaxsiy qobiliyatlar, qadriyatlar va hayotiy tajribalarning uyg‘unligi asosida kasb tanlash qaroriga kelinadi deb hisoblagan. Unga ko‘ra, professional o‘zlik o‘zgaruvchan va shaxsning butun hayoti davomida rivojlanib boradi. Bu nazariya asosida talabaning kasbiy identifikatsiyasi vaqt mobaynida mustahkamlanib, harakatlar orqali konkret shaklga kiradi. Aynan shu jihat, ya‘ni professional o‘zlikni o‘zlashtirishning bosqichma-bosqich kechishi psixologik determinantalarni aniqlashda ilmiy asos bo‘la oladi. Talabalar bu bosqichda ichki qarama-qarshiliklar, ijtimoiy bosim va real imkoniyatlar o‘rtasida muvozanat topishga harakat qilishadi.

Professional identifikatsiya psixologik determinantalari ustida izlanish olib borgan boshqa olimlardan biri J. Marsiya hisoblanadi. Marsiya o'zining identifikatsiya modeli orqali yoshlar orasida kasbiy o'zlik shakllanishini to'rtta asosiy holatga ajratadi. Ular orasida identifikatsiya inqirozi, qidiruv, majburlangan tanlov va barqaror o'zlik holatlari mavjud bo'lib, har biri turli psixologik belgilar bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, kasb tanlash jarayonida hali aniq qarorga kelmagan, lekin faol izlanayotgan talabalar Marsiya modeli bo'yicha o'zining izlanish holatida ekanini ko'rsatadi. Bu model orqali talabalarning o'ziga xos individual farqlari aniqlanib, ularning psixologik ehtiyojlariga mos ravishda yo'naltirish imkoniyati yaratiladi. Talabalar ba'zida ijtimoiy kutishlar yoki oilaviy an'analar ta'sirida o'z kasbini tanlashga majbur bo'lishadi, bu esa identifikatsiyaning soddalashtirilgan shakliga olib keladi. Shu sababli, har bir shaxsning kasbiy identifikatsiyasi jarayonida erkin tanlov va ichki ehtiyojlar muvozanati muhim omil hisoblanadi. Marsiya tomonidan taqdim etilgan yondashuv zamonaviy psixologiyada talabalarga kasb tanlashda psixologik yordam ko'rsatishda asosiy vositalardan biri sifatida qo'llaniladi. Uning nazariyasi asosida talabalar o'zlarining ayni damdagi professional o'zlik darajasini aniqlab, unga qarab qarorlar qabul qilishlari mumkin. Bu modelning ahamiyati shundaki, u nafaqat kasb tanlash, balki keyinchalik kasbiy rivojlanish bosqichlarida ham o'zini namoyon qiladi.

Shuningdek, Bandura tomonidan ilgari surilgan o'z-o'ziga ishonch nazariyasi ham professional identifikatsiyaning psixologik omillarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Bandura ta'kidlaganidek, shaxsning o'z qobiliyatlariga bo'lgan ishonchi uning harakatlari va tanlovlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Talaba o'zini muvaffaqiyatli mutaxassis sifatida tasavvur qila olsa, u kasb tanlashda ko'proq ishonch bilan qaror qabul qiladi. O'z-o'ziga ishonch darajasi past bo'lgan shaxslar esa ko'proq ikkilanadi, tashqi omillarga bog'liq holda harakat qiladi. Bu holat talabalarda professional identifikatsiya jarayonida doimiy noaniqlik, ishsizlik qo'rquvi va o'zini kamsitish hissiga olib keladi. Shu boisdan ham talabaning kasb tanlashiga oid qarorlariga psixologik tayyorgarlik va ichki ishonch katta ta'sir ko'rsatadi. Bandura o'z nazariyasida shaxsiy tajriba, ijtimoiy kuzatish va rag'batlantirish orqali o'ziga ishonchni oshirish mumkinligini ko'rsatadi. Talaba ijobiy tajriba orttirgan sari, u o'z tanloviga ishonch bilan yondashadi va o'z kasbini anglashga faol harakat qiladi. Bu jarayon doirasida o'z-o'zini baholash, o'zini kasbiy jihatdan amalga oshirishga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchayadi. Bandura nazariyasining amaliy qimmati shundaki, u orqali talabaga motivatsion yordam ko'rsatish, uni faolroq va ishonchliroq qaror qabul qilishga yo'naltirish mumkin bo'ladi.

Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi ham professional identifikatsiya jarayonining psixologik jihatlarini yoritishda qo'l keladi. Maslougga ko'ra, har bir inson hayotda o'zining ma'lum ehtiyojlarini qondirishga intiladi va bu ehtiyojlar bosqichma-bosqich yuqorilab boradi. Shaxs dastlab fiziologik va xavfsizlik ehtiyojlarini qondirgach, ijtimoiylik, hurmatga loyiq bo'lish va nihoyat o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyojiga intiladi. Kasbiy o'zlikni anglash va professional identifikatsiya jarayoni esa aynan o'zini ro'yobga chiqarish darajasiga to'g'ri keladi. Talabalar bu bosqichga yetganlarida o'z salohiyatini to'liq namoyon etish, jamiyatda o'z o'rnini topish va o'z qobiliyatlaridan maksimal darajada foydalanishga harakat qilishadi. Maslou nazariyasining amaliy tomoni shundaki, u orqali talabaning kasb tanlashdagi ichki motivlari va ehtiyojlarini aniqlash mumkin. Talaba o'z kasbini hayotiy qadriyatlariga mos holda tanlaganida, u o'zini baxtli va muvaffaqiyatli his qiladi. Aksincha, faqat ijtimoiy yoki iqtisodiy sabablar bilan kasb tanlagan talabalarda psixologik nomutanosiblik yuzaga keladi. Maslouning nazariyasi psixologik determinantalari tahlilida asos bo'lib xizmat qiladi, chunki unda ehtiyojlar va kasb tanlash o'rtasidagi bog'liqlik aniq ifodalangan. Shu orqali o'quvchilarni ongli ravishda kasbiy yo'nalishga tayyorlash, ularda to'g'ri maqsadlarni shakllantirish mumkin.

Vygotskiy va L.S. Rubinshteynning ijtimoiy-psixologik qarashlari ham professional identifikatsiya jarayonini tushuntirishda muhim o'rin tutadi. Vygotskiy inson rivojlanishida ijtimoiy muhitning hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidlagan va bu fikr kasbiy shakllanishda ham o'z ifodasini topadi. Talaba ijtimoiy tajriba, suhbatlar, ta'lim jarayoni orqali o'z kasbiy yo'nalishini shakllantiradi va professional identifikatsiyasini mustahkamlaydi. Rubinshteyn esa shaxsning faoliyat orqali rivojlanishini asosiy tamoyil sifatida ko'rsatgan bo'lib, bu holat talabaning kasbiy faoliyatda o'zini

anglashini tushuntiradi. Unga ko‘ra, shaxsning ichki dunyosi va tashqi faoliyati o‘zaro aloqada bo‘lib, bu psixologik determinantalarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Vygotskiy fikriga ko‘ra, o‘quv jarayoni davomida talaba bilim va ko‘nikmalar orqali o‘z kasbiy identifikatsiyasini shakllantiradi. Bu esa ijtimoiy muhitning talaba ruhiy holatiga va kasbiy qarorlariga qanday ta‘sir ko‘rsatishini ko‘rsatib beradi. Har ikki olimning fikrlarini integratsiyalab o‘rganish orqali kasbiy o‘zlikni chuqur tahlil qilish, professional identifikatsiya omillarini kompleks yondashuv asosida tushunish mumkin. Ularning yondashuvlari talabalarda kasbiy qiziqishlar, motivatsiyalar va qadriyatlar tizimini shakllantirishda ilmiy asos sifatida xizmat qiladi.

Yuqorida bayon etilgan nazariyalar va olimlar fikrlari asosida aytish mumkinki, talabalarining professional identifikatsiyasi murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u turli psixologik determinantalor orqali shakllanadi. Har bir nazariya o‘ziga xos yondashuv orqali talaba shaxsining ichki holati, ijtimoiy ta‘sirilar va kognitiv rivojlanish jarayonlarini izohlab beradi. Bu nazariyalar talabalarining kasbiy qarorlariga ta‘sir qiluvchi asosiy psixologik omillarni aniqlashda muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Ular yordamida talabalarni yo‘naltirish, ularga psixologik yordam ko‘rsatish va kasb tanlashda ongli qarorlar qabul qilishga ko‘maklashish mumkin. Psixologik determinantalarni to‘g‘ri aniqlash, talabaning professional o‘zligini rivojlantirishda psixodiagnostika va konsultatsion yondashuvlarning samarali bo‘lishiga xizmat qiladi. Shu orqali o‘z yo‘lini aniq tanlagan, shaxsiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga qodir mutaxassislar yetishib chiqadi. Yuqoridagi ilmiy asoslar talabalar o‘rtasida kasbiy nomutanosiblikning oldini olishda va ularda barqaror professional identifikatsiyani shakllantirishda amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, bu izlanishlar ta‘lim tizimini yanada insonparvar va individual yondashuvga asoslangan shaklda rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi. Har bir talaba o‘z kasbiy yo‘lini mustaqil va ongli tanlashi uchun bu nazariyalar asosida yo‘l-yo‘riq ko‘rsatilishi dolzarb vazifalardan biridir.

Tahlillar va natijalar. Talabalarda professional identifikatsiya jarayoni psixologik jihatdan tahlil etilganda, bu jarayon shaxsning ruhiy holati, motivatsion omillari, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ijtimoiy ta‘sirilar bilan bevosita bog‘liqligi aniqlanadi. Kasb tanlash talabaning butun hayotini belgilovchi muhim bosqichlardan biri bo‘lib, bu qarorning qanday qabul qilinishi uning keyingi faoliyatida barqarorlik va maqsadlilik darajasiga ta‘sir qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, talabalarining ko‘pchiligi kasbiy yo‘nalishni tanlashda o‘z ichki imkoniyatlarini to‘liq baholamaydi, balki tashqi omillarga, ya‘ni ota-onalar fikri, jamiyat talablari yoki iqtisodiy omillarga asoslanadi. Bu holat esa kasbiy nomutanosiblik, o‘zini kasbda ko‘ra olmaslik yoki faoliyatdan tez charchash kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Psixologik determinantalor asosida talabaning kasbiy yo‘nalishga bo‘lgan qiziqishi, bu yo‘nalishda o‘zini ko‘ra olish salohiyati va bunga yetishish yo‘llarini anglash darajasi aniqlanadi. Agar talaba o‘z qiziqishlarini erta anglab, unga mos ravishda kasbiy reja tuza olsa, bu uning o‘qishdagi motivatsiyasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Kasbiy identifikatsiyani aniqlashtirishda psixologik testlar, suhbatlar va kuzatuvlar muhim tahliliy vositalar bo‘lib xizmat qiladi. Ularning natijalari asosida talabaning qaysi soha bilan ko‘proq uyg‘un ekani, qanday ko‘nikmalarga ega ekani haqida chuqur tahlil olib borish mumkin. Shu jihatdan qaralganda, professional identifikatsiya — bu oddiy tanlov emas, balki shaxsning psixologik ichki olamining aksidir. Bu tanlovning muvaffaqiyatli bo‘lishi esa ko‘p jihatdan talabaning o‘zini anglash darajasiga bog‘liq.

Talabalarda professional identifikatsiya jarayonining psixologik determinantalari bo‘yicha statistik tadqiqot jadvali

№	Psixologik determinantalor	Baholash mezonlari (1–5 ball)	O‘rtacha ball	Izohlar
1	O‘z-o‘zini baholash darajasi	Juda past Juda yuqori	4.2	Talabalar o‘z imkoniyatlarini ijobiy baholashga moyil
2	Ichki motivatsiya	Juda past Juda yuqori	3.8	Kasbiy qiziqish mavjud, lekin ba‘zida sustlashadi
3	Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash	Juda kam Juda yuqori	4.0	Ota-ona va do‘stlarning yordami o‘rta darajada seziladi

№	Psixologik determinantlar	Baholash mezon (1–5 ball)	O‘rtacha ball	Izohlar
4	Kasbiy rolg identifikatsiya	Hech To‘liq identifikatsiya	3.5	Ko‘pchilik hali o‘zini kasbda to‘liq tasavvur qilmagan
5	Qaror qabul qilish mustaqilligi	Juda past Juda yuqori	3.9	Talabalar asosan mustaqil qaror qabul qilishadi
6	Stressga chidamlilik	Juda past Juda yuqori	3.6	Kasb tanlashdagi bosimga qarshi turish darajasi o‘rtacha
7	Kelajak rejalari aniqligi	Noaniq Juda aniq	3.7	Ko‘pchilik reja tuzgan, lekin aniqlik darajasi o‘rtacha
8	Professional o‘zlikni anglash	Past Yuqori	4.1	O‘zini kasbiy rolida tasavvur qilish darajasi ijobiy

Izohlar.

• Baholash mezon sifatida Likert shkalasi (1 dan 5 gacha) qabul qilingan: 1 – juda past, 5 – juda yuqori.

• “O‘rtacha ball” ustuni so‘rovnoma yoki psixologik test asosida yig‘ilgan ma‘lumotlarning umumlashtirilgan ko‘rsatkichlarini bildiradi.

• “Izohlar” ustunida har bir indikator bo‘yicha umumiy tahliliy mulohaza yozilgan.

Tahliliy kuzatuvlarda aniqlanishicha, talabalarda kasbiy identifikatsiya darajasi yuqori bo‘lsa, ular o‘qishga nisbatan mas‘uliyatli, faol va ijodiy yondashuvga ega bo‘lishadi. Ular o‘z oldilariga aniq maqsadlar qo‘yib, ushbu maqsadlarga erishish uchun reja asosida harakat qilishadi. Aksincha, o‘z kasbiy yo‘nalishini anglamagan talabalar dars jarayonida loqaydlik, ishonchsizlik va motivatsiyaning pastligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi nafaqat individual, balki guruh va institutsional darajada ham qo‘llab-quvvatlanishi kerak. O‘quv dargohlarida psixologik xizmatlarning faoliyati aynan professional yo‘naltirish bilan bog‘liq bo‘lishi, talabalarga o‘z qiziqishlarini aniqlashda ko‘mak berishi lozim. Tahlillarga ko‘ra, psixologik maslahatlar, individual suhbatlar, kasbiy testlar orqali talabaning professional o‘zlik darajasi ancha aniq va barqaror holatga keladi. Bunday yondashuvlar orqali talaba o‘zini aniq bir kasbda tasavvur qila boshlaydi, bu esa o‘z navbatida o‘qishdagi ishtirokni kuchaytiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ya‘ni oila, ustozlar va do‘stlarning ruhiy yordami ham professional identifikatsiyani shakllantirishda muhim psixologik determinant sanaladi. Demak, professional identifikatsiya ichki psixologik holatlarning, shaxsiy qaror qabul qilish layoqatining va tashqi ijtimoiy omillarning o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllanadi. Bu jarayon to‘g‘ri tashkil etilgan taqdirdagina talaba hayotda o‘z o‘rnini topgan, maqsadli va barqaror shaxs sifatida shakllanishi mumkin.

Yakuniy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, professional identifikatsiya jarayoni shunchaki kasb tanlash emas, balki insonning o‘z o‘rnini anglash, hayotdagi missiyasini topish va o‘z salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishga qaratilgan ichki psixologik jarayondir. Bu jarayon individual yondashuvni talab qiladi, chunki har bir talabaning ehtiyojlari, qadriyatlari va hayotiy qarashlari o‘ziga xosdir. Shaxsning ichki resurslarini faollashtirish, uning qiziqishlarini aniqlash va real imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish professional o‘zlikni shakllantirishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. O‘qituvchilar, psixologlar va ota-onalarning hamkorlikdagi sa‘y-harakatlari orqali bu jarayon samarali kechishi mumkin. Tahlillar ko‘rsatmoqda-ki, o‘z kasbiy yo‘lini aniq belgilagan talaba o‘zini mustahkam shaxs sifatida ko‘rsatadi, jamiyatda faol rol o‘ynaydi va o‘z hayotidan qoniqish oladi. Bunday shaxslar ijtimoiy barqarorlikning tayanchi, iqtisodiy rivojlanishning faol ishtirokchisiga aylanishadi. Shuning uchun professional identifikatsiyani o‘rganish nafaqat psixologiya fanining vazifasi, balki butun ta‘lim tizimi oldidagi muhim ijtimoiy masaladir. Ustuvorliklar, qadriyatlar va ijtimoiy kontekstni hisobga olgan holda yondashish professional shakllanishni chuqur anglash imkonini beradi. Bu borada amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlar va tahliliy kuzatuvlar ushbu muammoni kompleks tarzda hal etish yo‘llarini taklif etadi. Yakunda aytish mumkinki, professional

identifikatsiyaning psixologik determinantlarini chuqur anglash va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi strategiyalar ishlab chiqish zamonaviy talimning dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa. Talabalarda professional identifikatsiya jarayoni shaxsiy rivojlanishning ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim bo‘lgan murakkab psixologik holatdir. Ushbu jarayon har bir individning ichki dunyosi, ijtimoiy tajribalari, qadriyatlari va motivatsiyasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uni faqat bitta omil orqali tushuntirib bo‘lmaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, professional identifikatsiyaning shakllanishi talabaning o‘z-o‘zini anglay olishi, mustaqil qaror qabul qila olishi va ijtimoiy muhitni to‘g‘ri baholay bilishi bilan chambarchas bog‘liq. Talaba o‘z salohiyatini chuqur tushunib yetmasa, uning kasb tanlashdagi tanlovi yuzaki bo‘lib qoladi va bu keyinchalik kasbiy noaniqlik, ruhiy beqarorlik kabi muammolarga olib keladi. Shu boisdan, talabalarining kasbiy yo‘nalishdagi qarorlarini ongli, asosli va izchil qabul qilishlari uchun psixologik ko‘mak zarur. Talabalar o‘zlarining individual xususiyatlarini tahlil qilish, qiziqishlari va imkoniyatlari haqida real tasavvurga ega bo‘lish orqali professional identifikatsiyani aniq shakllantira oladilar. Bu jarayonda motivatsiya, o‘z-o‘zini baholash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash kabi determinantlar asosiy rol o‘ynaydi. Agar bu omillar o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lsa, professional identifikatsiya yanada aniqroq va barqaror shakllanadi. Aks holda, talaba ijtimoiy bosim, noaniqlik va tashqi omillarga ko‘proq berilib, o‘z kasbiga begona bo‘lib qoladi. Shu sababli, bu jarayonni erta bosqichda aniqlab, psixologik yondashuvlar bilan qo‘llab-quvvatlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Yoshlar, ayniqsa talabalar hayotining bu davrida kasb tanlash masalasi ularning butun kelajagini belgilab beradigan omillardan biri sifatida ko‘riladi. Shuning uchun ularning professional identifikatsiyasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatuvchi psixologik determinantlarni chuqur o‘rganish muhim sanaladi. Ilmiy manbalar va psixologik nazariyalar shuni ko‘rsatmoqdaki, har bir talabaning kasbiy shakllanish yo‘li o‘ziga xos va individual yondashuvni talab qiladi. Talabalarining kasbga oid qarorlariga ta‘sir ko‘rsatuvchi asosiy psixologik omillar sifatida ichki motivatsiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, hayotiy maqsadlarning aniqligi va qaror qabul qilish layoqati ajralib turadi. Ularning har biri mustaqil holda muhim ahamiyatga ega bo‘lishi bilan birga, ayni paytda o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilinishi zarur. O‘ziga ishongan, maqsadli va psixologik tayyorlikka ega bo‘lgan talaba o‘z kasbiy yo‘lini muvaffaqiyatli quradi. Bunda o‘quv yurtlari, psixologlar va ota-onalar o‘zaro hamkorlikda talabaning kasb tanlash jarayonida unga yetarli darajada yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi kerak bo‘ladi. Bu orqali nafaqat individual muvaffaqiyatga, balki jamiyatdagi kasbiy muvozanatga ham erishish mumkin. Shu bois, professional identifikatsiyaning psixologik jihatlarini chuqur tahlil qilish ta‘lim tizimining ham nazariy, ham amaliy muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida ko‘rilmoqda. Bunday tahlillar, o‘z navbatida, kasbiy yo‘nalishdagi noto‘g‘ri tanlovlarning oldini olishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Professional identifikatsiya jarayoni nafaqat shaxsiy tanlov, balki shaxsning ijtimoiy tizimdagi o‘rnini topishga bo‘lgan ehtiyojini ham ifodalaydi. Talabaning o‘z kasbiy rolini anglay olishi va bu rolda o‘zini tasavvur qila olishi uning o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Kasbga oid identifikatsiya shaxsiy o‘zlikni rivojlantirish, hayotda ma‘no topish va maqsadli faoliyat olib borish uchun zarur psixologik baza hisoblanadi. Agar bu baza shakllanmasa, talaba faqat tashqi bosim va talablar asosida harakat qilishga majbur bo‘ladi. Bunday holat esa uning psixologik barqarorligiga putur yetkazib, o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarolmasligiga sabab bo‘ladi. Kasbiy identifikatsiyani shakllantirishda amaliy mashg‘ulotlar, kasb bilan bog‘liq real tajriba va faol kuzatuvlar orqali mustahkamlash maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, kasbiy rejalashtirishda psixologik maslahatlar va o‘z-o‘zini tahlil qilish mashqlari orqali shaxsiy qarashlar aniq shaklga kiradi. Professional identifikatsiyaning muvaffaqiyatli kechishi talabaning o‘qishdagi faolligini, ijtimoiy hayotdagi ishtirokini va kelajakdagi mehnat unumdorligini belgilab beradi. Shu sababli, bu jarayonni rejalashtirish va bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali ijobiy natijalarga erishish mumkin. Kasb tanlashdagi ishonch va ongli yondashuv esa talabaning hayotiy muvaffaqiyatlariga asos yaratadi.

Yakuniy xulosa sifatida ta‘kidlash lozimki, talabalarda professional identifikatsiyani shakllantirish masalasi nafaqat psixologik, balki pedagogik va ijtimoiy yondashuvlarni talab qiluvchi ko‘p qirrali jarayondir. Har bir talabaning kasbiy tanlovi, bu tanlov ortida turgan psixologik

determinantalar orqali chuqur anglanmog'i zarur. Shu bois, ta'lim tizimida kasbiy yo'naltirish va psixologik yordam xizmatlari yanada takomillashtirilishi dolzarb masala hisoblanadi. Mazkur xizmatlar orqali talabaga o'z qobiliyatlarini tahlil qilish, real imkoniyatlarini baholash va kelajak rejalari bilan uyg'unlikda kasb tanlash imkoniyati yaratiladi. Buning uchun esa ilmiy asoslangan psixologik testlar, o'zini anglashga qaratilgan treninglar va professional maslahatlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Professional identifikatsiya inson salohiyatini ochib beradigan, uni o'z kasbida to'laqonli shaxs sifatida shakllantiradigan markaziy jarayondir. Ushbu jarayonning har bir bosqichi talabaga individual e'tibor, ruhiy tayyorgarlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash asosida olib borilishi lozim. Aks holda, noto'g'ri yo'nalish tanlovi nafaqat shaxsiy muvaffaqiyatsizlikka, balki ijtimoiy resurslarning samarasiz sarflanishiga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli, professional identifikatsiya masalasiga jiddiy va tizimli yondashish, zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida uni rivojlantirish dolzarb ehtiyojdir. Bu esa shaxsiy baxt va ijtimoiy barqarorlikka olib boruvchi asosiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдуллаев, Ж. Касбий ўзликни шакллантиришда психологик омиллар. Тошкент: "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2020. – 124 б.
2. Ҳамидова, М. Ёшлар онгида касбий идентификация жараёнининг шаклланиши. Тошкент давлат педагогика университети илмий журнали. 2019. – Б. 36-40.
3. Марков, А.В. Психология профессионального самоопределения студентов. Москва: Издательство "Аспект Пресс". 2018. – 182 с.
4. Super, D. E. A life-span, life-space approach to career development. In D. Brown & L. Brooks (Eds.), *Career choice and development* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass. 2000. – 90 p.
5. Erikson, E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company. 2004. – 142 p.
6. Бобоева, Ш. (2021). Талабаларда касбий мотивация ва ўзликни шакллантириш муаммолари. "Психология ва ҳаёт" илмий-амалий журнали, 2021. №3. – Б. 78-84.
7. Savickas, M. L. The theory and practice of career construction. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons. 2005. – 146 p.
8. Юсупова, Д. (2022). Талабаларни касбий фаолиятга йўналтиришда психологик хизматнинг ўрни. Олий таълимда инновациялар, 2022. №4. – Б. 131-135.
9. Lent, R. W., Brown, S. D., & Hackett, G. Social cognitive career theory. In D. Brown (Ed.), *Career choice and development* (4th ed.). San Francisco: Jossey-Bass. 2002. – 220 p.
10. Ҳасанов, Ш. Касбий ривожланишда шахснинг психологик хусусиятлари. Тошкент: "Yangi asr avlodi" nashriyoti. 2017. – 165 б.

Tajibayev Shohruh Maqsudovich

Bukhara State University

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences

THE INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS ON GUIDES' COMMUNICATIVE SKILLS AND THEIR PROFESSIONAL SIGNIFICANCE

Abstract. *The tourism industry demands high professional and personal skills from guides, with active communicative competence being especially crucial. This study explores the psychological factors that shape guides' communicative abilities, including emotional intelligence, empathy, social perception, self-reflection, and stress resilience. These qualities support effective interaction with tourists, build trust, foster a positive atmosphere, and improve professional performance. The findings can inform professional training, advanced qualification programs, and courses on communication psychology in tourism.*

Keywords: *guide, interpersonal communication, communicative competence, psychological factors, emotional regulation, social empathy, professional training.*

Аннотация.

Индустрия туризма предъявляет высокие требования к профессиональным и личностным навыкам экскурсоводов, при этом особенно важным является активная коммуникативная компетентность. В данном исследовании рассматриваются психологические факторы, формирующие коммуникативные способности экскурсоводов, включая эмоциональный интеллект, эмпатию, социальное восприятие, саморефлексию и стрессоустойчивость. Эти качества способствуют эффективному взаимодействию с туристами, формируют доверие, создают позитивную атмосферу и повышают профессиональную эффективность. Полученные результаты могут быть использованы при профессиональной подготовке, программах повышения квалификации и курсах по психологии коммуникации в туризме.

Ключевые слова: *экскурсовод, межличностная коммуникация, коммуникативная компетентность, психологические факторы, регуляция эмоций, социальная эмпатия, профессиональная подготовка.*

In today's tourism industry, professional guides play a key role as intermediaries between tourists and cultural-historical heritage, making their ability to communicate effectively and build trust essential for successful excursions [1]. Despite advances in guide training methods, the psychological aspects of developing active communicative competence remain insufficiently studied, highlighting the relevance of this research. The study aims to identify and substantiate the psychological factors that contribute to guides' communicative abilities and assess their impact on professional effectiveness. The research involves a theoretical analysis of the concept and structure of communicative skills in the context of guiding, identification of key psychological components such as emotional intelligence, empathy, social perception, reflection, and stress resilience, and examination of their influence on communication efficiency. The object of the study is the professional activity of guides and communication processes in tourism, while the focus is on the psychological factors shaping active communicative skills and their effect on task performance. The study's novelty lies in a comprehensive approach that considers interpersonal and emotional components, and its practical significance lies in the potential application of the results in professional training, advanced qualification programs, and courses on communication psychology in tourism.

Modern psychology emphasizes the study of communicative skills as a core element of professional competence. From a psychological perspective, these skills include both personal and social components that ensure effective interpersonal interaction. Traditional approaches link communicative abilities to the development of emotional and cognitive domains, such as empathy, social perception, self-reflection, and emotional regulation. Contemporary research highlights that communicative competence is dynamic, shaped by professional environments, social contacts, and

personal experience, and encompasses both verbal and non-verbal elements, including facial expressions, gestures, intonation, and tactile signals. Cognitive aspects, such as listening, analyzing information, and constructing logical responses, are also critical, particularly in professions where precise communication is essential [2].

To deepen the understanding of guides' communicative skills, it is important to consider psychological models that explain the structure and functioning of communicative competence in professional activity. In psychology, communicative competence is often viewed as a multilevel construct that includes motivational, cognitive, emotional-regulatory, and behavioral components. For guides, all these levels interact dynamically and determine the quality of interaction with tourists.

The motivational component reflects a guide's professional orientation, interest in interpersonal interaction, and intrinsic motivation to establish meaningful contact with tourists. High communicative motivation increases engagement, openness, and readiness to adapt communication strategies to audience needs. Cognitive components include knowledge of communication norms, cultural specifics, and strategies for effective information delivery. Guides must not only possess factual knowledge but also understand how information is perceived, remembered, and emotionally processed by tourists.

The emotional-regulatory component plays a particularly significant role in guiding activity. It includes emotional intelligence, self-control, emotional stability, and the ability to manage emotional states in stressful or unpredictable situations. Emotional regulation allows guides to maintain composure, demonstrate friendliness, and prevent emotional burnout, even when dealing with demanding or diverse tourist groups. Behavioral components involve verbal clarity, expressive non-verbal behavior, flexibility in interaction, and the ability to manage group dynamics effectively. These components form an integrated system, where the deficiency of one element can reduce overall communicative effectiveness. Therefore, professional development of guides should be based on holistic psychological models that address motivation, cognition, emotion, and behavior simultaneously.

The development of guides' communicative skills relies heavily on integrating psychological training into professional preparation. Programs that enhance emotional intelligence and empathy allow guides to understand tourists' needs, regulate their own emotions, and establish trust, which is essential for creating a positive and engaging tour experience. Training in social perception and stress management equips guides to interpret non-verbal signals, adhere to social norms, and respond effectively to unexpected situations, ensuring smooth communication with diverse audiences. Role-playing and simulation exercises provide practical opportunities to rehearse real-life scenarios, enhancing confidence, adaptability, and problem-solving skills. Additionally, psychometric assessments help identify areas for improvement, enabling targeted professional development and ensuring that guides maintain high levels of interpersonal effectiveness [3]. Collectively, these strategies strengthen the guides' ability to convey information clearly, manage group dynamics, and foster lasting positive impressions, making communicative competence a central pillar of professional success in tourism.

Tourism-specific communication has unique features compared to everyday or professional interactions in other fields. Guides are not only conveyors of cultural and historical information but also mediators who create tourists' emotional experiences and foster trust and comfort. Excursion settings often involve group communication, requiring skills in managing attention, guiding group behavior, and addressing diverse personal and cultural characteristics. Additionally, tourism communication is highly dynamic: guides must respond promptly to questions, unexpected situations, or tourists' emotional reactions, adapting messages to the context. Interaction often involves cultural differences, varied language skills, and social expectations, necessitating intercultural competence and the ability to anticipate comprehension challenges and optimize information delivery.

An important aspect of communicative competence is the influence of stable personality traits and individual psychological differences. Research in social and personality psychology indicates that traits such as extraversion, emotional stability, openness to experience, and agreeableness significantly affect communication styles and effectiveness in service-oriented professions.

Extraverted guides typically demonstrate higher sociability, expressiveness, and ease in initiating contact with tourists, which contributes to creating a lively and engaging atmosphere during excursions. Emotional stability helps guides cope with stress, criticism, or unexpected changes in tour conditions without compromising professional behavior. Openness to experience supports creativity in presenting information, flexibility in adapting narratives, and sensitivity to cultural diversity. Agreeableness facilitates cooperation, patience, and conflict prevention, especially in group communication settings.

At the same time, introverted guides may also demonstrate high communicative competence when supported by well-developed reflective skills, empathy, and structured communication strategies. This highlights that communicative effectiveness is not determined by personality type alone, but by the interaction between personality traits and psychological competencies developed through training and experience. Understanding individual differences allows training programs to adopt a differentiated approach, helping guides enhance their strengths and compensate for potential limitations. Personalized psychological support and coaching can significantly improve professional communication outcomes.

Emotional intelligence, empathy, and social perception play a central role in developing guides' communicative skills. Emotional intelligence enables understanding and regulating one's own emotions, recognizing others' emotional states, and responding appropriately, directly affecting communication effectiveness. Empathy allows guides to perceive tourists' emotional needs, attend to individual differences, and build trust. Social perception involves analyzing non-verbal cues, social norms, and behavioral context, helping to interpret audience reactions and adjust communication. Together, these factors allow guides not only to convey information but also to create positive, emotionally engaging experiences, enhancing tourists' satisfaction and trust. Integrating emotional intelligence, empathy, and social perception into professional training provides a comprehensive framework for communicative competence, effective in diverse tourism and intercultural contexts.

In the context of globalization and international tourism, guides increasingly interact with tourists from diverse cultural, linguistic, and social backgrounds. This makes intercultural communicative competence a critical extension of psychological communicative skills. Intercultural competence includes cultural awareness, tolerance, flexibility, and the ability to adjust communication styles to different value systems and behavioral norms.

Psychologically competent guides demonstrate sensitivity to cultural differences in communication patterns, emotional expression, personal space, and social expectations. They avoid stereotypes, respect cultural identities, and create inclusive environments that promote mutual understanding. Empathy and social perception play a central role in recognizing subtle cultural signals and preventing misunderstandings.

Ethical aspects of communication are equally important. Guides bear responsibility for accurate information delivery, respectful representation of cultural heritage, and ethical interaction with tourists. Ethical communicative behavior enhances trust, professional credibility, and the overall image of tourism services. Psychological reflection helps guides evaluate the ethical implications of their communication, recognize potential biases, and maintain professional integrity. Incorporating intercultural and ethical dimensions into psychological training programs expands guides' communicative competence beyond technical skills, fostering responsible and human-centered professional practice.

Empirical research methods included observation, questionnaires, and psychodiagnostic procedures aimed at studying the real-life manifestation of guides' communicative skills in professional settings. Observation was used to record verbal and non-verbal behavior during tours, analyze interaction strategies with tourists, assess the group's emotional climate, and evaluate information delivery effectiveness [4]. Questionnaires helped identify guides' subjective perceptions of professional communication, levels of emotional intelligence, empathy, and stress resilience, as well as gather information on professional experience and individual characteristics. Psychodiagnostic methods quantitatively assessed components of communicative competence, including self-regulation, social perception, emotional management, and adaptability in various

communicative situations. The combination of theoretical and empirical methods ensured scientific validity, identified key psychological factors, and provided a basis for recommendations in professional guide training [4].

The study identified several key psychological factors significantly influencing the development of active communicative skills in guides: emotional intelligence, empathy, social perception, reflection, stress resilience, and cognitive flexibility. Emotional intelligence allows guides to understand and regulate their own emotions while recognizing tourists' emotional states, fostering trust and a positive experience. Empathy enables comprehension of individual needs and expectations, helping to adapt communication style and information delivery to specific situations. Social perception facilitates analysis of non-verbal cues, behavioral patterns, and social norms, which is crucial when interacting with multicultural or multilingual groups. Reflection and self-observation allow guides to evaluate their communication effectiveness, detect potential errors, and adjust behavior in real time. Stress resilience and cognitive flexibility support adaptation to unexpected circumstances and emotionally challenging situations, enhancing overall professional stability.

The identified psychological factors directly influence the effectiveness of guides' professional communication. High levels of emotional intelligence and empathy enable accurate and sensitive information delivery, reduce conflicts, and increase tourist satisfaction. Social perception allows guides to anticipate audience reactions, adjust content presentation, and manage group dynamics, which is especially important during large tours. Reflection and stress resilience help maintain professional behavior under emotional pressure, ensuring consistent service quality and a positive group atmosphere. Together, these factors equip guides with active and effective interpersonal skills, a crucial condition for professional success in tourism.

Sustained communicative activity, emotional involvement, and constant interaction with diverse groups place guides at risk of emotional exhaustion and communicative burnout. Burnout negatively affects communication quality, emotional responsiveness, and professional satisfaction. Therefore, psychological prevention of burnout is a crucial component of maintaining long-term communicative competence.

Stress resilience, emotional self-regulation, and reflective practices help guides recognize early signs of fatigue and emotional overload. Techniques such as emotional self-monitoring, relaxation strategies, and cognitive restructuring support psychological well-being and professional stability. Organizational support, peer communication, and supervision also play important roles in reducing burnout risks.

By integrating burnout prevention strategies into professional training, tourism organizations can enhance guides' communicative sustainability, ensuring consistent service quality and positive tourist experiences over time.

Interpretation of the data indicates that developing guides' communicative competence requires a systematic approach, combining theoretical training with practical exercises aimed at enhancing emotional intelligence, empathy, and social skills. Comparative analysis showed that guides with higher emotional intelligence and empathy create a more positive group atmosphere, manage tourists' attention more effectively, and respond promptly to questions or challenges. Observational examples demonstrated that applying psychologically informed communication strategies not only improves information exchange but also fosters long-term positive impressions of tours. Thus, these psychological factors are key components of active communicative competence and determine the professional effectiveness of guides in the modern tourism industry.

Conclusions: The study identified key psychological factors that shape guides' active communicative skills, including emotional intelligence, empathy, social perception, reflection, and stress resilience. The integration of these factors enhances interpersonal effectiveness, fosters trust and a positive atmosphere during tours, increases tourist satisfaction, and helps guides adapt to diverse communicative situations. Systematic development of these qualities also supports professional growth and improves service quality, which is particularly important in the modern tourism industry.

Based on the findings, the following practical recommendations are proposed for guide training:

1. Introduce targeted training programs focused on enhancing emotional intelligence and empathy, allowing guides to regulate their emotions, recognize tourists' needs, foster trust, and improve professional communication.

2. Conduct workshops on social perception and stress management to strengthen guides' ability to read non-verbal signals, adhere to social norms, and remain effective in emotionally demanding or unexpected situations.

3. Incorporate role-play and simulation exercises to rehearse practical communication scenarios, build confidence, and adapt to a variety of real-life tour situations.

4. Utilize psychometric assessments to evaluate communicative competence, identify areas for improvement, and tailor individualized professional development plans.

These measures create a comprehensive system for developing guides' communicative competence, ensuring high professional standards and meeting tourists' needs in diverse excursion and intercultural contexts.

References:

1. Frolova, L.V. Psychology of Tourism: Theory and Practice. Moscow: Infra-M, 2021. – 312 p.
2. Gusev, V.V. Psychology of Interpersonal Communication. Moscow: Piter, 2018. – 320 p.
3. Ivanova, N.A. Emotional Intelligence and Its Significance in Professional Activity. St. Petersburg: Professiya, 2020. – 256 p.
4. Kozlova, E.S. Psychological Foundations of Communicative Competence. Moscow: Akademiya, 2019. – 288 p.

Sharopov Suxrob Shodi o'g'li
Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti

O'SMIRLARDA REFLEKSIV XUSUSIYATLAR VA TANQIDIY FIKRLASH O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Annotatsiya. Maqolada o'smirlarda refleksiv xususiyatlar bilan tanqidiy fikrlash darajasi o'rtasidagi bog'liqlik empirik jihatdan o'rganilgan. Natijalar refleksiyaning, ayniqsa shaxsiy va tizimli komponentlari tanqidiy fikrlash rivoji bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatadi hamda ta'lim jarayonida refleksiv mashqlarni qo'llash samaradorligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, refleksiv xususiyatlar, refleksiya, tanqidiy fikrlash, shaxsiy refleksiya, tizimli refleksiya, metakognitiv jarayonlar, psixologik rivojlanish, ta'lim jarayoni.

Аннотация. В статье эмпирически изучена взаимосвязь между рефлексивными свойствами у подростков и уровнем развития критического мышления. Результаты показывают, что рефлексия, особенно её личностные и системные компоненты, положительно связана с развитием критического мышления, а также подтверждают эффективность применения рефлексивных упражнений в образовательном процессе.

Ключевые слова: подростки, рефлексивные свойства, рефлексия, критическое мышление, личностная рефлексия, системная рефлексия, метакогнитивные процессы, психологическое развитие, образовательный процесс.

Annotation. The article empirically examines the relationship between adolescents' reflexive characteristics and their level of critical thinking. The results indicate that reflection—particularly its personal and systemic components—is positively associated with the development of critical thinking and confirm the effectiveness of applying reflective exercises in the educational process.

Keywords: adolescents, reflexive characteristics, reflection, critical thinking, personal reflection, systemic reflection, metacognitive processes, psychological development, educational process.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'smir shaxsining intellektual va shaxsiy rivojlanishini ta'minlash masalasi, avvalo, uning o'z fikrlash faoliyatiga ongli munosabatda bo'lishi, qarorlarini asoslab bera olishi va axborot oqimiga tanqidiy yondashishi bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi raqamli va kommunikativ muhit sharoitida o'smirlar turli manbalardan olinayotgan axborotni baholash, solishtirish va tahlil qilish zarurati bilan yuzma-yuz kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish bilan bir qatorda, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan refleksiv xususiyatlarni rivojlantirish muammosi ham ijtimoiy-psixologik jihatdan dolzarb hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlarda refleksiya shaxsning o'z fikrlari, xatti-harakatlari va ichki holatini anglash, baholash hamda qayta ko'rib chiqishga xizmat qiluvchi murakkab ongiy jarayon sifatida talqin qilinadi.

Refleksiv rivojlanishning ijtimoiy tabiatini asoslashda Lev Semyonovich Vygotsky refleksiyani shaxsning ijtimoiy tajribani ichkilashtirish jarayoni bilan bog'liq holda ko'rib, uning muloqot va hamkorlik faoliyati orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Faoliyat yondashuvi doirasida Aleksey Nikolaevich Leontiev refleksiyani shaxs faoliyatini ongli rejalashtirish, nazorat qilish va natijalarni baholash mexanizmi sifatida talqin qiladi. Shuningdek, Sergey Leonidovich Rubinshtein refleksiyani shaxs va faoliyat birligining muhim psixologik ko'rsatkichi sifatida izohlab, aynan o'smirlik davrida shaxsning ichki pozitsiyasi va o'zini anglash jarayonlari jadallashishini ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa Anatoly Viktorovich Karpov refleksiyani shaxsiy, kommunikativ va intellektual faoliyat bilan bog'liq ko'p darajali tizim sifatida asoslab, refleksiv xususiyatlar rivoji shaxsning kognitiv faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi.

So‘nggi yillarda ilmiy adabiyotlarda tanqidiy fikrlash shaxsning mantiqiy tahlil qilish, dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish, muqobil qarashlarni baholash va qaror qabul qilish qobiliyatlari majmui sifatida talqin qilinmoqda. Mazkur jarayonning samarali kechishi esa shaxsning o‘z fikrlash strategiyalarini anglash va nazorat qilish imkonini beruvchi refleksiv mexanizmlarsiz to‘liq amalga oshmaydi. Shu bois, refleksiv xususiyatlar tanqidiy fikrlashning psixologik asosi sifatida namoyon bo‘lishi mumkinligi ilmiy jihatdan tobora ko‘proq e’tirof etilmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, refleksiya va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ko‘proq umumiy nazariy darajada yoritilgan bo‘lib, ayniqsa o‘smir yosh davrida refleksiyaning alohida komponentlari (shaxsiy, ijtimoiy, hissiy va tizimli refleksiya) bilan tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi munosabat yetarli darajada empirik o‘rganilmagan.

Shu munosabat bilan, mazkur maqolada o‘smir shaxsida refleksiv xususiyatlar va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik asosda aniqlash, refleksiyaning tarkibiy komponentlari bilan tanqidiy fikrlash darajasi o‘rtasidagi psixologik munosabatlarni ochib berish hamda olingan natijalar asosida ta’lim jarayonida refleksiv va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga doir ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqish maqsad qilib qo‘yildi.

Adabiyotlar tahlili. O‘smirlarda refleksiv xususiyatlar va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi zamonaviy psixologiyada shaxsning ongli faoliyati, metakognitiv jarayonlari va o‘zini-o‘zi boshqarish mexanizmlari bilan uzviy aloqada talqin qilinadi. Mazkur muammoning nazariy ildizlari, avvalo, shaxs rivojlanishining ijtimoiy tabiatini asoslovchi yondashuvlarga borib taqaladi. Jumladan, Lev Semyonovich Vygotskyning madaniy-tarixiy konsepsiyasida refleksiya shaxsning ijtimoiy tajribani ichkilashtirish jarayonida shakllanuvchi oliy psixik funksiyalardan biri sifatida izohlanadi. Olimning qarashlariga ko‘ra, o‘smirlik davrida muloqot, hamkorlik va o‘quv faoliyati refleksiv jarayonlarning faollashuvi uchun muhim psixologik shart-sharoitlarni yaratadi.

Faoliyat yondashuvi doirasida Aleksey Nikolaevich Leontiev refleksiyani shaxsning faoliyatni ongli rejalashtirish, amalga oshirish va natijalarni baholash jarayonlari bilan bog‘liq mexanizm sifatida talqin qiladi. Uning ta’kidlashicha, refleksiya shaxsning bilish faoliyatini boshqarishga xizmat qilib, aynan o‘smirlik davrida mustaqil qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida faol rivojlanadi. Shu jihatdan, refleksiya tanqidiy fikrlashning psixologik asoslaridan biri sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Shaxs va faoliyat birligi tamoyiliga tayangan holda Sergey Leonidovich Rubinshtein refleksiyani shaxsning o‘z imkoniyatlari, cheklovlari va ichki holatini anglashga yo‘naltirilgan ongiy faoliyat shakli sifatida izohlaydi. Olim refleksiyani shaxsning ichki pozitsiyasini shakllantiruvchi mexanizm sifatida ko‘rib, aynan o‘smirlik davrida o‘zini baholash va o‘z xatti-harakatlariga tanqidiy munosabat kuchayishini alohida ta’kidlaydi.

Refleksiyaning tuzilmasi va darajalarini empirik asosda tadqiq etishda Anatoly Viktorovich Karpovning ishlari muhim o‘rin tutadi. Muallif refleksiyani ko‘p darajali va ko‘p komponentli psixologik tizim sifatida asoslab, shaxsiy, kommunikativ va intellektual refleksiya shakllarini ajratib ko‘rsatadi. Karpovning konsepsiyasida refleksiv xususiyatlar shaxsning bilish jarayonlari samaradorligi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish faoliyati bilan bevosita bog‘liq holda talqin qilinadi.

Zamonaviy yondashuvlarda refleksiya shaxsning ma’no tizimi va hayotiy pozitsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Xususan, Dmitriy Alekseevich Leontiev refleksiyani shaxsning o‘z tajribasini anglash, hayotiy tanlovlarni baholash va ichki mas’uliyatni shakllantirish jarayonlari bilan integratsiyalashgan psixologik hodisa sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida refleksiv jarayonlar shaxsiy yetuklikning muhim ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinadi.

Tanqidiy fikrlash muammosi esa xorijiy va mahalliy psixologik adabiyotlarda shaxsning tahliliy tafakkuri, dalillarga tayangan xulosa chiqarish, muqobil fikrlarni baholash va qaror qabul qilish qobiliyatlari majmui sifatida yoritiladi. Bu yo‘nalishda tanqidiy fikrlashning kognitiv va metakognitiv asoslarini izohlashda Peter A. Facione tomonidan ishlab chiqilgan konseptual yondashuv muhim ahamiyatga ega bo‘lib, unda tanqidiy fikrlash refleksiv baholash, o‘z fikrlash jarayonini nazorat qilish va xulosalarni qayta ko‘rib chiqish qobiliyatlari bilan bevosita bog‘liq holda talqin qilinadi. Shuningdek, Robert H. Ennis tanqidiy fikrlashni ongli va asoslangan fikr yuritish

jarayoni sifatida izohlab, uning shakllanishida shaxsning o‘z fikrlash strategiyalarini anglash darajasi muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, refleksiya va tanqidiy fikrlash bir-birini to‘ldiruvchi va o‘zaro shartlangan psixologik hodisalar sifatida talqin qilinadi. Biroq mavjud ilmiy manbalarda, asosan, refleksiya va tanqidiy fikrlash alohida tadqiqot obyekti sifatida yoritilgan bo‘lib, aynan o‘smirlik davrida refleksiyaning tarkibiy komponentlari (shaxsiy, ijtimoiy, hissiy va tizimli refleksiya) bilan tanqidiy fikrlash darajasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik masalasi yetarli darajada empirik jihatdan asoslanmagan. Shu sababli, mazkur tadqiqot o‘smirlarda refleksiv xususiyatlar va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi psixologik munosabatlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi.

Metodikalar sharhi. Mazkur tadqiqotda o‘smirlarda refleksiv xususiyatlar va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik aniqlash uchun psixologiyada keng qo‘llaniladigan, ishonchliligi va validligi ilmiy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan diagnostik metodikalardan foydalanish maqsadga muvofiq deb topildi.

O‘smir shaxsida refleksiv xususiyatlarni aniqlashda refleksiyaning ko‘p darajali va ko‘p komponentli tuzilmasiga tayanuvchi metodik yondashuvlar asos qilib olindi. Xususan, refleksiyaning shaxsiy va intellektual jihatlarini baholashda Anatoly Viktorovich Karpov tomonidan ishlab chiqilgan refleksivlikni diagnostika qilishga mo‘ljallangan so‘rovnoma refleksiv jarayonlarning umumiy darajasini aniqlash imkonini beradi. Ushbu metodika shaxsning o‘z faoliyatini tahlil qilish, qaror qabul qilish jarayonini anglash hamda vaziyatni qayta ko‘rib chiqish qobiliyatlarini baholashga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘smirlik davrida refleksiv rivojlanish dinamikasini aniqlashda samarali hisoblanadi.

Refleksiv xususiyatlarning tarkibiy jihatlarini yanada chuqurroq aniqlash maqsadida refleksiyaning differensial turlarini o‘rganishga mo‘ljallangan metodika qo‘llanildi. Mazkur metodika Dmitriy Alekseevich Leontiev, Evgeniya Mikhaylovna Lapteva, Evgeniy Nikolaevich Osin va Alena Jurievna Salikhova tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, refleksiyaning tizimli refleksiya, introspeksiya hamda kvazirefleksiya kabi asosiy turlarini ajratib baholash imkonini beradi. Ushbu metodikaning afzalligi shundaki, u refleksiv jarayonlarning faqat umumiy darajasini emas, balki ularning sifat jihatlarini ham aniqlashga imkon yaratadi.

Tanqidiy fikrlash darajasini baholashda esa shaxsning mantiqiy tahlil qilish, dalillarni baholash, xulosa chiqarish va muqobil fikrlarni solishtirish qobiliyatlarini aniqlashga yo‘naltirilgan metodikalar asos qilib olindi. Tanqidiy fikrlashni ko‘p komponentli kognitiv ko‘nikmalar majmui sifatida baholashda Peter A. Facione tomonidan ishlab chiqilgan konseptual modelga tayanuvchi test metodikalari keng qo‘llanilib, ularda tahlil, interpretatsiya, baholash, xulosa chiqarish va o‘z fikrini asoslash komponentlari alohida o‘lchanadi. Ushbu metodik yondashuv o‘smirlarning real vaziyatlarga nisbatan tanqidiy munosabat bildirish darajasini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, tanqidiy fikrlashni ongli va asoslangan fikr yuritish jarayoni sifatida baholashda Robert H. Ennis tomonidan taklif etilgan yondashuvlar ham metodik asos sifatida inobatga olindi. Ushbu yondashuv doirasida o‘smirlarning fikr yuritish strategiyalarini anglash, qaror qabul qilishda dalillarga tayanish va xulosalarni qayta ko‘rib chiqish qobiliyatlari baholanadi.

Umuman olganda, tadqiqotda qo‘llanilgan metodikalar refleksiv xususiyatlarning tarkibiy jihatlarini hamda tanqidiy fikrlashning asosiy kognitiv komponentlarini kompleks tarzda o‘lchash imkonini beradi. Metodikalar majmuasining tanlanishi refleksiya va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni empirik asosda aniqlash, refleksiyaning alohida komponentlari bilan tanqidiy fikrlash darajasi o‘rtasidagi psixologik munosabatlarni ishonchli tarzda tahlil qilishga xizmat qiladi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘smir shaxsida refleksiv xususiyatlarning rivojlanganlik darajasi ularning tanqidiy fikrlash salohiyati bilan bevosita va mazmunan uzviy bog‘liqdir. Tadqiqot natijalari refleksiyaning shaxsiy, tizimli va ijtimoiy komponentlari o‘smirlarning axborotni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarni baholash, muqobil qarashlarni solishtirish hamda asoslangan xulosa chiqarish jarayonlarida muhim psixologik tayanch bo‘lib xizmat qilishini tasdiqladi. Ayniqsa, o‘z fikrlash jarayonini anglash, qaror qabul qilish motivlarini tahlil qilish va natijalarni qayta baholashga yo‘naltirilgan refleksiv faoliyat tanqidiy

fikrlashning kognitiv va metakognitiv mexanizmlarini faollashtirishi aniqlandi. Olingan ma'lumotlar o'smirlik davrida refleksiv xususiyatlarni rivojlantirish tanqidiy fikrlashni shakllantirishning samarali psixologik sharti ekanligini ko'rsatib, ta'lim jarayonida reflektiv mashqlar, muammoli vaziyatlar asosidagi topshiriqlar hamda tahliliy muhokamalarni tizimli joriy etish zarurligini asoslaydi. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlarda refleksiya va tanqidiy fikrlashni uyg'un rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqish hamda maktab amaliyotiga tatbiq etish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shoumarov G'.B. *Shaxs psixologiyasi*. – Toshkent, 2002.
2. Karimova V.M. *Ijtimoiy psixologiya*. – Toshkent, 2008.
3. Nishanova Z.T. *Yosh va pedagogik psixologiya*. – Toshkent, 2010.
4. Sunnatova R.I. *Shaxs tafakkuri va intellektual rivojlanishi*. – Toshkent, 2014.
5. Qodirov K.B. *O'smirlar psixologiyasi*. – Toshkent, 2016.
6. Vygotskiy L.S. *Detskaya psixologiya*. – Moskva, 1984.
7. Leontyev A.N. *Faoliyat. Ong. Shaxs*. – Moskva, 2005.
8. Rubinshteyn S.L. *Umumiy psixologiya asoslari*. – Sankt-Peterburg, 2002.
9. Karpov A.V. *Refleksiv faoliyat psixologiyasi*. – Moskva, 2004.
10. Leontyev D.A. *Shaxsiy potensial*. – Moskva, 2011.
11. Leontyev D.A. va boshq. *Differensial refleksiya metodikasi*. – 2009.
12. Facione P.A. *Critical Thinking*. – 2013.
13. Ennis R.H. *The Nature of Critical Thinking*. – 2011.

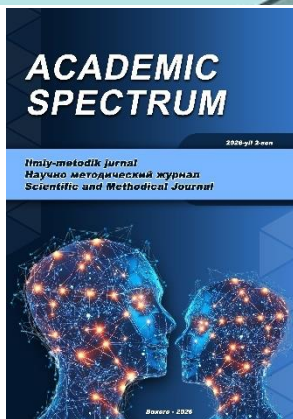
MUNDARIJA:

<i>Qurbonov G‘ulomjon G‘afurovich Ochilboyeva Maftuna Dilshod qizi</i>	<i>Matematik ta’limda differensial yondashuv tushunchasi va uning shakllanishining hozirgi holati</i>	6
<i>Xusanova Gulasal Shuhratjon qizi Husanboyeva Xurshidabonu Muhammadamin qizi</i>	<i>Axborot texnologiyalarining chet tilini o‘qitish metodikasidagi o‘rni va ahamiyati</i>	10
<i>Nasirdinova Gulshoda Donyorbek qizi Abdumalikova Marjona Doniyorjon qizi</i>	<i>Kollaborativ o‘qitish texnologiyasi “boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” faniga tatbiq etish imkoniyati</i>	13
<i>Alimdjanova Dilbar Negmatovna</i>	<i>Jamoat salomatligini fanini o‘qitishda mualliflik pedagogik texnologiyalari</i>	18
<i>Raximova Nasiba Nuriddinovna</i>	<i>O‘smirlarda agressiya muammosini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari</i>	22
<i>Bozorova Nazokat Mamasoatovna</i>	<i>Tarixiy podkastlar va videobloglar o‘quvchilarning kognitiv faolligini rivojlantirish shakli sifatida</i>	26
<i>To‘rayeva Dilovar Naimovna</i>	<i>Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni tahlil etishdagi psixologik xususiyatlari</i>	30
<i>Bobomurodova Mahzuna Ortiq qizi</i>	<i>Gidronimlarda geografik va tarixiy omillarning aks etishi</i>	33
<i>Giyasova Zuxra Raxmatullayevna</i>	<i>Gaz molekulalarining tezliklar bo‘yicha taqsimoti: desmos yordamida raqamli vizualizatsiya va didaktik imkoniyatlar</i>	36
<i>Bekimbetova Gulnaz Nabatovna</i>	<i>Methodology for using educational materials on natural resources in theoretical classes</i>	43
<i>Narmuradova Rayhon Uktamovna</i>	<i>Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarini psixologik tahlilga o‘rgatishning ahamiyati</i>	48
<i>Itolmasova Nafisa Furqatovna</i>	<i>Kasbiy qobiliyat tushunchasi va uning psixologik asoslari</i>	51
<i>Yunusova Sohiba Abdulgamidovna Raxmataliyeva Marjona Xurshidjon qizi</i>	<i>Jarayonlarni boshqarishda rejiniring va kaizen uslublari asosida samaradorlikni oshirish</i>	54
<i>Narmuradova Rayhon Uktamovna</i>	<i>Jinoyat sodir etishda affekt holatining psixologik va huquqiy bahosi</i>	57
<i>Ismatova Kamola Azizjon qizi</i>	<i>Bola psixik taraqqiyotida oilaning ahamiyati</i>	60
<i>Ochilova Mexrubon Syratovna</i>	<i>Значение курсов повышения квалификации учителей цифровой грамотности и применению образовательных платформ на уроках географии</i>	64
<i>Sirojov Otajon Orifjonovich</i>	<i>Talabalarning o‘quv faoliyatini raqamli texnologiyalar asosida tashkil qilishning integrativ mexanizmlarini takomillashtirish</i>	69
<i>Islomov Nurtoiy Nomoz o‘g‘li</i>	<i>Talabalarda atamalar bilan ishlash ko‘nikmalarini takomillashtirish</i>	76

Madaminova Gulzira Gulamkadirovna	<i>Ingliz tili o‘qitishda o‘quvchilarning kognitiv kompetensiyani rivojlantirish metodlari tahlili</i>	80
Eshmuminova Oybarchin Botirovna	<i>Maktabdan tashqari ta‘lim strategiyalari: istiqbolli yo‘nalishlar, strategik rejalashtirish va amaliy tadqiqotlar</i>	84
Ibodulloyev Nurali Sheraliyevich	<i>Raqamli texnologiyalardan foydalanishning ta‘lim jarayonidagi o‘rni</i>	88
Odamova O‘g‘iljon Kenjayevna	<i>Ta‘lim muassasalarida psixologik xizmatning samaradorligini oshirishda ertak terapiyasining o‘rni</i>	91
Shikarov Tolib Tavakalovich	<i>Raqamli pedagogikada adaptiv ta‘lim texnologiyalari: talabalarning individual ehtiyojlarini qondirish va o‘quv samaradorligini oshirish</i>	95
Raximov Azizbek Normurodovich	<i>Jadid munavvarlar faoliyatida vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mohiyati</i>	99
Shomurodova Nozima Baxriddin qizi	<i>Maktabgacha yoshdagi bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda xorijiy tajribalar tahlili</i>	104
Xolmirzayeva Shahnoza Majidovna	<i>Maktabgacha yoshdagi bolalarda mustaqillik va ijodiy tashabbusni rivojlantirishning pedagogik asoslari</i>	108
Tangirov Farxodjon Mamatyakubovich	<i>Loyihaga asoslangan faoliyatning o‘quvchilar meta-fan kompetensiyalari va texnologik madaniyatini rivojlantirishga ta‘siri</i>	112
Rasulov Rustambek Odilovich Xoshimov Mirjalol Murodjon o‘g‘li	<i>Xalqaro aloqa: mohiyati, rivojlanishi, va zamonaviy tendensiyalar</i>	119
Baratova Nozima Xidirova Gavhar Rustamovna	<i>Raqamli texnologiyalar asosida barqaror turizmni rivojlantirish istiqbollari</i>	123
Urazaliyeva Dilraboixon Nishonboyevna	<i>O‘smirlarda suisid xavfining bio-psixo-fiziologik mexanizmlari: masofaviy psixogen ta‘sir sharoitida tibbiy-psixologik yondashuv</i>	129
Kurbonov Munis Ro‘zmetova Muhabbat	<i>Ta‘lim jarayonida pedagogik yondashuv axborotlashtirishning ahamiyati</i>	137
Farmonova Dildora Sobirovna	<i>Nogiron bolalarning jamiyatga moslashuvdagi to‘siqlar</i>	140
Axmadova Gulbashakar Azizbekovna	<i>Erta bolalikda emotsional befarqlikning oqibatlar</i>	143
Tojiboyev Ziyodilla A‘zamjon o‘g‘li	<i>Raqamli iqtisodiyot sharoitida milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlari</i>	147
Umaraliyeva Hilola Fazliddin qizi	<i>Talabalarning kommunikativ kompetentligi guruhii o‘zaro ta‘sir samaradorligining prediktori sifatida</i>	149
Kozieva Ikbol Komilzhonovna	<i>Onomastics funkions</i>	153
Ismatova Dilafruz To‘ymuratovna	<i>Zamonaviy jamiyatda oilaviy qadriyatlar transformatsiyasi: an‘anaviy modeldan individualistik modelga o‘tish jarayoni</i>	156
Ziyadilloeva Malikabonu Abdulloyevna	<i>Approaches to studying individual soldier performance and group interaction in the armed forces</i>	160

Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li	<i>O'smirlik davrida kognitiv jarayonlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-muhit omillari va ularning shaxs kamolotidagi ahamiyati</i>	164
Hamroyev Jasur Umedovich	<i>Oliy ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt texnologiyalari asosida talabalarning innovatsion tafakkuri va muammoli vaziyatlarni hal etish kompetensiyalarini rivojlantirish mexanizmlari</i>	169
Axmadov Nazirjon Rahmat o'g'li	<i>Social and psychological factors in the development of positive behavior in adolescents</i>	173
Rustamov Shavkat Shuxratovich	<i>Pedagogical and psychological approaches to developing students' innovative competence</i>	177
Назаров Акмал Мардонович	<i>Психологические факторы развития креативного мышления и инновационного подхода у студентов</i>	180
Ганджиев Феруз Фуркатович	<i>Проявления агрессии среди подростков в социальных сетях и их психологические последствия</i>	184
Дехконбоев Шохжахон Ойбекович	<i>Методы и подходы судебно-психологической экспертизы при оценке эмоционального состояния личности</i>	189
Zoirov Abduqodir Askarovich	<i>Talabalarda diqqat sifatleri rivojlanishining psixologik determinantlari</i>	193
Xolmo'minova Yasmina Ma'murjon qizi	<i>Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda individual ta'lim dasturlarining samaradorligi</i>	197
Khusanova Gulasal Shuhratjon kizi, Fozilova Shakhzoda Aslam kizi	<i>Comparison of the effectiveness of online and offline learning</i>	200
Raximova Moxinora Xoshimjanovna Ibrohimova Feruzabonu Ilyosbek qizi	<i>Rivojlangan xorijiy mamlakatlar ta'limi taraqqiyotining ayrim masalalari</i>	203
Шарипова Умида Шавкат кизи	<i>Факторы и проблемы исследования гендера в социолнгвистике</i>	206
Тагирова Муштарий Махсудовна	<i>Своеобразные черты литературных и публицистических трудов джадидов</i>	209
Narziyeva Husnora	<i>Norasmiy savdoning shahar iqtisodidagi o'rni</i>	212
Xomidova Mahliyo Akobir qizi	<i>Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar, ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari</i>	216
To'raqulova Nargiza Ali qizi	<i>Yozuvning vujuga kelishi va tilshunoslikdagi ahamiyati</i>	219
Qovlonbekov Abdulaziz Abdullajon o'g'li.	<i>Para sportchilarni qo'llab quvvatlashning ijtimoiy psixologik determinatlari (o'smir yoshidagi parasportchilar misolida).</i>	222
Diyorbek Abrayev Mamarajab ogli	<i>Translation of culturally-bound words from english into uzbek: challenges and strategies</i>	225
Sharipova Shukronaxon Baxtiyorjon qizi	<i>O'zbek xalq og'zaki ijodi va uni maktabgacha yoshdagi bolalar emotsional intellektini rivojlantirishda qo'llashning psixologik asoslari</i>	228

Rahmatova Nasiba Sobirovna	<i>Gender psixologiyasida jinsiy farqlanish muammolarini tahlil qilishda erkaklar va ayollarning rollari</i>	231
Ro‘ziyev Ulug‘bek Muzzafarovich	<i>O‘smirlardagi emotsional zo‘riqishlar va ularni kelib chiqish sabablari</i>	238
Mirzayeva Dilshoda Ikromjonova Sayfidinova Aziza Tolibovna	<i>O‘zbek va ingliz leksikasida nabotot obrazlarining metaforik talqini</i>	242
Qodirova Dilnoza Murtazoyevna	<i>Talabalarda professional identifikatsiya jarayonining psixologik determinantalari</i>	244
Tajibayev Shohruh Maqsudovich	<i>The influence of psychological characteristics on guides’ communicative skills and their professional significance</i>	251
Sharopov Suxrob Shodi o‘g‘li	<i>O‘smirlarda refleksiv xususiyatlar va tanqidiy fikrlash o‘rtasidagi bog‘liqlik</i>	256

“ACADEMIC SPECTRIUM”

ILMIY METODIK JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI

“ACADEMIC SPECTRIUM” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “ACADEMIC SPECTRIUM” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

- ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
- maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;
- maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-

10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarining to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Buxoro viloyat Axborot va Ommaviy kommunikatsiyalar boshqarmasi tomonidan 2025-yil 26-dekabrdagi №1273056 sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,

Buxoro shahri Alpomish ko‘chasi, 9-uy

Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>

Telegram raqami: -998 (91) 245-46-66

“ACADEMIC SPECTRUM” ilmiy-metodik jurnal.

Buxoro

2026. № 2-Son.